

141

15 (A-C)

अथ

- (A) स्फोटचन्द्रिका । Spōtāchandrīka १४१
(B) सिद्धान्तकौमुदी । Siddhānt Kōumudī १५
(C) सिद्धान्तकौमुदी । Siddhānt Kōumudī

तशक्तिकस्यपचूतिप्रत्यादिकस्यवाचकत्वेवर्णस्फोटः तेनत्रयोगसमवायिनोविसर्गतिवादयः ननुस्थानित्वेनकल्पि
तसकारलकारादयः तेषामनियतत्वात् तथाहि विसर्गेणरोः स्मरणंतेनसोरेवंछालातिपः स्मरणंतेनलकारस्य एवंचगो
रवंस्पष्टमेव किंचस्थान्यादेशोज्ञानशून्यस्यावैयाकरणस्यादेशमानाद्धोधानापत्तेः एवंचस्थान्येववाचकोलाघवात्तन
त्वादेशः गोरवात् तार्किकोक्तमपास्तंविपरीतगोरवापत्तेः अयंतार्किकाणांपदस्फोटत्वेनाभिमतः शक्तंपदमिति तैः स्वी
कृतत्वात् तच्चमानाभावात्कलाभावात्स्वयंथविरोधाच्चायुक्तमितिशाब्दिकाः तथाहि शक्तंपदमितिचतुर्धा रूढयोगिकं
योगरूढं योगिकरूढंचेति गोः पाचकः पंकजं अश्वकर्णइतिक्रमेणोदाहरणानि तत्रपाचकइतियोगिकोदाहरणेयच्छ
क्तंपदंपचूअकूनद्योगिकं समुदायस्तयद्यपियोगिकः तथापिनतच्छक्तः एवंचशक्तंपदंयोगिकमितिअविचारिताभि
धानं विशिष्टशक्त्यभावेसतिव्याकरणबोधितार्थप्रकृतिमत्पयसमुदायरूपस्यप्रतिउत्तपदत्वंयोगिकत्वं सत्यंतंयो
गरूढावतिव्याप्तिवारणाय तत्रविशिष्टशक्तियहात् एवंगोरितिरूढ्युदाहरणमप्यसंगतं व्याकरणकल्पितप्रकृ
तिप्रत्ययार्थप्रत्ययाभावेसमुदायरूपवन्तार्थबोधकत्वंरूढपदत्वं यथामणिनूपुष्पादिरूढलक्षणाक्रांतत्वात् शास्त्रक
ल्पितवर्णानुसंधानपूर्वकसमुदायात्तया - अर्थबोधकपदत्वंयोगरूढपदत्वं यथापंकजादीनि तदाक्रांतत्वाद्योगरूढत्वंयु

क्तं योगिकरूढोपितार्किकभेदेनयुक्तः सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्थंगमयतिइतिन्यायात् मंडपपदंयहविशेषेरूढंभिन्नं
मंडपानकर्तरिभिन्नमितितदतिरिक्तभेदस्वीकारेमानाभावात् एवंरूढलक्षयाः कर्मणिकुरालइतिउदाहरणमप्यसंगतं॥
उक्तरीत्याकुरालेवूढत्वेस्यकुरालानकर्तरियोगित्वस्यसंभवात् द्विरेफपदभ्रमरेरूढमेव अतएवकोशेषुभ्रमरपुष्पायेष
उपादानं नहिलाक्षणिकोपादानंप्रयायेइति एवंचस्ववाच्यपदवाच्यत्वसंबंधेनद्विरेफपदंभ्रमरेलक्षणातितात्त्विकोक्त
मपास्तं अकूरेयुक्तसंबंधसंभवेनतत्रातिव्याप्तेश्च यद्वा एकाक्षरकोशात्तद्वत्तशक्तिकानांसर्वेषांचर्णानामेवस्फोट
त्वं अर्थवन्तोवेणाइतिभाष्येप्रतिपादनात् नचैवंधनमित्यादोप्रातिपदिकसंज्ञापत्तिः समुदायशक्तेः स्वाश्रयशक्त
तावच्छेदकानुपूर्वीभंगजनकार्यकार्यप्रतिबंधत्वात् यच्चभूषणेस्फुरत्यर्थोयस्मादितिस्पष्टोवाचकरतियावत्इतिके
वलयोगिकस्फोटशब्दोक्तः तदसत् सम्यक्साधुशब्दानामेवासाधुशब्दानामपिशक्तिसत्त्वेनवाचकत्वाविशेषात्स्फोट
त्वापत्तेः नचेषापरिचैः। शाब्दिकैस्तथानंगीकारात् नासन्निकव्यंजकयोरसंग्रहापत्तेश्च नचशब्दोत्रव्यंजकस्त्रिधेत्यत्रात्रग्रहणात्
काव्येएकव्यंजकनव्याकरणइतिभ्रमित्यं पदेनस्फोटोऽखंडोव्यज्यतेइतिवद्विः स्वीतस्वीक्रांतत्वात् ननुतार्किकमतेइत्य
रेच्छाशक्तिः मीमांसकमतेऽतिरिक्ताशक्तिः पदार्थांतरंतबीनतार्किकैश्चेश्वरेज्ञानंरुतिर्गोइत्यत्रनिनिगमनाविरहेणमीमांस

कमते मेवांगीकृतं उभयथापि साधुधेनसानासाधुषु अन्यथाशक्तिमत्वं साधुत्वं इति साधुलक्षणाक्रान्तेनासाधुनामपि सा
 धुत्वापत्तेः शक्त्याहक्याकरणकोशादेरभावाच्च इति चेन्न तत्र शक्त्यभावे तेनैव बोधानापत्तेः न च शक्तिभ्रमात् साधुशब्द
 स्मरणाद्वा बोधरतितात्त्विकोक्तं कृतं साधुशब्दस्मरणं विना व्यत्ययानां बोधस्यानुभवसिद्धत्वात्तर्गोरवाच्च त्रिमाहो धरत्विपिन रज
 तभ्रमात् गृहीतायाः शक्तेः रजतव्यवहारनाधायकत्ववत् शक्तिभ्रमाज्जातबोधस्यापि व्यवहारनाधायकत्वापत्तेः सन्मानत्रिष
 विण्याः इश्वरेणायास्तेनानावस्यवक्तुमशक्यत्वात् किंच शक्तिभ्रमः कस्य व्यवहारकत्वे इश्वरस्य उतान्यस्य नाद्यः इश्वरस्य
 भ्रमत्वानुपपत्तेः नान्यः स्वर्गादौ प्रयोजकस्वरूपसाधुसाधुशब्दव्यवहारकत्वे इश्वरादन्यस्योभावात् पुण्यपाप
 जनकार्थस्य सृष्टि इश्वरकटका तथैव साधुसाधुउभयविधशब्दस्वरूपेण सृष्टि रपि इश्वरकटका तथा च भ्रम इति अकंकमेव ननु
 तदस्य बालस्यानुमितिभ्रमः साधुशब्दे द्विवासाधुशब्देष्वपि शक्ति अनुभापकसामग्रीसत्त्वेन बाधकाभावेन च भ्रमत्वायोगात्
 साधुशब्दे द्विवासाधुशब्देष्वपि शक्तिस्वीकारे शक्तिमत्वमिति साधुलक्षणाक्रान्तत्वात्साधुत्वापत्तिः तथा च भ्रमेऽपि तत्रैतापभापि
 त्वेति निषेधानवकाश इति चेन्न लाक्षणिकानां असाधुतापत्तेः न च इति मत्वतश्च शक्तिलक्षणान्यतरनिवेशे गोरवात् तस्मा
 त्पुण्यजनकतावच्छेदकजातिविशेषस्य साधुत्वं मत्ववायुजनकतावच्छेदकस्यासाधुत्वं यद्वा व्याकरणबोधमत्वं तत्त्वं तद्वि
 त्वमसाधुत्वं तथा च एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः व्याकरणनार्थविशेषे प्रकृतिप्रत्ययेन व्युत्पादितः सप्रयुक्तस्तद्विशार्थ

141/15 (A)

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ पित्रोः पादयुगलं न त्वजानकीरधुनाथयोः मोनश्रीरुष्णमहेनतन्यते स्फोटचंद्रिका रणद्विकानां वा
 व्यलक्ष्यं ग्यार्थप्रतिपादकानां नाह्वनिकलाक्षणिक व्यंजकानां शब्दानां तन्निष्ठजातेनां स्फोट इति व्यवहारः स्फुटति अ
 र्थोयस्मादिति व्युत्पत्त्या पंकजपदवत् भोगरूढः स्फोटराब्दः केवलयोगिकस्वीकारे वा व्यलक्ष्यं ग्यार्थानां चेष्टायाः व्यं
 ग्यार्थप्रतिपादकत्वेनातिव्याप्तेः न च वाचकादिपर्यायः स्फोटराब्दः प्रसिद्धः अक्षराणामकारत्वं स्फोटत्वं वर्ण
 संश्रय इति हरिवंशोदृष्टत्वात् तेन वर्णपदवाक्याखंडपदाखंडवाक्येति भेदेन पंचव्यक्तिस्फोटाः शक्यतावच्छेदिका
 ल योः जाते वाच्यवत् शक्यतावच्छेदिकाया जीते वाच्यत्वमिति मते वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिविधो जातिस्फोटः एवं नाष्टो
 स्फोटाः अथानंदयत्याशब्दब्रह्मज्ञानार्थं अन्नमयप्राणमयबिम्बनोमयविज्ञानमयानंदमयेति पंचसूक्तो
 षे अपारमार्थिकपरब्रह्मत्वस्य प्रतिपादनमुपायः यथा वा अरुंधतीज्ञानार्थं स्तूलनक्षत्र अपारमार्थिक अरुंध
 तीत्वबोधनं तथापारमार्थिकारखंडवाक्य---- बोधनार्थं एते वर्णपदवाक्याखंडपदस्फोटाः उपायाः तदुक्तं
 उपायाः शिष्यमाणानां बालानामुपलालनाः असत्येकमनिष्ठित्वात्ततः सत्यं समीहते इति सूत्रद्वयमिति एकतिष्ठ
 तार्थमुख्यविशेष्यं वाक्यमिति पदवाक्यलक्षणा नोक्तं वर्णसमूहस्य वर्णस्य प्रकृतिप्रत्ययरूपस्य व्याकरणेन गृही

वाच्यं भवन्मतेषु कृत्यत् ॥ एतावान्परं नेदः त्वन्मतेषु निनेदेन मन्मते एकया दृष्ट्या न च लक्षणोच्छेदापत्तिः इष्टत्वात् यथाभवतिः
 सर्वानुभवसिद्धाविव्यंजनालापचान्तस्थीक्रियते तत्र व्यंजनोच्छेदापत्तेरूपकत्वात् तथा मन्मते लाघवाच्छतेयेव निर्वाहे लक्ष
 णोच्छेदापत्तेरूपकत्वात् वस्तुत एकवृत्त्येव निर्वाहेऽनेकवृत्तिकल्पने मन्त्यायमिति एव तदर्थः अर्थपरस्य वृत्तिपरत्वात् अ
 न्यायश्चेत्पस्य लाघवमूलकत्वात् न चानन्यलक्ष्यशब्दार्थ इति वाच्यं तस्य लक्षणया लक्ष्ये शक्तिकल्पनमन्याय्यमिति नार्थः किंतु
 संसर्गमयार्यासिद्धेशक्तिकल्पनमयुक्तमिति तदर्थत्वं एवं शाब्दिकानां शब्दवत्त्वं नो अतिरिक्तशक्तिः स्वीकारः तार्किकाणां तु शब्दशक्तिः
 स्वीकारो वदोत्तुनेत्यर्थं जरलीमस्वीकारो नुचितः न चोत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभाववत्त्वेनोपपत्तौ तत्स्वीकारो व्यर्थ इति वाच्यं गुरुभू
 तवैशिष्ट्यस्य करणतावच्छेदकत्वस्वीकारापेक्षया लघुभूतस्वीकृतातिरिक्तशक्तिसंबंधस्योचित्यात् किंच शाब्दिकमते नेदसहिष्णुरनेदसा
 दात्म्यं गुणद्रव्यत्वादीनां नेदविगुणं विनाद्रव्यानुपलंभात् च तयोस्तादात्म्यं एवं च समवायवत्तत्वादात्म्यमिति न्यवहारः तथा च तैर्गुणं
 प्रतिघटस्य पूर्ववृत्तित्वासंभवेन करणत्वान्मथानुपपत्त्या विशिष्टस्य कारणताभंगीकृत्य गुणविशिष्टघटं प्रतिगुणविशिष्टकृपा
 लस्य कारणत्वमिति स्वीकृतं तार्किकैस्तु विशिष्टस्य कारणतावच्छेदकत्वे विशिष्टस्य कारणत्वात् संभवात्तिर्गुणघटोत्पत्तिः स्वीकृता त
 त्रचगुणाश्रयत्वानुपद्रव्यत्वलक्षणा नाक्रान्तत्वात् गुणसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वमिति निष्कर्षः कृतः सोऽयुक्त इति नाति तथा
 हि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभ्यां नद्रोजाता शक्तिः उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य कारणत्वस्वीकृत्यातिरिक्तशक्तिः स्वडित्ता शब्देन साश

क्तिः स्वीकृता एवं विशिष्टस्य तत्रावच्छेदकत्वं स्वीकृत्येह नेदकृतं स्वपुष्पवत् निर्गुणघटोत्पत्तिः स्वीकृता सर्वानाद्रुत्वात् एतत्सर्वमयोग्यत्वमे
 ति दिक् शाब्दिकैस्तु शब्दवत्त्वद्रोकरणवृत्तिनसिचातिरिक्तशक्तिः स्वीकृता सैव श्रोत्रं शक्तिविशिष्टनोवा एवं दूरस्थ भरीन्द्रस्य स्थानस्थि
 तस्य श्रोत्रस्य दीपवत् प्रकाशमानसामर्थ्यं एवं च श्रोत्रं नान्यथा येन नेरी शब्दस्य श्रवणद्वारा गमनमिति न मनोरमं साक्षाद्दीशब्दशृणोमीत्यनु
 भवापलापपत्तेः अनेकशब्दकल्पने गोरवाच्च न श्रोत्रमेव तत्र गच्छतीति युक्तं अकाशस्य गमनासंभवात् कर्णविवरे आकाशाभावप्रसंगाच्च
 श्रोत्रोद्भूतगुणमात्रसाक्षात्कारजनकं केचित्तु श्रोत्रोद्भिदपदसनेद्भिदघ्राणोद्भूतयोरपि गुणमात्रसाक्षात्कारजनकत्वमिति वदन्ति तदयुक्तमे
 सपरे तथा हि शब्दस्याकाशगुणत्वात् समवायेन साक्षात्संबन्धेन केवलप्रत्यक्षसंभवे पिरसंगधयोः संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः स च द्रव्यसंबन्धेन ध
 रित इति परंपरासंबन्धः तत्र द्रव्यस्य साक्षात्कारसन्निकर्षसत्त्वेन द्रव्यविना केवलस्य गुणस्यासत्त्वेन च केवलगुणसाक्षात्काराभावः तस्माद्द्रव्यवि
 शिष्टगुणसाक्षात्कारजनकत्वतयोने गुणविशिष्टद्रव्यसाक्षात्कारजनकत्वं अनुभवेन तथैव शक्त्युत्पत्त्या च स्फुरिदित्यत्वगिंदिययोस्तु गुणविशिष्ट
 द्रव्यद्रव्यविशिष्टोवापुण इति उभयविधसाक्षात्कारजनकत्वं विस्तरस्तु मत्वतश्चार्थतर्कान्ते दृष्टव्यः गोरवाभिमाने ह तस्य त इति दिक् मक्त
 तमनुसरामः असाधुशब्दस्य वाचकत्वेपि व्याकरणमतिपाद्यत्वात् नास्ति स्फोटत्वाभावः तदुत्तर्गतिवर्णनामेकाक्षरकोशाबधूतशक्तिकानां अर्थो
 त्रमक्षराकत्वे पदस्फोट इति पदस्फोटविवेचेष्यते अनुकरणशब्दानामनुकार्यानुकरणयोर्नेदविवक्षमाणकार्यस्वरूपार्थमतिपाद्यत्वात् स्फो
 रत्वं ननु साधुदुकरणस्य साधुत्वेन स्फोटत्वेपि असाधुदुकरणस्यासाधुत्वात् कार्यस्फोटनिव्यवहारोत्तेवेन असाधुदुकरणस्यापि साधुत्वं
 स्वीकारात् दैव्याहरेरस्य इति प्रयोक्तव्ये हे अलस इति प्रयोक्तव्यं तदनुकरणे हे लयोहे लप इति कुर्वतः पराबभूवुरिति वाक्ये पितस्यासाधुत्वं

कस्यापि संमतं तस्मादसाधुत्वं सर्वसमतं तत्र यदा तयोर्भेदविन्यासदाः प्रकाशकत्वाभावात् तस्फोटत्वं शब्दजसंज्ञा
 नाय सर्ववहिर्भूतान्यकोशवदखंडवाक्याबोधनाय वर्णस्फोट इति दिक् इति वर्णस्फोटः अथ पदस्फोटो वर्णस्फोटापेक्षयाऽन्तमयकोशोपेक्षया
 तदंगप्राणमयकोशान्तरंगो निरूप्यते अंतरंगत्वं तु साक्षाद्दृक्त्वेन वर्णस्य बहिरंगत्वं तु पदनिष्पत्तिद्वारा तद्दृक्त्वेन पदस्फोटो द्विविधः सखं
 ओखंडश्च व्यवहारादिना पदे एव शक्तियुक्तो न च योऽस्माद्वं सखंडपदस्फोटः पञ्चतिराम इत्यादि स्फुटं तं तदं तस्फुटः शक्तं पदमिति मने स एव वा
 क्यस्फोट इति तार्किकाणां अथारखंडपदस्फोटो निरूप्यते यश्चासर्वैरुपस्थितवर्णैर्व्यज्यते स चार्थप्रत्यायक इति सिद्धांतः न च प्रतीतस्य प्रत्याय
 कत्वं नास्ति अन्यथा ननु च वेत्त्यनेनार्थवेति प्रत्यायापत्तेरिति अणुदित्स्त्रभाष्यविरोधः तस्य सामान्यतः प्रतीतस्य प्रत्यायकत्वं नास्तीति नार्थः
 किंतु शब्दशक्त्या प्रतीतस्य शब्दस्योतिप्रकरणानुरोधेन संकोचात् एव च रहसिपुस्तकमीक्षमाणस्यार्थप्रत्ययनापत्तिमाशंक्य तत्र स्फुटोच्चारण
 मस्येवेति न व्योक्तिं मपास्तं अनुभवविरोधाच्च बहुतार्किके चेदांतिनः यावदूर्णव्यंग्योच्चार्यत्किंचिदूर्णव्यंग्योच्चारमवर्णव्यंग्योच्चारनात्
 दाद्यः आशुविनाशिनो मेलनासंभवात् न द्वितीयः पशदेनैव व्यज्यते स्फोटे च वर्णवैयर्थ्यं न तृतीयः पूर्वपूर्वोच्चारणव्यंग्यसंस्कारसहितचरमवर्णो
 नेनार्थप्रतीतिरिति सिद्धौ किं स्फोटेनेति तदसत् वर्णानामाशुविनाशकत्वेनानाभावात् न चोक्तभोगकारो नष्टो गकार इति प्रतीतिर्मानं तस्माच्चा
 काशसंभूत इति वदा विप्रोचतिरोभावत्वेनाप्युपपत्तेः अनंतप्रागभावध्वंसकल्पने गौरवाच्च अनित्यत्वे विवर्णानुभवसंस्कारजन्यस्मृतौ
 मेलनसंभवात् द्वितीयोऽपि न द्वितीयादवर्णवैयर्थ्यं पशदोच्चारणे पदस्फोट उत पूर्वस्फोट उत पयस्फोट इति संदेहनिवर्तकत्वेन सार्थक्यात्
 तृतीये पदशब्दो विजातीयतनुसंयोगविशिष्टचरमसंयोगस्यैव पदपदकास्त्वेनैव कार्यरित्येऽपि अनिरिक्तोऽवयवीस्वीकृतेऽयं न च तथा

विषययुक्तः गोणीशब्दस्यावपने एव साधुत्वं न गच्छे विनिगमनाविरह इत्यादि न युक्तं अन्यत्र पक्षधातिनीयुक्तिर्हि विनि
 गमना सा च ज्ञानस्य पूर्वाभिव्यक्तिरुपायकृतेऽस्ति अतएव ईश्वरज्ञानं शक्तिरिति न धर्मानोपाध्यायः शाब्दिकास्तु बोध
 जगत्वं शक्तिः तज्ज्ञानादिवोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तदुक्तं हरिणा शंभुयाणां स्वविषये घनादिव्यंग्यतायया अना
 दिरर्थैः संबधः शब्दानां व्यंग्यता तथेति तज्जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपा व्यंग्यता न चागृहीतशक्तिकस्य शाब्दबोधानुवृ
 यात् शाब्दबोधशक्तियहस्य हेतुत्वात् बोधोत्तरशक्तियहः शक्तिर्होत्तरं बोध इति अन्योन्याश्रयः व्याकरणकोशादिना शक्ति
 ग्रहात् अन्यथैवरेण शक्तिरिति पक्षोपिशक्तिग्रहोत्तरं बोधः बोधोत्तरशक्तिग्रह इत्यन्योन्याश्रयस्य तुल्यत्वात् महाशरा
 र्थयोरनादिसंबंधो मम प्रतिभाति शक्तिः सामर्थ्यं यथादीपादौ तेजसि याद्व्याहकत्वसामर्थ्यं च नद्यादौ दाहकत्वसामर्थ्यं
 शंभुयादौ विषयप्रकाशकत्वं तत्स्य स्तुपं सदेवोपयुज्यते न तु ज्ञातं एवं शब्देऽपि व्याहकत्वसामर्थ्यं स्वरूपसदेवोपयुज्य
 क्तं न तु ज्ञातं न चागृहीतशक्तिकस्यापि शाब्दबोधापत्तिः सन्निवृत्त्यादिवत् बोधाभावप्रयोजकीभूताभावप्रतिपा
 दित्वात्पर्यग्रहाभावाभावात् न च नानार्थवैयर्थ्यस्य कारणत्वमिति चेत्सत्यं शाब्दिकमते सर्वे भानार्थकत्वात् अ
 तएव रूपादेरुत्तरादिसूत्रे भाष्येऽनेकशक्तेः शब्दस्यैकत्वं अनेकेषु अनेकावाशक्तिरिति अस्य विग्रहः अवच्छे
 दकभेदशक्तिभेद इति तार्किकाणां सिद्धः लाघवाच्छक्तिरेकैवेति शाब्दिकसिद्धांतः न चान्यावश्यानेकार्थत्व इति

भवात्तदतिरिक्तपदस्फोटोपेतुल्यत्वादोरवाच्च स्फोटेतुलाघवंकथमितिचे शृणु ध्वनिमिरेवस्फोटोयुज्यते एवंचानंतवर्णप्रागभा
वध्वंसकल्पनात् नदीदीनसरोरसः राजाजराश्लादोभिन्नार्थप्रतीत्यर्थानुपूर्व्याः पूर्ववर्णानुनवजन्यसंस्कारसहितचरमवर्ण
स्यकारणतानवाच्योत्पत्तिलाघवं तथातुसावाच्येत्यतिगौरवं एतावत्प्रघट्टके नवर्णातिरिक्तोवर्णव्यंग्यः चेतन्यंसर्वमूतानांमित्यत्रशब्द
स्तेतिमेमातिरिक्तिशब्दस्यैतदतिरिक्तोस्फोटतार्किकादिदूषणाभासानिरसनद्वयैकोव्याख्यातः प्रकारान्तरेणाप्युच्यते सर्ववृत्तपदस्फोटो
नतिरिक्तोयत्रतार्किकादिभिर्योगिकं सूतं योगसूतं पदं मित्युच्यते पाचकः गोः पंकजमित्यादितदेवास्माभिः सर्ववृत्तपदस्फोटत्वेनच
बद्ध्यते सर्ववृत्तशक्त्यनुसंधानैर्पूर्वककौशादिनासमुदाययहात् यस्यतुव्याकरणज्ञानरन्त्यस्यैववक्तव्यवहारेणसमुदायेशक्ति
ग्रहः तस्यसएवअखंडपदस्फोटः यद्रूपदंमाणिनृपरादिकृतत्सर्वेषामपि अखंडपदस्फोटत्वेनाभिमतस्तत्रसर्वेषामपिअवय
र्थयोजनानामावविशिष्टव्यवहारेणसमुदायेशक्तियहात् एवंपंचयोगिकसूतयोः सर्ववृत्तसर्ववृत्तयोश्चपर्यायत्वंसिद्धं नाममात्रेविचारः
तिदिक् एवंचतार्किकादीनांदूषणाभासागर्भस्त्रावेणैवपराहताशतिदिक् नहितार्किकादितर्कावसत्तर्काशतिनिश्चयः तत्रापिबहुला
अनुभावाविषयासत्तर्कदर्शनात् तथाहि विशिष्टस्यकार्यत्वकारणत्वेनैवसिद्धौनिर्गुणघटोत्पत्तिश्चयुक्तेतिपूर्वमुक्तं तथारूपस्य
व्याप्यवृत्तित्वनियमात् घटस्यप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्यास्वीक्रियमाणातिरिक्तचित्ररूपमितिक्ल्पनाप्युक्तेयतादृशानियमे

प्रमाणाभावात् अस्तवानियमः तथापि तदद्रूपावच्छिन्नतदवयवसन्निकर्षसहितचरमरूपावच्छिन्नचरमावयवसन्निकर्षेणैव घटसाक्षात्का
 रासिद्धौ तदतिरिक्तचित्ररूपस्वीकारे गौरवान् एवंविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् तस्याचायं घट इत्यादौ असंभवात् घटघटत्वयोः सं
 बंधानवगादिनिर्विकल्पकज्ञानकल्पनाया अयोग्यत्वादयुक्त एव नित्यसंबंधातिरिक्तसंयोगसंबंधादौ एतत्कल्पनादंडी पुरुषरत्नादौ नत्वयं
 घट इत्यादौ तत्रविशिष्टज्ञानस्यैव जायमानत्वात् एवंच निर्विकल्पकज्ञानं न स्वीकार्यमिति महत्लाघवं एवमखंडसरखंडभेदेन कालद्वैविध्यक
 ल्पनमकुरुते एव अखंडस्य व्यवहारानाधायकत्वात् न च खंडजन्मनां जनकः कालोजगन्नामाश्रयो मत्त इति जगदाधारत्वेन जनकत्वेन न स्वी
 कारः इत्यस्यैव प्रसिद्धत्वात् न च पदार्थखंडने हि कालो नेत्रवरादतिरिच्यते इत्यादिना अस्माभिस्तु क्तमिति चान्यं तत्र हि कालयोरेव वि
 शिष्येश्वराभेदः उक्तः स च सर्वखल्विदं ब्रह्मेति श्रुतिविरोधः यतो वा इमानि जायंते तस्मिन् सर्वे प्रसिद्धिर्इत्यादिभिरिति भिजगत्कर्तृत्वं नैवेद्यस्य न
 तु कालस्य तेन न न्यानां जनकः काल इत्यस्यैव शिष्यादिसप्तपदाद्योनामपि ईश्वराभेदविशिष्योभयोरेव तदभेदप्रतिपादनस्य नायुक्तत्वात् एवं
 खंडकालोपयुक्तः सूर्यरूपोपाधिभेदेन हि खंडकालः एवं च सूर्यगतिविशेषस्यैव खंडकालत्वं किंतदतिरिक्तेन तथान्वखंडकालस्य क्रियात्वं
 एवं पीलुपाकवादिभिः परमाणोपाकं स्वीकृत्यैव ग्रामघटनोत्तरेण रक्तघटोत्पत्तिः स्वीकृता तत्र च क्रदंडादिकारणाभावात् कथमुत्पत्तिः निमित्त
 कारणं विनापि न स्वीकारेदंडादीनां निमित्तकारणत्वेनैवोच्छिद्यते एवंविधाने कानुभवानारूढयुरुभूततर्काश्रयणं लाघवमूलकं अतिरिक्ताखंडा
 स्फोटखंडनद्रूपाभासैरनुचितमिति दिक् वाक्यार्थज्ञानं प्रतिपदार्थज्ञानस्य कारणत्वापदस्फोटनिरूप्यवाक्यस्फोटो निरूप्यते स चारखंडसरखं

[illegible][illegible]

धार्मिकः इत्यादाविववाक्यार्थस्य कर्मत्वान्न वाक्यभेद इति कैश्चित्समाहितं तन्मुधैव अंतरंगधावनक्रियानिरूपितकर्तृत्वात्तस्य चाख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमोत्पत्तौ बहिर्भूतदृशिधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वेऽपि अंतरंगसंस्कारबाधेमानाभावेनैव शक्यं स्वमांसादिभिः स्तु उपहंतुमिति चरुपपत्तेः एवं चान्नप्रथमांतविशेष्यकपक्षेऽपि शाद्विकदूषणाभावेऽप्येकदेवदत्तकर्तृकपक्षिक्रियाकर्तृकं भवति मित्यर्थे पचति भवति इत्येकवाक्यतापत्तेः न च पाकानुकूलकृतिमान् देवदत्तौ भवतीत्यर्थे निष्पन्ने स विशेषणे विधिनिषेधो विशेषणमुपसंक्रमितं सति विशेष्ये बाधश्चितिन्यायेन क्रियाया एककर्तृकत्वमविष्यतीत्येकवाक्यतायां फलाभावाच्च ननु समानवाक्ये निघातयुग्मदोशावक्तव्या इति निघातः फलं तिष्ठति इत्यतिष्ठ यद्वा ननु देवदत्तात् सत्यंतत्संबन्धिनी देवदत्तकर्तृकापक्षिक्रिया भवतीत्यर्थे देवदत्तः पचति भवति इति प्रयोगे समानवाक्यत्वानावेनादेशापत्तेः अनेकदेवदत्तकर्तृका एकापक्षिक्रिया इत्यर्थे देवदत्ताः पचन्ति भवन्तीति प्रयोगेन स्यात् अनेककर्तृकत्वेन भवति शब्दे बहुवचनापत्तेः पञ्चमृगोधावतीत्यत्र निघातप्रयोजनसत्वाच्च किंचान्न वाक्यार्थस्य कर्मत्वं तार्किकोक्तं न युक्तिमत् तथा हि वाक्यार्थोतिरिक्तो नतिरिक्तो वा नाद्यः तस्य च त्वनुपस्थापितत्वेन दृशि क्रियायां मन्ववानुपपत्तेः च त्वुपस्थापितस्यैव शाब्दबोधविषयत्वनियमात् अन्यथा घटपदार्थत्वेनोपस्थिताका

उभेदेनाद्विधातत्राखंडपदरिक्तो खंडपदव्यंग्यत्वात्साधवात्स्वीक्रियते तच्चाखंडपदस्फोटो निरूपितं अन्यत्राकांक्षायोग्यतासत्तानां कारतानवाच्येति महत्साधनं सखंडस्तु प्रसिद्ध एव यद्वाहरेवेत्याहो चेकादेशे कृते पदविभागोऽज्ञानंतत्राखंडवाक्यस्फोटः अन्यत्र सखंडस्फोट इति विवेकः एवं च दूषणाभासागर्भस्त्रावा एव तत्र वाक्यं नाम एकतिष्ठंतार्थकमुरव्यविशेष्यकं यथा पचति भवतीति तत्रापि पचतीत्यस्य विष्येशे त्वेपि मुरव्यविशेष्यत्वाभावात्ताव्याप्तिः तार्किकास्तु पूर्वपराग्रंथैकवाक्यताप्रतिपत्तयेऽर्थे क्यत्वापादकं वाक्यं साक्षात्क्षं चोद्दिभागे स्यादिति मीमांसकसूत्रमुपन्यस्य विशेष्यभूतभावनैकत्वादित्यर्थे कत्वस्य तेषामर्थस्य क्ता तात्पर्यविषयैक्यमिति स्वयंमर्थव्याख्याय प्रत्यक्षानुमानयोरेकवाक्यत्वमुक्तं स्वातंत्र्येण यद्यसंगतिमत् तदैकवाक्यत्वमिति वक्तव्यं ननु यात्किंचिदर्थकत्वनमनुचितं दोष उष्टं च तथा हि पठनतात्पर्ये यथैव देवदत्तः पठति तथैव तव पुत्रः पठतीत्यत्रैकवाक्यतापत्तेः न चेष्टापत्तिः समानावाक्यत्वापत्तेरादेशापत्तेः तथा स्योनंते सदनं करोमि घृतस्य धारया कृशेवं कल्पयामि इत्यासादनप्रतिपादको मंत्रः प्रत्यक्षग्रंथवत्तस्मिन् त्रीणि दामिते प्रतितिष्ठतीहीणां मेधस्मनस्य मान इति सादनप्रतिपादको मंत्रः सदनप्रतिपादकापेक्षत्वेऽपि सदनप्रतिपादकस्य नदपेक्षा एवं चानयोरेकवाक्यत्वापत्तिः अर्थैकत्वादित्यस्य भवउक्तप्रत्यक्षदाहरणविरोधात् किंचैव पदे

शस्यापिशान्बोधविषयत्वापत्तेः न द्वितीयः विसत्यर्थद्वारीकृत्यनामार्थस्य धात्वर्थत्वेन समं भेद संबंधेनान्वयो व्युत्पन्नः अन्यथा ओ
 दनः पञ्चतीत्यापत्तेः न च तत्र वाक्यार्थकर्मत्वं न नामार्थस्येति वाच्यं रमणीय ओदनः पञ्चतीत्यापत्तेः पश्य लक्ष्मणपं पायामि
 त्यादौ तमित्यध्याहारेण वाक्यभेद एव एवं च वाक्यार्थस्य कर्मत्वमित्यविचारिता सिद्धान्तं एवं च नीलो घटो भवतीति वाक्ये नी
 लकर्तृको भवनाश्रयो घट इति व्युत्पत्तिवारोक्तमपि न युक्तं नामार्थस्येत्यादिव्युत्पत्तिबाधे मानाभावात् नीलो घटो भवनाश्रय इति बोधसं
 भवाच्च स विशेषणे हि विधिनिषेधो विशेषणमुपसंक्रामितः सति विशेष्ये बाध इति विशेषणे नीले भवनस्यान्यथा विध्यतीति हिक्
 चंतत्वमसि देवदत्त इत्यादौ सरवंडास्वउत्वं पूर्ववदेव बोध्यं लत्वमसीत्यत्र तत्पदवाच्य सर्वज्ञत्वविशेष चैतन्यस्य त्वंपदवाच्येनांतःकरण
 विशेष चैतन्ये नैवार्थसंभवात् ऐक्यसिद्ध्यर्थं स्वरूपेजहदजडलक्षणे तिसांप्रदायिकाः मन्वयो रैक्ये किं मानं न च नानार्थेति व्युत्प
 त्तिः तस्याः किं नामार्थयोरेवाभेदान्वयः उत नामार्थयोरेव भेद एवेति नाद्यः स्तोकं पचति वैश्वदेव्यामीक्षेत्यादौ व्यभिचारात् नान्यः घ
 टपटावित्यादौ व्यभिचारात् तस्मात्संभ्रमति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याप्यमितिलाघवमूलको हि सः सत्यं मृत्योः समृत्फ
 प्राप्नोति इह नानेव पश्यति इति भेदस्त्विह पूर्वकभेदप्रतिपादकश्रुतिर्मानं न च तत्रापि यः नानाद्वयपश्यति समृत्योर्मृत्युमाप्नोति च

स्तवस्तुतो नानात्वं प्रयतिसनेति इति वशच्चात् प्रतीयमानार्थे भेदस्यैव प्रतीतिः किंच राजपुरुष इत्यत्रैव तस्य त्वमिति वक्षीसमासेना
 विभेदस्यैव प्रतीतिरिति वाच्यं छंदोग्ये सदेव सौम्येदमग्र आसीत् इत्याभ्यतत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारेणोप
 क्रमोपसंहारयोरेकरूपेण वेदतात्पर्यनिर्णायकेनैव यस्य निर्णीतत्वात् ब्रह्मतं परादाधोन्यन्नात्मनो ब्रह्म वेदोपि श्रुत्यापि ऐक्याद्य
 बधारणात् अस्मिन् पक्षे लाक्षणिकस्फोटः वस्तुतस्तु अयं वाचकस्फोट एव तथाहि विशिष्टशक्त्युपस्थापितयोस्तत्त्वं पदार्थयो
 रभेदान्वयानुपपत्तावपि विशेष्ययोः शक्त्युपस्थापितयोरभेदान्वये बाधकाभावः यथा घटो नित्य इत्यत्र घटपदवान्वये कदेश घ
 टत्वस्यायोग्यत्वेपियोग्यघटव्यक्त्या सहानित्यान्वयः यद्वा विशेष्ये एव शक्तिः विशेषणं तु पलक्षणं अस्मिन्पक्षे न कोपि दोषः
 यद्वा यथानानार्थे स्थले संयोगादिनाभिधानियमनंतथाभेदान्वयान्वयानुरोधात् विशेष्ये एवाभिधानियमन्नं अस्तु बालक्षणा
 सा च जहल्लक्षणतया विशेषणां श्रुत्यागमात्रं न तु विशेष्ये पितस्या उपयोगः शक्त्येव तदुपस्थितिसंभवात् एवं सोयं देवदत्तेत्यत्रा
 पि तथा च जहदजहदुदाहरणं संसंगतमिति दिक् एवमेको वृक्षः पंचनौका भवन्तीति वाक्ये सरवज्जरवं इत्येव पूर्वच देवबोधः अत्र
 तार्किकाः गृण्हाति वाचकसंख्या प्रकृतैर्विकृतेन होति वचनात् प्रकृत्यर्थशब्दलक्षितमेकवचनमेव धातूत्तरं भवतीत्याहुः ॥ तदक

कं गृण्हातीत्यस्य ७७ तविषयत्वात् यथासंधी भवन्ति ब्राह्मणाः त्वद्वा मयहं मद्भव सित्वमित्यादौ वचनपुरुषयोः प्रवृत्तिगत
 योरेव दर्शनात् ननु संकोचे किमानं स्वर्णपिंडः रवदिरंगारसदृशकुलभवन इति नाप्यप्रयोग एव उद्देश्यविधेयभावस्तु
 लेतु उद्देश्यगतसंख्याख्यातप्रत्यये शस्त्राणि चेत् प्रमाणं स्फुरित्यादिषु पुनरपि वाक्यं द्विधा काव्यात्मकमकाव्यात्मकं चे
 ति द्वितीयं तत्कं आद्यंतु तददोषो शब्दार्थोसगुणावनलंकृती पुनः कापीत्यनेन लक्षितं अत्र यावद्दोषाभावो वक्तुमशक्यः
 असंभवात् यत्किंचिद्दोषाभावे अदोषपदवैयर्थ्यं तस्मान्न जोऽत्यत्वमर्थः अनुदारा केन्येति यावत् अत्यत्वचसु क
 प्रतीमानदोषराहित्यं इदं काव्यलक्षणं रसगंगाधरे दूषितं शब्दार्थयोर्व्यासज्यवृत्तिकाव्यत्वे काव्यश्रुतमर्थानज्ञातरिति
 व्यवहारा संभवात् तदसंभवं यदैकदेशे दग्धेपि तदग्ध इति वदेकदेशेपि प्रयोगसंभवात् समुदायवृत्ताः शब्दाः क्वचिदे
 कदेशेपि वर्तन्ते इति भाष्यात् तल्लक्षणमेव न तु समंजसं रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं च रमणीयत्वं च लोकोत्तरात्
 दजनकज्ञानविषयत्वं इति तल्लक्षणं इदं च तत्त्वमसीत्यादावतिव्याप्तं नवात्मादेवैजात्यं किंततः लोकोत्तरात् दजनक
 नकज्ञानविषयत्वस्योपपत्त्युत्पत्त्यात् अज्ञानं दत्तेन सर्वैर्धारितत्वात् किंच रमणीयपदस्य रमणीयार्थप्रतिपादकत्वमस्ति

नना नाद्यं रमणीयशब्दस्यापि रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दत्वेन काव्यत्वापत्तेः रदं च भाष्ये अपशब्दार्थकः शब्दोऽपशब्द इति चेन्न
 अपशब्दस्यापि अपशब्दत्वापत्तेरित्यनेन ध्वनितं नांत्यः रमणीयार्थप्रतिपादकत्वाभावे लक्षणत्वात्तु पपत्तेः तस्मात्प्रका
 शोक्तमेवलक्षणसम्पक्कं बह्विना सिंचतीति वाक्यस्फोट एव ननु वाक्यार्थबोधेऽयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वं योग्यता
 ज्ञानस्य कारणत्वं तार्किकोदिसिद्धान्तसिद्धं प्रकृते च बहिः सेककरणेने विषयबाधरूपयोग्यतानिश्चयरूपबाधकसत्वात् वि
 षयाबाधरूपयोग्यता ज्ञानासत्वात् कथमेतस्य वाक्यस्फोटत्वमिति चेत्सत्यं तात्पर्यविषयाबाधो हि योग्यता तदभावा
 योग्यता प्रकृते चाल्युष्णजलेन सिंचतीति तात्पर्यविषयः यथास्य क्षोणीपतेः परार्धपर्यालक्ष्मीलता संख्यया प्रज्ञा च
 क्षुरैवेष्ट्यमाणबधिरप्रख्याः कीलाकीर्तयः गीयंते स्वरमष्टमंकलपताजितेन चंध्योदरान्मूलकानां प्रकरणे कर्मरमणी
 दुग्धोदधेरोधसि गगनंगगनाकारं सागरः सागरोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव कैलासस्य प्रथमशिरवरे च
 युसंमूर्च्छनाभिः श्रुत्वा कीर्तिविचुधरमणीगीयमानां यदीयां स्वस्तापांगा सरसबिसनीकांडसंजातशंकादिउन्मातंगाः श्रव
 णपुलिनेहस्तमावर्तयन्ति ॥ पश्यनीलोत्पलद्वंद्वानिः सरंति शिताः शरा इति आद्यालंकारिकवाक्येषु गंगायां घोष इत्याद्यै

तत्त्वमसीत्याद्यै च तात्पर्याबाधो योग्यत्वमिति सर्वसिद्धान्तः तथात्रापि यद्वा शाब्दबोधे योग्यतानिश्चयस्य न प्रतिबंधकत्वं तत्त्वत्वे
 पितृवृहस्पतिरिति प्रस्तावकवाक्यात् संतोषोपलब्धेः नाहं रंतापुत्र इति बाधनिश्चये सत्यपितृवृहस्पतिरिति वाक्यात् कोधोपल
 क्ष्ये च शाब्दबोधोभावे एतदुत्तुपपत्तेः किंच पश्यनीलोत्पलद्वंद्वदित्यादिसाध्यवसानादिलक्षणाख्यलेशरातीलोत्पलद्वंद्वपा
 दनकालेन योग्यतानिश्चये सति तद्वाक्यश्रवणानंतरं काव्यबोधोत्तरमयोग्यतानिश्चयः पूर्ववा नाद्यः बाधनिश्चये सति बो
 धाभावात् नांत्यः बोधाभावे न्वयानुपपत्तेरभावात् नहि स्वरूपसति अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं किंतु ज्ञातान्वयपूर्वमयो
 ग्यतानिश्चयसत्त्वेन भजामप्येस्येवेति वाच्यं वाक्यार्थबोधजन्यान्ययानुपपत्तिर्ज्ञानस्य पूर्वमभावात् गंगाघोषाधिकरणं
 नेति लौकिकज्ञानसत्त्वे गंगायां घोष इति वाक्यादंगाधिरणको घोष इति बोधोत्तरमन्वयानुपपत्तिर्हि अनुभवसिद्धान्ततस्याः पूर्व
 ज्ञानं सति न च भ्रमात्मको बोधः इति तार्किकोक्तं युक्तिमत् अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वं योग्यताज्ञानस्य कारणत्वं प्रक
 त्पनीय भ्रमात्मको बोधश्च कल्पनीय इति महद्भोरवं स्फोटवादिना त्रितयमपिन कल्पमिति लाघवं वाक्यार्थबोधजन्य
 प्रवृत्तावेव तस्वीकारात् किंच नाहं परमेश्वर इति बाधनिश्चये सति तत्त्वमसीति वाक्याद्बोधाभावे भ्रमात्मको बोधो न प्रमात्म

कं ज्ञानं संभवति भ्रमात्मकबोधस्य प्रमात्मकबोधजनना योग्यत्वात् एवं च दशमस्त्वमसीत्यत्रापि ननु अनेकवर्णातिरिक्तं अनेकध्व
 निव्यंग्योऽखंडवाक्यस्फोटः कः पदार्थ इति चेत् शृणु यथा तात्त्विकैः पूर्वोक्तं मदीत्यागत्यंतरसंभवेऽपि चित्ररूपमतिरिक्तं स्वीक्रिय
 ते यथाशादिकैः रेफहयभागविशिष्ट एकोवर्णः ऋतिः क्वात्तिल्लवेति त्रैवातिके स्वीयते यथावासिद्धमेतः स स्मृत्यादेर्नोऽप्युत्तर
 भूयस्त्वत्वात् इति वार्तिकेनेकाचामेकवर्णात्मकत्वमुक्तं तथा मयापि अनेकध्वनिव्यंग्यः वाक्यात्मक एकोवर्ण इति स्वीक्रियते स च
 शब्दब्रह्मरूपः तत्र मतत्रयं शब्दब्रह्मेति शब्दार्थशब्दमित्यपरे जगुः चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मेमतिरिति शब्दब्रह्मेति निर्वचने
 नापितस्यैव वर्णत्वं सिद्धं अनुमानादपि तथाहि अखंडवाक्यस्फोटः एकवर्णरूपः श्रावणत्वात् ध्वनिव्यंग्यत्वाद्वा यन्नैवं तन्नै
 वं यथास्थित्यादि अन्वयदृष्टांतस्तु मतांतरं सिद्धवर्णादि वस्तुतस्तु अन्वयव्यतिरेक्यनुमानं व्यर्थं उपनीतभावेनैव गता
 र्थत्वात् तथाहि यथाहि चंदनखंडस्य लौकिकं प्रत्यक्षं सौरन्यस्या लौकिकं तथा धूमस्य लौकिकं बह्वे रलौकिकं इति अस्मिन्
 स्ते उपनीतभावेनेति विवेकः यद्वा लाघवाद्दोषाभावात् ध्वनिव्यंग्यस्यान्यस्याभावाच्च वर्णत्वस्वीकारः न च ध्वनिव्यंग्यस्य
 गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदे काक्षित्तस्यार्थस्यापि अन्यस्य संभव इति वाच्यं तस्य ध्वनिविकारकाव्यंग्यत्वेऽपि ध्वनिव्यंग्यत्वाभावात् किं
 च कामः संकल्पः विचिक्त्वाश्चिद्वाश्चिद्वाभीहिरित्येवं सर्वं मन एवेति श्रुत्या कामादीनां मनो धर्मत्वेऽपि तादृशेऽपि तात्त्विकैरात्मधर्मत्व

मुक्तं तच्च सर्वैरेष्यगीकृतं तत्तु भ्रमात्मकं यथाजपाकुसुमसन्निधाने स्पटिकोलोहित इति ज्ञानं प्रकृतुमनः सान्निध्यं आत्मधर्मबीजं
 श्रुतिबाधश्च स्फोटे तु न तथा तस्मादेकवर्णात्मकोऽखंडवाक्यस्फोटो वाचनिकः इति सिद्धं ॥ ॥ इति श्रीरघुनाथसहात्मज
 श्रीसुणक्तस्फोटचंडिका समाप्ता ॥ ॥ श्रीसदाशिवार्पणमस्तु

१३

✓
141 (A)
15

स्फोर्यंइकासमाप्ता

१३

141
15 (B)

सिद्धान्तकोमुदीप्रारंभायम्

सि धांतको
॥१॥

एकस्मानु जगवदाश्रयापस्त्रिभ्यस्वकगमाः स्युः ॥ जेयो वयो ननु भ्योरः पंचम्यः शलो वडभ्यः ॥ इत्येकचत्वारिंशत्त्रत्याहाराः २

श्रीगणेशायनमः ॥ पाणिनीयकात्यायनपतंजलिभ्योनमोगुरुभ्यः ॥ श्रीगुरुचरणभ्योनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ ५
निर्विघ्नमस्तु ॥ मुनित्रयैनमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च ॥ पैय्याकरणसिधांतकोमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥ अइउणू ॥ क्लृ
क् ॥ एओङ् ॥ ऐऔच् ॥ हयवरट् ॥ लण् ॥ जमड् ॥ णनम् ॥ झभञ् ॥ घट धष् ॥ जजबगड्दरम् ॥ स्वफष्ठठथचटतवू ॥
कपयू ॥ वापिसरहल् ॥ इति मोहिश्चरणि सूत्राण्यनादि संज्ञा धीनि ॥ एषामंत्याइत्ततः ॥ लण् सत्रे अकारश्च ॥ हका
शदिष्कार उच्चारणार्थः ॥ हलंत्यं ॥ हल लिटि सूत्रे त्य भित्स्यात् ॥ आहिरंत्येन सहेता ॥ अंत्येनेता सहित आदिर्मध्यगा
नांस्वस्य च संज्ञा स्यात् ॥ इति हल् संज्ञायां ॥ हलंत्यं ॥ उपदेशोऽयं हलित्स्यात् ॥ उपदेश आद्योच्चारणं ॥ ततो अण् अ
चइत्यादिसंज्ञा सिद्धौ ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ उपदेशेऽनुनासिको जित्संज्ञः स्यात् ॥ प्रतिज्ञानुनासिकया पाणिनीयाः
लण् सूत्रस्थवर्णेन सहेच्चायं भाणोरेफोरल्लयाः संज्ञा ॥ प्रत्याहारे ध्रितान्बन्धग्रहणं ॥ अनुनासिक इत्यादि निर्देशात् ॥
नक्षत्रककारे परे अच्कार्यं दृश्यते ॥ आहिरंत्येनेत्येतत्सूत्रेण शताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यक्तीयन्ते ॥ उक्तालोऽत्र स्वदीर्घाः स्तः ॥
उश्चुश्चड्श्चवः ॥ वां काल इव कालो यस्य स च कालोऽस्वदीर्घाः स्तः संज्ञाः स्यात् ॥ सप्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरु
दात्तः ॥ ताव्यादिषु सभागेषु स्थानेषु पूर्वभागे निष्पन्नोऽकृदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ आये ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ स्पष्टं ॥ अवीड् ॥ समो ॥ ११ ॥

सु-२०

शिव

प्रत्याहारे तु बंधानां कथमन्याहणेषु न ॥ आचारादप्रधानत्वात् ॥ पञ्चवर्णः ॥ ४

॥५॥
॥५॥ (B)

सिधांतकोमुदीप्रारंभोऽयम्

सिधांतको-

॥२॥

प्रयत्न

तत्र

तमेव ॥ एतच्च सूत्रेकारेण ज्ञापितं ॥ तथा हि ॥ अअइति विवृतमन्त्रसंरुतानेन विधीयते ॥ अस्य चाष्टाध्यायी संपूर्णप्रस्य
सिधत्वात्तस्मात्सदृश्याविवृतत्वमस्येव ॥ तथा च सूत्रं ॥ पूर्वचौरिधं ॥ अधिकरोयं ॥ तेन सपाद सप्ताध्यायीप्रतिप्रिपाद्य
सिधात्रिपाद्यामपि पूर्वप्रतिपरं ॥ स्वमसिधं ॥ बाधस्वेकादराधो ॥ विवारः संवारः आसो नदो घोषोऽघोषो ल्पप्राणो
महाप्राण उदात्तो लुदात्तः स्वरितश्चेति ॥ स्वयं यमाः स्वयः ५ कपो विसर्गः चार एव च ॥ एतेष्व आसानुप्रदानाजघोषाश्च
विवृण्वते ॥ १ ॥ कंठमन्येतु घोषास्युः संरुतानादभागिनः ॥ अयुग्मावर्गयमगायणश्चा ल्पासवः स्मृताः ॥ २ ॥ ॥
कोष्ठाध्यानाचतुर्णापचमेपरं मध्येयमोनाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिवारव्यप्रसिधः ॥ पल्लिकीः ॥ वरु रवतुः ॥ अग्निः ॥
घ्राति इत्यक्रमेण करवगघेभ्यः परतत्सदृशा एवमाः ॥ वर्गणा प्रथमद्वितीयाः स्वयाः तथा तेषामेव यमाः ॥ जिह्वा मूलीयोप
ध्मानीयो विसर्गः शपसाश्चेत्येतेषां विवारः आसो घोषाश्च ॥ अन्येषां तु संवारेनादो घोषश्च ॥ वर्गणा प्रथमत
यपंचमाः प्रथमरतीययमीयद्वितीयाश्चा ल्पप्राणाः ॥ अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः ॥ बाधप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायाम
नुपयुक्ता स्तथापि ओंतरतम्यपरीक्षायां पुनरुच्यंत इति बोध्यं ॥ कादयो मावसानास्यवाः ॥ यरलवा अंतस्थाः श
षसहस्रभाणः ॥ अचः स्वराः ॥ ५ क ह प इति क पाभ्यां प्रागध्व विसर्गसदृशो जिह्वा मूलीयोपध्मानीयो ॥ अअः

सु. पू.

शिव.

॥२॥

संज्ञे

इत्येचः परा वनुस्वारविसर्गौ ॥ इति स्थाने प्रयत्नविवेकः ॥ ॥ ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यवाच्यं ॥ ॥ अकारहका
रयोरिकारराकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च सावर्ण्ये प्राप्ते ॥ नाइत्तले ॥ ॥ आकारसहितोच्चा आ
वृ ॥ सच हलचेत्येतेभिः सवर्णो निस्तः ॥ तेन दधीत्यस्य ह्रस्वतिरीतलं षष्ठं सां द्रं मिथ्येतेषु परेषु यणादिकेने ॥
अन्यथा दीर्घदीर्घानामिव हकारादीनामपि ग्रहणकरास्त्रबला ददचूत्वं स्यात् ॥ तथा हि ॥ अणुदित्सवर्णस्या
ऽचाप्रत्ययः ॥ ॥ प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः ॥ अविधीमानो ण उ दिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् ॥ अत्रा
णुपरेणोणकारेण ॥ कुच्युतु पु एते उदितः ॥ तदेवमइत्यष्टादशानां संज्ञा ॥ तथेकारोकारो ॥ ऋकारस्त्रिंशतः ॥
एवलृकारेपि ॥ एचोहो देशानां ॥ एदेतेरौ तोश्च न मिथः सावर्ण्यं ॥ ऐऔर्जितिसूत्रारंभसामर्थ्यात् ॥ तेनैव च
तुविंशतेः संज्ञास्युरिति नापादनीयं ॥ ॥ नाइत्तलविति निषेधो यद्यप्यक्षरसमाभ्यायिकानामेव तथापि ह
कारस्य अकारो न सवर्णः ॥ तत्राकारस्याप्रश्लिष्टत्वात् ॥ तेन विश्वपभिरित्यत्र होट इति द्रव्यं न भवति ॥ अ
नुनासिकाननुनासिकभेदेन युक्ता द्विधा ॥ तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ तपरस्तकोलस्य ॥ तपरस्तकोलस्य ॥ तपरस्तकोलस्य ॥ तपरस्तकोलस्य ॥
परोयस्मात्सचतात्पर्यमुद्घोषमाणसमकालस्येव संज्ञा स्यात् ॥ तिन अच इत्त उत्त इत्यादयः षष्ठां षष्ठां संज्ञा ॥ ॥

पि ३

सि० को०

॥३॥

मक्षरगुणसंज्ञ

इतिहाद्वानां॥ वधिरादैचू॥ आदैश्चरधिसंज्ञः स्यात्॥ अदैङ्गुणः॥ अदैङ्गुणसंज्ञः स्यात्॥ भूवोधादयो धातवः॥ क्रिया
वाचिनो भवादयो धातुसंज्ञास्युः॥ प्राप्तीश्वराब्जिपाताः वृत्त्यधिकृत्य॥ चादयो सत्वे॥ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञास्युः॥
प्रादयः॥ एतेषां तथा॥ अद्रव्यार्थाः॥ प्रादयश्च तथा॥ रूपसर्गाः क्रियायोगे॥ गतिश्च॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा
गतिसंज्ञाश्चास्युः॥ प्रा॥ परा॥ अप॥ स॥ अनु॥ अव॥ निसृ॥ निरु॥ दु॥ स॥॥ दुर॥ वि॥ आ॥ इ॥ नि॥ अधि॥ अपि॥ अति॥ सु॥
उत्त॥ अ॥ मि॥ प्रति॥ परि॥ उपा॥ एते प्रादयः॥ नवेति विमोषा॥ निषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यात्॥ स्व॥ रूपं॥ रा॥ स्या
रा॥ संज्ञा॥ रा॥ स्य स्व॥ रूपं॥ संज्ञिरा॥ रा॥ स्य स्व॥ स्या संज्ञातां विना॥ येन विधिस्तदंतस्य॥ विशेषणं तदंतस्य संज्ञास्य
त्यस्य च रूपस्य॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः॥ उगिद्विगुणवृद्धिः॥ विरामोच्चसानि॥ वर्णानामभावावसानसंज्ञः स्या
त्॥ परः सन्निर्गमः संज्ञितः॥ वर्णानामतिराहितः सन्निधिः संज्ञितः स्यात्॥ स्फुटिः तपदं॥ स्फुटं तपि तपदं स्यात्॥ दीर्घं संज्ञं
त्॥ हलान्तराः संयोगः॥ अक्षिरथवहिताहलः संयोगसंज्ञास्युः॥ ह्रस्वेलघु॥ संयोगे गुरु॥ संयोगे परे ह्रस्वे गुरु स्यात्॥ दीर्घं संज्ञं
त्॥ दीर्घं स्यात्॥ इति संज्ञाप्रकरणं॥॥ इको गुणवृद्धी॥ गुणवृद्धिराभायां यत्र गुणवृद्धी विधीयते तत्रैकवर्णं संज्ञं
तपदमुपतिष्ठते॥ अचश्च॥ ह्रस्वदीर्घमुदात्तत्रयं विधीयते तत्राचइति पष्ठ्यंतं पदमुपतिष्ठते॥ आद्यंतोरवितो॥ टिक्वितो
यस्योक्तो क्रमादाद्यंतवयवोस्तः॥ निद्वौ स्यात्प॥ अचंमध्ये यो ल्यस्तस्मात्परस्तस्येवांतावयवो भिस्यात्॥ षष्ठी
नस्य
॥ अचरतिनिधिरिणो षष्ठी॥१॥

सं० पू०

संज्ञं

॥३॥

वर्णो

हासस्वरितः॥ उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मोऽस्माद् विधीयते यस्मिन् सोऽनुस्वरितः संज्ञः स्यात्॥ तस्यादिन उदात्तमर्धह्र
स्वं॥ ह्रस्वग्रहणमतंत्रं॥ स्वरितस्यादिनोऽनुस्वरितबोधः॥ उत्तराहं तु परिशेषादनुदात्तं॥ तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे
वर्णस्पष्टं॥ अन्यत्र तदात्तश्रुतिः॥ प्रातिरा॥ स्व्ये प्रसिद्धा॥ क३ वोश्वाः॥ रथानां नये ३ राः इत्यादिष्वनुदात्तः॥ अग्निमीके इत्या
दावुदात्तश्रुतिः॥ सनवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः॥
मुखसहितनासिकयोश्चायमाणोऽनुनासिकः स्यात्॥ तदिदं॥ अइउकएषां वृणानां प्रत्येकमष्टादशभेदाः॥ कृवर्ण
स्य द्वादश॥ तस्य दीर्घाभावात्॥ एचामपि द्वादश॥ तेषां ह्रस्वाभावात्॥ तुल्यास्यप्रयत्नसंवर्णं॥ ताव्वादिस्थानमा
भ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः संवर्णं स्यात्॥ अकुहविसर्जनीयानां कठः॥ इकुयवानां तावुः॥
ट्रषाणां मूर्धा॥ लृत्तुलसानां दंताः॥ उपपध्मानीयानां मोष्ठौ॥ यमडणानां नासिका च॥ एदैतोः कंठतालुः॥
औदैतोः कण्ठोष्ठौ॥ वकारस्य दंतोः पुं॥ जिह्वा मूली यस्य जिह्वा मूलं॥ नासिकानुस्वारस्य॥ इति स्थानानि॥॥
यत्नो द्विधा॥॥ आभ्यंतरो बाह्यश्च॥ आद्यश्चतुर्धा॥ स्पष्टं स्पष्टं विवृतं संवृतं भेदात्॥ तत्र स्पष्टं प्रयत्नसंस्पर्शा
नां॥ इष स्पष्टमेतस्थानां॥ विवृतं मूष्मणां स्वराणां च॥ ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं॥ प्रक्रियादशा यां तु विवृ

viii

६ पुत्रादिनीया
ग्री

इति यणः स्यान्निवट्वावे प्राप्ते ॥ न पदानि द्विवचनवरे यलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ इदं स्फचरमाक्य
वेष्टिवचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तो षोडाशोऽङ्गो न स्थानिवत्स्यात् ॥ इति स्थानिवट्वावनिषेधः ॥ अल्लोपः ॥ अल्लोपः ॥ अल्लोपः ॥
धकारस्य दकारः ॥ अल्लोपः ॥ प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ संयोगात् तस्य लोपः १ ॥ संयोगात् तस्य लोपः २ ॥ संयोगात् तस्य लोपः ३
स्यात् ॥ इति यलोपे प्राप्ते ॥ यणः प्रतिषधो वाच्यः ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ मयइति पंचमी यणइति षष्ठी पूर्वक्षोरस्य पिहित्वं
तदिह धकारयकारयो द्वित्वविकल्पाच्चत्वारिरूपाणि ॥ एकधमेकयं ॥ द्विधमेकयं ॥ एकधं द्वियं ॥ द्विधं द्वियं ॥ सूक्ष्मपाठ्यः
॥ महस्वरिः ॥ धात्रं राः ॥ लाकृतिः ॥ नादिन्याकोरो पुत्रस्य ॥ पुत्रराब्दस्य न द्वेस्तः आदिनीराबे परे आक्रोशोग्रये ॥ त्रादि
नीत्वमेसि पापे ॥ अक्रोशकिंम् ॥ तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येवं तत्पुरे च ॥ पुत्रपुत्रादिनीत्वमसि पापे ॥ बाहुतजग्ध्योः ॥ पुत्रहती
पुत्रहती ॥ पुत्रजग्धी ॥ पुत्रजग्धी ॥ त्रिभक्तिषु शक्कराय नस्य ॥ त्रिभक्तिषु वणेषु संयुक्तेषु वै द्वित्वं ॥ इन्द्रः ॥ ईद्रः ॥ राष्ट्रं ॥ राष्ट्रं ॥ न
सर्वत्र शाकन्यस्य ॥ द्वित्वेन ॥ अर्कः ॥ ब्रह्मा ॥ ही घृदिचायीणि ॥ द्वित्वेन ॥ दात्रा पात्र ॥ अचोरहाभ्यां द्वे ॥ अचः पराभ्यां रेफहका
राभ्यां परस्य यरो द्वे वास्तः ॥ हय्यनुभवः ॥ नद्यस्ति ॥ हलः को यमाभ्यां मिलोपः ॥ हलः परस्य यमोलोपः स्याद्वायमिति ॥ इति य
लोपः पक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैक्यरूपं तुल्यं ॥ लोपारंभफलं तु ॥ आदित्यादेव लोपस्य दिह विः ॥ यमायमीति यथा संख्यावि
ज्ञानाल्लोपः ॥ माहात्म्यं ॥ हलः किं ॥ यथोशाशय्यते ॥ एवोयवायाक ॥ एवः क्रमादेयु आय ॥ अवः ॥ आवः रत्नस्युरवि ॥ तस्य लो

३ अन्नचिचेति प्राप्नोति कश्चैदित्वा तन्मकोऽन्यन्यायेन वा ध्यते ३

आदेशः

अथपरिमाणेवाच्येओदंतगोशब्दस्ययूतिपरैरवादेशः स्यात्+३

प्रयोजनाभावात् ।

कार्य

अथ यन्निमित्तस्य

वे

मूलार्थोऽन्यनि
निमयः ५ ८

लोपः॥ तस्येतो लोपः स्यात् ॥ इति यववो लोपो न ॥ उच्चारणसामर्थ्यात् ॥ एवं चेत्संज्ञापीडनं भवति ॥ हरये विष्णवे नायकः ॥
पावकः ॥ वोलोयिप्रत्यये ॥ यौ प्रत्यये परओ हो लोरवोलोस्तः ॥ गोर्विकारो गव्यं ॥ गोपयसो यत् ॥ नावातथ्यं ॥ नाव्यं ॥ नौवयोध
र्क्यदिनायत्प्रत्ययः ॥ २ गो र्युतो ब्रह्मस्युपसंख्यानं ॥ अर्धपरिमाणे च ॥ गव्यतिः ॥ उतियुतीत्यादिना यतिशब्दे निपातितः ॥
वोलो इत्यत्र वकारो लोपो यो वलीति लोपनवकारः प्रक्षिप्यते ॥ तेन श्रयमाणवका
रात्तद्विशः स्यात् ॥ वकारो न लुप्य इत इति यावत् ॥ धातोस्तन्निमित्तस्येव ॥ यादो प्रत्यये परे धातोरेव श्रेढांतादेशः स्तद्धित
निमित्तस्येव नाव्यस्य ॥ लव्यं ॥ अक्षयलव्यं ॥ तन्निमित्तस्यै किं ॥ ओयते ॥ ओयतः ॥ क्षय्यजय्यो राक्यार्थः ॥ घातोदेशानि
पातनार्थमिदं सूत्रं ॥ क्षेतुं राक्यक्षय्यं ॥ जेतुं राक्यजय्यं ॥ राक्यार्थे किं ॥ क्षेतुं जेतुं योग्यं पापं जेतुं मनः ॥ कथं स्तद्धितं ॥
तस्मै प्रकृत्यर्थे दंतर्था ॥ क्रेतारः ॥ क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसरितं कथं ॥ क्रेयमन्यत् ॥ क्रायणार्हं क्त्यर्थः ॥ लोपः
शाक्यस्ये ॥ अवर्णपूर्वयोः पदांतयो र्यकारलोपोऽशिवा परे ॥ पूर्वत्रा सिद्धमिति लोपत्रो अस्य ॥ सि
धुत्वान्नस्वरसंधिः ॥ हररहि ॥ हरयेहि ॥ विष्णुद्रु ॥ विष्णुविद्रु ॥ श्रियउघक्तः ॥ श्रियायुद्धक्तः ॥ ३ गुराउक्तः ॥ गुरावुक्तः ॥
कानिसंनिकोस्तइत्यत्रास्तेरलो ॥ १ भोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशो प्राप्तो ॥ नपदांतोत्सूत्रेण पदांतविधौ तन्निषेधा न्नस्तः
एकः पूर्वपरयो रित्यधिकृत्य ॥ आङुणः ॥ अवर्णदिचिपूर्वपरयो रंको गुण आदेशः स्यात्संहितायां ॥ उपेद्रुः ॥ रमत्रीः ॥ गंगोदकं ॥

५

॥ सिधांतको

॥ ५ ॥

शब्द ३६

उत्तरपरः ॥ अइति त्रिंशतः संज्ञेयकैस्तत्स्थानेयोगसंज्ञपरः सन्नेव प्रवर्तते ॥ तत्रांतरतम्या कृष्णधिरित्यकार तवत्कार
त्यत्रात् ॥ अचोरहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वं ॥ प्ररोजरिसंवर्णे ॥ हलः परस्य प्ररोलोपोवास्यात्संवर्णे झरि ॥ द्वित्वभाक्कोपेति सं
एकध्वं ॥ असुतिलोपद्वित्वलोपयविद्विधं ॥ सति द्वित्वलोपेचो सति विधे ॥ कृष्णधिः ॥ कृष्णं ध्वः ॥ कृष्णं ध्वः ॥ यणइति
पंचमीमयइति षष्ठीति पक्षे ककारस्य ॥ पि द्वित्वं ॥ लस्यत्वनधिचेति ॥ तेन तवत्कारइत्यत्र स्यचतुष्टयं ॥ ॥ द्वित्वं
स्यैवकस्यैवनोभयोरुभयोरपि ॥ तवत्कारादिषु बुधैर्बोधयत्प चतुष्टयं ॥ अधिरेचि ॥ आदेचि परस्वधिरेकादेशः स्या
त् ॥ गुणापवादः ॥ कृष्णोक्तं ॥ गंगाधिः ॥ देवैश्चय ॥ कृष्णात्कठयं ॥ एत्यधत्सु ॥ अवर्णो देताधोरेत्यधत्सु च परस्वपर
येव धिरेकादेशः स्यात् परस्वगुणापवादः ॥ उपेति ॥ उपेधते ॥ प्रष्टोहः ॥ ए जाघोः किं ॥ उपेतः ॥ भाभवान्नेदिधत्ते ॥ पूरस्तादृषवा नडि ग्यं
दा अनन्तराविधीन्याधत्ते नोत्तरा निति न्यायेन इयं धिरेदि परस्वस्यैव अधिकानंबोमाडे ॥ श्वेतस्यानेन वेही वाधिरसा तु तस्य रूपं
धुरेव ॥ अक्षादृहिण्यामुपसंख्यान ॥ अक्षौ ॥ हिणीसेना ॥ स्वादीरेरिणोः ॥ स्वेरः ॥ स्वेनोरितुं शीलमस्येति स्वेरी ॥ स्वेरि
णी ॥ प्रादुहोदो ॥ अथैष्युः ॥ प्रोहः ॥ प्रोहः ॥ अथैव द्रुहणेनानर्थक्यस्यापहणं ॥ विश्वेति स्त्रे राजेः प्रगभाजिग्रहणात्
तेन द्रुहणेन तातवमेव गद्यते ॥ ननु क्वत्वं तस्यैकादेशः ॥ प्रोटवान् ॥ इषइश्यात्तदादिः ॥ इषगतो दिवादिः ॥ इष
आभीक्ष्णं ॥ अयादिः ॥ एषोघनिग्यतिच ॥ एषः ॥ एष्यः ॥ इति रूपं ॥ तत्र परस्वप्राप्त अननवधिः ॥ प्रेष्यः ॥ प्रेषः ॥ यस्त
उपः शम्बरवती इति नशब्दादाय वृद्धिः ॥

सं ४

॥ ५ ॥

अभिज्ञासूताः पाणिनीयाः ६

बोध्यं
स्यां
त्यस्ये

स्य

स्थानेयोगा ॥ अनिधिरितसंबधविशेषाषष्ठीस्थानेयोगा बोध्या ॥ स्थानं च प्रसंगः ॥ स्थानेतरतमः ॥ प्रसंगे सति सदेतम
आदेशः स्यात् ॥ यत्रैते कविधिमातये तत्र स्थानत आतये बलीयः ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं का
र्थवर्णतिरेणा व्यवहितस्य पूर्वस्य ज्ञेयं ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ पंचमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णतिरेणा व्यवहितस्य परस्य ज्ञेयं
अलोत्यस्य ॥ ॥ वृष्ठीनिर्दिष्टे ॥ अस्यादेशः स्यात् ॥ डिच् ॥ अयमर्थस्यैव स्यात् ॥ सर्वस्येत्यस्यापवादः ॥ आवः परस्य ॥ परस्य यदि
हितं तत्तस्यादेव बोध्यं ॥ अलोत्यस्यापवादः ॥ अनेकात्कृशिसर्वस्य ॥ स्पष्टं ॥ अलोत्यसूत्रापवादः ॥ अचः परस्य ॥ अचः परस्य यदि
पवादेः परस्यैव तस्यैव तदपि परत्वात्नेन बोध्यते ॥ स्वरितेनाधिकारः ॥ स्वरितत्वयुक्ते शब्दरूपे अधिकृतं बोध्यं ॥ परानित्यांत
रं ॥ पवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः असिद्धं बहिरंगमंतरंगे ॥ अकृतव्यहः पाणिनीयाः ॥ निमित्तविनाशे ॥ मुखदृष्टान
त्ययुक्ते कार्येन कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ॥ इति परिभाषाप्रकरणं ॥ ॥ इको यणध्वि ॥ इकस्थानेयणः स्याद्व्यसिंहिताय विषये ॥ सु
धीउपास्य इति स्थिते ॥ ३ स्थानत आंतयिहीकारस्य यकारः ॥ सुधुयउपास्य इति स्थिते ॥ अनधिच ॥ अचः परस्य युरोद
वास्तोनत्ववि ॥ इति धकारस्य द्वित्वं ॥ स्थानिवद्देशो न ल्विधो ॥ आदेशः स्थानिवत्स्यान्मत्तुस्थान्यलाश्रयविधो ॥ अनेनेह य
कारे स्थानिवद्भावेना च खमाश्रित्य अनधिचेति द्वित्वनिषेधं न शक्यं न ल्विधाविति तन्निषेधात् ॥ अचः परस्मिन् प्र
विविधो ॥ अलोत्यध्वर्थमिदं ॥ परनिमित्तो जादेशः स्थानिवत्स्यात् ॥ स्थानिवद्भावः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये ॥

श

शे २

स्व ६

यो धो अ

उद्देशविधेययोर्भिन्नलिङ्गकृतदोषानवकाशः ५

सि.वो.

॥६॥

रूप

पररूपवाच्यं ॥ न चूटे ॥ शकंधुः ॥ कर्कंधुः ॥ कुलटा ॥ सीमंतः ॥ केरावेरासीमांतोन्यः ॥ मनीषा ॥ हलीषा ॥ लंगलीषा ॥ पतञ्जलिः ॥ सारंगः ॥ पशुपक्षिणोः ॥ सारंगोन्यः ॥ आकृतिगणाय ॥ मार्तण्डः ॥ अखोष्ठयोः समासेवा ॥ स्थूलोत्तुः ॥ स्थूलोत्तुः ॥ बिबोष्ठः ॥ बिबोष्ठः ॥ समासे किं ॥ नवोष्ठः ॥ ओमाडे ॥ ओमि ॥ आदिचात्पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ शिवायेन्नमः ॥ शिवएहि ॥ शिवेहि ॥ अव्यक्तानुकरणस्या शिवआदि नइलेधनेरनुकरणस्ययेत्तराष्ट्रस्मादितोपरेपररूपमेकादेशः स्यात् ॥ पटत् इति ॥ पटिति ॥ एकचोन ॥ अदिति ॥ नामैडितस्यात्यस्यनुवा ॥ आमेडितस्यप्रागुक्तं नस्यादंत्यस्यनुत्कारमात्रस्यवास्यात् ॥ दाचिबहुलद्वेभवतः इतिबहुवैल चनादित्वं ॥ तस्यपरमांमेडितं ॥ द्विस्तस्यपरंमांमेडितंस्यात् ॥ पटत्पटिति ॥ प्रलां जरीते ॥ पदाते ॥ इलजराः स्युः सप्तं ६ पटत्पटटिति ॥ अकः सवर्णेदीर्घाकादेशः ॥ अकः सवर्णेअधिपरेदीर्घेएकादेशः ॥ देस्यारिः ॥ श्रीशः विष्टयः ॥ ॥ अचिके ॥ कुमारीरते ॥ नाप्रलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तदीर्घाकारयोः ग्रहणकत्वात्तस्यसावर्ण्यविधिति चेधाभ्यां प्रागनिषत्ते ॥ अकः हरये ॥ अकाकिदीर्घइत्येवसुवचं ॥ कृति सवर्णैक वा ॥ होतृकारः ॥ होतृकारः ॥ लृ निसवर्णैलृवा ॥ होतृकारः ॥ होतृकारः ॥ लृ पक्षेत्रकारः ॥ लावाण्यात् ॥ होतृकारः ॥ कृति कृतिवा ॥ नृतिलृवेत्कभयत्रा पिविधेयवर्णद्वयद्विमात्रं ॥ आद्यस्यमध्येद्वारेणोत्तयोरकामात्रा ॥ पितोऽभ केरपरा ॥ द्वितीयस्यतुमध्ये होतृकारो शेषप्राग्वत् ॥ इहोभयत्रापि कृत्यकइति पाक्षिकप्रकृतिभावोवक्ष्यते ॥ एडः पदाता इति ॥ पदातादेडोतिपरेपररूपमेकादेशः ॥ ॥६॥

कण्ठवी-

शिवआदि

सप्तं ६

एडः तस्य २ वा २

स्था

एडः तस्य किं चित्रम्बयं ११

शः स्यात् हरेवा विष्णोवा ॥ सर्वत्रविभाषागोः ॥ लोकेवेदेवेडः तस्य गोरतिवा प्रकृतिभावः पदाते ॥ गोअग्रं ॥ गोप्रं ॥ पदाते किं ॥ गोः ॥ अबड स्फोटादनस्य ॥ अतीति निवृत्तं ॥ अधिपरे पदान्ते गोरवडः स्यात् ॥ गवाग्रं ॥ पदाते किं ॥ गवि ॥ व्यवस्थितविभाषयागवाक्षः ॥ इ द्वेच ॥ गोरवडः स्यादिद्वे ॥ गवेद्वे ॥ अथप्रकृतिभावः ॥ तस्यैवैरह्याअचिनित्यं ॥ पुलाः ॥ प्रगृह्यावक्ष्यतेअधिप्रकृत्यास्युः ॥ एहि नित्यं कृत्वा अत्रगोश्चरति ॥ हरीरतौ ॥ नित्यनितिकिं ॥ हरीरतौ विलुदावयमेवप्रकृतिभावो यथा स्यादिकोसवर्ण इतिह्रस्वसमु द्वितोमास्तु ॥ इकोसवर्णेशाकल्पस्यह्रस्वश्च ॥ पदात्ताइकोसवर्णैचिपरे प्रकृत्यास्युह्रस्वश्चवा ॥ अत्रह्रस्वविधिसामर्थ्यादे वप्र कृतिभावे सिधेतदनुकर्षणार्थश्चकारोनकर्त्तव्य इतिह्र भाष्यस्थितं ॥ चक्रिअत्र ॥ चक्रयत्र ॥ पदाताइतिकिं ॥ गोयो ॥ नसमासे ॥ वाप्यश्च ॥ सिनिच ॥ पार्श्व ॥ कृत्यक ॥ कृतिपरे पदाते अकः प्राग्वत् ॥ ब्रह्मकृषिः ॥ ब्रह्मर्षिः ॥ पदाते किं ॥ आर्क्षत् ॥ स प्रासेपिअयंप्रकृतिभावः ॥ सप्तकृषीणां वाक्यस्यरेः कृतउदात्तः इत्यधिकृत्य ॥ ॥ प्रत्यभिवादे श्च द्वे ॥ अश्वद्विषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यतस्यरेः कृतस्यात् ॥ अभिवादेये देवदत्तोहं ॥ भो आयुष्मानेधि देवदत्तस्त्रियान् ॥ अभिवदयेगायहं ॥ भो आयुष्मती सवर्गर्णि ॥ नास गोत्रवायत्रप्रत्यभिवाद्वाक्योऽप्युज्यतेतत्र कृतइष्यते ॥ नेहा ॥ आयुष्मानेधि ॥ भोरजन्मविश्रांवेतिवाच्यं ॥ आ युष्मानेधिभो ॥ आयुष्मानेधोद्वमि ॥ आयुष्मानि धीद्रपा कितो ॥ ॥ हराक्षतेच ॥ हरासंबोधनेद्वाक्यस्यरेः कृतः स्यात् ॥ सत्तून् पिब देवदत्त ॥ हेहप्रयोगहेहयोः ॥ एतयोः प्रयोगेहराक्षतेचयद्वाक्यतत्र हेहयोरवपुतः स्यात् ॥ राम

सप्तर्षीणां ५

ते

यः

हेराम

स.पू.

हे ३ हे ३ राम ॥ राम हे ३ ॥ गुरोरन्तोनंत्यस्याप्येकैकस्य प्राचां ॥ इराधूतेयद्वाक्यं नस्य क्रदि न्न स्यान्तंत्यस्यां पिगुरोर्विफुतः स्यात् ॥

देवदत्तादेवदाइते ॥ देवदत्ताइ ॥ गुराः ॥ विकारदिक ॥ रस्यमत्तित् ॥ अनृतः ॥ कृष्ण ॥ एकैकग्रहणंपर्यायाथे ॥ इह प्राचामिति वा
गोविमज्ज्यते तेन सर्वमते विकल्प्यते ॥ अमृतवदुपस्थिते ॥ उपस्थिते ॥ अनापडिति वा दस्तस्मिन्परमेतोक्तवद्वति ॥ अमृतकार्ये

यथाणादिकं रोति ॥ सत्त्वोकादिति सत्त्वोकेति वक्तिं ॥ असुइत्युक्ते कृत एव निषिध्येत ॥ तथाच प्रगृह्योऽश्रये प्रकृतिभावे कृतस्य
न श्रवणं स्यात् ॥ अग्नी उडिति ॥ ई वाक्रवर्मणस्य ॥ ई कृतोऽपि परे कृतवद्वा ॥ चिन्मूला इदं ॥ चिन्मूला इदं ॥ अथ च चिन्मूला इदं ॥

न श्रवणं स्यात् ॥ अग्नी उदति ॥ इवाक्वमणस्य ॥ इत्युतोधिपरे ॥ फलवद्वा ॥ चिनुहीदं ॥ चिनुहीदं ॥ मुभयत्र विभावे यं ॥ इ
चनं हृदे द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात् ॥ हरी एतो ॥ विष्णु इमौ ॥ गण अम्रौ ॥ मणी वोष्टस्येति द्वयार्थं विना ॥ वात्राये वात्राये ॥ मृदस्यो मृद ॥

तथा विदुषां प्रवृत्तिः ॥ अमी ईशाः ॥ रामकृष्णविरूपाक्षः ॥ मास्ति ॥ अमुकेष्ट ॥ असति माद्वहणे एकारोपनुवर्तत ॥ शो अयंप्रग
रुमात्र ॥ अमुकेष्ट ॥ निपात एकाजना ॥ एको निपात आद्वहणे एकारोपनुवर्तत ॥ शो अयंप्रग

द्यास्यात् ॥ अस्मि इन्द्रावहस्यता ॥ निपातरकाजमाड ॥ एकाधनपात आडव जः प्रगृह्यः स्यात् ॥ इविस्मये ॥ इडि ॥ उडमेवाः ॥ अना
 डि ॥ त्यक्तेरडि ॥ द्वाकारप्रगृह्य एव ॥ आएव नुमन्य से ॥ आएव किलत् ॥ डि ॥ तुनप्रगृह्यः ॥ इषदुष्ट ॥ ओ ॥ ह्य ॥ वाक्यस्मरण

योरित् ॥ अन्यत्र इति विवेकः ॥ आत् ॥ आदत्ता ॥ नेपालः प्रगद्यः स्यात् ॥ अहो इवाः ॥ संबुधोऽशाल्यस्य तावनापे संबुधि
निमित्तक ओकारो वा प्रगद्यो वैदिके इतो ॥ विष्णो इति ॥ विष्णविति ॥ उजः ॥ उजइतो वा प्रागुक्तं ॥ उड इति विति ॥ उं ॥ उअइतो

सिद्धे निनासिकः प्रपद्ये ॥ पुं इत्ययमदशो वा स्यात् ॥ पुं इति ॥ मय उ भवो वा ॥ मयः परस्य उ भवो वा स्यात् ॥ अवि ॥ किम्बु

अनाथैर्किं ॥ ब्रह्मवधवित्य ब्रवीत् २

也

11611

नीयन ५

इष्टं ॥ यश्च इष्टिगतिविशालदृशनिष्ठुतयोर्दिधिपिघत्वात् ॥ ईषः ईष्णः तत्राङ्गणे ॥ प्रेषः प्रेष्यः ॥ कृते च तृतीया सामासे ॥ सुरवे
नक्तः सुखात्ते ॥ तृतीये निक्किं ॥ परमन्ते ॥ प्रवत्सतरकंबलवसनान्द्रजानामणे ॥ प्राणिः ॥ वसतराणीमित्यादि ॥ कृणस्यापनयनाय
यदन्यद्गुणक्रियते न दृणाणि ॥ दृशाणो देशः ॥ नेदीचदराणां ॥ कृणराबोदुर्गभू मौजिलेच ॥ उपसर्गादिति धातो ॥ अवर्णो तादु
पसर्गादिकाराधौ दोधातोपरवृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ प्रो हति ॥ उपाहति ॥ अंतः दिवच्च यायमेकादेशः स पूर्वस्यांतवत् ॥ त्यर
स्यादिवत्स्यादितिरफस्यपदांतले ॥ स्वरवसानयोर्विसर्जनोपयोगः ॥ खरिअवसानेच रेफस्यविसर्गः स्यात्पदान्तो वि सर्गे पादो ॥
अंतवडावेत्तपदान्तस्वरस्पनविसर्गः ॥ उभयार्थः १३ ॥ कृतरिचर्षि देवतयोर्द्वित्यादिनिदिज्ञात् उपसर्गेणैव
तेराक्षेपोसंधाताविति योगविभागेन पुनर्विधिधानार्थः ॥ तेन क्रत्यकुडिति पौक्षिकप्रतिभावो ब्रह्मवति ॥ वासुप्यापि
शलेः ॥ अवर्णो तादुपसर्गादिकाराधौ सुप्धानोपरवृद्धिर्वास्यात् ॥ आपित्रालिग्रहणं प्रज्ञार्थः ॥ प्राषभीयति ॥ प्रर्वभी
यति ॥ सावण्यात्तल्लवणस्य ग्रहणं ॥ प्राल्कारीयति ॥ प्रल्कारीयति ॥ तपुरत्वादीर्घेन ॥ उपर्करीयति ॥ उपर्कीरीय
ति ॥ एडियरूपं ॥ आदुपसर्गादेहाधेतोपरपरस्परमेकादेशः स्यात् ॥ प्रेजति ॥ उपाषति ॥ दुहवासुपीत्यनुवर्त्यैव कथमनेन
व्याख्येयं ॥ तेन एडाहो सुधातोपरचा ॥ उपेडकीयति ॥ उपेडकीयति ॥ एवं चानियोगे ॥ नियोगोवधारणैव भोक्ष्यसे ॥
अनवक्रतोएवराब्दः ॥ अनियोगे किं ॥ तैवेव ॥ अचोत्यादिटि ॥ मचामध्येयं सः सआदियस्यतद्विसर्जस्य ॥ शकंधादिषु

परि-

113

प्रोषीयद्भिः प्रोषीयन्ति॥२॥

शाङ्गिः ० श्रुतिः २ यस्यासिद्धत्वात् १ येननाप्राप्तोयाविधितारभ्यतेसतस्यबाधयामवेति ५

सिधालको०

yes

पुंस्सुत्रः॥ पुंस्सुत्रः॥ अम्परेकिं॥ पुंस्श्रीरं॥ स्वयिकिं॥ पुंदासः॥ स्व्याजादेशेन पुंस्स्यात्॥ नञ्व्यप्रशान्॥ अम्परेखविनकांरात
स्पदस्यरूः स्यात् नतुप्रवा॥ न्वावस्य॥ विसर्गः॥ सत्त्वं॥ शुत्वं॥ शार्दि॥ श्चिं॥ चक्रिं॥ प्रायस्वा॥ चक्रिं॥ प्रायस्वा॥ पदस्यकिं॥ हं
ति॥ अम्परेकिं॥ सस्सरः॥ खड्गमुष्टिः॥ अप्रशान्किं॥ प्रशान्तरतनोति॥ नृन्पै॥ नृनित्यस्यरूः स्याद्वापकारपर॥ कुघो॥ क॥ ह्यौच
कावर्गेपवर्गेचिपरे॥ विसर्जनीयस्यक्रमजिह्वाभूलीवयोपध्मानीयोस्तः॥ वादिसर्गः॥ येननाप्राप्तिन्यायेन विसर्जनीयस्य सङ्
सस्यापवादेयंनतुशर्परे॥ विसर्जनीयइत्यस्या॥ तेनवासः॥ क्षौममित्यादौ॥ विसर्गएव॥ नृन्पाहि॥ नृन्पाहि॥ नृन्पाहि॥ नृन्पाहि॥ नृन्पाहि॥
नृन्पाहि॥ कनामेडिते॥ कान्नकारस्यरूः स्यादाग्नेडितेपरे॥ सपुकानामितिसः॥ यद्वा॥ कस्कादिषुच॥ एक्षिणउत्तरस्य
विसर्गस्यवस्यात्॥ अन्यस्यनुसः॥ क॥ क॥ पयोरपवादः॥ इतिसः॥ कस्कादिषुच॥ कस्कादिषुच॥ कस्कादिषुच॥ कस्कादिषुच॥ कस्कादिषुच॥
का॥ धनुष्पालं॥ अकृतिगणाय॥ संहितायामित्यधिकृत्य॥ श्वेव॥ ह्रस्वस्यक्षेपरेतुगागमः स्यात्संहिताया॥ चुत्त्वस्यासिद्धत्वात्
स्त्वेनदः॥ ततश्चर्त्तस्यसिद्धत्वात्सर्वचुत्वेनजः॥ तस्यचर्त्तेनचः॥ चुत्त्वस्यासिद्धत्वाच्चः॥ कुरितिकुत्वेन॥ स्वच्छाया॥ शिवच्छाया॥
आडमडिश्च॥ एतयोश्चेतुकुत्पदोद्वेतिविकल्पापवादः॥ आच्छादयति॥ माच्छिदत्॥ दीर्घात्॥ दीर्घाश्चेतुकुत्पदात्॥
दीर्घस्यायंतुकुत्तुच्छस्यसेनासुराद्वयैतिज्ञापकात्॥ वेच्छिद्यते॥ पदोन्ताद्वा॥ दीर्घात्पदात्तात्क्षेपरेतुगवा॥ लक्ष्मीच्छाया॥
लक्ष्मीच्छाया॥ इतिहलसंधिः॥ ॥ विसर्जनीयस्यसः॥ विष्णुस्त्राता॥ शर्परे॥ विसर्जनीयः॥ शर्परे॥ स्वविस्वर्जनीय
स्यविसर्जनीयो नत्वन्यत्र॥ कः॥ स्सरः॥ घनः॥ घनेः॥ क्षोभणः॥ इहयथायथं सत्त्वंजिह्वाभूलीयश्चन॥ वध्वहि॥ शर्परे॥ विस

क. पू०

परे
स्यात् ३

Heu

可

३३।

कं॥ किमुक्तं॥ वस्यासिद्धवान्नुस्वारः॥ इदितोचसप्तम्यर्थे॥ सप्तम्यर्थेपर्यवसन्मीदृदं तंप्रगृह्यं स्यात्॥ सोमोगौरी अधिष्ठितः
मामकीतन्॥ सुपां सुलुगितिसप्तम्यालुक्॥ अर्थग्रहणं किं॥ वृत्तावर्थान्तरौपसं क्रान्ते मन्त्रत्॥ वाप्याधोमधोवाप्यध्वः॥ अणोप्रगृह्य
स्यनुनासिकः॥ अप्रगृह्यस्याणोवसानेनुनासिकोवास्यात्॥ दधि॥ दधि॥ अप्रगृह्यस्य किं॥ म॥ मीडचसंधिः॥ ॥ श्री॥ ॥ स्तोत्रुनध्वः॥
सकारितवर्गयोः शकारचवर्गभ्यांयोगे शकारचवर्गोस्तिः॥ हरिश्चरोते॥ रामश्चिनोति॥ सच्चिद॥ शार्दि॥ अय॥ शात्॥ शात्परस्यतवर्ग
स्यचुत्वेनस्यात्॥ विवत्तः प्रश्नः॥ ४॥ नाष्टः॥ स्तो॥ एनायोगेष्टस्यात्॥ रामषष्ठः॥ रामष्टीकते॥ पेष्ट॥ नष्टीका॥ चक्रिष्टौकसे॥ नप
दाताहृदनाम्॥ अनाभितिलुप्तध्वी केंपद॥ पदोत्ताहृदं वर्गत्पिरस्यानामस्तोष्टुर्नस्यात्॥ षट्संतः॥ षट्ते॥ पदांता किं॥ इष्टे॥
टो॥ किं॥ स्रिष्टमं॥ अनाभितिलुप्तध्वी केंपद॥ पदोत्ताहृदं वर्गत्पिरस्यानामस्तोष्टुर्नस्यात्॥ षट्संतः॥ षट्ते॥ पदांता किं॥ इष्टे॥
न्यष्टः॥ प्रलांस्रदोन्ते॥ वोगीशः चिद्रूपः॥ यरोनुनासिकेनुनासिकोवा॥ यरः पदांतस्यानुनासिकेपर्यनुनासिकोवास्यात्॥ ए
तन्मुरारिः॥ एतद्गुरारिः॥ स्थानप्र॥ यत्नभ्यामंतरतमेस्वरौचरितार्थोविधिरयंरफेनप्रवृत्तेत॥ चतुर्मुखः॥ प्रत्ययभाषायां
नित्यं॥ तन्मात्रविन्मयं॥ कथंतर्हिमदोदगाः कुक्षतइतियवादिगणेदकारनिपातात्॥ तोर्लि॥ तवर्गस्यलकारपरपरसवर्गः स्यात्॥
तल्लेयः॥ विद्वोर्लेखति॥ नस्यानुनासिकोल्॥ उदस्थाः संभोपूर्वस्य॥ उ॥ दपरयोः स्थास्तभोः पूर्वसवर्गः स्यात्॥ आदपरस्या॥
उत्थानां॥ उत्तेजनं॥ अत्राघोषस्यमहाप्राणस्यसस्पताह्वा एवथकारः॥ तस्यसरोझरीतिपाक्षिकोक्तोऽपः॥ लोपाभावपक्षेनु

कार २

कार: २

अथेजनाभावात्। अन्यतरान्यतमशब्दाव्युत्पन्नोऽस्वभावात् द्विबहुविषयोऽन्यतरिणे वर्तते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणेषां भावान्नसंज्ञा। त्वत्
इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायो। एकउदात्तोऽपरोऽनुदात्तइत्येके। एकसंज्ञातइत्यपरे। नेमइत्यर्थे। समः सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्त्वनेहृत्त्वते।
यथासंख्यमनुदेशः समानामितिज्ञापकात्। अंतरंबाह्योऽप्येतिगणसूत्रे अपुरीतिवक्तव्यं। अंतरायां पुरि। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराध
राणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। एषा व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञागणेषां तत्सर्वत्रयाप्राप्तासां जसिवास्यात्। पूर्वे। पूर्वाः। स्वाभिधेयापे
क्षावधिनियमो व्यवस्था। व्यवस्थायां किं। दक्षिणागाधकाः कुत्रात्ताइत्यर्थः। असंज्ञायां किं। उत्तराः कुरवः। स्वमज्ञानिधनारव्यायां। ज्ञानिधना
न्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्तासंज्ञाजसिवास्यात्। स्वे। स्वाः। आत्मीयाइत्यर्थः। आत्मानइति वा। ज्ञानिधनवाचिनस्तस्वाः। ज्ञातयोरार्थावा।
अंतरंबाह्योऽप्येतिगणसंज्ञानयोः। बाह्येपरिधानीये चार्थे अंतरशब्दस्य प्राप्तासंज्ञाजसिवास्यात्। अंतरे। अंतरावा। गृहाः बाह्याइत्यर्थः।
अंतरे। अंतरावा। शटकाः परिधानीयाइत्यर्थः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। एष्योऽ. सिञ्छेः स्मास्मिन्नौ वास्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मि
न्। पूर्वे। एवंपरादीनामपि। शेषसर्ववत्। एकशब्दः संख्यायां नित्येकवचनांतः। न बहुब्रीहौ। बहुब्रीहौ विकीर्षिते सर्वादेः सर्वनामसं
ज्ञानस्यात्। त्वकंपितायस्य त्वत्कपितृकः। अहंकंपितायस्य मत्कपितृकः। इह समासात्प्रगेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञानिषिध्यते। अन्यथा
लौकिके विग्रहे वाक्ये इव तत्राप्येकच प्रवर्तते। सच समासेषि श्रूयते। अतिक्रान्ते भवकंतमतिभवकानिति वत्। भाष्यकारस्तत्त्वकसित

कौर्मिकसितृकइति रूपे इष्टा पतिं कृत्वेन तसूत्रं प्रत्याचरेयो। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं। संज्ञोपसर्जनीभूतास्तत्सर्वदयः। महासंज्ञाकर
णेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमंतर्गणकार्यं च तेषां न भवति। सर्वनामकश्चिन्नस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः स
र्वमति सर्वस्मै अति सर्वाय देहि। अतिकतरं कुत्ते। अतितत्। तृतीया समासे। अत्र सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीया समा
सार्थवाक्येपि न। मासेन पूर्वाय। इंद्रे च। इंद्रे उक्ता संज्ञान। वर्णाश्रमेतराणां। समुदायस्यायं निषेधो न त्वद्यवानां। न चेवं तदंतविधिनास्त
दप्रसंगः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः स्रुडिति व्याख्यातत्वात्। विभाषाजसि॥ जसाधारं यत्कार्यं शीभावां रव्यं तत्र कर्तव्यं इंद्रे उक्ता संज्ञावास्यात्।
वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः। शीभावं प्रत्येव विभाषेत्यक्तं। अतो नाकच। किंतुक प्रत्ययएव। वर्णाश्रमेतरकाः। प्रथमचरमतया ल्यार्थकतिप
यनेमाश्च। एतेजसः कार्यप्रत्यक्तसंज्ञावाक्यः। प्रथमे। प्रथमा इत्यादि। शेषरामवत्। तयः प्रत्ययस्तत्तदन्तायाद्याः। द्वितये। द्वितयाः। नेमे।
नेमाः। शेषसर्ववत्। विभाषकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानं। द्वितीयस्मै। द्वितीयायेत्यादि। एवं तृतीयः। अर्थबहुहणानेह। षडुजातीयाय।
जरायाजरसन्यतस्यां। जराशब्दस्य जरस्वास्यावृज्जादौ विभक्तेः। षडंगाधिकारे तस्य च तदंतस्थच। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशो प्राप्ते। निर्दिश्ये
मानस्यादेशा भवन्ति। एकदेशा विहृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस्। निर्जरसो। निर्जरसः। इनादीन्वाधित्वापरत्वाज्जरस्। निर्जरसा।
निर्जरसे। निर्जरसः। षष्ठे हलादौ च रामवत्। वृत्तिरुक्ता तु पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य

प्रयेजनाभावात्। अन्यतरान्यतमराब्दव्युत्पन्नोत्पत्तिर्भावात् द्विबहुविषयेनिर्धारणे वर्तते। तत्रान्यतमराब्दस्य गणेषां भावान्नसत्ता। त्वत्
इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायो। एकउदात्तोऽपरोनुदात्तइत्येके। एकसंज्ञातइत्यपरे। नेमइत्यर्थे। समः सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्त्वेह गृह्यते।
यथासंख्यमनुदेशः समानामितिज्ञापकात्। अंतरंबाह्योर्गोतिगणसूत्रे अपुरीतिवक्तव्यं। अंतरायां पुरि। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराध
राणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। एषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञागणपाठात्सर्वत्रयाप्राप्तासाजसिवास्यात्। पूर्वे। पूर्वाः। स्वाभिधेयापे
क्षावधिनियमो व्यवस्था। व्यवस्थायां किं। दक्षिणागाथकाः कुत्रात्ताइत्यर्थः। असंज्ञायां किं। उत्तराः कुरवः। स्वमज्ञातिधनारव्यायां। ज्ञातिधना
न्यवाचिनः स्वराब्दस्य प्राप्तासंज्ञाजसिवास्यात्। स्वे। स्वाः। आत्मीयाइत्यर्थः। आत्मानइति वा। ज्ञातिधनवाचिनस्त्वस्याः। ज्ञातयोर्थावा।
अंतरंबाह्योर्गोपसव्यानयोः। बाह्येपरिधानीये चार्थे अंतरराब्दस्य प्राप्तासंज्ञाजसिवास्यात्। अंतरे। अंतरावा। गृहाः बाह्याइत्यर्थः।
अंतरे। अंतरावा। शाटकाः परिधानीयाइत्यर्थः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। एष्योऽसिद्धेः स्मास्मिनो वास्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मि
न्। पूर्वे। एवंपरादीनामपि। शेषसर्ववत्। एकराब्दः संख्यायां नित्येकवचनांतः। न बहुव्रीहौ। बहुव्रीहौ विकीर्षिते सर्वादेः सर्वनामसं
ज्ञानस्यात्। त्वकंपितायस्य त्वत्कपितृकः। अहकंपितायस्य अहत्कपितृकः। इह समासात्प्रत्यये प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञानिषिध्यते। अन्यथा
लौकिके विग्रहे वाक्ये इव तत्राप्येकच प्रवर्तते। सच समासेषि श्रूयते। अतिक्रान्ते भवकंतमतिभवकानिति वत्। भाष्यकारस्तत्त्वकसित

कौर्मिकसितृक इति रूपे इष्टा पतिं कृत्वेन तसूत्रं प्रत्याचर्यो। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं। संज्ञोपसर्जनीभूतास्तत्सर्वादयः। महासंज्ञाकर
णेन तदनुगुणानामेव गणेषां सन्निवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमंतर्गणकार्यं च तेषां न भवति। सर्वनामकश्चिन्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः स
र्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि। अतिकतरं कुरु। अतितत्। तृतीया समासे। अत्र सर्वनामतानस्यात्। मासपूर्वाय। तृतीया समा
सार्थवाक्येपि न। मासेन पूर्वाय। इंद्रे च। इंद्रे उक्ता संज्ञान। वर्णाश्रमेतराणां। समुदायस्यायं निषेधो न त्वद्यवानो। न चैवं तदंतविधिनास्त
दप्रसंगः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः कृडिति व्याख्यातत्वात्। विभाषाजसि॥ जसाधारं यत्कार्यं शीभाधारं यत्तत्र कर्तव्यं इंद्रे उक्ता संज्ञावास्यात्।
वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः। शीभावं प्रत्येव विभाषेत्यक्तं। अतो नाकच। किंतुक प्रत्यय एव। वर्णाश्रमेतरकाः। प्रथमचरमतया ल्यार्थकतिप
यनेमाश्च। एतेजसः कार्यप्रत्यक्तसंज्ञावाक्यः। प्रथमे। प्रथमा इत्यादि। शेषरामवत्। तयः प्रत्ययस्तत्तदन्तायाद्याः। द्वितये। द्वितयाः। नेमे।
नेमाः। शेषं सर्ववत्। विभाषकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानं। द्वितीयस्मै। द्वितीयायेत्यादि। एवं तृतीयः। अर्थबहुहणानेह। पदुजातीयाय।
जरायाजरसन्यतस्यां। जराशब्दस्य जरस्वास्यावजादौ विभक्तौ। पदांगाधिकारे तस्य च तदंतस्य च। अनेकाल्त्वत्सर्वादेशो प्राप्ते। निर्दिश्ये
मानस्यादेशा भवन्ति। एकदेशा विहृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस्। निर्जरसो। निर्जरसः। इनादीन्वाधित्वा परत्वाज्जरस्। निर्जरसा।
निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ च रामवत्। इति कृता तु पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य

जसि सक्तं निर्जरसि न निर्जरसादि रूपं न तु निर्जरसानिर्जरस इति केचिदित्युक्तं । तथाभिसि निर्जरसेरिति रूपान्तरमुक्तं । तदनुसारिभिश्च
षष्ठेकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतं । एतच्च भाष्यविरुद्धं । पदं नो मास्यहन्ति वा सन् यूपे नो यकञ्च कन्तु रन्नासञ्च स
भूतिषु । पाददन्तनासिकामासहृदयानिशा । अस्तु जूपदोस्यस्य कन्तु कन्तु उदक आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ च । यत्तु आसनश
ब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रमादिकं । पादः । पादौ । पादाः । पादं । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेनेत्यादि । सुडनयुंसकस्य ।
सुडप्रत्याहारः । स्वादिपंचवचनानि सर्वनामस्थानस्थानसंज्ञानि स्फुरक्लृबस्य । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । कप्रयावधिषु स्वादिष्वसर्वना
मस्थानेषु परतः पूर्वपदसंज्ञं स्यात् । यच्चिभं । यकारादिषु जादिषु च स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वभसंज्ञं स्यात् । आकडारादेकसंज्ञा ।
इतज्जर्ध्वकडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । यापरानवकाशाच्च । तेन शासादावचिभसंज्ञेवनपदत्वं । अतो जश्त्वं न । दन्तः । दन्ता
जश्त्वं । दङ्गामित्यादि । मासः । मासा । माभ्यामित्यत्र लुक्त्वे च यलोपः । माभ्यां । माभिरित्यादि । भस्य अधिकारोऽयं । अहोपानः । अं
गावयवोः सर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरो यो नूतस्याकारस्य लोपः स्यात् । रषाभ्यां नोणः समानपदे । एकपदस्माभ्यां रेफकाराभ्यां परस्य न स्य
णः स्यात् । पूष्णः । पूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानि चङ्गाव इति पक्षे तु अङ्गावाय इत्येवात्रणत्वं । पूर्वीनासिद्धीये स्थानि वदितुं इह नास्ति । तस्य
दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि निषेधात् । नलोपः प्रातिपदिकोत्तस्य । नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तपृष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञं

संज्ञा । इहैवेति सापकात् । तेन परमसर्वत्रेति त्रल । परमभवकानित्युक्तं च सिध्यति । जसः शी । अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् ।
अनेकार्त्वात्सर्वदेशाः । न चार्चणस्तु इत्यादा विवनानुबंधकृतमनेकार्त्वं मिति वाच्यं । सर्वदेशात्वात् प्रागित् संज्ञाया एवाभावात् । आ
देशप्रचयनंतरस्थानिवत्त्वे कब्धे इत्संज्ञाप्रचनेः । सर्वे । सर्वनाम्नः स्मे । अतः सर्वनाम्नो डे । इत्येस्येते स्मे स्यात् । सर्वस्मे । उ । सिद्धयोः स्मास्मि
नो । अतः सर्वनाम्नो उ । सिद्धो एतयोरेनोस्तः । सर्वस्मात् । आभिसर्वनाम्नः सुट् । अवर्णात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः कडागमः स्या
त् । एत्वत्ते सर्वेषां । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादेयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पंचत्रिंशत् । सर्व । विश्व । उभ । उभय । उत्तर । इतम । अन्य । अन्य
तर । इतर । त्वत् । त्व । नेम । समा । सिम । पूर्वमरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां । स्वमज्ञातिधनारव्यायां । अंतरं बहिर्दो
गोपसव्यानयोः । तद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदम् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाच
कः । अतएव नित्यं द्विवचनात् । तस्येह पाठस्तूष्मकावित्युक्तं जर्थः । न च कप्रत्ययेन षोडशसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावे नो भयत्त उभयत्रेत्यादा
विवायच प्रसंगात् । तदुक्तं । उभयोन्यत्रेति । अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति केयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जि
स्य यजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्रत्ययां ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्रोक्षविभक्तिनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वात् नित्येऽसंज्ञां मवति । उभये ।
उत्तर इतमौ प्रत्ययो । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन दंतग्रहणं नास्ति । कप्रतिउत्तज्ञापकात् । तथापीह दंतग्रहणं । केवल्योः संज्ञायाः

94

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ह्री । जसिच । इत्यांतरस्यांगस्य गुणः स्याज्जसिपरे । हरयः । इस्वस्य गुणः । इस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एङ् इत्यादितिसंबुद्धि
लोपः । हे हरे । हरिं । हरी । हरीन् । रोषोऽप्यसखि । अनदीसंज्ञौ इस्वोयाविदुतौ तदंतं सखि वर्जं घिसंज्ञं स्यात् । रोषः किं । मत्स्ये । एकसंज्ञाधिका
रास्ति द्वे रोषग्रहणं स्पष्टार्थं । इस्वो किं । बानप्रम्ये । इदुतौ किं । मात्रे । आडेनास्त्रियां । घेः परस्याडेनास्यादस्त्रियां । आङि ति रासेना प्राचां ।
हरिणा । अस्त्रियां किं । मत्स्या । घेर्ङिति । घिसंज्ञकस्य ङिति कपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किं । संख्ये । ङिति किं । हरिभ्यां । कपि किं । षड् । घेर्ङि
तीति गुणे कृते । उजसि उजसोश्च । एङे उजसि उजसोरतिपरे पूर्व रूपमेकादेशः स्यात् । हरेः २ । हर्योः । हरीणां । अच् घेः । इदुक्कामुत्तरस्य डे । रौत्स्याद्विरेता
देशश्चाकारः । हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निकविरव्यादयः । अनङ् सौ । सरयुरंगस्यानङ्देशः स्यादसंबुद्धौ सौपरे । ङिच्चेत्यंतादेशः । अलो
त्वात्पूर्वउपधा । अंत्यादलः पूर्वोवर्ण उपधासंज्ञः स्यात् । सर्वनामस्त्वानेचा संबुद्धौ । नान्तस्योपस्थादीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्त्वानेपरे । अपृक्त
एकात्प्रत्ययः । एकात्प्रत्ययोयः सौपृक्तसंज्ञः स्यात् । हल् उच्चापृभ्यो दीर्घात्कृतिस्वपृक्तं हल् । हलन्तात्परं दीर्घो यौङ्वापो तदन्ताच्च परं कृति
सीत्येतदपृक्तं हलुप्यते । हल् उच्चापृभ्यः किं । ग्रामणीः । दीर्घो किं । निष्कोशांबिः । अतिरबद्धः । कृति सीति किं । अभैत्सीत् । तिपासहचरितस्य
ग्रहणात्सिचोऽग्रहणं नास्ति । अपृक्तस्य किं । बिभर्ति । हल् किं । बिभेद । प्रथमं हल् किं । राजा । नलोपो न स्यात् । संयोगांतस्तेपस्यासिद्धत्वात् ।
सखा । हे सखे । सरयुरसंबुद्धौ । सरयुरंगत्परं संबुद्धि वर्जं सर्वनामस्त्वानं णि हत्स्यात् । अचौज्जिति । जिनिणि ति च प्रत्ययेपरे अजंतांगस्य ङिङ् स्यात्

सखायौ। सखायः। सखायं। सखायौ। सखीन्। घिसंज्ञाभावान्नतत्कार्यं। सख्या। सख्ये। ख्यत्वात्परस्य। खितिशब्दाभ्यांखीर्ताशब्दाभ्यांकृतयणा
देवाभ्यांपरस्यसिद्धिसोरत्तत्त्वात्। सख्युः। औत्। इडङ्गां परस्यडे। रोत्स्यात्। उकानुवृत्तिरुत्तरार्थी। सख्यौ। शेषहरिवत्। शोभनः। सखा
ससखा। ससखायौ। ससखायः। अनङ्। णिङ्गावयोरागत्वान्नदंतेपिप्रवृत्तिः। समुदायस्यसखिवृत्त्याभावादसखीतिनिषेधाप्रवृत्तेर्घे
संज्ञा। ससखिना। ससख्ये। उ। सिउ। सोर्गुणे कृते कृतयणादेवात्वाभावात् व्यत्यादित्वात्। ससखेः। ससखावित्यादि। एवमतिशयितः स
खातिसखा। परमः सखायस्येतिविग्रहेपस्मसखा। परमसखायावित्यादिगोणत्वेप्यनङ्। णित्वेप्रवर्तते। सखीमत्तिक्रांतोःतिसखिः। लिंगवि
शिष्टपरिभाषया अनित्यत्वान्नङ्। हरिवत्। इहानङ्। णित्वेनभवतःगोस्त्रियोरितिङ्। स्वेनसखिशब्दस्यत्वाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्येवग्रहणात्। पतिःसमासेव। पतिशब्दःसमासेवाघिसंज्ञःस्यात्। पत्या। पत्ये। पत्युः२पत्यो। शेषंहरिवत्। समासेनुभूपते। क
तिशब्दानित्यंबहुवचनांतः। बहुगणवतुजतिसंख्या। एतेसंख्यासंज्ञाःस्कः। उतिच। इत्यंतात्संख्याषट्संज्ञास्यात्। प्रत्ययस्यलुक्लुलुपः।
लुक्लुलुपृषीदैःकृतंप्रत्ययादरीनंक्रमान्तत्तत्संज्ञंस्यात्। षड्भ्योलुक्। षड्भ्यःपरयोजसूतासोर्लुक्स्यात्। प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणं। प्रत्ययेलुप्तेपि
तदाश्रितकार्यस्यात्। इतिजसिचेतिगुणेप्राप्तिः। नलुमतांगस्य। लुक्लुलुपृएतेलुमंतः। लुमताशब्देनलुप्तेतन्निमित्तमंगकार्येनस्यात्। क
ति। कति। कतिभिः। कतिभ्यः२। कतीनां। कतिषु। अस्मद्व्युष्मद्वृत्तकास्त्रिषुसवृषाः। त्रिशब्दानित्यंबहुवचनांतः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः१।

त्रेस्त्रयः। त्रिषदस्यत्रयोदेशः स्यादामि। त्रयाणां। परमत्रयाणां। गोणत्वे तु नेति केचित्। त्रियत्रीणां। वस्तुतस्तु त्रियत्रयाणां। त्रिषु। द्विराद्येनित्यं
 द्विवचनांतः। त्र्यदादीनामः। एषामकारोन्तादेशः स्याद्विभक्तौ। द्विपर्यंतानामेवेष्टिः। द्वौ २ द्वाभ्यां ३ द्वयः १। द्विपर्यंतानां किं। भवान्। भवतौ। सं
 ज्ञायामुपसर्जनत्वे च नान्वं। सर्वाद्यंतर्गणकार्यत्वाद् द्विर्नामकश्चित्। द्विः। द्वी। द्वयः। द्वावतिकांतोऽतोति द्विः। हरिवत्। प्राधान्ये तु परमद्वौ। इत्यादि
 औडुलोमिः। औडुलोमी। उडुलोमाः। लोमोपत्येषु बहुव्यकारोवक्तव्यः। बाह्वादेरिजोषवादः। औडुलोमिं। औडुलोमी। उडुलोमान्। इत्यादि॥
 इति इदंताः॥ वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माडर्इप्रत्ययः। सच कित्। वातप्रमीमीते वातप्रमीः। दीर्घाज्जसिच। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः। हे वात
 प्रमीः। अमिपूर्वः। वातप्रमी। वातप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वाते प्रम्ये। वातप्रम्यः २। वातप्रम्योः। वातप्रम्यां। दीर्घत्वान्ननुट्। डो नुसवर्ण
 दीर्घः। वातप्रमी। वातप्रम्योः। वातप्रमीषु। एवं ययीप्यदयः। यात्यनेनेति ययी। मार्गः। पातिलोकमिति ययी। सूर्यः। यापोः किं द्विचेति इप्रत्य
 यः। द्विचंतस्य वातप्रमीशब्दस्य तु अमिवासि डोचविशेषः। वातप्रम्यं। वातप्रम्यः। वातप्रम्यि। एनेकाच इति वक्ष्यमाणायण्। प्रधीवित्॥
 बहुव्यः श्रेयस्योयस्यसः बहुश्रेयसी। दीर्घाज्जतत्वाद् द्वत्। इत्यादिनिलोपः। यस्त्रिभ्यारव्योनदी। ईदृदंतौ नित्यस्त्रीलिंगो नदीसंज्ञोक्तः। प्रथमां लं
 गयहणं च। पूर्वव्याख्यस्योयससर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। अंगार्थनद्योर्द्विचः। अंगार्थानां नद्यंतानां च द्विचः स्यात्संबुद्धौ। हे बहुश्रेयसि। १६
 शसिबहुश्रेयसीन्। आणनद्याः। नद्यंतानां तरेषां डितामाडागमः स्यात्। आटश्च। आटोचिपरेट् द्विरेकादेवाः स्यात्। बहुश्रेयस्ये। बहुश्रेयसाः २।

कंयत्तदंतदंतस्य नकारस्य लोपः स्यात्। नलोपस्यासिद्धत्वाद् दीर्घत्वमेत्वमेत्वं च न। यूपभ्यां। यूपभिः। यूपम्यइत्यादि। विभाषाडिश्योः। अंगावय
 वोः सर्वनामस्त्वनयजादिस्वादिपरोऽयोनूतस्याकारस्य लोपोवास्यात्। डिश्योः परतः। यूपि। यूपणि। पक्षेरामवत्। पद्वन् इति सूत्रे प्रभृति
 गृहणं प्रकारार्थं। तथाच औडः श्यामपि दोन्तादेशोभाष्ये ककुदोषणी। इत्यदाहृतः। दोस् शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यतएव भाष्यात्। तेन मुत्तं वा
 इव दुद्यम्यदक्षिणंदोर्निशाचरइतिसंगच्छते। तेन पदं विश्वरणास्त्रियां। स्वांतं हन्मानसं मनइतिसंगच्छते। आसन्त्यं प्राणमूचुरिति च। आस्य
 भवः आसन्त्यः। भुजबाहू प्रवेष्टौ दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि। दोषेत्तस्य तथाविधस्य भजतइति। ह्येष्टहेर्भवो ह्यहः। संख्याविसायपूर्व
 स्याहस्याहनं न्यतरस्यां डो। संख्यादिपूर्वस्याहस्याहनादेशो वा स्यात् डो। ब्यह्नि। ब्यहनि। ब्यहे। विगतमहः व्यहः। व्यह्नि। व्यहनि। व्यहे। अ
 हः सायं सायाहः। सायाह्नि। सायाह्ने। इत्यदंताः। विश्वपाः। दीर्घाज्जसिच। दीर्घाज्जसिज्जिचपरे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घेति
 स्यात्। रुद्धिः। विश्वपो। सवर्णदीर्घः। विश्वपाः। यद्यपीह औडिनादिर्चित्येव सित्ते जसितुसत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घेक्षति नीलितथापि गोयौ
 गोयइत्याद्यर्थसूत्रे। इहापिन्याय्यत्वाद् उपन्यस्तं। आतोधातोः। आकारांतोयोधातुस्तदंतस्य भस्यांगस्य लोपः स्यात्। अलोत्त्यस्य। विश्वपः।
 विश्वपा। विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शंरवध्यादयः। धातोः किं। हाहान्। टा। सवर्णदीर्घः। हाहा। डे। रुद्धिः। हाहो। ऊसि। ऊस्। दीर्घः। हाहा
 ओसि। रुद्धिः। हाहोः। डो। आहुणः। हाहे। शेषं विश्वपावत्। आनइतियोगविभागादधातोरप्यालोपः कश्चित्। त्कः। श्चः। इत्यदंताः। हरिः।

रणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादित्वे परत्वं। कीः। किरौ। किरः। तीः। तिरो। तिरः। इत्यादि। गीर्वन्। इत्ताभावपक्षे कृदुशनेति कृ
 तो डीति चत परकरणादनङ् गुणो न। कृः। क्रौ। क्रः। तृः। त्रौ। त्रः। कृं। क्रौ। कृन्। का। के। इत्यादि। इत्युदन्ताः। गम्भृक्कृ अनयोरनुकरणे अनङ्।
 गमा। शका। गुणविषये तु ल परत्वं। गमलौ। गमलः। गमलं। गमलौ। गमून्। गम्ला। गम्भे। उ। सिउ। सोसु। कृतउ। दित्कत्वे ल परत्वे संयोगात् लोपः।
 गमुल्। शकुल्। इत्यादि। इति लृदन्ताः। सेः। सयौ। सयः। स्मृतेः। स्मृत्यौ। स्मृतयः। इत्येदन्ताः। गोतोणिन्। गोराब्दात्परं सर्वनामस्थानं नि
 त्कार्यकृत्यात्। गोः। गावौ। गावः। ओतोमूरासोः। आओत इति छेदः। ओकारादमूरासोरविपरे आकार एकादेशः स्यात्। रासासाहचर्य
 त्ववेव अमृगहृत्ते। नेह। अचिनव। असुनव। गं। गावौ। गाः। गवा। गवे। गोः। इत्यादि। अतोणिदिति वाच्यं। विहितविशेषणं च। तेन
 कृद्योः। कृद्यावावित्यादि। ओकारांतादिहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानात् नेह। हेभानवः। उः। शंभुः। स्मृतोयेन सः स्मृतौः। स्मृतावौ। स्मृतावः। स्मृ
 तां। स्मृतावौ। स्मृताः। इत्यादि। इत्येदन्ताः। रायो हलि। रेराब्दस्य आकारोऽन्तादेशः स्याद् हलि विभक्तौ परे। अचि। आयादेशः। राः। रायौ। रायः।
 रायं। रायौ। रायः। राया। राभ्यामित्यादि। इत्येदन्ताः। ग्लौ। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावं। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावा इत्यादि। ओतोमूरासोरिति हनप्रव
 र्तते। ऐ औ च सूत्रेण ओदोतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात्। इत्येदन्ताः। इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः। रमा। औउ। आपः। आबन्तादंगात्परस्येऽङ्।
 शीः स्यात्। औउ। ल्योकारविभक्तेः संज्ञा। रमे। रमाः। संबुद्धौ च। आप एकारः स्यात् संबुद्धौ। एङ्। इस्वादिति संबुद्धिलोपः। हेरमे। हेरमाः। रमाः।

नद्यन्तात्परस्यानुङ्। बहुश्रेयसीनां। डे। राम्। द्यामीभ्यः। नद्यन्तादाबन्तान्नीशाब्दाच्च डे। राम स्यात्। इह परत्वादायानुङ् बाध्यते। बहुश्रेयस्यां शे
 ष ई प्रत्ययान्तवात् प्रमीवत्। अङ्। तत्त्वान्नसुलोपः। अतिउक्ष्मीः। शेष बहुश्रेयसीवत्। कुमारीमिच्छकुमारीवाचरत्वात्तल्लणः। कुमारी। वयजन्तादा
 चारक्षिबन्तादाकर्तरि क्तिप्। हल् इत्यादिलोपः। अचिन्नुधात्रुवांश्चोरियङ् वङे। शुप्रत्ययान्तस्येवर्णवर्णान्तस्य धातोर्भूत्त्यस्य चोङस्य
 इयङ् वङे स्तो। जादौ प्रत्यये परे। उ। चेत्येदन्तादेशः। आन्तरतम्यादेरिङ् ओरुवङ् इतीयङ् प्राप्ते। एरनेकाचो संयोग पूर्वस्य। धात्वब्यवसंयो
 गपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्योनेकाचो गस्य यण स्याद जादौ प्रत्यये परे। इतियण्। कुमार्यौ। कुमार्यः। हे कुमारी। अमिशसिच कुमा
 र्यं। कुमार्यः। कुमार्यै। कुमार्याः। कुमारीणां। कुमार्यी। प्रधीः। प्रध्यौ यन्तीति प्रधीति विग्रहोत्र। प्रध्यौ। प्रध्यं। प्रध्यः। प्रध्यो। प्राध्ये। उन्नीयतीत्युन्नीः।
 धातुना संयोगस्य विशेषणादि हयण स्यादेव। उन्धौ। उन्धः। हे उन्नीः। उन्धं। डे। राम्। उन्धो। एवं ग्रामणीः। डोनु ग्रामण्यं। अनेकाचः किं। नीः। नियोः।
 नियः। अमिशसिच परत्वादियङ्। नियं। नियः। डे। राम्। नियो। अंसंयोगेर्विस्थितिकिं। सुधियो। यवक्रियो। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यणनेष्य
 ते। शुद्धधियो। परमधियो। कथंतीर्ह उर्ध्वियः। रुश्चिकभिये इत्यादि उच्यते। दुःस्थिताधीर्येषामिति विग्रहे। दुरित्यस्य धीशब्दं प्रतिगति त्वमेव ना
 स्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्ते मत्येव गस्य पसर्गसंज्ञाः। रुश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमयादानत्वं नेह विवक्षितं। रुश्चिकसंबन्धिनीभीर्हृश्चिकभीरित्युत्तरप
 दलोपोवा। नभूस्तधियोः। एतयो र्यण स्यादचिस्त्वपि। सुधियो। सुधिय इत्यादि। सखायमिच्छतिसरवीयति। ततः क्तिप्। अलोपयलोपो। अ

पस्थेवापः सवत्रग्रहणात्। एवं हृत्स्वादिस्त्रेपि आ आ प्र डी ई इति प्रक्षेपादतिरवद्धः। निष्कोशां बीरियादिसिद्धे दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयं। न चैव
मप्यतिरवद्धयेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनात्वं चाश्रित्य यत्तुयादिति वाच्यं। आवर्तयदंगंततः परस्थयाद्धिधानात्। उपसर्जनस्त्रीप्रत्य
येनदादिनियमात्। षट्च इति नासिकायानसः। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि। पक्षेकडिचरमावत्। निशायातिर। निराः। निशाः॥ ब्रश्च
अस्त्रिज्ज्जयजराजभ्राजउशांषः। अश्वादीनां सप्तानां च शांतयोश्च षकारोत्तादेशः स्यात्। झलिपदांतेच। षस्य जश्चेन डः॥ निझ्यां। नि
झिः। स्तापिउः सीति पक्षे धुट्। चर्त्तं। तस्यासिद्धत्वाच्च यो द्वितीया इति टतयोष्टथेन। न पदांताद्दोरिति घृत्वंन। निडूक्त। निडूक्त। षटोः कसि।
षस्यटस्यचकः स्यात्सकारपरे इति तु न भवति। जश्च प्रत्यसिद्धत्वात्। केचित्तु ब्रश्चेति सूत्रे दादेर्धातो रिति सूत्राद्धतो रित्यनुवर्ततेति। तन्म
तेजश्चेन जकारे। निज्यां। निज्भिः। श्रुत्वं। निचूक्त। निचूक्तु। चोः कुरिति कुत्वं न भवति जश्च स्यासिद्धत्वात्। मांसपृत्तनासानूनां मांसपृत्त
स्त्रवोवाच्यः शसादौवा। पृत्तः। पृत्ता। पड्यामित्यादि। पक्षेकडिचरमावत्। गोषा विश्वपावत्। मतिः प्रायेण हरिवत्। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः॥
मतीः॥ नात्वंन। मत्याः॥ इति डूक्तश्च। इयडुवडुः स्थानौ स्त्रीवाद्भिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगा बीहूतो ह्रस्वोच उवर्णोस्त्रियां चानदीसंज्ञोस्तोडिति परे। आ
णनद्याः। मत्ये। मतये। मत्याः। मतेः। नदीत्वपक्षे ओदिति डेरौत्वे प्राप्ते॥ इडुङ्गां॥ नदीसंज्ञकाभ्यां मिडुङ्गां परस्य डेराम् स्यात्। पक्षे॥ अच्चेः॥ १९
मत्याः। मते। एवं श्रुतिस्मृत्यादयः॥ स्त्रिस्तुरोस्त्रियां तिसृचतुसृ। स्त्रीलिंगयोरितयोरेतावादेशोस्तोविभक्तौ परतः॥ अचिरकृतः। तिसृच

तस्य एतयोः क्रकारस्य रेफादेशः स्याद्वचि। गुणदीर्घात्वानापवादः। तिस्रः॥ तिसृभिः॥ तिसृभ्यः॥ २ आमिनुमचिरेति नुट्॥ नतिसृचतसृ।
एतयोर्नामिदीधेन स्यात्। तिसृणां॥ तिसृषु। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह। प्रियास्त्रयस्त्रीणि वायस्याः साप्रियत्रिः॥ इत्या
दि। मतिवत्। आमिप्रियत्रयाणामिति विशेषः। प्रियास्तिस्रो यस्य स इति विग्रहेतु प्रियतिस्रा। प्रियतिस्रो। प्रियतिस्रः॥ प्रियतिस्र इत्या
दि। प्रियतिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि। स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावाच्च तिस्रादेशः। ननु मतिरिति निषेधस्यानित्यत्वात् पक्षे प्रिय
तिस्र। रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावाच्च कल्पात्पर्यायेण नुम् प्राबो।
प्रियतिस्रा। प्रियतिसृणा इत्यादि। हेरत्वे सत्याप्। हेरद्वाभ्यां ३ ह्रयोः २ गौरी गौर्यौ गौर्यः। नदीकार्यं हेगौरि हेगौर्ये। इत्यादि। एवं
णीनद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टग्रहणादनडि। णित्वाद्भावेन प्राप्ते। विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणं। सरवी। सरव्ये। सरव्यः॥ उ
त्यादिगौरीवत्। अङ्ग्यंतत्वाच्च लोपः। लस्मीः। शेषगौरीवत्। एवन्तरीतन्व्यादयः। स्त्री। हेस्त्रि॥ स्त्रियाः। स्त्रीवाद्स्येयङ् स्यादजादौ
प्रत्यये परे। स्त्रियोस्त्रियः॥ वाम्शसोः। अमिशसिचस्त्रिया इयङ्चा स्यात्। स्त्रियं। स्त्री। स्त्रियः। स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रिये। स्त्रियाः॥ २। स्त्रियो।
परत्वाच्च। स्त्रीणां। स्त्रियां। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तौः तिस्रिः। अतिस्रियो। गुणभावेन नुडिः परत्वात्पुंसि बाध्यते। स्त्रीवेन मा
चस्त्रीवाद्स्येयङित्यवधारितां॥ जसिच। अतिस्रयः। हेअतिस्रि। अतिस्रियो। अतिस्रयः॥ वाम्शसोः। अतिस्रि। अतिस्रियं। अति

स्त्रियः॥ अतिस्त्रीत्॥ अतिस्त्रिणा॥ अतिस्त्रिये॥ अतिस्त्रियेः॥ अतिस्त्रियोः॥ अतिस्त्रीणां॥ अत्र घेः॥ अतिस्त्र्यो॥ अस्योकारे नित्यं स्या
दमूत्रासोक्तविभाषया॥ इयदिशोचिनान्यत्र स्त्रियाः पुंस्त्वपसर्जने॥ कृत्वेतुनुम्॥ अतिस्त्रि॥ अतिस्त्रिणी॥ अतिस्त्रीणि॥ अतिस्त्रिणे॥
उपप्लुतावजादौ बह्व्यमाणपुंवद्वावात्पक्षे प्राग्बद्धपं॥ अतिस्त्रिये॥ अतिस्त्रिणः॥ अतिस्त्र्येः॥ अतिस्त्रिणोः॥ अतिस्त्रियो रित्यादि॥ स्त्रि
यांतु प्रायेण पुंवत्॥ शसि॥ अतिस्त्रीः॥ अतिस्त्रिया॥ इति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः॥ अस्त्रीतितु इयङ्बद्धस्त्वानावित्यस्येव
पर्वदासः न ह्यसंबंधस्येवानुवृत्तेः॥ दीर्घस्यायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य॥ अतिस्त्रिये॥ अतिस्त्रिये॥ अतिस्त्रियाः॥ अतिस्त्र्येः॥ अतिस्त्रियां॥ अति
स्त्र्यो॥ श्रीः॥ श्रियो॥ श्रियः॥ नैयङ्बद्धस्त्वानावस्त्री॥ इयङ्बद्धेः स्थितिर्ययोः स्तावीदृते नदी संज्ञौ नस्तौ न तु स्त्री॥ हे श्रीः॥ श्रिये॥ श्रिये॥ श्रियाः॥
श्रियः॥ बामि॥ इयङ्बद्धस्त्वानोक्त्या यौरेयो आमि वानदी संज्ञौ नस्तौ न तु स्त्री॥ श्रीणां॥ श्रियां॥ श्रियि॥ श्रियां॥ प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां
मते लक्ष्मीवद्धपं॥ पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वे नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात्॥ लिङ्गांतरानभिधाय कत्वंतदिति केयदमते तु पुंवद्
पं॥ प्रहृष्टाधीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत्॥ अमिशसिच प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः॥ स्रष्टुधीर्यस्याः स्रष्टुध्यायति वेति विग्रहे वृत्तिमते सुधीः॥
श्रीवत्॥ मत्तान्तेरपुंवत्॥ स्रष्टुधीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव॥ ग्रामणीः॥ पुंवत्॥ ग्रामनयनस्योत्सर्गनः पुं धर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियाम
प्रवृत्तेः॥ एवं खलपवनादेरपि पुं धर्मत्वमोत्सर्गिकं बोध्यं॥ धेनुर्मतिवत्॥ स्त्रियां च॥ स्त्रीवाचनीकौष्ठुशब्दस्त्वजंतवद्धपं लभते॥ अन्नेभ्यो

रमे। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। रमाः॥ आडि. चापः। आडि. औसिचपरे आबंतादंगस्य एकारः स्यात्। रमया। रमाभ्यां। रमाभिः॥ याडापः। आपः परस्य
डि. ह्रस्वचनस्य याडागमः स्यात्॥ रुडिरेचि। रमायै॥ सवर्णदीर्घः। रमायाः। रमयोः। रमाणो। रमायो। रमयोः। रमासु। एवंदुर्गादयः॥ सर्वनाम्नः
स्याद्द्वस्वश्च। आबंतात्सर्वनाम्नः परस्य डितः स्याद्स्यादापश्चद्वस्वः। याटोपवादः। सर्वस्ये। सर्वस्याः॥ एकादेशस्य पूर्वतत्वेन ग्रहणादामि सर्वना
म्न इति सुट्। सर्वासां। सर्वस्यां। सर्वयोः। सर्वासु। एवंविश्वाद्य आबंताः॥ विभाषादिकसमासे बद्धव्रीहौ। अत्र सर्वनामत्तावा स्यात्। उत्तरपूर्व
स्ये। उत्तरपूर्वायै। द्विद्विनामान्यंतराळे इति प्रतिपदोक्तस्य दिकसमासस्य ग्रहणान्नेह। योत्तरासापूर्वाय स्याउन्मुग्धायाः तस्ये उत्तरपूर्वायै। बद्ध
व्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थं। अंतरस्ये। शालायै। बाह्यायै इत्यर्थः। अपुरीत्कृतेर्नेह। अंतरायै। नगर्यै॥ विभाषाद्वितीयातृतीयाभ्यां। द्वितीयातृतीयाभ्यां
डितः स्याद् आपश्चद्वस्वः। इदं सूत्रत्यक्तुं शक्यं। तीयस्य डित्स्वसंख्यानात्। द्वितीयस्ये। द्वितीयायै। द्वितीयस्याः॥ द्वितीयायाः॥ द्वितीयस्यां। द्वितीयायोः।
शेषेरामवत्। एवंतृतीया॥ अंबार्थनद्योद्वस्वः। हे अंब। हे अक्क। हे अल्लु। असंयुक्ताये उलकास्तद्वन्तां हस्वो न। हे अंबाडे। हे अंबाले। हे अंबिके। ज
रा। जरसौ। शीभावालरत्वाज्जरसु। आमिनुट्परत्वाज्जरसु। जरसामित्वादि। पक्षेरामवत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावंकृत्वा सन्निपातपरिभाषा
या अनित्यतां चाश्रित्य जरसीतिकेचिदाहुस्तन्निर्मूलं। यद्यपि जरसादिवा स्य र्जानिवद्भावेनाबंतामाश्रित्य औड. आपः॥ आडि. चापः। याडापः॥
ह्रस्वनद्यापः डेरामिति पंचापि विधयः प्राप्ताः। एवं न सुनिश्चयत्सूतथापि अनल्विधाविधावित्कृतेर्न भवन्ति। आ. आपू. इति प्रत्येकत्रय आकारस्य

विभेभ्यः स्वमोर्बुडादेवाः स्यात् ॥ **दे** ॥ इति परेभ्यः टेर्लोपः स्यात् ॥ वावसाने ॥ कतरत् ॥ कतरद् ॥ कतरे ॥ कतराणि ॥ भस्येति किं ॥ पंचमः ॥ टेर्लुप्तत्वा
 त्रथमयोरिति सर्वसवर्णदीर्घः एङ् इस्वादिनिसंबुद्धिलोपश्च न भवति ॥ हे कतरत् ॥ पुनस्तद्धत् ॥ शेषं पुंवत् ॥ कतमत् ॥ अन्यत् ॥ अन्यतरत् ॥ इतरत् ॥
 अन्यतमस्य तु अन्यतममित्येव ॥ एकतरात्प्रतिषेधोच्यते ॥ एकतरं ॥ सोरमादेशो ह्येते सन्निपातपरिभाषयानजरस ॥ अजरे ॥ अजरसी ॥ अजरे ॥
 परत्वाज्जरसादेशो ह्येते सलंतत्वा नुम् ॥ सांतमहत्तः संयोगस्य ॥ सांतसंयोगस्य महत्तश्च योनकारस्तस्योपधायादीर्घः स्यात् असंबुद्धो सर्व
 नामस्त्वनेपरे ॥ अजरांसि ॥ अजराणि ॥ अमिलुकोपवादमसूपावंबाधित्वा परत्वाज्जरस ॥ ततः सन्निपातपरिभाषयानलुक् ॥ अजरसो ॥ अजरे
 अजरसी ॥ अजरे ॥ अजरांसि ॥ अजराणि ॥ शेषं पुंवत् ॥ पदन्तर्हतिहृदयोर्का स्यानाहृद् ॥ उद् ॥ आसन् ॥ हृदि ॥ हृदा ॥ हृदामित्यादि ॥ उदानि ॥ उ
 दा ॥ उदामित्यादि ॥ आसानि ॥ आस्मा ॥ आसन्मामित्यादि ॥ मांसि ॥ मांसा ॥ मान्मामित्यादि ॥ वरुक्तसुप्रभृतियहणं प्रकरार्थमित्युक्तं ॥ अतए
 व भाष्ये मांस्य चत्यापुर्वाया इत्कदा हते ॥ अयस्मयादित्वेन भत्वा संयोगोत्तस्य लोपोन ॥ यद्यपि यद् अत्र हि चंदसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथापि
 अपोभीत्यत्र मासश्चंदसीति वार्तिके लंदोयहणसामर्थ्यात् ॥ लोकेपि क्वचिदिति केयरोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति वा
 ष्यं ॥ इस्वानपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ क्लीबे प्रातिपदिकस्याजंतस्य इस्वः स्यात् ॥ श्रीपंज्ञानवत् ॥ श्रीपाय ॥ अत्र सन्निपातपरिभाषया आतोधा २९
 तोरित्वा लोपोन ॥ स्वमोर्नपुंसकात् ॥ क्लीबादेगात् स्वमोर्लुक् स्यात् ॥ वारि ॥ इकोचिविभक्तौ ॥ इगेतस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादिति विभक्तौ ॥ वा

रिणी ॥ वारीणि ॥ ननु मते निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः ॥ हे वारे ॥ हे वारि ॥ आजेना ॥ वारिणा ॥ घेर्जितीति गुणे प्राप्ते ॥ वृथोत्
 तृज्वद्वावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ वारिणे ॥ वारिणः ॥ वारिणोः ॥ नुम् चिरेति नुद् ॥ नामीति दीर्घत्वं ॥ वा रीणां ॥ वारिणि ॥ वारिणोः ॥
 हलादौ हरिवत् ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कंपुंवद्वा लवस्य ॥ प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगंतक्लावंपुंवद्वा स्यात् ॥ दादावचि ॥ अनादये ॥
 अनादिने इत्यादि ॥ शेषं वारिवत् ॥ पीलुर्हृत् ॥ तत्कलं पीलु तस्मै पीलुने ॥ अत्र पुंवत् ॥ हृत्तिनिमित्तभेदात् ॥ अस्ति दधिसक्थप्रणाम
 ननु दत्तः ॥ एषामनङ् स्याद्दादावचिसंबोदान्तः ॥ अलोपोनः ॥ दध्ना ॥ दध्ने ॥ दध्नः ॥ दध्नी ॥ दधि ॥ दधनि ॥ शेषं वारिवत् ॥ एवमस्थिसक्थ
 स्ति ॥ तदंतस्याप्यनङ् ॥ अतिदध्ना ॥ कधि ॥ कधिनी ॥ सुधीनि ॥ हे कधे ॥ हे कधि ॥ कधिया ॥ कधिना ॥ प्रध्या ॥ प्रधिना ॥ मधु ॥ मधुनी ॥ मधूनि ॥
 हेमधो ॥ हेमधु ॥ एवमेव दयः ॥ सातुशब्दस्य स्तुर्वा ॥ स्तूनि ॥ सातूनि ॥ सातुना ॥ स्तुना ॥ सातुभ्यां ॥ स्तुभ्यां ॥ सातुभिः ॥ स्तुभिः ॥ प्रियकोष्टु ॥ प्रि
 यकोष्टुनी ॥ तृज्वद्वावत्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् ॥ प्रियकोष्टुनि ॥ दादौ ॥ पुंवत्पक्षे ॥ प्रियकोष्टु ॥ प्रियकोष्टुना ॥ प्रियकोष्टु ॥ प्रियकोष्टुवे ॥ अन्यत्र
 तृज्वद्वावत्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव प्रियकोष्टुना ॥ प्रियकोष्टुने ॥ नुमचिरेति नुद् ॥ प्रियकोष्टुना ॥ कलु ॥ कलुनी ॥ सुलुनि ॥ कलुवा ॥ कलुना ॥ धातु ॥ धा
 तूणी ॥ धातूणि ॥ हे धातु ॥ हे धातु ॥ धात्रा ॥ धातूणा ॥ एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥ एचङ्प्रस्वादेशो ॥ आदिश्यमानेषु रुक्तेषु मध्ये एचङ्गे वस्यात् ॥ प्रद्यु ॥ प्रद्यु
 नी ॥ प्रद्युनि ॥ प्रद्युनेत्यादि ॥ इह न पुंवत् ॥ यदि यंतं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् ॥ एवमप्येपि ॥ प्ररि ॥ प्ररिणी ॥ प्ररीणि ॥ प्ररिणा ॥ एकैद

शुचिकृतस्यानन्यत्वाद्वायोहलीत्यात्वं। प्रराभ्यां। प्रराभिः। नुमचिरेतिबुद्ध्यात्वेप्रराणामित्यादिमाध्वः। वस्तुतस्तुसन्निपातपरिभाषयानुज्या
त्वंन। नामीतिदीर्घस्त्वारंभसामर्थ्यासरिभाषांवाधतइत्कत्तं प्ररीणां। सनु। सनुनी। सनू। नि। सनुनेत्यादि॥ इत्यजंतानपुंसकलिङ्गाः॥
होहः। हस्यहस्याइसल्लिपदांतेच। हल्लुड्यावितिकलोपः। पदांतत्याद्धस्यदः। जश्चत्वे। लिह्। लिङ्। लिहो। लिहः। लिहा। लिङ्म्यामित्या
दि। लिह्। लिङ्। दादेर्धी। तोर्धः। उपदेशोदादेर्धातोर्हस्यघः स्याइसल्लिपदांतेच। उपदेशोकिं। अधोगित्यत्रयथास्यात्। दामलिहमात्मनइच्छति
दामलिह्यति। ततःकिपि। दामलिङ्। अत्रमाभूत्। एकाचोबन्धोभषू। संपतस्वस्थोः। धातोरवयवोयएकाचू। संपतस्तदवयवस्यवशात्स्थानेभ
षूस्यात्सकारेध्वशब्देपरेपदांतेच। एकाचोधातोरितिसामानाधिकरण्येनान्वयेतुइहनस्यात्। गर्दभमाचष्टे। गर्दभयति। ततःकिपू। णिलोपः
। गर्धपू। झलीतिनिवृत्तं। स्वर्यहणसामर्थ्यात्। तेनेहन। डग्धां। रोग्धा। व्यपदेशेद्रावेनधात्वयवत्ताइमावः। जश्चत्वे। धुक। धुग। डुहो। डुहः
षत्वचत्वे। धुक्केके॥ वाडुहमुहहृष्णिहाम्। एवांहस्यवाघः स्याइसल्लिपदांतेच। अकू। अग्र। अङ्। अङ्। डुहो। डुहः। डुग्ध्यां। डुङ्म्यां। अकू
अङ्क। अङ्क। एवंमुहृष्णुहृष्णिहो॥ इत्यणः संप्रसारणं। यणस्त्वेनप्रयुज्यमानोयइकससंप्रसारणसंज्ञः स्यात्॥ वाहऊव्। भस्यवाहः
संप्रसारणमूहस्यात्॥ संप्रसारणाच्च। संप्रसारणादचिपूर्वद्वयमेकादेशः स्यात्॥ एत्येधत्पूङ्क। विश्वोहः। विश्वोहेत्यादि। छेदस्येवण्वि
रितिपक्षेणिजन्तादिज्। चतुरनडुहोरापुदानः। अनयोराभ्यात्सर्वनामस्त्वेनसचोदान्तः॥ सावनडुहः। अस्यनुमत्सोपरे। आदिसधिकारादव

अपू। अरुदंतेभ्योनांतेभ्यश्चस्त्रियांङीपर्यात्। कोष्टी। कोष्ट्यो। कोष्ट्यः। वधूः। गोरीवत्। भूः। श्रीवत्। हेसभूः। कथंतर्हिहापितः कासिहेसुभुरिति
भदिः। प्रमादएवायमितिबहवः। खल्लपूः। पुंवत्। पुनर्भूः। हुन्करोतियणाउर्वेजेवाधनान्वेयकुबडितेनिषेधोत्। हेपुनर्भू। पुनर्भू। पुनर्भू। पुन
र्भूः॥ एकाजुत्तरपदेणः। एकाजुत्तरपदंयस्यतस्मिन्समासेपूर्वपदस्त्वान्निमित्तात्सरस्यप्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिस्थस्यनस्यनित्येणत्वंस्यात्।
आरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वेसिद्धेपुनग्रहणंस्पष्टार्थं। यणंवाधित्वापरत्वान्नुट्। पुनर्भूणां। वर्षाभूमेकजातो नित्यस्त्रीत्वाभावात्। हेवर्षाभूः। कैय
टमते। मतांतरेतु हेवर्षाभू। पुनर्नवायांतु हेवर्षाभू। भेक्यापुनर्नवायांस्त्रीवर्षाभूर्दुर्दुरेपुमानितित्यादवः। वर्षाभूश्च। वर्षाभूः। वर्षाभूः। स्व
यंभूः। पुंवत्॥ नषट्स्वसादिभ्यः। षट्संज्ञकेभ्यः। स्वसादिभ्यश्चङीपूरापोनरुः। स्वसातिस्वश्चतस्वश्चननांदाडुहितातथा। यातामोतेति
संभेतेस्वसादयउदाहताः। असन्नितिदीर्घः। स्वसा। स्वसागे। स्वसारः। मातापितृवत्। शसिमातृः। धोगोवत्। राः। पुंवत्। नोगोवत्। इत्यजंताः
स्त्रीलिङ्गाः॥ अतोमू। अतोंगात्क्रीवात्समोरमस्यात्॥ अमिपूर्वः। ज्ञानं। एडूङ्कसादिहल्लमात्रलोपः। हेज्ञानं॥ नपुंसकाच्च। क्रीवात्सरस्यो
उःशीस्यात्। नसंज्ञायां॥ यस्येतिच। भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारेतद्धितेचपरे। इत्यकारस्यलोपेप्राप्तिः। ओउःभ्यांप्रतिषेधोवाच्यः। ज्ञाने
जश्शसोःशिः। क्रीवादनयोःशिः स्यात्॥ शिसर्वनामस्त्वेन। शिइत्येतदुक्तसंज्ञंस्यात्॥ नपुंसकस्यझलचः। झलंतस्याजंतस्यचक्रीवस्यनु
मागमः स्यात्सर्वनामस्त्वेनपरे। उपभाषादीर्घः। ज्ञानानि। पुनस्तद्धत्। शेषंशमवत्। एवंधनवनफलादयः॥ अङ्दुत्तरादिभ्यः। पंचभ्यः। एभ्यः

णास्यरोयंनुम् । अतोविशेषविहितेनापितुमाआम्रबाध्यते । आमाचतुन्ना बाध्यते । सोल्लोपः । तुच्चिधिसामर्थ्यादस्यस्वितिदत्तंन ॥
 संयोगांतस्यलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपोन । अनङ्गान् ॥ असंबुद्धौ । चतुरनङ्गोरास्यात्संबुद्धौ । आमोषवादः । हेअनङ्गन् । अनङ्गोहो । अ
 नङ्गाहः । अनङ्गाहं । अनङ्गाहो । अनङ्गुहः । अनङ्गाहा ॥ वक्तृस्वस्यस्वन्नुहोदः । सांतवस्वतस्यस्वसादेश्वदः स्यात्सदांते । अनङ्गुङ्गामि
 त्यादि । सांतेकिं । विद्वान् । पदांतेकैति । स्वस्तं । ध्वस्तं ॥ सहेः साडः सः । साङ्गुपस्यसहेः सस्यमूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाड् । तुराषाड् । तुरा
 साहो । तुरासाहः । तुराषाड्भ्यामित्यादि । तुरंसहतइत्यर्थे छंदसिसहइतिषिवः । लोकेतुसाहयतेः क्विप् । अन्येषामपीतिपूर्वपदस्यदीर्घः ॥
 दिवओत् । दिवितिप्रातिपदिकस्योत्थात्सोपरे । अल्विधित्वेनस्त्वानिवद्वावाङ्ङुङ्ग्यावितिखोपोन । कद्योः । कदिवो । कदिवः । कदिवं ।
 कदिचः ॥ दिवउत् । दिवोतादेशाडकास्यात्पदांते । ककभ्यां । कद्युभिः । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ॥ षट्चतुर्भ्यश्च । षट्संकेभ्यश्च
 तुरश्चपरस्यामोनुडागमः स्यात् । णत्वाङ्ङित्वे । चतुर्णां ॥ रोः कपि । सप्तर्षी । बहुवचनेषोरोरेवविसर्जनीयोनान्यस्यरेकस्य । षत् । षस्यदि
 त्वेप्राप्ते ॥ शरोचि । अविषरेशरोनहेस्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वारः । हेप्रियचत्वारः । हेप्रियचत्वारो । हेप्रियचत्वारः । गोणलेतुनुप्नेष्यते । प्रियचतु
 रं । प्राधान्येस्यादेव । षट्चतुर्णां । कमलंकमलांवाआचक्षाणः । कमल् । कमलो । कमलः । षत् । कमल्यु ॥ मोनोधातोः । धातोर्मस्यनः
 स्यात्पदांते । नत्स्यासिद्धत्वात्तलोपोन । प्रशाम्यतीतिप्रशान् । प्रशामो । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि ॥ किमः कः । किमः कः स्याद्भिक्तो ।

सि. को. स
२३

अकस्महितस्याययमादिनाः। कः। को। के। इत्यादिसर्ववत्तु॥ इदमोमः। इदमोमस्यमएवस्यात्सोपरे। त्यदाद्यत्वापवादः॥ इदोयपुंसि। इदमश
यस्य इदः स्ताने अयस्यात्सोपुंसि। अयं। त्यदाद्यत्वं। पररूपत्वं च॥ इदम्। इदमोदस्यमः स्याद्विभक्तौ। इमो। इमे। त्यदादेः संबोधननास्तीत्य
सर्गः॥ अनाप्यकः। अककारस्य इदम इदो न स्यादापि विभक्तौ परे। आ इति वा इत्यारभ्य सप्तः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन॥ हल्लोपः॥
अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हल्लोपे परतः। नानर्थके लोपविधिरेतस्यास्य विकारे॥ आद्यंतवदेकस्मिन्। एकस्मिन् क्रियमाणं
कार्यमादा विवांत इव स्यात्। आभ्यां॥ नेदमदसोरकोः। अककारयोरिदमदसोर्भिसरे सप्त स्यात्। एत्वं। एभिः॥ अत्वं। नित्यत्वान्तेऽस्मे। प
श्चादुल्लोपः। अस्मै। आभ्यां। एभ्यः। अस्मात्। अस्य। अनयोः। एषां। अस्मिन्। अनयोः। एषु। ककारयोगे तु अयकं। इमको। इमके।
इमकेन। इमकाभ्यां। इमकेः। इत्यादि॥ इदमोन्वादेशोऽनुदानस्तृतीयादौ। अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदानोऽन्वादेशः स्यात्तृतीया
दौ। अश्वत्थनंसाकत्कार्थं॥ द्वितीयादौ स्वेनः। द्वितीयायांचटौ सोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशो। किंचित्कार्यविधातुसुपात्तस्य
कार्यतिरं विधातुषु नरुपादानमन्वादेशः। यथा अनेन व्याकरणमधीतमेतच्छेदो ध्यापयेति। अनयोः पवित्रं कुलं एनयोः प्रभूतं
स्त्विति। एनं। एनो। एनान्। एतेन। एनयोः। गणयतेर्विच्। सगण्। सगणो। सगणः। सगण्डस्क। सगणस्क। क्षिप्र। अनुनासिक
स्यक्चि सलो रिति दीर्घः। सगण्। सगणो। सगण्डस्क। परत्वाद्धपधायादीर्घः। हल्ङ्यादिलोपस्ततो न लोपः। राजा॥ नडिसे

२३

विभागसामर्थ्यादनंतरस्यविधिर्वा प्रतिषेधोनेतिन्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरेपीतिणत्वमपि निवर्त्यते। नकारेपरेकुत्त्वविधिसामर्थ्यादहोपोन
 स्तानिवत्। ह्रस्वघ्नः। ह्रस्वघ्नेत्यादि। यत्तु ह्रस्वघ्नइत्यादौ वैकल्पिकेणत्वंमाधवेनोक्तं तद्वाच्यवार्तिकविरुद्धं। एवंशाङ्गिन् यशस्विन् अर्यमन्पू
 षन् यशस्विनिति विन्यस्यमेदोनर्थकत्वेपिइहान्नित्यत्रग्रहणंभवत्येव। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन चतदंतविधिंप्रयोजयती
 वचनात्। अर्यम्णि। अर्यमणि। पूष्णि। पूषणि॥ मघवा बहुलं। मघवनूशब्दस्यवात् इत्यंतादेशः स्यात्। ऋइम्॥ उगिदवा सर्वनामस्थानेधातोः।
 अधातोःगितोनलोपिनोऽन्तेश्वनुमागमः स्यात्सर्वनामस्थानेपरे। उपधायादीर्घः। मघवान्। इहदीर्घकर्तव्येसंयोगोतलोपस्यासिद्धत्वंनस्याद्बहुल
 ग्रहणात्। तथाचश्चनुस्तन्नितिनिपातनान्मघशब्दान्मनुपाचभाषायामपिशब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यतत्सूत्रंप्रत्याख्यातमाकरे। हविर्जक्षितिनिः
 शंशकोमरेषु मघवानसावितिभट्टिः। मघवंतो। मघवंतः। हेमघवन्। मघवतः। मघवता। मघवामित्यादि। नृत्वाभाधे। मघवा। छंदसी
 वनिपोचेतिच निबंतंमध्योदात्तंछंदस्येव। अंतोदात्तंतुलोकेपीतिविशेषः। मघवानो। मघवानः। कटिचराजवन्तः॥ श्वयुवमघोनामन
 द्विते। अन्नंतानांभसंज्ञानामेषामतद्वितेपरेसंप्रसारणंस्यात्॥ संप्रसारणाच्च। आहुणः। मघोनः। अन्नंतानांकिं। मघवतः। मघवता। स्त्री
 यामघवती। अतद्वितेकिं। माघवनं। मघोना। मघवामित्यादि। शूनः। शूना। श्वभ्यामित्यादि। युवनूशब्देवस्योत्वेकते॥ नसंप्रसार
 णेसंप्रसारणं। संप्रसारणेपरतः पूर्वस्ययणः संप्रसारणंनस्यात्। इति यकारस्यनेत्वं। अतएवज्ञापकादस्ययणः पूर्वसंप्रसारणं। यूनः।

यूना। युवामित्यादि। अर्वा। हेअर्वन्॥ अर्वणस्त्वसावनजः। नजारहितस्यार्चन्तं तस्यांगस्यत् इत्यंतादेशः स्यान्नतुसो। उगित्वान्नुम्। अर्व
 तो। अर्वतः। अर्वतः। अर्वतो। अर्वतः। अर्वता। अर्वामित्यादि। अनजः किं। अनर्वा। अनर्वाणो। यज्ववन्। पथिमथ्यभुक्षामात्। एषामा
 कशोतादेशः स्यात्सोपरे। आआदितिप्रश्नेषणशब्दायाएवव्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः॥ इतोत्सर्वनामस्थाने। पथ्यादेरिकारस्याकारः
 स्यात्सर्वनामस्थाने॥ थोन्वः। पथिमथोऽस्यन्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने। पंथाः। पंथानो। कस्यदेर्लोपः। भसंज्ञकस्यपथ्यादेर्देर्लोपः स्यात्।
 पथः। पथा। पथिमथ्यामित्यादि। एवंपंथाः। ऋभुक्षाः। स्त्रियांतांतलक्षणेङीविभत्वाद्दिलोपः। सपथिनिगरी। अनृभुक्षीसेना। आत्वंनपुंस
 केनभवति। नलुमतेतिप्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सपथिवनं। संबुद्धेनपुंसकानोनलोपोवावाच्यः। हेसपथिन्। हेसपथि। नलोपः स
 प्त्वरसेतिनलोपस्यासिद्धत्वात्सस्यगुणोऽन्तः। द्विवचनेभत्वादिलोपः। सपथी। शोसर्वनामस्थानत्वात्सपंथीनि। पुनरपिसपथि। सपथी। सुपंथा
 नि। सपथा। सपथेइत्यादि॥ णांताषट्। णांतानोत्ताचसंख्याषट्संज्ञास्यात्॥ षड्भ्योलुक्। पंच॥ संख्याकिं। विभुषः। पामानः। शतानि
 सहस्राणीत्यत्रसन्निपातपरिभाषयानलुक्। सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतेस्यनुमस्तद्विधानेकत्वात्। पंचभिः। पंचभ्यः। षड्भ्यश्च
 तितुट्॥ नोपधायाः। नोतस्योपधायादीर्घः स्यान्नामि। नलोपः। पंचानां। पंचसू। परमपंच। परमपंचानां। गौणत्वेतुनलुत्तुदोः। प्रियपंचा
 प्रियपंचानो। प्रियपंचानः। प्रियपंचा। एवंसप्तन्तवन्दशन्॥ अष्टनआविभक्तो। अष्टनआत्वंस्याद्बहुतादौविभक्तो॥ अष्टभ्यओश्।

कृताकारादृष्टनः परयोर्जशसोरोरास्यात्। अष्टम्यदतिवक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जशसोर्विषये आत्वंज्ञापयति। वैकल्पिकत्वे चेदमष्टन आत्वं।
अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणं ज्ञापकात्। अष्टो २ परमाष्टो। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः २ अष्टानां। अष्टासु। आत्वाभावे अष्ट २ इत्यादिपञ्चवत्।
गोपत्वेत्वात्वाभावे राजवत्। शसिप्रियाष्टः। इह पूर्वस्मादपि विधावद्धोपस्य स्थानिवत्त्वाभावान्नष्टत्वं। कार्यकालपक्षे बहिरंगस्याद्धोपस्य
सिद्धत्वाद्। प्रियाष्टा इत्यादि। जशसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्यत्वेन तु गौणतायां। तेन प्रियाष्टेनो हलादावेव वैकल्पिकमात्वं। प्रियाष्टा।
प्रियाष्टाभ्यां ३ प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टाभ्यः ३। प्रियाष्टासु। प्रियाष्टो राजवत्सर्वहादावच्चापरं हलि। भष्मावः। जश्च चर्त्वे। भुत्। भुद्। बुधो।
बुधः। बुधा। बुध्यां। बुध्सु। कृत्विक्कृदध्वसदिगुलिङ्गं च युजिङ्। च्वाच्चाभ्यः क्लृप्स्यात्। अलाक्षणि कत्वेमपि किञ्चित् कार्यं निपातनाद्ध
भ्यते। निरुपपदात् युजेः क्लृप्त्। कना विने। कृदतिङ्। सन्निहिते धात्वधिकारेतिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। वेरपृक्तस्य। अपृक्त
स्य वेलोपः स्यात्। कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्त्वादयः। युजेरसमासे। युजेः सर्वनामस्थाने तु स्यादसमासे। सुलोपः। संयोगात्तस्य लोपः। क्षिप्र
प्रत्ययस्य कुः। क्षिप्रस्योयस्मानस्य कवर्गीत्तादेराः स्यात्पदांते। नस्य कुत्वेन उकारः। युज्। नश्चापदांतस्येति तु मोनुस्वारः। परसवर्णः। तस्यासि
द्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वेन। युज्यो। युज्जः। युज्ज्यः। युज्यो। युजः। युजा इत्यादि। असमासे किं। चोः कुः। चवर्गस्य कवर्गः स्यात्क्षलिपदांते च। इति कु
त्वं। क्षिप्रप्रत्ययस्येति कुत्वं स्यात्सिद्धत्वात्। सुयुक्। सयुज्यो। सयुजः। युजेरिति धातुपाठपठिते कारविशिष्टस्यानुकरणं। नक्षिकानिर्देशः। तेनेह न।

बुध्योः। नस्य लोपो न स्यान्ते संबुद्धौ च। हेराजन्। डेने तु छंदस्कदाहरणं। सुपांस्तु गितिङेर्लुक्। निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययउक्षणं। परमेव्योमन्। ऊन
वुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। चर्मणितिलायस्य चर्मणितिलः। ब्रह्मणि निष्ठास्य ब्रह्मनिष्ठः। राजानो। राजानः। राजानं। राजानो। अलोपानः।
शुत्वं। नचाद्धोपः स्थानिवत्। पूर्वचासिद्धयेति निषेधात्। नापि बहिरंगतया सिद्धः। यथोद्देशपक्षे षांघीपरिभाषां प्रतिश्रुत्वरथासिद्धतया
अंतरेणाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः। जजोर्जः। राजः। नलोपः सस्वरसंज्ञातुर्विधिषु कृति। कृत्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तु विधौ च न
लोपो असिद्धो नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वेमेत्वेमेत्वं च न। राजभिः। राजे। राजभ्यां। राजभ्यः। राजः २। राजोः। राजां। राजि। राजनि।
प्रतिदीप्यतीति प्रातिपदिकत्वात्। प्रातिपदिकानो। प्रातिपदिकानः। अस्य सविषये अलोपे कृते। हलि च। रेफवांतस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्
लि। नचाद्धोपस्य स्थानिवत्। दीर्घविधौ न निषेधात्। बहिरंगपरिभाषातुक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीप्ताः। प्रतिदीप्ता। इत्यादि। यज्वा। यज्वा
नो। यज्वानः। न संयोगाद्दर्मनात्। वकारमकारांतसंयोगात्परस्यानोकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्र
ह्मणादि। इह न्यूपार्यभ्यां शो। एषां शावेवोपधाया दीर्घानान्यत्रादिति निषेधे प्राप्तिः। सोच। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सोपरे। हन्
हाह्वन् हन्। एकाजुत्तरपद इति णत्वं। वृत्रहणे। वृत्रहणः। वृत्रहणं। वृत्रहणे। हो हन्तेर्णिन्नेषु। जिति गिति च प्रत्ययेन कारे च परे हन्तेर्हस्य कु
त्वं स्यात्। हन्तेः। उपसर्गरूपा निमित्तात्परस्य हन्तेर्न स्पणत्वं स्यात्। प्रहण्यात्। अत्पूर्वस्य। हन्तेरत्पूर्वस्येव न स्पणत्वं स्यान्नान्यस्य। प्रघ्नति। योगा

युज्यते समाधत्त इति युक्। युज समाधौ। देवादि क आत्मनेपदी॥ संयोगांतस्य लोपः। खन्। खञ्जो। खञ्ज इत्यादि। ब्रञ्जेति पत्वं। जवत्
 चत्वे। राट्। राड्। राजो। राजः। राट्स्। राड्स्। एवं विभ्राट्। देवट्। देवेजो। विश्वसूट्। इहयजिसृज्योः कुत्वंनेति क्लीबे वस्यते। परिमृट्।
 षत्त्वविधौ राजिसाहचर्योद्भवाज्जदीप्ताविति कणादिरेव गृह्यते। यस्त एज्ज्भाज्जदीप्ताविति तस्य कुत्वंमेव। विभ्राग। विभ्राक्। विभ्राग्भ्यो
 मित्यादि। परोऽज्ज्जः। पदोत्ते। परोऽपपदेज्जः। क्षिप्रयादीर्घश्च। पदांतविषये षत्त्वं च। परित्यज्य सर्वं ब्रजतीति परिवाट्। परिब्राजो। प
 रिब्राजः॥ विश्वस्य वसूरादोः। विश्वराट्स्य दीर्घः स्यादस्योराट् द्वावेच परे। विश्वं वसूयस्य विश्वावसूः। राडिति पदानोपलक्षणार्थं
 चत्वंमविबक्षितं। विश्वाराट्। विश्वाराड्। विश्वराजो। विश्वराजः। विश्वाराड्भ्यामित्यादि॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च। पदान्ते झलित्च प
 रेयः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्। भ्राट्। भ्राड्। सस्यश्चुत्वेन द्वास्तस्य जश्चैनजः। भृजो। भृज्। अरतिगित्यादिना अ
 तावुपपदेयजः। क्तिन्। क्तिन्नंतत्वात्कुत्वं। ऋत्विक्। ऋत्विजो। ऋत्विजः। रात्स्येति यमात्रेण संयोगांतस्य लोपः। चोः कुः। ऊर्क्। ऊर्ग। ऊर्जो। ऊ
 र्जः। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं। तदोः सः सावन्त्ययोः। त्यदादीनां नकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सो। स्यः। त्यो। त्ये। सः। तौ। ते। परमसः। पर
 मतो। परमतो द्विपर्यंतानामेवा नेह। त्वं। नचकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यं। अतित्वमिति गोणे चरितार्थत्वात्। संज्ञायां गोणत्वे चात्
 सत्वेन। त्यट्। त्यटो। त्यदः। अतित्यट्। अतित्यटो। अतित्यदः। यः। यो। ये। एषः। एतौ। एते। अन्वादेशो। एनं। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः।

डे प्रथमयोः। युष्मदस्मद्भापरस्य डे इत्यस्य प्रथमा द्वितीयायोश्चामादेशः स्यात्। मपर्यंतस्यस्यधिकृत्य। त्वोहोसो। युष्मदस्मदोर्मपर्यंत
 स्यत्वाह एतावादेशोऽस्त्वोऽसोपरे॥ शेषे लोपः। आत्वयत्ननिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरंत्यस्य लोपः स्यात्॥ अतो गुणे॥ अ
 मिपूर्वः। त्वं। अहं। ननु त्वंस्त्री अहंस्त्री तत्र त्वं अम् अहं अम् इति स्थिते। अमिपूर्वत्वं परमपि बाधित्वा अंतरंगत्वादाप्राप्नोति।
 सत्यं। अलिङ्गे युष्मदस्मदी। तेन स्त्रीत्वाभावान्नटापू। यद्वा शेषे इति सप्तमी स्थानिनो धिकरणत्वं विवक्षया तेन मपर्यंतो छेपस्य अदृशब्दस्य
 लोपः। सच परोऽप्यंतरंगेऽतो गुणे कृते प्रवर्तते। तेन अदंतत्वाभावान्नटापू। परमत्वं। अतित्वं। परमाहं। अत्यहं॥ युवावो द्विवचने। इ
 योरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य युवावोऽसौ विभक्तौ॥ युष्मायाश्च द्विवचने भाषायां। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात्। ओङी
 त्येव सचचं। भाषायां किं। युवं वस्त्राणि। युवां। आवां। मपर्यंतस्य किं। साकच्चस्यमाभूत्। युवकां। आवकां। त्वयामयेत्यत्र च त्वयाम्ये
 तिमाभूत्। युवकाभ्यां। आवकाभ्यामिति च न सिध्येत्॥ यूयवयोजसि। स्पष्टं। यूयं। वयं। परमयूयं। परमवयं। अतियूयं। अति
 वयं। इह शेषे लोपोऽन्तादेशोऽप्युक्तिपक्षे जसः शी प्राप्तः। अंगकार्ये कृते पुनर्नाग कार्यमिति न भवति। डे प्रथमयोऽस्त्यत्र मकारांत
 रं प्रक्षिप्य अम्भांत एवावशिष्यते। ननु विक्रय इति व्याख्यानाह॥ त्वमावेकवचने। एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य त्वमोऽस्त्वोऽसोः।
 द्वितीयायांच। युष्मदस्मदोराकारः स्यात्। त्वं। मां। युवां। आवां॥ शसोन। नेत्यविभक्तिकं। युष्मदस्मद्भापरस्य शसोनकारः स्यादमो

अतिमाभ्यो ३ अतिवामिः १ अतिमाभिः १ अतिभुभ्यः १ अतिमह्यः १ अतिवभ्यः १ अतिमभ्यः ॥ उंसिभ्यसोः १ अतिवत् १ अतिमत् १ भ्यामिप्रा
 ग्वत् १ उंसिजसिवत् १ अतिवत् १ अतिमत् १ अतिवयोः १ अतिमयोः २ अतिवत् १ अतिमात् १ अतिवयि १ अतिमयि १ अतिवत् १
 अतिमात् १ युवामावांवातिक्रांत इति विग्रहे सजसडे उस्स प्राग्वत् ॥ ओ अम् ॥ ओ इस् ॥ अतिपुवां ३ अत्यावां ३ अतिपुवान् १ अत्यावा
 न् १ अतिपुवया १ अत्यावया १ अतिपुवाभ्यां ३ अत्यावाभ्यां ३ अतिपुवाभिः १ अत्यावाभिः १ भ्यासि १ अतिपुवभ्यः १ अत्यावभ्यः १ उंसिभ्य
 सोः १ अतिपुवत् १ अत्यावत् १ ओसि १ अतिपुवयोः १ अत्यावयोः २ अतिपुवाकं १ अत्यावाकं १ अतिपुवयि १ अत्यावयि १ अतिपुवा
 स् १ अत्यावास् १ युष्मानस्मानतिक्रांत इति विग्रहे सजसडे उस्स प्राग्वत् ॥ ओ अम् ॥ ओ इस् ॥ अतिपुष्पां ३ अत्यस्मां ३ अतिपुष्पा
 न् १ अत्यस्मान् १ अतिपुष्पया १ अत्यस्मया १ अतिपुष्पाभ्यां १ अत्यस्माभ्यां १ अतिपुष्पाभिः १ अत्यस्माभिः १ भ्यासि १ अतिपुष्पभ्यः १
 अत्यस्मभ्यः १ उंसिभ्यसोः १ अतिपुष्पत् १ अत्यस्मत् १ ओसि १ अतिपुष्पयोः १ अत्यस्मयोः २ अतिपुष्पाकं १ अत्यस्माकं १ अतिपुष्प
 यि १ अत्यस्मयि १ अतिपुष्पास् १ अत्यस्मास् ॥ पदस्य १ पदात् ॥ अनुदातं सर्वमपादादविधिरुत् ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीदि
 तीयास्त्वयोर्बानाबो ॥ पदात्परयोः पादादोः स्त्रियोरनयोः षष्ठ्यादिषु शिष्टयोर्बानावित्यादिषु स्त्रियोरनुदानो ॥ बहुवचनस्य वस्त्
 सो ॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिषु बहुवचनान्तयोर्वस्त्वसोः ॥ बानाबोरपवादः ॥ नेमयावेकवचनस्य ॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठी

चतुर्थेकवचनांतयोस्तेमे एतेतौ स्तः ॥ त्वामो द्वितीयायाः ॥ द्वितीयेकवचनांतयोस्त्वामावेतौ स्तः ॥ श्रीवास्वावतुमापी हृदनात्तेमेपिशर्मसः ॥ स्वामी
 तेमेपिसहरिः पातु वामपिनो विभुः ३ सखं वान्नोददासीवाः पतिर्वामपिनो हरिः ॥ सोच्याद्वेनः शिवं वान्नोददास्तेव्योत्रवः सनः २ पदात्प
 रयोः किं ॥ वाक्यास्त्वामाभूत् ॥ त्वां पातु ॥ मां पातु ॥ अपादादो किं ॥ वेदैरशेषैः संवेद्योः स्मान्कृणुः सर्वदा वतु ॥ स्वग्रहणां छूयमाणविभक्तिक
 योरेव ॥ नेह ॥ इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदोदेशावक्तव्याः ॥ एकस्मिन् वाक्यात्तेनेह न ॥ ओ
 दनं पचतवमविष्यति ॥ इह तु स्यादेव ॥ शालीनां ते ओ दनं दास्यामीति ॥ एतेवां नावादय आदेशा अनन्वादेशो वा वक्तव्याः ॥ अनन्वादेशो तु
 नित्यं स्फुः ॥ धातेनेभक्तोस्ति धातातवमक्तोस्तिति वा ॥ तस्मे तेनम इत्येव ॥ न च वाद्वाहैव युक्ते ॥ चादिपंचकयोगेनेते आदेशाः स्फुः ॥ हरि
 स्त्वामां चरक्षतु ॥ कथं त्वां मां चानरक्षेदित्यादि ॥ युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेयं निषेधः ॥ परंपरासंबंधे तु आदेशाः स्यादेव ॥ हरो हरिश्च मे स्वामी ॥
 पश्याथैश्वाना लोचने ॥ अचाक्षुषज्ञानार्थे धातुभिर्योगे एते आदेशानस्फुः ॥ चेतसा त्वां समीक्षते ॥ परापरासंबंधेप्ययं निषेधः ॥ भक्तस्त
 व नृपं ध्यायति ॥ आलोचने तु भक्तस्त्वां पश्यति चक्षुषा ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमां तात्पर्यो रन्वादेशोप्येते
 आदेशावास्फुः ॥ भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां वायते समां ॥ त्वामेति वा ॥ सामंत्रितं ॥ संबोधने या प्रथमा तदंतमामंत्रितं संज्ञं स्यात् ॥ आ
 मंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ स्पष्टं ॥ अग्नेतवादिवास्मान्वाहि ॥ अग्नेनय ॥ अग्न इंदवरुण ॥ इह युष्मदस्मदो रान्वादेशास्तिङ्गन्तनिघात आ

मंत्रितनिघातश्चन। सर्वद्वारसदेवन इत्यत्रतु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेपिततः प्राचीनरक्षेतदाश्रित्यादेवाः। एवं इमं मे गेयमुने सरस्वतीति
मंत्रेयमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनामंत्रिताविद्यमानवद्भावेपिमेशब्दमेवाश्रित्यसर्वेषां निघातः। नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं।
विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमंत्रिते परेनाविद्यमानवत्स्यात्। हरेदयात्तेनः पाहि। अग्नेतेजस्विन्। विभाषितं विशेषवचने।
अत्रभाष्यं। बहुवचनमिति। वक्ष्यामीति। बहुवचनं तं विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमंत्रिते परेनाविद्यमानवद्भावे स्यात्।
सूयंप्रभावेदेवाः शरण्यायुष्मान्भजे। देवाः शरण्यावोभजे। इहान्वादेशोपिवैकल्पिका आदेशाः। सपात्। सपाद्। सपादो। सपादः। सपादो।
सपादो॥ पादः पत्न। पाच्छब्दांतयदंगं भंतदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सपदः। सपदा। सुपाङ्गामित्यादि। अग्निमंयती।
त्यन्तिमन्। अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमङ्गामित्यादि। अस्तिगादिना अच्चेः सुपुपपदेः क्तिन्॥ अनिदिता हल उपधायाः क्तिन्।
हलंतानामनिदितामंगानामुपधायां नस्यलोपः स्यात्किं निडिति च। उणिद्वामिति नुम्॥ संयोगांतस्य लोपः। नुमानकारस्य क्तिन्।
त्ययस्येति कुलेनकारः। प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राञ्चः। प्राञ्चौ॥ अवः। लुप्तनकारस्यान्वतेर्मास्याकारस्य लोपः स्या
त्। चो। लुप्ताकारनकारनकारेण्वचोपरे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राङ्गामित्यादि। प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्य
ञ्चौ। प्रत्यञ्चौ। अचइति लोपस्य विषये अंतरंगोपियणनप्रवर्तते। अहृतव्यूहा इति परिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचेत्यादि। अमुम

पवादः॥ आदिः परस्य। संयोगांतस्य लोपः। युष्मान्। अस्मान्॥ योचि। अनयोर्मकारादेवाः स्यादनादेशो जादो विभक्तौ। ह्यया। मया॥ युष्मद्
स्मदोरनादेशो। अनयोराकारः स्यादनादेशो हलादौ परे। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभिः। अस्माभिः॥ तुभ्यमहोउयि। अनयोर्मपर्यंतस्य
तुभ्यमहोस्तोउयि। अमादेशः॥ शेषे लोपः। तुभ्यं। मह्यं। परमतुभ्यं। परममह्यं। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। युवाभ्यां। आवाभ्यां॥ भ्यसोभ्यम्॥
भ्यम्। अभ्यम्वादेशः स्यात्। आद्यः शेषे लोप इत्याद्यलोपत्व एव। तत्रांगवृत्तिपरिभाषया एत्वंन। अभ्यमनुपक्षद्वयोपिसाधुः। युष्मभ्यं। अस्मभ्यं।
एकवचनस्य च। आभ्यांपंचम्येकवचनस्य अत्स्यात्। त्वत्। मत्। उसेश्चेति सवचं। युवाभ्यां। आवाभ्यां॥ पंचम्या अत्। आभ्यांपंचम्याभ्य
सो अत्स्यात्। युष्मत्। अस्मत्॥ तवममोउसि। अनयोर्मपर्यंतस्य तवममोस्तोउसि॥ युष्मदस्मभ्यांउसोश्। त्यष्टं। तव। मम। युवयोः। आ
वयोः॥ सामआकं। आभ्यांपरस्थामआकं स्यात्। भाविनः कटो निवृत्त्यर्थं सस्तद्वनिर्देशः। युष्माकं। अस्माकं। ह्ययि। मयि। युवयोः। आ
वयोः। युष्माक। अस्माक। समस्य माने द्वौ कत्ववाचिनी युष्मदस्मदी। समासार्थेन्यसंख्यश्चेत्सोयुवावोत्वमावपि १ सजस्तेऽस्स परत आ
देवाः स्युः सदेवते। त्वाहोयूयवयोतुभ्यमहोतवममावपि २ एते परत्वाद्वाध्यंते युवावो विषये स्वके। त्वमावपि प्रबाधंते पूर्वविप्रतिषेध
तः॥ ३॥ द्वौ क संख्यः समासार्थो वद्वर्थे युष्मदस्मदी। तयोरद्वौ कतार्थत्वात्तु युवावोत्वमोनच ४ तामांवा अतिक्रांत इति विश्रहे। अतित्वं।
अत्यहं। अतित्वं। अतिमो। अतियूयं। अतिवयं। अतित्वं। अतिमांश। अतित्वान्। अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतित्वाम्यो ३

ज्वतीतिविग्रहे अदस्र अज्वइतिस्तिने ॥ विष्णुदेवयोश्चदेर अचतो वप्रत्यये । अनयोः सर्वनाम्नश्चदेर आदेशः स्याद् वप्रत्ययांते चतोपरे ।
 अदइ अचइतिस्तिनेयण् ॥ अदसो सेर्द्वा दु दोमः । अदसोः सांतस्य दात्परस्य उ हतौस्तो दस्वमश्च । उइति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारं
 रदं ह्रः ॥ आंतरत्तम्याद् वप्रत्ययं जनयो ह्रस्वो दीर्घस्य च दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्च । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयङ्चः ।
 अमुमुयङ्चा । अमुमुयगभ्यामित्यादि । मुत्वं स्यात्सिद्धत्वांन् यण् । अंत्यबाधे अंत्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्येव मुत्वं च दत्तां भते
 अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थानेयस्य सोसिति व्याख्यानात् । त्यदाद्यत्वं विषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदञ्चङ् । उत्तं च । अदसोदेः पृथ
 ङ् मुत्वं केचिदिच्छंति लत्वत् । केचिदंत्यसदेशस्य नेत्येकेः सोर्द्वा दृश्यते । विष्णुदेवयोः किं । अम्बाची । अचतो किं । विष्णुयुक् । अप्रत्यये किं ।
 विष्णुगंचनं । वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति । अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनायस्कारः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः ॥ उदईत् । उदइत् ।
 त्परस्य लुप्तनकारस्याचतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उद्गभ्यामित्यादि ॥ समः समि । वप्रत्ययांते चतोपरे समः समिरादेशः
 स्यात् । सम्यङ् । सम्यंचौ । सम्यंचैः । समीचः । समीचा ॥ सहस्यसधिः । सध्यङ् ॥ तिरसस्तिर्यलोपे । अलुप्ताकारे चतो वप्रत्ययांते चव
 परोतिरसस्तिर्योदेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्च । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यगभ्यामित्यादि ॥ नान्तेः पूजा
 यः । पूजार्थस्योचतेरुपधाया नस्य लोपेन स्यात् । अलुप्तनकारत्वाच्चनुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावाद्कारलोपेन ॥

प्राञ्चः। प्राञ्चा। प्राङ्भ्यामित्यादि। प्राङ्क्ष। प्राङ्क्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्गद्वयः॥ कुञ्चेकोदित्यास्वीभावयोः। अस्य क्रुतिगादिना
 नलोपाभावोपि निपात्यते। कुञ्। कुञ्चै। कुञ्चः। कुञ्चा। कुङ्भ्यामित्यादि॥ चोःकुः। पयोमुक्। पयोमुग। पयोमुचो। पयोमुचः।
 अश्वेतिषत्वं। स्कोरितिसलोपः। ओत्रश्चुद्धेदते। जश्चर्त्वे। सवृट्। सवृड्। सवृश्चो। सवृश्चः। सवृट्क्ष। सुवृट्क्ष। महपूजाया।
 वर्तमानेष्वन्महद्दहन्जगच्छदवच्च। एते निपात्यन्ते वा त्ववचैषां कार्यं स्यात्। उगित्वानुम्। सांतमहतइति दीर्घः। मद्यते पूज्यतइति
 महान्। महान्तौ। महान्तः। हेमहन्। महता। महङ्गामित्यादि॥ अत्वसंतस्य चाधातोः। अत्वतस्योपधाया दीर्घः स्याद्वातुभिन्ना
 संतस्य चासैकुण्डे सौपरे। परं नित्यं चतुर्माधित्वावचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः। ततोनुम्। धीमान्। धीमंतौ। धीमंतः। हे धीमन्। शसादौ
 महद्दत्। धातो रप्यत्वं तस्य दीर्घः। गोमंतमिच्छति गोमानि वाचरति वाक्यजंतादाचारश्चि वंताद्वा कर्तरि क्विप्। उगिदचामिति सू
 त्रे। जग्रहणं नियमार्थं। धातोश्चेदुगित्कार्यं तद्द्व्यं त्वतेरेवेति। तेन स्रत् ध्वत् इत्यादौ न। अधातो रिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि तुम
 र्थः। गोमान्। गोमंतौ। गोमन्तइत्यादि। भवति ईवतुः। भवान्। भवंतौ। भवन्तः। शत्रन्तस्य त्वत्वं तत्वाभावाद्दीर्घः। भवतीति भवन्। उभे अभ्य
 स्तं। षाष्ठ्यद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिने अभ्यस्तसंज्ञे स्तः॥ नाभ्यस्ताच्छतुः। अभ्यस्तात्परस्य वातुर्तुम्न स्यात्। ददत्।
 ददतौ। ददतः॥ जक्षित्यादयः षट्। षड्धातवेन्यजक्षितिश्च सप्तमएते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षत्। जक्षतौ। जक्षतः। एवं जायत।

वैरुपधायादीर्घः। रेफवांतस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदात्ते। विपठीः। विपठिषोः। विपठिषः। विपठिभ्योः। वाचातीति वाचिसर्जनीयः।
 तुम्बिसर्जनीयश्चाव्यवायेपि। एतैः प्रत्येकं व्यवधाने पीणकुभ्यो परस्यस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। घृत्वेन पूर्वस्य षत्वं। विपठीषु। विपठीः। पु।
 प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधानेषत्वं। निस्त्व। निस्त्वे। तुम्बग्रहणे तुम्बानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यात्। तेन हन। सुहि
 न्क। पुंस्का। अतएव नशार्थहणेन गतार्थता। रात्सस्येति सलोपे विसर्गः। चिकीः। चिकीर्षोः। चिकीर्षः। रोः। सुपीति नियमान्न विसर्गः। चिकी
 र्षु। दमेर्दोस्। डित्त्वसामर्थ्यादिलोपः। रुत्वविसर्गोः। दोः। दोषोः। दोषः। पद्विचिन्तिवादोषन्। दोषः। दोषः। दोषा। दोषा। विनाप्रवेश
 ने। सनंतात्किप्। षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगांतस्य लोपः। ब्रश्चेति षः। जश्चत्ते। विविट्। विविट्। विविक्षोः। विविक्षः। स्कोरितिकलोपः। तद्।
 तड्। तसोः। तक्षः। गोरट्। गोरड्। गोरक्षोः। गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां किपितुस्कोरितिनप्रवर्तते। णिलोपस्य स्थानि च द्वावात्। पूर्व
 त्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति तु तस्य दोषः संयोगालोपलक्षणत्वे धितिनिषिद्धं। तस्मात्संयोगांतलोप एव। तक्। तग्। गोरक्। गोरग्। स्को
 रितिकलोपं प्रतिकुलस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोपः। विपिक्। विपिग्। विपिक्षोः। विपिषः। एवं विवक्। दिधक्। विसर्गोः। स्रष्टुपे सतीति स्रष्टुः।
 स्रष्टुपिसोः। स्रष्टुपिषः। स्रष्टुपिषा। स्रष्टुपिभ्योः। स्रष्टुपिषु। सुपीः। पु। एवं सुतूः। तुसरवंडने। विहान्। विहोसोः। विहोसः। हेविहन्। विहोसं। विहो
 सोः। वसोः। संप्रसारणं। वस्वंतस्य भस्य संप्रसारणं स्यात्। पूर्वन्पत्वं। षत्वं। विदुषः। वसुस्त्वं। विदुषामित्यादि। सेदिवान्।

सेदिवोसोः। सेदिवोसः। सेदिवोसं। सेदिवोसोः। अंतरंगोः। पीडागमः संप्रसारणविषयेन प्रवर्तते। अरुतव्यूहा इति परिभाषया। सेदुषः। से
 दुषा। सेदिवद्वामित्यादि। सांतमहतइत्यत्र सांतसंयोगोपि प्रतिपदिष्वेव गृह्यते। ननु धातोः महउबसाहचर्यात्। सुसुहिनस्तीति स्कु
 हिन्। सुहिंसोः। सुहिंसः। सुहिन्भ्योः। सुहिन्स्क। ध्वत्। ध्वसोः। ध्वसः। ध्वज्जोः। एवं स्रत्॥ पुंसोः। स्रत्। सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोः स्रत्।
 स्यात्। उकारउच्चारणार्थः। वङ्गपुंसीत्यत्र उगितश्चेति डीवर्थे रुतेन पूजो डुमस्कन्निति प्रत्ययस्यागित्वेनैव नुमसिद्धेः। पुमान्। पुमांसोः।
 पुमांसः। हेपुमन्। पुमांसं। पुमांसोः। पुंसः। पुंसा। पुंभ्योः। पुंभिः। पुंस्क। ऋतुशान्दस्य नड्। उशाना। उशानसोः। उशानसः। अस्य संबुद्धो वा
 नड्। नलोपश्च बावाच्यः। हेउशानन्। हेउशान। हेउशानः। उशानोभ्यामित्यादि। अनेहा। अनेहसोः। अनेहसः। हेअनेहः। वेधाः। वेधसोः।
 वेधसः। हेवेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अधातोरिस्कत्तेर्न दीर्घः। स्रष्टुवस्तेवेस्के। स्रवसोः। पिंडं प्रसतेति पिंडग्रः। पिंडग्लेः। यस्मिन् स्रष्टु अदने॥ अ
 दस ओक्कलोपश्च। अदस ओकारोन्तादेशः स्यात्तौ परे। कलोपश्च। तरोः सः साविति दस्य सः। असौ। औत्वं प्रतिषेधः साकचस्य वा
 वक्तव्यः। साडुत्वं च। प्रतिषेधसन्निधौ गशिष्टमुत्वं तदभावेन प्रवर्तते। अस्रकोः। अस्रकः। त्यदाद्यत्वं। परवृत्तं। दृष्टिः। अदसोः सेरिक्तत्वं
 त्वे। अमू। असः शी। आहुणः। एतर्द्धकुवचने। अदसो दास्यत्येतर्द्धस्यादस्य च मोबद्धर्थे क्तोः। अमी। पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्ये प्रा
 कृष्यादुत्तमत्वे। अमुं। अम्। अमून्। घृत्वे रुते घिसंज्ञायां नाभावः॥ नमुने। नाभावे कर्तव्ये रुते च मुभावा नासिद्धः। अमुना। अभूभ्यां।

अमीभिः। अमुष्मे। अमून्मा। अमीभ्यः। अमुष्मात्। अमुष्मा। अमुष्मोः। अमीषां। अमुष्मिन्। अमुष्मोः। अमीषु॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः।
 नहोथः। नहोहस्यधः स्यात्सल्लिपदांतेच। उपानत्। उपानद्। उपानहो। उपानह्यो। उपानत्क। उत्पूर्वात्तल्लिहप्रताविस्मिन्मात्तक
 त्विगादिनाकिन्निपातनात्तदोपपत्ते। किञ्चतत्वात्कुत्वेनहस्यधः। जश्चर्त्वे। उष्कि। उष्णिग्। उष्णिहो। उष्णिहः। उष्णिग्भ्यां। उष्कि।
 द्यौः। दिवो। दिवः। द्युभ्यां। द्युषु। गीः। गिरौ। गिरः। एवंपूः। चतुरश्वतस्मादेशश्चतस्रः। चतुस्रणां। किमः। कादेशोदापू। का। के। काः। स
 र्वावत्। यःसो। इदमोदस्पयः स्यात्सो॥ इदमोमः। इयं। त्यदाद्यत्वं। दापू। द्येतिमः। इमे। इमाः। इमां। इमे। इमाः। अनया। हलित्योपः।
 अभ्यां। आभिः। अस्यै। अस्याः। अनयोः। आसो। अस्यां। अनयोः। आसु। अन्वादेशोतु। एनां। एने। एनाः। एनया। एनयोः। क
 त्विगादिनासृजेः किन्। अमागमश्चनिपातितः। स्मक्। स्वग्। स्वजो। स्वजः। स्वग्भ्यां। स्वक्। त्यदाद्यत्वं। दापू। स्यो। त्ये। त्याः। एवंतत्
 यद्। एतत्। वाक्। वाग्। वाचो। वाचः। वाग्भ्यां। वाक्। अपूराद्येनित्यंबङ्गचचनान्तः। अस्तन्नितिदीर्घः। आपः। अपः। अपोभिः।
 अपस्तकारः स्याद्दोषप्रत्ययेपरे। अङ्किः। अङ्ग्यः। २ अवां। अफ्क। दिक्। दिग्। दिशो। दिशः। दिग्भ्यां। दिक्। त्यदादिच्चितिहोः
 किन्विधानादन्यत्रापिकुत्वं। दक्क। दग्। दशो। दशः। त्विद्। त्विड्। त्विषो। त्विषः। त्विड्भ्यां। त्विक्क। त्विड्क। सहजुषत्तेतिजसु। ३१
 सजुषो। सजूष्यो। सजूः। सजूष्। रुत्वं। आशीः। आशिषो। आशीभ्यो। असो। त्यदाद्यत्वं। दापू। ओउः। शी। उत्त्वमत्वे। अमू। अमूः।

स्वंदग्दत्। शासत्। चकासत्। दीर्घवेव्यार्त्तलोपिछांदसत्वाद्यंत्ययेनपरस्मैषट्। दीध्यत्। वेव्यत्। गुप्। गुव्। गुपो। गुपः। गुव्भ्यामित्या
 दि॥ त्यदादिषुदशोनालोचनेकश्च। त्यदादिषूपदेशानार्थाद्वेव्यार्त्तलोपिछांदसत्वाद्यंत्ययेनपरस्मैषट्। दीध्यत्। वेव्यत्। गुप्। गुव्। गुपो। गुपः। गुव्भ्यामित्या
 स्याद्दृशवतुषु। कुत्त्वस्यासिद्धत्वाद्द्व्यतिषः। तस्यजत्वेनउः। तस्यकुत्वेनगः। तस्यचर्त्वेनपक्षेकः। तादृक्। तादृग्। तादृशो। तादृ
 राः। षत्वपवादत्वात्कुत्वेनरवर्त्तितैयदहरदनादिमत्तेतुचर्त्वाभावपक्षेखवश्चयत्तेनतुगः। जश्चर्त्वेप्रतिकुत्त्वस्यासिद्धत्वात्। त्विगादि
 भ्योर्थादितिनिर्देशान्नासिद्धत्वमितिवाबोध्यं। अश्चेतिषत्वेजश्चर्त्वे। विद्। विड्। विशो। विशः। नशेवी। नशेः। कवर्गेनादेशोवास्यात्तपदान्ते।
 नक्। नग्। नट्। नड्। नशो। नशः। नग्भ्यां। नड्भ्यां। स्पृशोनुदकेकिन्। अनुदकेसप्युपपदेशोः। किन्त्यात्। घृतस्पृक्। घृतस्पृशो।
 घृतस्पृशः। किन्त्यययोयस्मादितिबङ्गजीह्योश्रवणात्किप्यपिकुत्वं। स्पृक्। स्पृग्। षड्गकाः। प्राग्वत्। जिधपाप्रागल्भ्ये। अस्मा
 द्दत्त्वित्यादिनाकिन्। हित्वमन्तोदात्तत्वंचनिपात्यते। कुत्वात्पूर्वजत्वेनउः। गः। कः। धष्णोतीतिदिधक्। दध्वो। दध्वः। दध्व्भ्या
 मित्यादि। रत्नानिमुष्णतीतिरत्नमुट्। रत्नमुड्। रत्नमेषो। रत्नमुड्भ्यां। षड्भ्यो। लुक्। षट्। षड्। षड्भिः। षड्भ्यः। षट्चतुर्ष्यश्चेतिनु
 ट्। अनामितिपर्युदासान्नद्वत्विनिषेधः। यरोनुनासिकइतिविकल्पंवाधित्वाप्रत्ययेनित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः। षष्ठां। षट्
 क्। षट्क। तदन्तविधिः परमषट्। परमषणां। गोणत्वेतुप्रियषषः। प्रियषषां। ससजुषोरुत्तरितरुत्वं। रुत्वंप्रतिषत्वस्यासिद्धत्वात्।

अमुं। अमु। अमू। अमुया। अमूभ्यां। अमूभिः। अमुष्ये। अमुष्याः। अमुष्योः। अमूषां। अमूष्यां। अमूयोः। अमूषु। इति हलन्तास्त्रीलि
गाः॥ स्वमर्लुक्। दत्त्वं। स्वनडुत्। स्वनडुद्। स्वनडुही। चतुरनडुहोरित्याम्। स्वनडुं। हि। पुनस्तद्धत्। शेषं पुंवत्॥ दिवउत्। विमलाधोः
यस्मिन् विमलघु। अहः। अंतर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरपदस्यापि संज्ञायां प्राप्तायां उत्तरपदत्वे चापदादिविधोप
तिषेध इति प्रत्ययलक्षणं न। विमलदिवी। विमलदिवि। अपदादिविधोकिं। दधिसेचो। इहपत्ननिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्येव। कु
त्वेतुन। वाः। वारी। वारि। अक्षलंतत्त्वान्तुम्। चत्वारि। नलुमतेति कादेशो न। किं। के। कानि। इदं। इमे। इमानि। अन्वादेशो न पुं
सके एनद्वक्तव्यः। एनत्। एने। एनानि। एनेन। एनयोः। ब्रह्म। ब्रह्मणी। ब्रह्माणि। हे ब्रह्मन्। रोक्तुपि। अहभाति॥ विभाषाडित्योः
अह्नी। अहनी। अहानि। अहन्। अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदोत्ते। अहोभ्यां। अहोभिः। इह अहः अहोभ्यामित्यादारत्वरुत्वयोरसिद्ध
त्वान्तलोपे प्राप्ते। अहन्नित्यावर्त्यनेलोपाभावंतिपात्यद्वितीयनरुर्विधेयः। तदंतस्यापिरुत्तरत्वे। दीर्घाण्यहानियस्मिन्स दीर्घाहानिदाद्यः। इह हल्
उच्चादिस्त्रिपेप्रत्ययलक्षणेनासृपीति निषेधाद्वाभावेरुः। तस्यासिद्धत्वान्नांतलक्षण उपधाया दीर्घः। संबुद्धौ तु। हे दीर्घाहोनिदाद्यः। दीर्घाहानो
दीर्घाहानः। दंडिभदंडिनी। दंडीनि। स्वग्नि। स्वग्निणी। स्वग्वाणि। वाग्नि। वाग्निनी। वाग्मीनि। बहुचत्रहो बहुचत्रघ्नी। बहुचत्रहणी। ब
हुचत्रहाणि। बहुपूषाणि। बहुयमाणि। असृजः पदांतेकुत्वं। सृजेः क्तिनोविधानात्। विश्वसृजादौ न। सृजिह्नोरिति सूत्रेण सृज्या

मितिमायप्रयोगान्। यद्वा। अश्वादिसूत्रेसृजियज्योः पदानेषत्वंकुत्वापवादः। स्वर्गितिकृशब्दयोस्तन्निपातनादेवकुत्वं। असकृश
दस्त। अस्यतेरौणादिकेऽङ्गज्जत्ययेबोध्यः। असृक्। असृजी। असृजि। पद्वन्नितिवाअसन्। असानि। असृजा। अस्त्रा। असृग्भा।
असभ्यामित्यादि। ऊर्क्। रात्सस्येतिनियमान्नसंयोगांतलोपेनककारलोपः। ऊर्ग। ऊज्। ऊर्जि। नखानांसंयोगः। बहूर्जिनुम्भ
तिषेधः। अंत्यात्पूर्वीवानुम्। बहूर्जि। बहूर्जिवाकुलानि। त्यद्। त्यत्। त्ये। त्यानि। तद्। ते। तानि। यद्। ये। यानि। एतद्। एते। एतानि।
अन्वादेशेत्तु। एनत्। वेभिद्यतेः। बिम्। वेभिन्। वेभिद्। वेभिदी। रौ। अलोपस्थानिवत्वादप्रलंत्तत्वानुम्। अजंतलक्षणस्त
नुम्भ। स्वविधौस्थानिवत्वाभावात्। वेभिदि। ब्राह्मणकुलानि। वेळिदि। गवाकृवावस्यरूपाणि। कूर्चिर्चागतिभेदतः। असंध्यवद्
पूर्वर्त्तपेनवाधिकशतंमतं। स्वम्भृक्कनवपद्मादौषेद्वस्युस्त्रीणिजशसोः। चत्वारिंशेपेदशकैरूपाणीत्यादिभावय। तथादि। गामंच
तीतिविग्रहेऽङ्गतिगादिनाक्चिन्। गतौनलोपः। अवड्। स्पोटायनस्येस्यवड्। गवाक्। गवाग्। सर्वत्रविभाषेतिप्रकृतिभावि। गो
अक्। गोअग्। पूर्वरूपे। गोकु। गोग्। पूजायांनस्यकुत्वेनडः। गवाड्। गोअड्। गोड्। अम्येयतान्येवनव। ओडः। शी। भत्वाद्
चइत्यलोपः। गोची। पूजायांतुगवांची। गोअंची। गोञ्ची। स्वम्भृक्कप्रत्येकत्रयाणांनवनूपाणिमिलित्वासप्तविंशतिः। २० रूपाणि
॥ जशसोःशिः। शोः सर्वनामस्थानत्वानुम्। गवांचि। गोअंचि। गोञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा। गवांचा। गोअञ्चा। गोञ्चा। ३२

पस्यस्मानिवत्वाद्भक्तलक्षणोनुम्न । स्वरविधौस्मानिवत्वाभावादजंतलक्षणोपिन । विपविषि । विपवीभ्यामित्यादिपयः ।
 पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्य । उत्तमत्वे । अम् । अमुनि । शेषेषुवत् ।
 ॥ इति हलन्तानुसङ्गलिङ्गाः ॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् । स्वरादयोनिपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर । अन्तर । प्रातर । पुनर ।
 सनुतर । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । क्रधक् । क्रते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायं । विरं । मनाक् । ईषत् ।
 जोषत् । बहिस् । अवस् । समया । तिकषा । स्वयं । वृथा । नक्तं । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । वत् । ब्राह्मणवत् । स्त्रियवत् ॥
 सना । सनत् । सनात् । उपधा । निरस् । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कंशं । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अलं । वषट् । शौषट् ।
 शौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपशं । क्षमा । विहायसा । शेषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रबाहुकं ।
 प्रवाहिका । आर्यहलं । आभीक्ष्णं । साकं । सार्धं । नमस् । हिरुक् । धिक् । अथ । अम् । आम् । प्रताम् । प्रशान् । प्रतान् । मा । माङ् ।
 आकृतिगणाय ॥ वा । वाह । अह । एव । एवं । नूनं । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । सूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कञ्चित् । ये
 वा । नह । हंत । माकिः । माकी । नकिः । आकी । माङ् । नञ् । यावत् । तावत् । त्वे । द्वे । त्वे । रे । शौषट् । शौषट् । स्वाहा । स्वधा । वषट् । तुम् ।
 तथाहि । खलु । किल । अथ । सुष्ठु । स्म । अदह । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत् । अहंयुः । अस्ति । सीरा । आ । आ । इ । ई ।

उ । ऊ । ऐ । ए । ओ । औ । पश । शकं । बधा । कथाच । पाट् । प्याट् । अंग । हे । हे । भोः । अये । च । विष्णु । एकपदेशत् । आतः । चादिरप्याकृतिग
 णाः ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । यस्मात्सर्वाविभक्तिर्नोत्पद्यते सतद्धितोत्पद्यत्यस्य । परिगणनं कर्तव्यं । तसिल्लादयः प्रा
 क्पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक्समासंतेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिबली । नानाजाविति । तेन हन । पचति कर्त्तव्यं । प
 चतिरूपं ॥ कृत्वेजन्तः । कृद्योमांतर्जन्तश्चतदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारं स्मारं । जीवसे । विपबध्यै ॥ क्वातोक्ककस्तनः । एदन्तमव्य
 यं स्यात् । कृत्वा । उद्देतोः । विसृपः ॥ अव्ययीभावश्च । अधिहरि ॥ अव्ययादाकृपः । अव्ययादिहितस्यापः सुपश्चलुक् स्यात् ।
 तत्र शास्त्रायां । अथ । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैः सौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि नगोणे । आप्
 ग्रहणं व्यर्थमलिंगत्वात् । सदृशं त्रिपुलिंगेषु सर्वास्तु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्नयेति तदव्ययं । इति श्रुतिः । लिंगका
 रकसंख्याभावपरा । बहिर्भागुरिरलोपमवाप्योरुपसर्गयोः । पंचैव हलन्तानां यथावाचानिशादिशा । अवगाहः । वगाहः ।
 अपिधानं । विधानं ॥ इत्यव्ययानि ॥ स्त्रियां । अधिकारोयं । समर्थनामितियावत् ॥ अजाद्यतष्टाप् । अजादीनाम
 कारांतस्य चवान्यं यत्कृत्वा तत्र चोत्पद्यते । अजायुक्तिर्डीषोडीपश्च बाधनाय । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः स्त्री
 त्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं । अजा । एउका । अश्वा । चटका । मृषिका । एषुजाति

[illegible]

गवाभ्यां। गोअभ्यां। गोग्भ्यां। गवाङ्भ्यां। गोअङ्भ्यां। गोङ्भ्यां। इत्यादि। कृपितुङांतानांपक्षेङोः कुगिति कुक्। गचाङ्क। गोअङ्
क्षु। गोङ्क्ष। नचहचयोद्वितीयाइति पक्षे ककारे स्य रेव कारेण यष्मा माधिव्यंशक्यं। चर्त्तस्यासिद्धत्वात्। कृकृपक्षेतु तस्यासिद्धत्वाज्ज्ञश्चाभि
वेपक्षे द्वितीयादेशाच्चीणि रूपणि वर्धत एव। एवं च द्वादशाधिक शतं ११२ भवंतीत्यर्थः। उद्यमेषां द्विवचनानुनासिक विकल्पनात्।
रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि ५२ भवंतीति मनीषिभिः। तिर्यक्। तिरश्ची। तिर्यैवि। यक्तु। यक्तु। यक्तु। पट्टनिति वायकन्। यका नि
यक्ता। यक्ता। शाक्तु। शाक्तु। शाक्तु। शाकानि। शक्ता। शक्ता। ददत्। ददती। वानपुंसकस्य। अभ्यस्तात्परोयः शत्रुस्तदंत
स्य क्लीबस्यनुम्बास्यात्सर्वनामस्थाने परे। ददति। ददति। तुदत्। आछीनद्योर्नुष्। अवर्णांति दगात्परोयः शत्रुरवयवस्तदंत
स्यांगस्यनुम्बास्याच्छीनद्योः परतः। तुदती। तुदती। तुदति। भातु। भाति। भाति। भाति। पचत्। रस्मश्यनोर्नित्यं। प्राप्रानो
रात्परयोः शत्रुरवयवस्तदंतस्यानित्येनुम्बास्याच्छीनद्योः परतः। पचती। पचति। स्वीयत्। दीव्यती। दीव्यति। स्वप्। स्वपी। नित्या
त्परादपिनुमः। प्राक्। अष्टनित्तिदीर्घः। प्रतिपदोक्तत्वात्। स्वां पि। निरवकाशं प्रतिपदोक्तमिति पक्षे तु प्रकृतं तद्विरहाच्च
मेव। स्वां पि। स्वपा। अपोभिः। स्वङ्गां। स्वङ्गिः। अर्तिपक्षीत्यादिना धने रुस्। धनुः। धनुषी। सांतेति दीर्घः। नुचिसर्जनो
येति षत्वं। धनुं पि। धनुषा। धनुभ्यां। एवं च क्षुद्द्विरादयः। पिषट्षतेः क्षिप्। वोरिति दीर्घः। पिषटीः। पिषट्षी। अल्लो

दाप्यात्। द्विपदाकृ। एकपदा॥ नषट्स्वस्त्रादिभ्यः। पंच। पंचतस्त्रः। पंचेत्यत्र नलोपे कृते विष्ठांतापठितिषट्संज्ञां प्रतिनलोपः सु
 प्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात् नषट्स्वस्त्रादिभ्यश्च नलोपः। मनः। मन्तंतां च डीपू। सीमा। सीमानो॥ अनो बहुजीहेः। अनंता बहु
 जीहेर्न डीपू। बहुयज्वा। बहुयज्वानो॥ उाबुभाभ्यामन्यतरस्यां। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाच्चास्यात्। सीमा। सीमानो। सीमे। दामा। दामा
 मानो। दामे। नपुंसि दामेत्यमरः। बहुयज्वा। बहुयज्वानो। बहुयज्वे॥ अनउपधाया लोपिनोन्यतरस्यां। अनंता बहुजीहेरुपधा
 लोपिनो डीच्चास्यात्। पक्षेऽगन्निषेधो। बडुराज्ञी। बडुराज्ञ्यो। बडुराजे। बडुराजानो॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इहायस्यः। प्रत्य
 यस्थात्कात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे स आप्सुपः परोनचेत्। सर्पिका। कारिका। अतः किं। नोका। प्रत्ययस्थात्किं। शक्रोती
 ति शका। अस्यः किं। बहुपरिब्राजकानगरी। कात्किं। नेहना। नेदिष्येति हेत्युट्। युवोरनादिनाः। पूर्वस्य किं। परस्य माप्सुत्। कडु
 का। तपरः किं। राका। आपि किं। कारकः। मामकनरकयो रूपसंख्यानं। मामिका। नरान्कायतीति नरिका। त्यक्त्यपोश्च। दक्षिणासि
 का। रहसिका॥ नयासयोः। यत्तदोरस्येन्न स्यात्। यका। सका। यकां। सतकां। त्यकनश्च निषेधः। अधित्यका। उपत्यका। आशि
 बिबुनश्चन। जीवका। भावका। उत्तरपदलोपेन। देवदत्तिका। देवका। क्षिप्रकादीनां च। क्षिप्रका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। ता
 रकाज्योतिषि। अन्यत्र तारिका। वर्णकानां तवे। अन्यत्र वर्णिका। वर्णिकाशकुनोपानां। उदीत्वां नुवर्णिका। अष्टकापि नृदैवत्ये॥

सिं. को.
३५

अधिकान्या। सूतका। पुत्रिका। वृंदारकाणां वेति वक्तव्यं। इह वा अ इति छेदः। कात्पूर्वस्या अकारदेशो वेत्यर्थः। तेन पुत्रिका वा बेटुन
इवर्णस्य पक्षे अकारः। अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थं मकारस्येव पक्षे अकारः। सूतका। सूतिकेत्यादि॥ उद्दिष्टान् स्तानेयकपूर्वीयाः। यकपूर्
वस्य स्त्रीप्रत्ययस्य आरस्य स्तानेयोकारस्त्वस्य कात्पूर्वस्येद्वास्यादापि परे। केण इति कृत्वः। आर्यका। आर्थिका। चटकका। चटकि
का। आतः किं। साकाश्ये भवासां काशिका। यकेति किं। अधिक। स्त्रीप्रत्ययः किं। शम्भयातीति शम्भयाः। अज्ञाता शम्भयाः। शुभं
यिका। धातुंतयकोक्तनित्यं। सनयिका। सूपाकिका॥ भस्त्रे पाजाज्ञाहास्वान अपूर्वाणामपि। स्वेत्यंतं तु पष्ठीकंपदं। एषामत इह
स्यात्। तदंतं विधिनैव सिद्धेन अपूर्वाणामपीति स्पष्टार्थं। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थं। अन्यतूत्तरसूत्रेण स्थितं। एषाद्वा एतयोस्तु संपू
र्वयोर्नैत्वं। अंतवर्तिनी विभक्तिमाश्रित्या सुप इति प्रतिषेधात्। अनेषका। परमेषका। अद्वेके। परमद्वेके। स्वराब्धग्रहणं संज्ञोपसर्ज
नार्थं। इह हि अतः स्ताने इत्यनुवृत्तं स्वराब्धस्यातो विशेषणं। ननु द्वेषयोरसंभवात्। नाप्यन्येषां। अव्यभिचारात्। स्वराब्धस्त्वनुपसर्जनं
मात्मीयवाची अकजर्हः। अर्थान्तरे तु न स्त्री। संज्ञोपसर्जनं भूतस्तकप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्कदाहरणं। एवं चात्मीयायां स्त्रिका परमसि
केति नित्यमेवेत्वं निर्मस्त्रिका। निर्मस्त्रिका। एषका। एषिका। कृतवत्त्वं निर्देशान्नेह विकल्पः। एतिके। एतिकाः। अजिका। अजका। जका।
ज्ञिका। द्विके। द्वेके। निःस्वका। निःस्त्रिका॥ अभाषितपुंस्काच्च। एतस्माद्दिहितस्यातः स्ताने तद्वास्यात्। गंगका। गंगिका। बहुज्जी

पिस्त्रिभिर्द्वौरेतिवस्यमाणोऽपीषु। गार्ग्यायणी॥ सर्वत्रलोहितादिकतन्त्रेभ्यः। लोहितादिभ्यः कतशब्दानेभ्यो यजन्तेभ्योनित्यं षः स्यात्।
लोहितायनी॥ कात्यायनी॥ कौरव्यमांडूकाम्यांच। आभ्यां षः स्यात्। क्रमेण रापूडीषोरपवादः॥ कुर्वादिभ्यां षः। कौरव्यायणी॥
दक्षमांडूकादिष्वणू। मांडूकायनी॥ आसरेरुपसंख्यानं। आसुरायणी॥ वयसिप्रथमे। प्रथमवयवाविनोदंतास्त्रिंशोऽस्त्रिंशत्स्यात्॥
कुमारी। वयस्यचरमइतिवाच्यं। वधूही। चिरंही। वधूचिरं वराचौयोवनवचनो। अतः किं। शिशुः। कन्यायां न। कन्यायाः कनीनचे
तिनिर्देशात्॥ द्विगोः। अदंताद्विगोऽपीष्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वात्रिफला। व्यनीका॥ अपरिमाणविस्ताचितकंवत्येभ्या नतद्वित
लुकि। अपरिमाणं तद्विस्ताद्यं ताच्च द्विगोऽपीष्यस्या नतद्वितलुकि सति। पंचभिरम्बैः क्रीतापचाश्वा। आह्रियष्वक्। अध्यर्हलुक्॥
द्वौ बिसौ चतिद्विबिला। द्याचिता। द्विकबल्या। परिमाणं तातु द्यादकी। नतद्वितलुकि किं। समाहारे पंचाश्वा॥ कांडांतात्सेत्रे। सेत्रेयः
कांडांतो द्विगुस्तनो नडीपूतद्वितलुकि। देकांडे प्रमाणमस्याः द्विकांडां सेत्रभक्तिः। प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः। प्रमाणे लो
द्विगोर्नित्यमिति लुक्। सेत्रे किं। द्विकांडीरज्जुः॥ पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्या। प्रमाणोयः पुरुषस्तदंताद्विगोऽपीष्यात्। नतद्वितलुकि।
द्वौ पुरुषौ प्रमाणं यस्याः द्विपुरुषी। द्विपुरुषाप्रिरवा॥ उधसोनडः। ऊधोनस्य बहुव्रीहेरनउदेशः स्यात्स्त्रियां। इत्यनडिकृतेडापूडी
प्रप्रतिषेधेषु प्रामेयु॥ बहुव्रीहेरुधसोऽपीषु। ऊधोतादुडुव्रीहेउर्यास्त्रियां। कुंडोष्ठी। स्त्रियां किं। कुंडोधोधेनुकं। इहानडविन।

तद्विधौ स्त्रियाधित्कपसंख्यानात्॥ संख्याव्ययादेउः। डीषोपवादः। दूधी। अत्युधी। बहुव्रीहेरित्येव। उधोति कांता अत्युधाः॥ दाम
हायनांताच्च। संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामांतादायनांताच्च डीष्यात्। दामांतेडाप्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनांतेडापि प्राप्तेवचने। द्विहायनी।
अव्ययग्रहणानतु चनेरुद्धामावउवेत्यत्र दामिषेधावपि पक्षेऽसः॥ द्विहायनी बाला। त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यं। वयोवाचकस्येव
हायनस्य डीपूणत्वं चेप्यते। त्रिहायणी। चतुर्हायणी। वयसोन्यत्र द्विहायनाशाला। चतुर्हायनी॥ नित्यं संज्ञा छंदसोः। अन्तंतादुडु
व्रीहेरुपधा लोपिनो नित्यं डीषु। सराज्ञीनामनगरी। अन्यत्र पूर्वणविकल्पएव। वेदेशान्तमूर्ध्नि। केवलमामकभागधेयपापापरस
मानार्थकृतसमंगलभेषजाच्च। एभ्योनवभ्योनित्यं डीष्यात्संज्ञा छंदसोः। अयोइडः केवलीः। मामकीभागधेयी। पापी। अपरी। स
मानी। आर्यकृती। समंगली। भेषजी। अन्यत्र केवलाइत्यादि। मामकग्रहणं नियमार्थं। अणंतत्वादेव सिद्धेः। तेन लोके असंज्ञायां मा
मिका॥ अंतर्वपतिवत्तुर्लुक्। एतयोर्लुक् स्यात्स्त्रियां॥ ऋन्नेभ्योऽपीषु। गर्भिण्यां जीवद्वर्तकायांच प्रकृतिभागो निपात्यते। तत्रांतरस्यस्यां
गर्भइतिविग्रहे अंतःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया। तिसामानाधिकरण्याभावाद् प्राप्तेऽपि निपात्यते। पतिवत्तीत्यत्र तु वत्त्वं निपा
त्यते। अंतवत्ती। पतिवत्ती। प्रत्यदाहरणतु अंतरस्यस्यांशालायां घटः। पतिमती पृथिवी॥ पत्युर्नैयज्ञसंयोगे। पतिशब्दस्य नकारादे
शः स्याद्यज्ञेन संबंधे। वसिष्ठस्य पत्नी। तत्कर्तृकयफलभोक्त्रीत्यर्थः। दंपत्योः सहाधिकारात्॥ विभाषापूर्वस्य। पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य

प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिर्गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुब्रूयमपिनपत्कविशेषणं । किंतु तदंतस्य ॥
 तेन बहुव्रीहावपि । वृद्धपत्नी । वृद्धपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्तकथमिति चेत् । पत्नीवपत्नीत्यपचारात् ।
 यद्वा । आचारविधिबंतात्कर्तरि कृष्ण । अस्मिन्पक्षे पत्निये । पत्निय इति । इयत् । विषये विशेषः । स पूर्वस्यार्थकः । गवांपतिः स्त्री । नित्यसप
 त्यादिषु । पूर्वविकृत्यापवादः । समास्य सभावोपनिपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । पूतक्रतोरेव । अ
 स्य स्त्रियां मेकारादेशो भवति । इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते । पूतक्रतो स्त्री पूतक्रतायी । यया तु पूतक्रतवः पूताः पूतक्रतुरेव सा ॥ वृषा
 कप्यमि कुसित कुसिदाना मुहानः । एषामुदात्तरे आदेशाः स्यात् । वृषा कपे स्त्री वृषा कपायी । हरविष्णु वृषा कपी इत्यमरः । वृषा कपायी
 श्रीगोवोरिति च । अग्रायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदरा बोद्धव्यमध्यान्तु दीर्घमध्यः ॥ मनोरोच्य । मनुवाकस्योकारादेशः स्या
 दुदात्तैकारश्च वाताभ्यां सन्नियोगलक्षणोऽङ्ग । मनोः स्त्री मनार्थी । मनावी । मनुः ॥ वर्णादनुदात्तानोपधानानः । वर्णवाची यानुदा
 तां तस्योपधस्तदंतस्तानुपसर्जनात् प्रातिपदिकाद्वा डीप्स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एता । एनी । रोहिता । रोहिणी । वर्णानां तमिति नितो
 तानामिति फिङ्ग्रेणाकृष्टानः । ज्येष्ठा च शल्लत्येति गृह्यं । त्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुनात्किं । श्वेता । घृतादीनां चेत्यंतादातोयं ।
 अत इत्येव । शितिः स्त्री । पित्रांगादुपसंख्यानं । अन्यतोऽङ्गीषु इत्यनेन नित्यं डीप्प्राप्ते । डीप्पविकृत्यार्थमिदं सुपसंख्यानं । तेन स्वरभेदादि

हेर्भाषितपुंस्कृत्वात्तनोविहितस्य नित्यं । अज्ञाता । अखट्वा । अखट्टिका । शेषिके कपितु विकृत्य एव ॥ आदाचार्याणाम् । पूर्वसूत्रविष
 ये आदास्यात् । गंगाका । उक्तपुस्कात् । शुभ्रिका ॥ अनुपसर्जनात् ॥ अधिकारोयं । पुनस्तिरित्यभिव्याप्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु त
 दंतविधिं ज्ञापयति ॥ टिङ्गाणञ्द्वयसज्ज्वात्रचयपृष्ठकुञ्जक्करपः । अनुपसर्जनं यद्विदादितदंतं यदंतं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां डी
 प्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वात्नेह । बहुकुरुचरा ॥ नदद् । नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वाङ्गित्वाच्चीप्राप्तः । यासुटोऽङ्गित्वेन लाश्रयमनु
 बधकार्यनादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति । श्रः शानचः शित्वेन क्वचिदनुबंधकार्येप्यनल्विधाविधितिनिषेधज्ञापनाद्वा । सोवर्णे
 यी । ऐंद्री । ओत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुद्वयी । ऊरुमात्री । पंचतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्थरी । ताछीलिकेणेपि । चोरी ।
 नञ्सत्री क कुरस्यं स्तरुण तलुनानामुपसंख्यानं । स्त्रेणी । पौंस्त्री । शाक्तीकी । आढ्यं करणी । तरुणी । तलुनी ॥ यजन् । यजंतास्त्रि
 यांङीप्स्यात् । अकारलोपेकृते ॥ हलस्तद्धितस्य । हलउत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य ङोपः स्यादीति परे । गागः । अनपत्सा
 धिकारस्तान्ङीप् । द्विवेभवा द्वौ अधिकारग्रहणौ द्वेव स्यात्संदेह्या । देवाद्यजजादिति हि प्राप्तास्त्रिधा त्रिधा न स्यात्साधिकारपठितः ।
 प्राचांष्कतद्धितः । यजंतात्फो वा स्यात्स्त्रियां सचतद्धितः ॥ षः प्रत्ययस्य । प्रत्ययस्यादिः ष इत्यात् ॥ आयनेयीनीयिभूः फट्ठरु
 छयां प्रत्ययादीनां । प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्तादय आदेशाः स्युः । तद्धितानां तत्वात् प्रातिपदिकत्वं । पितृसामर्थ्यात्फणोक्तं

३:। विशंगी। असितपलितयोर्न। असिता। पलिता। उदसिक्रमेके। असिक्री। पलिक्री। अवदातवाक्स्तनवणीवानी। किंतु विशङ्खवा
 ची। तेनावदातेत्येव॥ अन्यतोडीष। तोपधभिन्नादूर्णवाचिनोनुदात्तांतात्मातिपदिकास्त्रियांडीष्यात्। कल्माषी। सारंगी। लघावं
 तेदयोश्चबहुषोगुरुरिति मध्योदात्तावेत्तो। अनुदात्ताकिं। कृष्णा। कपिला॥ पिद्मोरादिभ्यश्च। पिद्मोगोरादिभ्यश्च डीष्यात्। नर्तकी।
 गोरी। अनडुही। अनडुही॥ पिप्पल्यादयश्च। आकृतिगणायं॥ सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः। अंगस्योपधाया योयस्त
 स्यलोपः स्यात्सचेद्यः सूर्याद्यवयवः। मत्स्यस्य श्वां। सूर्यागस्त्यायोश्चेच ड्यांच। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राण्यलोप इति चान्यं। मत्सी।
 मातरिषिचेतिषित्वादेवसिद्धेगोरादिषुमातामहीवाक्पाठसामर्थ्यादनित्यःषित्वांडीष। दंष्ट्रा॥ जानपदकुंडगोणस्तुलभाजनाग
 कालनीलकुवाकामुककबरादृत्यमन्त्रावपना कृत्रिमाश्राणास्तेल्यवर्णानांछादनायोविकारमेधुनेछाकेडावेषु। एकादशाम्यः
 प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्यादिषर्थेषु डीष्यात्। जानपदी। वृत्तिश्चेत्। प्रत्यहाहरणंटाबंतंडीबंतंच। अन्यानुजानपदी। उत्सादित्वा
 दबंतत्वेनरिदृणोतिडीष्याद्युदात्तः। कुंडी। अमंत्रंचेत्। कुंडान्या। कुंडिदाहे। गुरोश्चहल इत्यप्रत्ययः। यस्त्वमृतेजारजः कुंड इति
 मनुष्यजातिवचनस्ततोजातिलक्षणोडीष्यत्येव। अमंत्रेहिस्त्रीविषयत्वादमासोडीष्विधीयते। ननुनियम्यते। गोणी। आवपनं
 चेत्। गोणान्या। सुली। अकृत्रिमाचेत्। सुलान्या। भाजी। आणाचेत्। भोजान्या। नागी। स्तूलाचेत्। नागान्या। गजवाचीनागश

सि. को. स्त्री.
३८

६: स्त्रीत्यगुणयोगादन्यत्रप्रयुक्तउदाहरणं। सर्ववाचीतुर्देर्घ्यगुणयोगादन्यत्रप्रयुक्तः प्रत्यहाहरणं। काली। चर्णश्चेत्। कालान्या। नी
ली। अनाछादनंचेत्। नीलान्या। नील्यारक्तशादीत्यर्थः। नील्याअन्वक्तव्यइत्यन्तु। अनाछादनेपिनसर्वत्र। किंतु। नीलादोषधो॥
नीली। प्राणिनिच। नीलीगोः॥ संज्ञायौबा। नीली। नीला। कुशी। अयोविकारश्चेत्। कुशान्या। कामुकी। मेथुनेछाचेत्। कामुका
न्या। कबरी। केशानांसन्निवेशविशेषः। कबरान्याविशेष्यर्थः॥ शोणात्प्राचां। शोणी। शोणा॥ वीतोगुणवचनात्। उदंतादुणव
चनोवाडीष्यात्। मृही। मृदुः। उतः किं। शुचिः। गुणेति किं। आरुः। खरुसंयोपधान्। खरुः पतिंवराकन्या। पांडुः॥ बह्नादिभ्य
श्च। एभ्योवाडीषु। बह्नी। बहूः। कृदिकारादक्तिनः। रात्रिः। रात्री। सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके। शकटी। शकटिः। अक्तिन्नर्थाकिं। अ
जननिः। किन्नंतत्वादप्राप्तेविध्यर्थं। पद्धतिश्चाद्योगेपच्यते। हिमकाषिहतिषुचेतिपद्मावः॥ पुंयोगादाख्यायां। यापुमारव्या
पुयोगास्त्रियांवर्ततेततोडीष्यात्। गोपस्यस्त्रीगोपी। पालकांतान्। गोपालिका। अश्वपालिका। सूर्यादेवतायांचाचान्यः। सूर्यस्त्रीदे
वतासूरी। देवतायां किं। सूरौ कुंती। मानुषीयं॥ इंद्रेवरुणभवत्तर्वरुइमृडहिमारण्ययवयनमातुलाचार्याणामानुक। एषामातु
गागमः स्यान्डीषु। इंडादीमोषणांमातुलार्ययोश्चपुंयोगएवेष्यते। तत्रडीषिसिद्धे आनुगागममात्रंविधीयते। इतरेषांचतुर्णामु
भयं। इडाणीत्यादि। हिमारण्ययोर्महत्वे। महद्भिर्महिमानी। अरण्यानी॥ यवाहोषे। दुष्टोयवोयवानी। यवनाल्लिप्यां। यवनानांलि

३८

सुकेशी। सुकेशावारण्या। अप्राणिस्तस्यापि प्राणिनिदृष्टत्वात्। तेन चेत्तत्तथायुते। सुस्तनी। सुस्तनावाप्रतिमा। प्राणिबत्प्राणिसह
 रोष्ठितत्वात्॥ **नासिकोदरोष्ठजं धातं कर्णशृंगाच्च।** एभ्यो वा डीष्। आद्ययोर्बहुजलसृणो निषेधो बाध्यते। पुरस्तादपवादव्यायात्
 ओष्ठादीनां पंचानां तु असंयोगोपधांति बाध्यते। मध्येपवादव्यायात्। सहनकृत्क्षणस्तु प्रतिषेधः परस्तादस्य बाधकः। तुंगनासि
 की। तुंगनासिका इत्यादि। नेह। सहनासिका। अनासिका। विद्यमाननासिका। अत्र वृत्तिः। अंगगान्न कंतेभ्यो वक्तव्यं। स्वांगी। स्वा
 गेत्यादि। एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थे चकारेण संग्राह्यमिति केचित्। भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति प्रामाणिकाः। अश्ववार्तिकानि। पु
 छाच्च। सपुच्छी। सपुच्छा। कबरमणि विद्रोषेरेभ्यो नित्यं। कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छीत्यादि। उपमानास्य सा च पुच्छाच्च। नि
 त्यमित्येव। उत्कृष्टपक्षीशाला। उत्कृष्टपुच्छीसेना॥ नक्रोडादिवह्वः। क्रोडादेर्बहुवचस्वांगान् डीष्। कल्याणक्रोडा। अश्वानामुरः क्रो
 डा। आकृतिगणायं। सजघना॥ सहनज्जविद्यमानपूर्वाच्च। सहेत्यादित्रिकपूर्वान् डीष्। सकेवा। अकेवा। विद्यमाननासिका॥ न
 रवमुरवात्संज्ञायां। न डीष् स्यात्। शर्पणरवा। गौरमुरवा। संज्ञायां किं। ताम्रमुरवीकन्या॥ द्विपूर्वपदान् डीष्। द्विपूर्वपदात्स्वांगत्वा
 निपदिकात्परस्य डीषो डीबादेवाः स्यात्। प्राङ्मुखी। आद्युदात्तपदं। बाहूः। बाहूनात्प्रातिपदिकान् डीष् स्यात्। डीषेवानुवर्तते न डीष्
 दित्यबाहूमेदित्येहीचमे॥ सरयुः शिखीति भाषायां। इति शब्दः प्रकारे भाषायां नित्यस्यानंतरं दृष्टव्यः। तेन चंदस्यपि क्वचित्। सरवी।

स

अशिखी। आधेन बोधुनयंतामशिखीः॥ जातेस्त्रीविषयादयोपधात्। जातिवाचि यन्त्रचस्त्रियां नियतमयोपधंततः स्त्रियां डी
 ष्यात्। आकृतियहणाजातिः। अनुगतसंख्यानव्यंग्येत्यर्थः। बही। लिंगानां च नर्वभाक्। सकृदरव्यातनिर्ग्राह्य। असर्वलिंगत्वे सत्ये
 कस्यां व्यक्तौ कथनाद्यन्तरे कथने विनापि सकृदाजातिरिति लक्षणान्तरं। वृषली। सत्यंतं किं। शुकू। सकृदित्यादि किं। देवदत्ता
 गोत्रं च वरणैः सह। अपत्यप्रत्ययांतः शारवाधेनृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः। ओपगवी। कवी। बहुवी। ब्राह्मणी।
 त्यत्र तु शांडीरवादिपाठाडीनाडी बाध्यते। जातेः किं। मुंडा। अस्त्रीविषयात्किं। बलाका। अयोपधात्किं। क्षत्रिया। योपधप्रति
 षेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानां मप्रतिषेधः। गवयी। हयी। मुकयी। हलस्तद्धितेति यलोपः। मानुषी। मत्स्यस्य उग्रं मत्सी॥ पा
 ककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च। पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि डीष्यात्। ओदनपाकी। शंकुकण्ठ
 शालपण्ठ। शंखपुष्पी। दासीफली। दर्शमूली। गोबाली। ओषधि विद्रोषे रूढास्ते॥ इति मनुष्यजातेः। डीष्यात्। दाक्षी। योप
 धादपि इष्यते। उदमेखस्यापत्यमोदमेयी। मनुष्येति किं। तित्तिरिः। ऊडुतः। उकारांतादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूड
 स्यात्। ऊरूः॥ कुरुवादिभ्यो ण्यः। तस्य स्त्रियामवतीत्यादिना लुक्। अयोपधात्किं। अध्वर्युब्राह्मणी। अप्राणिजातिश्चारज्यादीनां
 नामुपसंख्यायाम्। रज्यादिपर्युदासदुर्जानेभ्यश्च। अलोत्तम। कर्कश्या। अन्योदार्धो नत्वे पि नोऽधात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वं

सि. को. सु.
४०

प्रतिषेधः। ऊडः फलं। ऊडः धीर्यः परे वा सादय वदानानस्युरि चिस्त्रार्थः। प्राणिजानेत्। कृकवाकुः। रज्ज्वादेस्तु। रज्जुः। हनुः। बाहं तात्तं।
यां। स्त्रियामूडः। भइबाडुः। संज्ञायां किं। वृत्तबाडुः। पंगोश्च। पंगूः। श्वशरस्यो काराकारलोपश्च। चाटूडः। पुंयोगलक्षणस्य डीषोपवादात्।
लिंगविशिष्टपरिभाषया स्यादयः। श्वश्रूः। ऊरुत्तरपदादोपपत्तेः। उपमानवाचि पूर्वपदमूरुत्तरपदं यस्यातिपदिकं तस्य हूडः स्यात्। करमोस्तु।
संहितवाक्यलक्षणवामादिश्च। अनेोपपत्त्यर्थमिदं सूत्रं। संहितोरुः। सेवनाफोरुः। शफोरुपुरोताविवसंश्लिष्टत्वाद्वाच्यत्वात्। लक्षणशब्दा
दर्शनाद्यन्तु। लक्षणोरुः। वामोरुः। संहितसहाभ्यांवेति वक्तव्यं। हितेन सह संहितो ऊरुयस्याः सा संहितो नूः। सहेते इति सहे ऊरुयस्याः
सा सहेरुः। यद्वा विद्यमानवचनस्य सहस्य ऊरुतिवायप्रतिपादनाय प्रयोगः। संज्ञायां। कडुकमंडल्वः। संज्ञायां। स्त्रियामूडः।
कडूः। कमंडलूः। संज्ञायां किं। कडूः। कमंडलूः। अच्छेदोर्थवचनं। शार्डरबाद्यजोडीन्। शार्डरबोदरजोयोकारस्तदंताच्चजातिवचनोडीन्
स्यात्। शार्डरबी। बैरी। जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे डीषेव। नूनरयोर्द्विषेति गणसूत्रं। नारी। यडश्चापू। यडं तास्त्रियां चाप्यात्। अय
डूष्यडेः सामान्यग्रहणं। आंबुष्या। कारीषगंध्या। पाद्यजश्वावाच्यः। योतिमाष्या। आवद्याच्च। अस्माच्चाप्यात्। अजश्चेति डीषो
पवादात्। अवटत्राद्योगर्गादिः। आवट्या। तडिताः। आपंचमपरिसमाप्तेरधिकारोयं। यूनस्तिः। यूनशब्दातिप्रत्ययस्यात्सचतडि
तः। लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तडिताधिकारउत्तरार्थः। युवतिः। अनुपसर्जनादित्येव। बहवो युवानो यस्यांबुडयुवा। युव

४०

पिर्यचनानी। मातुलोपाध्याययोरानुग्वा। मातुत्तानी। मातुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। यातुस्वयमेवाध्यापिकात्तत्रवाडीष्वा
च्यः। उपाध्यायी। उपाध्याया। आचार्यादणत्वं च। आचार्यस्त्री आचार्यानी। पुंयोगइत्येव। आचार्यस्त्रियं चारव्यानी। आचार्यस
त्रियाभ्यां वा स्त्रार्थे। आर्याणी। आर्या। स्वामिनी वैत्र्यावेत्यर्थः। सत्रियाणी। सत्रिया। पुंयोगे तु। आयः। सत्रियी। कथं वा स्त्रीति।
वा स्त्रीणमानयतिर्जायतीति कर्मण्यण्। कीतात्करणपूर्वात्। कीतांताददंतात्करणादेः स्त्रियां डीष्यात्। वस्त्रक्रीती। कुचिन्। धनक्री
ता। क्तादल्पाख्यायां। करणादेः क्तांताददंतान्डीष्यात्। अल्पत्वेद्योत्ये। अभ्रलिप्तीद्यौः। बडुज्रीहेः क्तांतादं
तोदांताददंतास्त्रियां डीष्यात्। जातिपूर्वादिनिवक्तव्यं। तेन बडुन ऊरुकाळकरवादि पूर्वान्। ऊरुभिन्नी। नेह। बडुचता। जाता
तान्। दंतजाता। पाणिगृहीतीभार्यायां। पाणिगृहीतान्या। अस्वांगपूर्वपदाद्वा। पूर्वणमित्ये प्राप्ते विकल्पेयं। करापीती। करा
पीता। अंतोदातात्किं। वस्त्रच्छंता। अनाच्छादनादित्ये दान्तनिषेधः। अतरेव पूर्वणापिन डीषू। स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधा
त्। असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वांगंतदंताददंतात्प्रातिपदिकाद्वा डीष्यात्। केवानतिक्ताना अतिकेत्री। अतिकेरा। चंद्रमुखी।
चंद्रमुखी। संयोगोपधात्तुसखल्फा। उपसर्जनात्किं। शोभनाशिरासशिरवा। स्वांगंनिधा। अइवमूर्तिमस्त्वांगं प्राणिस्त्वमविकार
रजं। सुस्वेदा। इवत्वात्। सुज्ञाना। अपूर्णत्वात्। सुमुखवाशाला। अप्राणिस्त्वत्वात्। सशोभा। विकारजत्वात्। अतस्त्वंतत्रदृष्टं वा

तीतिथेतिः शत्रुतान्दीपिवोध्यं ॥ इतिस्त्रीप्रत्ययः ॥ ७ ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रेप्रथमा ॥ नियतोपस्थिकः प्रातिपदि
 कार्यः ॥ मात्रावृत्तस्यप्रत्येकयोगः ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रेलिंगमात्राद्याधिक्येसंख्यामात्रेचप्रथमास्यात् ॥ उच्चैः ॥ नीचैः ॥ कृच्छ्रश्रीः ॥ ज्ञा
 नं ॥ अलिंगानियतलिंगाश्चप्रातिपदिकार्थमात्रेइत्यस्योदाहरणं ॥ अनियतलिंगास्तल्लिंगमात्राद्याधिक्यस्य ॥ नदः ॥ नदी ॥ नदं ॥ परि
 माणमात्रे ॥ द्रोणो जीहिः ॥ द्रोणरूपयत्परिमाणंनत्परिच्छिन्नइत्यर्थः ॥ प्रत्ययार्थपरिमाणेप्रकृत्यर्थो ॥ भेदेनसंबंधेनविशेषणं ॥ प्रत्य
 यार्थस्तपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनत्रीहोविशेषणमितिविवेकः ॥ वचनंसंख्या ॥ एकः ॥ द्वौ ॥ बहवः ॥ इहबुक्तार्थत्वादिभक्तेरप्राप्तोव
 चनं ॥ संबोधनेच ॥ इहप्रथमास्यात् ॥ हेराम् ॥ कारकेइत्यधिकृत्यं ॥ कर्तुरीक्षिततमंकर्म ॥ कर्तुः क्रियया ॥ सुमिष्टतमंकारकंकर्मसं
 संस्यात् ॥ कर्तुः किं ॥ माषेष्वश्वंबध्नाति ॥ कर्मण ईक्षितानमामाषानकर्तुः ॥ तमेवग्रहणं किंप्रयसाओदनंभुंक्ते ॥ कर्मस्यनुवृत्तौकर्मग्रहण
 माधारनिरुत्यर्थं ॥ अन्यथागेहंप्रविशतीत्यत्रैवस्यात् ॥ अनभिहितेइत्यधिकृत्य ॥ कर्मणिद्वितीया ॥ अनुक्तेकर्मणिद्वितीयास्यात् ॥ ह
 रिभजति ॥ अनभितेनुकर्मणिप्रातिपदिकार्थमात्रेइतिप्रथमैव ॥ अभिधानंचप्रायेणतिङ् कृतद्धितसमासेः ॥ तिङ् ॥ हरिः सेव्यते ॥
 कृत् ॥ लक्ष्यासेवितः ॥ तद्धितः ॥ शानेनक्रीतवात्यः ॥ शान्तिकः ॥ समासः ॥ प्राप्तआनंदोयंप्रोप्तानंदः क्वचिन्निपातेनोभिधानं ॥ यथा ॥
 विषरक्षोहपिसंवर्धस्वयंछेतुमसांप्रतं ॥ सांप्रतमित्यस्यहियुज्यतइत्यर्थः ॥ तथायुक्तंचानीक्षितं ॥ ईक्षिततमंक्रिययायुक्तमनी

सितमापिकारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। अविचक्षितं अन्नं मस्यन् विषं भुङ्क्ते॥ अकथितं च। अपादानादिवि
शेषैरविचक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। उद्यात् पचूदं उरुधिप्रच्छिन्नं ब्रूयात् कृत्वा कर्मसंज्ञं। कर्मयुक्तस्यादकथितं तथा स्यात्। हस्त
हो॥ उद्गाहनाद्वा दद्यात् तथानी प्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणामप्युच्यते तदेवाकथितं कर्मतिपरिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः। गन्धोन्धिप
यः। बलिं याचते वसुधां। अविनीतं विनयं याचते। तं दुल्लानो दनं पचति। गर्गान् शतं दंज्यति। ब्रजमवरुणक्षिणां। माणवकं पंथानं
पृच्छति। वृक्षमविचिनोति फलानि। माणवकं धर्मं ब्रूते। शास्त्रिवा। शतं जयति देवदत्तं। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति। देवदत्तं शतं मुष्ठा
ति। ग्राममजानयति। हरति कर्षति वहंति वा। अर्थनिबन्धने यं संज्ञा। बलिं भिक्षते वसुधां। माणवकं धर्मं भाषते। अभिधत्ते व
क्तीत्यादि। कारकं किं। माणवकस्य पितरं पंथानं पृच्छति। अकर्मकधातुभिर्योगे देवाः कालो भावो गन्तव्यो ध्यावकर्मसंज्ञक
इति वाच्यं। कुरुन् स्वपिनि। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रौरमास्ते॥ गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामपि कर्ता सणो
। गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां न्वाणो यः कर्ता सणो कर्मस्यात्। शत्रून् गयत्तुर्वर्गं वेदार्थं स्नानं वेदयत्। आशयच्चाप
तं देवान् वेदमध्यापयद्बुद्धिं। आसयत्सलिले पृथ्वीयः समेष्टी हरिर्गतिः। गतीत्यादिकिं। पाचयत्योदनं देवदत्तेन। अण्येता
नां किं। गमयति देवदत्तो यत्तदत्तं तमपरः प्रसंक्ते गमयति देवदत्तेन यत्तदत्तं विष्णुभिन्नः॥ नीवत्योर्न। नावयति वाहयति वाभार

भृत्येन। निषंत कर्तृकस्य वहेरनिषेधः। बाहयतिरथं बाहान्नूतः। आहिरवाद्योर्न। आहयतिरवाहयतिवा अन्नं बहुना। भक्षेरहिंसा
र्थस्यन। भक्षयत्यन्नं बहुना। अहिंसार्थस्यकिं। भक्षयतिबलीवर्दीन्सस्यं। जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्याने। जल्पयतिभाषय
तिपुत्रं देवदत्तः॥ हृशेश्व। दर्शयतिहरिभक्तान्। सूत्रेज्ञानसामान्यार्थानामेवग्रहणं तनुतद्विशेषार्थानामित्यनेनज्ञाप्यते। तेनस्मरतिजिघ्रसी
त्यादिनांन। स्मारयतिप्रापयतिदेवदत्तेन। शब्दायतेर्न। शब्दाययतिदेवदत्तेन। धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनामकर्मत्वात्प्राप्तिः। येषां देवाकाला
दिभिन्नं कर्मनसंभवति तेनैवाकर्मकाः। नत्वविवक्षिकर्माणि। तेनमासमासयतिदेवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति। देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ
तुन॥ हृक्कारन्यतरस्यां। हृक्कारणोक्तसिणो वा कर्मस्यात्। हारयतिकारयतिवाभृत्येनभृत्यं वा कटं। अभिवादिहृशोरात्मनेपदेवेतिवाच्यं।
अभिवाहयते दर्शयते देवभक्तेन भक्तं वा॥ अधित्री। उः स्त्रासो कर्म। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मस्यात्। अधिशोते अधितिष्ठति अध्या
स्ते वा वैकुण्ठं हरिः॥ अभिनिविशश्च। अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विज्ञातेराधारः कर्मस्यात्। अभिनिविशते सन्मार्गं। परिक्रमणे संप्रदा
नमितिसूत्रादिहमंडूकलुप्तान्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्न। पापेभिनिवेशः॥ उपान्वध्याउचसः। उपादिपू
र्वस्यचसतेराधारः कर्मस्यात्। उपवसति। अनुवसति। अधिवसति। आवसतिवैकुण्ठं हरिः। अभुज्यर्थस्य तुन। वने उपवसति। उ
भसर्वतसोः कार्याधिगुपर्वारिषुत्रिषु। द्वितीयाश्रयितांतेषु ततो न्यत्रापि दृश्यते। उभयतः कृच्छं गोपाः। सर्वतः कृच्छं। धिक्कृच्छाभक्तं।

उपर्युपरिलोकं हरिः। अध्याधिलोकं। अधोधोलोकं। अभितः परितः समयानि कषाहाप्रतियोगेपि। अभितः कृष्णं। परितः कृष्णं।
 ग्रामं समयानि कषावा। हाकृष्णाभक्तं। तस्य रोग्यतेत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित्॥ अंतरांतरेण युक्ते। आभ्यां योगे द्वितीयास्यात्।
 अंतरात्वांसां हरिः। अंतरेण हरिं न स्मरन्। कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृत्य॥ अनुक्तं लक्षणे। लक्षणे द्योत्ये नुरुक्तसंज्ञः स्यात्। गत्यपस-
 र्गसंज्ञापवादः॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। एतेन योगे द्वितीया स्यात्। जपमनुप्रावर्षत्। हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः। प-
 विहेतो नृत्तीयानेन बाध्यते। लक्षणे ल्यभूतेत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्॥ तृतीयार्थः। अस्मिन् द्योत्ये नुरुक्तसंज्ञः स्यात्।
 नदीमन्ववसितासेना। नद्यासहसंबंधेत्यर्थः॥ विन्वधने। कः॥ हीने। हीने द्योत्ये नुः प्राग्वत्। अनुहरिं स्मराः। हरे हरेना इत्यर्थः॥ उप-
 धिके च। अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्ययं प्राक्संज्ञः स्यात्। अधिके सप्तमी वक्ष्यते। हीने। उपहरिं स्मराः॥ लक्षणे ल्यभूताख्यानभाग-
 वीप्सासु प्रतिपर्यनुवः। एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः॥ लक्षणे। वृक्षं प्रति परि अनुवा विद्योतने विद्युत्। इत्यभूता-
 ख्याने। भक्तो विष्णुं प्रतिपर्यनुवा। भागे। लक्ष्मी हरिं प्रतिपर्यनुवा। हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सायां। वृक्षं वृक्षं प्रतिपर्यनुवासि चति। अ-
 त्रोपसर्गत्वाभावात्तत्त्वं। एषु किं। परि विंचति। अभिरुमागे। भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात्। हरि मभिवर्तते। भक्तो ह-
 रि मभि। देवं देवमभिसिंचति। अभागे किं। यद्वचमभाभिध्या न दीयती॥ अधिपरी अनर्थको। उक्तसंज्ञोक्तः। कुतो ध्यागच्छति। कुतः

पर्यागच्छति॥ गतिसंज्ञाबाधाद्गतिर्गताविति निघातो न॥ सः पूजायां॥ ससिक्तं॥ सस्तनं॥ अनुपसर्गत्वान्नषः॥ पूजायां किं॥ सपिक्तं
किं न वाच्यं॥ सेपोयं॥ अतिरतिक्रमणे च॥ अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयः स्यात्॥ अतिदेवान्कृष्णः॥ अपिः पदार्थसंभाव
नान्ववसर्गगर्हा समुच्चयेषु॥ एषु द्योसिष्ठापिरुक्तसंज्ञः स्यात्॥ सर्पिषो विस्थात्॥ अनुपसर्गत्वान्नषः॥ संभावनायां लिङ्॥ तस्या एव वि
षयीभूते भवते कर्तृदोर्लभ्यप्रयुक्तं दोर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते॥ सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमा
नस्य बिंदोरवयवावयविभावसंबंधे॥ इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थं द्योतकतानाम्॥ द्वितीया तु नेह प्रवर्तते॥ सर्पिषो बिंदुना योगो
नत्वपि नेत्युक्तत्वात्॥ अपिस्तया द्विषणं॥ संभावनं शक्त्युत्कर्षमा विष्कर्तुमत्यक्तिः॥ अपिस्तहि॥ अन्वसर्गः कामचारा तुज्ञा॥ धि
ग्देवदत्तमपिस्तया द्वेषलं॥ गर्हा॥ अपिसिंच॥ अपिस्तहि॥ समुच्चये॥ कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे॥ इह द्वितीया स्यात्॥ मासंकृत्या
णी॥ मासमधीते॥ मासं गुडधानाः॥ क्रोशंकुटिलानदी॥ क्रोशमधीते॥ क्रोशंगिरिः॥ अत्यंतसंयोगे किं॥ मासस्य द्विरधीते॥ क्रोशस्येकदेशे
पर्वतः॥ स्वतंत्रः कर्ता॥ क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितोर्थः कर्ता स्यात्॥ साधकतमंकरणं॥ क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं
स्यात्॥ तमप्यहणं किं॥ गंगायां घोषः॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया॥ अनभिहिते कर्तारि करणे च तृतीया स्यात्॥ रामेण वाणेन हतो बाली
॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं॥ प्रकृत्याचारुः॥ प्रायेण याज्ञिकः॥ गोत्रेण गार्ग्यः॥ समेनेति॥ विषमेणेति॥ द्विदोणे धान्यं क्रीणानि॥ सुरवे

नदुःखेनयातीत्यादि॥ दिवः कर्मच॥ दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञं॥ अक्षैरक्षान्वादीच्यति॥ अपवर्गेतृतीया॥ अपवर्गः फल
 प्राप्तिस्तस्याद्योत्यायां कात्वाध्वनोरत्यंतसंयोगे तृतीयास्यात्॥ अद्वाक्रौडोनवानुवाकोधीतः॥ अपवर्गे किं॥ मासमधीतोनायातः॥ सह
 युक्तेप्रधाने॥ सहार्थेनयुक्ते॥ अप्रधानेतृतीयास्यात्॥ पुत्रेणसहागतः पिता॥ एवंसाकंसाधेसंयोगेपि॥ विनापितद्योगेतृतीयास्या
 त्॥ रुद्धोयूनेतिनिर्देशात्॥ येनांगविकारः॥ येनांगेनविहृतेनांगिनोविकारोत्तस्यतेततस्तृतीयास्यात्॥ अष्टाकाणः॥ अक्षिसंब
 धिकाणत्वरिशिष्टइत्यर्थः॥ अंगविकारः किं॥ अक्षिकाणमस्या॥ इत्थंभूतलक्षणे॥ कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीयास्यात्॥ जरा
 भिस्तापसः॥ जराज्ञाप्यतापसविशिष्टइत्यर्थः॥ संतो न्यतरस्यां कर्मणि॥ संपूर्वस्यजानातेः कर्मणितृतीयावास्यात्॥ पित्रापितरं
 वासंजानीते॥ हेतोः॥ हेत्वर्थेतृतीयास्यात्॥ इत्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणंचहेतुत्वं॥ करणत्वंतुक्रियामात्रविषयं॥ व्याप
 रनियतंच॥ दंडेनघटः॥ पुण्येनदृष्टोहरिः॥ फलमपीहहेतुः॥ अध्ययनेनवसति॥ गम्यमानोपि क्रियाविभक्तोप्रयोजिका॥ अ
 तंश्रमेण॥ श्रमेणसाध्यनास्तीत्यर्थः॥ इहसाधनक्रियांप्रतिश्रमः कारणं॥ शक्तेनशक्तेनवत्सान्याययतिपयः॥ शक्तेनपरिच्छिद्येत्यर्थः
 ॥ अशिष्टव्यवहारेदाणः प्रयोगेचतुर्थ्यर्थेतृतीयास्यात्॥ दास्यासंयच्छतेकामुकः॥ धर्मेतुभार्यायैसंयच्छति॥ कर्मणायमभिप्रेतिसं
 प्रदानं॥ दानस्यकर्मणायमभिप्रेतिसंप्रदानसंज्ञः स्यात्॥ चतुर्थीसंप्रदाने॥ विप्रायगां ददाति॥ अनभिहितइत्येव॥ दानीयोविप्रः॥

स

क्रिययायमभिप्रेतिसोपि संप्रदानं। पत्येवोते। यजेः कर्मणः करणसंज्ञासंप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा। पशुनारुइयजते। पशुरुद्रायददा
तीत्यर्थः॥ रुच्यर्थानांप्रीयमाणः। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोर्थः संप्रदानं स्यात्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृको भिन्न
बोरुचिः। हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्तृ। प्रीयमाणः किं। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि। श्लाघेद्गुडं स्माराफांजीक्षमानः। एषां प्रयो
गे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात्। गोपीरात्कृष्णाय श्लाघते द्रुतेतिष्ठते दाफते वा। जीक्ष्यमानः किं। देवदत्ताय श्लाघते पथि॥ धा
रुत्तमर्णः। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। उत्तमर्णः किं। देवदत्ताय दातुं धारयति प्रा
मे॥ स्पृहरीक्षितः। स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईक्षितः किं। पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईक्षितमन्त्रे इयं
संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञा। पुष्पाणि स्पृहयति॥ कुधुहेर्ष्यासूयार्थानां यंप्रतिकोपः। कुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं
प्रतिकोपः स उक्तसंज्ञः स्यात्। हरये कुध्यति दुह्यति ईर्ष्यति असूयति वा। यंप्रतिकोपः किं। भार्यामीर्ष्यति। मैना मन्यो दाक्षीर्ष्यति।
क्रोधोऽमर्षः। दोहोपकारः। ईर्ष्याक्षमा। असूयागुणेषु दोषा विस्मरणं। दोहादयोपिकोपप्रभावा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं सामान्ये
न यंप्रतिकोप इति॥ कुधुहोरुपसृष्टयोः कर्म। सोपसर्गयोरनयोर्यंप्रतिकोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। क्रूरमभिकुध्यति। अ
भिदुह्यति॥ राधीस्योर्यस्य विप्रश्नः। एतयोः कारकं संप्रदानसंज्ञं स्यात् पदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। पृ

सि.को.का.
४४

शेगर्गः शतभाशमंपर्यालोचतीत्यर्थः ॥ प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः पूर्वस्यकर्ता । आभ्यां परस्यश्रुणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्यकर्तासं
प्रदानसंज्ञः स्यात् । विप्रायगां प्रतिश्रुणोति आश्रुणोति वा । विप्रेणमह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ अनुप्रतिगुणश्च
आभ्यांश्रुणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञस्य ॥ होत्रेऽनुगुणानि प्रतिगुणानि । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहय
तीत्यर्थः ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यां । नियतकालं भृत्यास्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा
स्यात् । शतेन शतायवापरिक्रीतः । तादर्थ्यं चतुर्थश्वाच्या । मुक्तये हरिं भजति । क्लृप्ति संपद्यमाने च । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संप
द्यते जायत इत्यादि । उत्पात्तेन ज्ञापितेऽपि च । वाताय कपिला विद्युत् । हितयोगे च । आत्मणायहितं ॥ क्रियार्थोपपदस्य च क
र्मणि स्थानिनः । क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोः प्रयुज्यमानस्य तु मुनः कर्मणि चतुर्थः स्यात् । फलेभ्यो याति ।
फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयं भुवेन मस्कृत्येत्यादावपि ॥ तुमर्थाच्चाभाववच
नात् । भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदंता चतुर्थः स्यात् । यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः ॥ नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा लंबवशब्दो
च्च । एभिर्योगे चतुर्थः स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वर्त्तीयसी । नमस्कारोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्न
ये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं । प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रश्नादियोगेष्वपि

साधुः। तस्मै प्रभवति सरणाग्रामणी रित्यादिनिर्देशात्। तेन प्रभुर्विषयवन्त्रयस्य इति स्थितिः। वषडिंशय। चकारः पुनर्विधानार्थः।
तेनाशीर्विवक्षायां परामपिचतुर्थश्चाशियेति षष्ठीबाधित्वाचतुर्थ्येव भवति। स्वास्तिसोभ्योभूयात्॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु
प्राणिचर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थश्चास्यात्तिरस्कारे। नत्वांतृणं मन्येत्तृणाय वा। इत्येता निर्देशान्न नादिकयोगेन। नत्वांतृणं मन्ये। अप्रा
णिष्वित्यपनीयनोकान्तनुक्तत्वाच्च वर्ज्येति वक्तव्यं। तेन नत्वान्नावमन्नं मन्येत्यत्र प्राणिल्लेषि चतुर्थेन। नत्वांशने श्वानं वा मन्य
इत्यत्र प्राणिल्लेषि भवत्येव॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यो चेष्टायामन ध्वनि। अध्यभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तच्चेष्टायां। ग्रामे ग्रा
माय वा गच्छति। चेष्टायां किं। मनसा हरिं ब्रजति। अनध्वनीति किं। पंथानं गच्छति। गंत्रा अधितिष्ठते। ध्वन्येवायं निषेधः। यदा तु स्या
त्पंथा एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थे भवत्येव। उत्पद्येन पथे गच्छति॥ अक्षमपाये पादानं। अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यत्प्रवमवधि
भूतं कारकं तदपादान संज्ञं स्यात्॥ अपादाने पंचमी। ग्रामादायाति। धावनोश्चात्पतति। कारकं किं। वृक्षस्य पर्णं पतति। जुगुप्सा विराम
प्रमादार्थानामुपसंख्यातं। पापाज्जुगुप्तते। विरमति। धर्मात्प्रमाद्यति॥ भीचार्थानां भयहेतुः। भयार्थानां त्राणार्थानां च योगे भय हेतु
रपादानं स्यात्। चोरा द्विमेति। चोरायायते। भयहेतुः किं। अरण्ये बिभ्रेति। त्रायते वा॥ पराजे रसोढः। पराजे प्रयोगे असह्यार्थः। पा
दानं स्यात्। अध्ययनात्पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। असोढः किं। राज्ञ्यपराजयते। अभिभवतीत्यर्थः॥ वारणार्थानामीक्षितः। प्रवृत्ति

सि. को. सु. का.

४५

विधानोच्चारणं । वारणार्थानां प्रयोगे ईक्षितोर्थः । पारानस्यात् । यवेभ्योगां वारयति । ईक्षितः किं । यवेभ्योगां वारयति क्षेत्रे ॥ अंत
धौयेनादर्शनमिच्छति । व्यवधाने सति यत्कर्तुं कस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपारानस्यात् । मातुर्निलीयते रुद्धः ॥ अंतर्
किं । चौरान्निदिदृक्षते । रुद्धतिग्रहणं किं । अदर्शने छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥ आख्यातोपयोगे । नियमपूर्वकविद्या
स्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीति । उपयोगे किं । नटस्य गाथां शृणोति ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ जायमानहेतुरपारान
स्यात् । ब्राह्मणः प्रजाः प्रजायते ॥ भुवः प्रभवः । भुवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गंगा प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ॥ रम्यव
लोके कर्मण्यधिकरणे च । प्रासादात् प्रेक्षते । आसनात् प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशराजिज्ञेति । श्वश
रं वीक्ष्यत्यर्थः । गम्यमानाधिक्रियाकारकविभक्तीनां निमित्तमित्कत्वं । कस्मात्त्वं नद्याः । यतश्चाध्यकालनिर्माणं तत्र पंचमीतस्त
त्ताध्वनः प्रथमासप्तम्यो कालात् सप्तमी च वक्तव्या । वनाद्गमो योजने योजनं वा । कार्तिक्या आयुहायणी मासे ॥ अन्यारादितरर्ते दिक्का
दां चूत्तरपदा जाहियुक्ते । एतेर्योगे पंचमी । अन्य इत्यर्थग्रहणं । इतरग्रहणं प्रपंचार्थं । अन्योभिन्न इतरो वा कृच्छात् । आरादनात् कर्ते
कृच्छात् । पूर्व्यामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्कादस्तेन संप्रतिदेशकालवृत्तिना योगे भवति । चेत्तत्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचिभ्यो
पुनरुक्तं । तस्यैवाच्चेति मिति । निर्देशात् । पूर्वकाग्रस्य । पूर्वकाग्रस्य अन्तरपदस्य दिक्कादस्तेन संप्रतिदेशकालवृत्तिना योगे भवति । चेत्तत्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचिभ्यो

पर

धुप

भ्यो द्वितीयास्याच्चात्सं च मीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयं । ग्रामस्य दूरं दूरादूरेण वा । अंतिक मंतिका दंतिकेन वा । असत्त्ववचनस्य
 ल्यनुवृत्तेर्नेह । दूरः पंथाः ॥ षष्ठीशेषे । कारक प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी । रासः पुरुषः । कर्मादीनां
 मपि संबन्धमात्रे विवक्षायां षष्ठ्येव । सतांगत्वं । सर्पिषो जानीति । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्कुरुते । भजे शोभोश्चरणयोः । फलानां
 तृप्तिः ॥ षष्ठीहेतुप्रयोगे । हेतुवाच्यस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्येष षष्ठी स्यात् । अन्वस्य हेतोर्वसति ॥ सर्वनाम्न स्तृतीयाच्च । सर्वनाम्नो हेतुवाच्य
 स्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्येत्तृतीयास्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासाम् प्रायदर्शनं । किं निमित्तं
 वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि ॥ एवं किं कार्यं प्रको हेतुः । किं बोधो ममिस्मादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमा
 द्वितीयेन स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । एतद्योगेष षष्ठी स्यात् । दिक्तावेति व
 चम्या अपवादः । ग्रामस्य दिक्षिणतः । पुरः पुरस्तात् । उपर्युपरिष्ठात् ॥ एनपा द्वितीया । एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागा
 त् षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥ दूरान्तिकार्थेष षष्ठ्यन्यतरस्यां । एतैर्योगेष षष्ठी स्यात्सं च मीच्च । दूरान्तिकं ग्रामाद्ग्रामस्य वा ॥
 सो विदर्थस्य करणे । जानते रज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षितेष षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञाने । सर्पिषा उपायेन वर्तत इत्यर्थः ॥ अधीगर्ष
 दये शां कर्मणि । एषां कर्मणि शेषेष षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणं । सर्पिषो दयनं । ईद्वानं वा ॥ रुजः प्रतियत्ने । रुजः कर्मणि शेषेष षष्ठी गुणाधा

नि । एधोदकस्योपस्करणं ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । भावकर्तृकाणां ज्वरि वर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषेष षष्ठी स्यात् । चोरस्य
 रोगस्य रुजा । अज्वरितसंताप्योरिति वाच्यं । रोगस्य चोरज्वरः । चोरसंतापो वा । रोगकर्तृकचोरसंबन्धिज्वरादिकमित्यर्थः ॥ आशि
 षिनाथः । आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी । सर्पिषो नाथनं । आशिषीति किं । माणवकनाथनं । तत्संबन्धिनायाञ्चेत्यर्थः ॥ जा
 सिनिग्रहणनादक्राधपिषां हिंसायां । हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चोरस्यो ज्ञासतं । निप्रोसंहतौ विपर्ययो व्यसोच्च । चोरस्य
 निग्रहणनं । प्रणिहननं । निहननं । प्रहणनं वा । नष्टअवस्यं दनेचुरादिः । चोरस्यो न्नादनं । चोरस्य क्राधनं । वृषलस्य पेषणं । हिंसायां किं । धाना
 पेषणं ॥ व्यवहृपणोः समर्थयोः । शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुत्यार्थता । ज्ञातस्य व्यवहरणं । पणनं वा । स
 मर्थयोः किं । शलाकव्यवहारः । गणनेत्यर्थः ॥ ब्राह्मणपणनं । स्तुतिरित्यर्थः ॥ दिवस्तदर्थस्य । द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयनूपव्यवहारार्थस्य
 च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । ज्ञातस्य दीव्यति । तदर्थस्य किं । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तोतीत्यर्थः ॥ विभाषोपसर्गे । पूर्वयोगापवादः । ज्ञातस्य
 ज्ञातं वा प्रतिदीव्यति ॥ ज्ञेयब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने । देवतासंप्रदाने कथं वर्तमानयोः प्रेथ्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकात्
 वा षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो च पायामेदसः प्रेथ्य अनुब्रुहि वा । हविषः प्रखितत्वे विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः । इडाग्निभ्यां
 छागस्य हविर्ब्रुवामेदः प्रतितप्रेथ्ये ॥ कृतोर्थप्रयोगे काले धिकरणे । कृतोर्थानां प्रयोगे कालं वा विन्यधिकरणे शेषेष षष्ठी स्यात् । पंचरु

लोकोभोजनं। हिरकोभोजनं। शेषे किं। हिरहृदययने॥ कर्तृकर्मणोः कृति। कृद्योगे कर्तृरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। कृत्स्नस्य कृतिः। जगतः
कर्ता कृत्स्नः। गुणकर्मणि विध्यते। नेताश्च स्वस्वकर्मस्य सुघ्नं वा। कृतीति किं। तद्धिते मा भूत्। कृतपूर्वकटं। उभयप्राप्तौ कर्मणि। उभयोः प्रा
प्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात्। आश्चर्या गवां हो हो गोपेन। स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः। भेदका विभित्सा वा
रुद्रस्य जगतः॥ शेषे विभाषा। स्त्रीप्रत्यय इत्येके। विचित्रा जगत्। कृतिर्हरे हरिणा वा। केचिद्विशेषेण विभाषा भिच्छेति। शब्दानाम
नुदासने माचार्येण चार्थस्य वा। कस्य च वर्तमाने। वर्तमाने कस्य योगे षष्ठी स्यात्। नलोकेति निषेधस्यापवादः। राज्ञां मतो बुद्ध
भूजितो वा॥ अधिकरणवाचिनश्च॥ कस्य योगे षष्ठी। इदं भेषा शयितं। नलोकाव्ययनिष्ठा रवत्तर्थात्। एवं प्रयोगे षष्ठी न। ला
देशाः कुवन्कुर्वाणः सृष्टिं हरिः। उहरिं हि हृत्। अलं करिषुर्वी। उक। दैत्यान् दानुको हरिः॥ कमेरुनिषेधः। लक्ष्म्याः कामुकः। अव्यय
जगत्सृष्ट्वा। सर्वकर्तुं। निष्ठा। दैत्यान् हतवान्। विष्णुना हतौ दैत्याः। खलुर्थाः। ईषत्करः प्रपंचो हरिणा। तृन्निनि प्रत्याहारः। शान्तशान
चाविति तत्रादादाख्यातनो न कारात्। शानं नू। सोमं पवमानः॥ चानश्च। आत्मानं मंडयमानः। शान्तु। वेदमधीयन्। तनू। कर्तृलो
कात्। द्विषः शत्रुर्वी। मुरस्य मुरं वा द्विषन्। सर्वोपकारकषण्याः प्रतिषेधः। शेषे षष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः॥ अके
नोर्भविष्यद्वाधमर्णयोः। भविष्यत्कस्य भविदाधमर्ण्यर्थे नश्च योगे षष्ठी न स्यात्। सतः पालकोऽवतरति ब्रजंगामी। शतं दायी॥ क

पृथग्रहणं। प्राक्प्रत्ययाग्रामात्। आन्। दक्षिणाग्रामात्। आहि। दक्षिणाग्रामात्। अपादाने पंचमीति सूत्रे कर्तृक्याः प्रसृतीति
भाष्यप्रयोगात्। प्रभृतियोगे पंचमी। भवात्प्रभृति आरभ्य वासे व्योहरिः। अपपरिबहि रितिसमासविधानात् सापकात् बहिर्योगे पंचमी
ग्रामाद्बहिः॥ अपपरीवर्जने। एतो वर्जने कर्मप्रवचनीयोक्तः॥ आङ्ग्यादावचने। आङ्ग्यादायामुक्तसंज्ञः। वचनग्रहणादभिधेया
वपि॥ पंचम्यपाङ्. परिभिः। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पंचमी स्यात्। अपहरेः परिहरेः संसारः। परिरत्रवर्जने। लक्षणादौ तु हरिं परि
आमुक्तेः संसारः। आसकलाद्बुद्धः॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्
अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पंचमी स्यात्। प्रद्युम्नः कृत्स्नात्प्रति। तिलेभ्यः प्रतियुत्तिमाषान्॥ अकर्तृकृते पंचमी। कर्तृवर्जितं यद्
णं हेतुभूतं ततः पंचमी। शताद्बुद्धः॥ अकर्तृरिति। शतेन बंधितः॥ विभाषा गुणे स्त्रियां। गुणे हेता च स्त्रीलिंगे पंचमी वा स्यात्। जाङ्ग्या
आङ्ग्येन वा बद्धः॥ गुणे किं। धनेन कुलं। अस्त्रियां किं। बुद्ध्या मुक्तः॥ विभाषेतियोगविभागाद्गुणे स्त्रियां च क्वचित्। धूमादग्निमान्।
नास्ति घटो नुपलब्धः॥ पृथग्विज्ञानानां भिन्नतायां न्यतरस्यां। एभिर्योगे तृतीया स्यात्पंचमी द्वितीया च। अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चया
र्थं। पंचमी द्वितीये अनुवर्तते। पृथग्राभेण ग्रामाद्ग्रामं वा। एवं विज्ञानानां॥ करणे च स्तोकात्पृच्छ कृत्ति पयस्यासत्त्वचनस्य। ए
भ्योऽव्यवचनेभ्यः करणे तृतीया पंचम्योक्तः। स्तोकेन स्तोकाद्ग्रामुक्तः। इव्येतुस्तोकेन विशेषणहत्तः॥ इति कर्तृभ्यो द्वितीया च। ए

शः। पुष्कलकोगंधमृगः। योगविशेषिकं। वेतनेन धान्यं लुनाति। साध्वसाधुप्रयोगे च। साधु च लोमातरि। असाधुमातुले॥ य
 स्य च भावेन भावलक्षणं। यस्य क्रियया क्रियांतरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात्। गोषु दुह्यमानासगतः। अर्हाणां कर्तृत्वे अनर्हाणामक
 र्त्तृत्वे तद्वै परित्येव। सत्कतरत्क। असंतः आसते। असत्कतिष्ठत्क। संतस्तरंति। सत्कतिष्ठत्क। असंतस्तरंति। असत्कतरत्क सं
 तस्तिष्ठंति॥ षष्ठी चानादरे। अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठी सप्तम्योस्तः। रुदति रुदतो वा प्राची जीत्। रुदंतं पुत्रादिकमनादृत्य
 सन्यस्तवाणिन्यर्थः॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूषसूतेश्च। एतैः सप्तभिर्योगेषु षष्ठी सप्तम्योस्तः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पा
 क्षिकसप्तम्यर्थवचनं। गवांगोषु वा स्वामी। गवांगोषु वा प्रसूतः। गाएवानुभवितुं प्रजात इत्यर्थः॥ आयुक्तकुशलाभ्यां वा सेवायां।
 आभ्यां योगेषु षष्ठी सप्तम्योस्तस्मात्पर्ये। आयुक्ते व्यापारितः। आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। आसेवायां किं॥
 आयुक्तो गोः शकटे ईषत युक्त इत्यर्थः॥ यतश्च निर्धारणं। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदाहारे कदे वास्य पृथक्करणं। निर्धारणं
 यतः ततः षष्ठी सप्तम्योस्तः। नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवांगोषु वा कृष्ण वडुक्षीरागच्छतां गच्छत्कवाधावलक्षीभिः। छात्राणां
 छात्रेषु वा मैत्रः पटुः। पंचमी विभक्तेः। विभागो विभक्तः। निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पंचमी स्यात्। माथुराः पारलिपुत्रकेभ्यः
 आह्वयन्तराः॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चयां सप्तम्यप्रतेः। आभ्यां योगे सप्तमी स्यात्। अर्चयां न तु प्रतेः प्रयोगे। मातरि साधुर्निपुणो वा

। अर्चयां किं। निपुणो रासो भृत्यः। इह तत्त्व कथने नासर्वं। अप्रत्यादिभिरिति चक्तव्यं। साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति परिअनुवी॥ प्रसितो
 त्ककाभ्यां तृतीया च। आप्यायोगे तृतीया स्यात्। चात्सप्तमी। प्रसितः उत्कको वा हरिणा हरो वा॥ न सत्रे च लुपि। न सत्रे प्रकृत्यर्थे स
 नियो लुपं संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमाना तृतीया सप्तम्योस्तोः धिकरणे। मूलेना वा हये देवीश्रवणेन विसर्जयेत्। मू
 लेश्रवणे इति वा लुपिकं। पुष्ये वा निः॥ सप्तमी पंचम्योकारक मध्ये। शक्तिद्वय मध्ये यौकाला ध्वनोताभ्यां रतेस्तः। अद्य भुक्ता यद्यहं
 द्यहाह भोक्ताः कर्तृशक्त्ययोर्मध्ये यंकालः इह खेयं कोशे कोशा हलस्यं विध्येत्। कर्तृकर्म शक्त्या मध्ये देवाः। अधिकशब्देन यो
 गे सप्तमी पंचम्या विध्येते। तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात्। लोके लोकाद्वाधिको हरिः॥ अधिरीश्वरे। स्वस्वा
 मिसंबंधेऽधिकर्म प्रवचनीय संज्ञः स्यात्। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी। अत्र कर्म प्रवचनीय युक्ते सप्तमी स्यात्। उ
 पपरा र्थे हरेर्गुणाः। परार्द्रादधिकं इत्यर्थः। ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी। अधिबिभुरामः। अधिरामेभ्यः। सप्तमी शोडे
 रितिसमासपक्षे तु राभाधीना। अषडसेत्यादि नारवः॥ विभाषा कृत्ति। अधिकशतो प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरः र्थः। यदत्र मामधिकारि
 ष्यति। विनियोज्यत इत्यर्थः। इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते। अगतिस्तान्तिडिः चोदात्तवर्तीति नेदात्तो न। इति विभक्त्यर्थाः॥ अति
 समासः प्रारंभः॥ समर्थः पदविधिः। पदसंबंधी यो विधिः सप्तम्यां श्रितो बोध्यः॥ प्राक्कृडारात्समासः। कडाराः कर्मधारय इत्य

तः प्राक्समास इत्यधिक्रियते ॥ सहस्रपा ॥ सहेतियोगो विभज्यते ॥ क्वबन्तं समर्थेन सहसमस्यते ॥ योगविभागस्यैष सिद्ध्यर्थत्वात्कृतिप
यतिङ्ङेतोत्तरपदोयं समासः सचङ्ङदस्येव ॥ पर्यभूषत् ॥ अनुव्यचलत् ॥ स्रपा ॥ स्रस्रपासहसमस्यते ॥ समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं ॥ स
पोधातुप्रातिपदिकयोः ॥ एतयोरवयवस्य स्रपोलुक् ॥ भूतपूर्वचरडिति निदेशात्पूर्वनिपातः ॥ पूर्वभूतो भूतपूर्वः ॥ इवेन समासो वि
भक्त्यल्लोपश्च ॥ जीमूतस्येव ॥ अव्ययीभावः ॥ अधिकारोयं ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिरुत्थयार्थाभावात्तया संप्रतिशब्दप्रादुर्भावं
प्रश्नाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंपन्निसाकल्यांतवचनेषु ॥ अव्ययमितियोगो विभज्यते ॥ अव्ययं समर्थेन समस्यते सोऽव्य
यीभावः ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं ॥ समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनं संज्ञं स्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्व ॥ समासे उपसर्ज
नं प्राक् प्रयोज्यं ॥ एकविभक्तिचापूर्वनिपाते ॥ वियहेयन्नियतविभक्तिर्तदुपसर्जनं स्यात् ॥ ननु तस्य पूर्वनिपातः ॥ गोस्त्रियोरुपस
र्जनस्य ॥ उपसर्जनं योगो शब्दः स्त्रीप्रत्ययांतं च न दंतस्य प्रातिपदिकस्य इत्यः स्यात् ॥ अव्ययीभावश्चेत्यव्ययं ॥ नाव्ययीभावादतोऽस्त्वपंच
म्याः ॥ अदंतादव्ययीभावात्स्रपो न लुक् तस्य पंचमीं विनामादेशः ॥ दिनायोर्मध्येमपदिशं ॥ क्लीबेव्ययंतपदिशं दिशोर्मध्येविदि
क् स्त्रियामित्यमरः ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं ॥ अदंतादव्ययीभावान्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमभूभावस्यात् ॥ अपदिशं ॥ अपदिशो
न ॥ अपदिशो ॥ बहुलयहणात्समृद्धमुन्मत्तगंगमित्यौदोसप्तम्या नित्यमभ्रावश्चिविभक्तीत्यादेरयमर्थः ॥ विभक्त्यर्थादिषु वर्त

त्यानां कर्तरि वा । षष्ठी वा स्यात् । मयाममवासे ज्यो हरिः । कर्तरीति किं । गेयोमाणकः साम्ना । भव्यगेथेति कर्तरि यद्विधात् । नभि
हितं कर्म अत्र योगो विभज्यते । कृतानां । उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेननेतव्याः ब्रजंगावः रुष्टेन । ततः कर्तरि वा उक्तौ र्थः ।
तुल्यार्थे तुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां । तुल्यार्थे योगे तृतीया वा स्यात् । पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा रुष्टस्य रुष्टेन वा । अ
तुलोपमाभ्यां किं । तुला उपमा वा रुष्यास्य नास्ति ॥ चतुर्थी चाशिष्या युष्यमइमइकुल्लरुवरार्थं हितैः । एतदर्थे योगे चतुर्थी वा स्यात् ।
आशिषिपक्षे षष्ठी स्यात् । आयुष्यं चिरं जीवितं रुष्याय रुष्टस्य वा भूयात् । एवं मइ । मइ । कुलालं । निरामयं सरवं शं अर्थः प्रयोजनं हितं
पश्यं भूयात् । आशिषिकिं । देवदत्तस्यायुष्यं अस्ति । व्याख्यानात् सर्वत्रार्थग्रहणं मइमइयोः पर्ययत्वादन्त्यतरोनपठनीयः ॥ आधारो
धिकरणं । कर्तृकर्महारात् तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥ सप्तम्यधिकरणे च । अधिकरणे सप्तमी स्यात् । च
कारादूरांतिकार्थेभ्यः । ओपक्षे षिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आले । स्वात्म्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वसि
न्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अंतिके वा । दूरांतिकार्थेभ्यः शक्तिविभक्तिः । अयेण सहच । फलितः । क्तस्येति विषयस्य कर्मण्यु
पसंख्यानं । अधीतिव्याकरणे । अधीतमेनेनेति विग्रहे । इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीतिः ॥ निमित्तात्कर्मयोगे । निमित्तमिहफलं ॥ योगः
संयोगसमवायात्मकः । चामणदीपिनं हतिदत्तयोर्हतिकुजरं । केरीषु चमरी हतिसीम्नि पुष्कलकोहतः । हेतुतृतीयात्र प्राप्ता । सीमां उक्तौ

न सति साकल्येनेत्यर्थः। न त्वन्तर्णभक्षणे तात्पर्यं। अन्ते म्रियं पर्यंत मधीने साभिः॥ यथा सादृश्ये। असादृश्ये एव यथावाच्यः समस्यते ते
 नेहन। यथा हरिस्तथा हरः। हरेरुपमानत्वं यथा शब्दोद्योतयति तेन सादृश्ये इति यथार्थ इति वा प्राप्तं निषिध्यते॥ यावद्बधारणे।
 यावन्तः श्लोकास्मां वन्तोऽन्युत्पन्ना मायावच्छोकम्॥ संप्रति नामात्रार्थे। शाकस्य लेशः शाकप्रतिमात्रार्थे किं। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्।
 अक्षरशलाका संख्याः परिणा। घृत व्यवहारे पराजये एवायं समासः। अक्षणे विपरीतं वृत्तमक्षपरि शलाकापरि एकपरि॥ विभाषा ब
 हिरंचवः पंचम्या। अत्र योगो विभज्यते। विभाषा अधिकारोयं। एतस्मा मर्थ्या देवप्राचीनानां नित्यसमासत्वं। सप्तपेत्तु नित्यसमासः।
 अव्ययमित्यादिसमासविधानात्। सापकात्॥ अपपरि बहिरंचवः पंचम्या। अपविष्णु संसारः। अपविष्णोः। परि विष्णोः। परि विष्णो ब
 हिरंचवः। बहिरंचवः। प्राग्वनं। प्राग्वनात्॥ आङ्मर्यादाभि विध्योः। एतयोराङ् पंचम्यं तेन वा समस्यते सो व्ययीभावः। आमुक्ति सं
 सारः। आमुक्तेः। आबालं हरिभक्तिः॥ आबालेभ्यः॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। आभिमुख्यद्योतका वभिप्रती चिह्नवाचिना स
 ह प्राग्वत्। अभ्यग्निशब्दभाः पतन्ति। अग्निमभिप्रत्यग्नि। अग्निमप्रति॥ अनुयत्समया। यंपदार्थसमया तेन लक्षणभूतेनानुः
 समस्यते सो व्ययीभावः। अनुवनमशानिर्गतः। वनस्य समीपं गत इत्यर्थः॥ यस्य चायामः। यस्य हेर्घ्यमनुनाद्योत्यते तेन लक्षणभूत
 भूतेनानुः समस्यते। अनुगंगं वाराणसी। गंगाया अनु। गंगा हेर्घ्यसदृश हेर्घ्या पलक्षितेत्यर्थः॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। एतानि निपात्य

ते। तिष्ठति गावोयस्मिन्काले सतिष्ठद्गु। दोहनकालः। आयती गवम्। इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः। समासांतं निपात्यते इत्यादि॥ पारम
 ध्येषया वा। पारमध्यशब्देष्वयं तेन सह वा समस्यते। एतत्त्वचानयोर्निपात्यते। पक्षे पक्षी तत्पुरुषः। पारंगंगादानय। गंगापारात्। म
 ध्ये गंगात्। गंगामध्यात्। महाविकल्पेन वाक्यमपि गंगायाः पारात्। गंगायामध्यात्॥ संख्या वंश्येन। वंशोद्दिधा विद्यया जन्मना च।
 तत्र भवो वंश्यः। तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते। द्वौ मुनी वंश्यो द्विमुनि। व्याकरणस्य त्रिमुनि। विद्या तद्दत्तामभेदविचक्षया त्रिमु
 नि व्याकरणं। एकविंशति भारद्वाजम्॥ नदीभिश्च। नदीभिः संख्या प्राग्वत्। समाहारे चायमिष्यते। सप्तगंगं। द्वियमुनम्॥ अन्यप
 दार्थे च संज्ञायां। अन्यपदार्थे विद्यमानं संबन्धं तदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायां। विभाषाधिकारे पि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यं
 समासः। उन्मत्तगंगं। नामदेशः। लोहितगंगं। समासांता इत्यधिकृत्य॥ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः। शरदादिभ्यश्च स्यात्समासांतोः
 व्ययीभावे। शरदः समीपं उपशरदं। प्रतिविषाशं शरद्विषाशं। अनसं। मनसं। उपानहं। दिव्यं। हिमवत्। अनडुहं। दिशं। दृशं। वि
 शं। चेतसं। चतुरं। त्यद्। तद्। यद्। कियत्। जरायाः जरस्व। उपजरसं॥ प्रतिपरसमनुभ्योश्च। यस्येति च प्रत्यक्षं। अक्षुणः। परमिति
 विग्रहे समासांतं विधानसामर्थ्यादव्ययीभावः। परोक्षे लिङिति निपातनात् परस्येकारादेशः। परोक्षं। परोक्षक्रिया इत्यादितर्ज आद्य
 चि। समक्षम्। अन्वत्तम्॥ अन्वत्। अन्वत्तादव्ययीभावा इत्यात्। नस्तद्धिते। नांतस्य मस्यटोपिः स्यात्। तद्धिते उपराजं। अध्यात्मम्।

नपुंसकादव्ययतरस्यां । अन्तंतयत् क्लीबंतदंतादव्ययीभावाद्वा । उपचर्मम् । उपचर्मम् ॥ नदीपोर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । बाह्वृ । उपनदं । उप
 नदि । उपपोर्णमासं । उपपोर्णमासि । उपाग्रहायणं । उपाग्रहायणि ॥ अजः । अयंतादव्ययीभावाद्वा । उपसमिधम् । उपसमित् ॥ गिरे
 श्वसेनकस्य । गिर्यंतादव्ययीभावाद्वा । सेनकग्रहणं पूजार्थं । उपगिरं । उपगिरि ॥ इत्यव्ययीभावः । तत्पुरुषः । अधिकारोयं प्राग्वद्
 ब्रीहेः ॥ द्विगुश्च । द्विगुरपितत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यं । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठितत्वाच्चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेश
 स्य सवचत्वात् । समासोतः प्रयोजनं पंचराजं ॥ द्वितीयाश्रितातीति पतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । द्वितीयांते श्रितादिप्रकृतिकैः संबन्धैः
 सह समस्यते स तत्पुरुषः । रुच्छंश्रितः । रुच्छाश्रितः । दुःस्वामीति । लुहिनात्यस्तः । गम्यादीनामुपसंख्यानं । ग्रामंगमी । ग्रामगमी ॥
 अन्तबुद्धिः । अन्तबुद्धिः ॥ स्वयंक्तेन । द्वितीयेति न संबध्यते । योग्यत्वात् । स्वयं कृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः ॥ खट्वाक्षेपे । खट्वा प्रकृतिकं द्वि
 तीयांतं कृतप्रकृतिकेन संबन्धेन सह समस्यते निन्दायां । खट्वा च ह्येजात्मः । नित्यसमासोयं । नहि वाक्येन निन्दा गम्येत ॥ सामि । सा
 मिच्छतं ॥ कालाः । क्तेनेत्येव । अत्यंतसंयोगार्थवचनम् । मासप्रमितः । प्रतिपञ्चद्वः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवान् ॥ अत्यंतसंयोगे च ।
 काला इत्येव । अक्रांतार्थवचनं । मुहूर्तसरवम् । मुहूर्तसुरवं । तृतीयांतकृतार्थेन गुणवचनेन तत्कृतेति लुप्ततृतीयकं तृतीयांततृती
 यांतार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शंकुलयाखंडः । शंकुलारखंडः । धान्येनाथो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्षणाकाणः ।

मानमव्ययं संबन्धेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तोतावन् । हरे इत्यधि हरि । सप्तम्यर्थस्येवात्र द्योतकोऽधि हरिः । अधि इत्यलो
 किकं विग्रहवाक्यं । अत्र निपातेनाभिहितेऽधिकरणे वचनसोऽर्थ्यात्सप्तमी ॥ अव्ययीभावश्च । अयं नपुंसकस्यात् ॥ कृत्वान
 पुंसकेषां निपदिकस्य । गोपायति गाः पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधि गोपम् । सप्तमिपे । रुच्छं सप्तमिपमुपकृच्छं । समयाग्रामं । निक
 षात्तं को । आराहनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः । अभितः परितः । अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्यो विधानसामर्थ्यात् । मडाणां समृद्धिः
 समदं । पचनं हि दुर्ध्वनं । विगता क्रद्धिः । मक्षिकाणामसविनिर्भक्षिकं । हिमस्यात्ययो । तिहिमं । अत्ययो ध्वंसः निद्रासंप्रतिनयुज्यते
 इत्यतिनिद्रं । हिमिशब्दस्य प्रकाश इति हरि विष्णोः पश्चादनुविष्णुः पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात्संयत इति भाष्यप्रयो
 गात् । योग्यतावीक्षापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुनूपं रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रतिप्रत्यर्थं प्रतिवाक्यस्य वी
 क्षायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भवाक्यमपि । शक्तिमनति क्रम्य यथावाक्ति । हरेः सादृश्यं सह रि ।
 वक्ष्यमाणेन सहस्यसः ज्येष्ठस्यापूर्वणेत्यनुज्येष्ठं । चक्रेण युगपदिति विग्रहे ॥ अव्ययीभावे चाकाले । सहस्यसः स्यादव्ययी
 भावे न तु काले सचक्रे काले तु सहपूर्वोक्तम् । सहस्रः संख्यासंखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूते सादृश्ये यथा
 स्यादित्येवमर्थः । क्षत्राणां संपत्तिः ससत्रं । रुद्धराधिक्यं समृद्धिः । अनुनूपं आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमव्यपरित्यज्य सत्तृणं

तः॥ अपेतपोढमुक्तपतिनापत्रस्तेरत्यन्तः॥ एतैः सहात्यं पंचम्ये तं समस्यते सतत्पुरुषः॥ सरवापेतः॥ कल्पनापोढः॥ चक्रमुक्तः॥ स्वर्गप
तितः॥ तसंगापत्रस्तः॥ अत्यन्तः किं॥ प्रासादात्पतितः॥ स्तोकांतिकदूसार्थक्येणिकेन॥ स्तोकात्मुक्तः॥ अत्यात्मुक्तः॥ अंतिकादागतः॥
अभ्याशादागतः॥ दूरादागतः॥ छद्मादागतः॥ पंचम्यास्तोदिभ्य इत्युक् ॥ षष्ठी॥ संबन्धेन समस्यते॥ राज्ञः पुरुषाराजपुरुषः॥ याजका
दिभिश्च॥ एभिः षष्ठ्यंते समस्यते॥ तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोयं॥ ब्राह्मणयाजकः॥ देवपूजकः॥ गुणान्तरेण तत्रोपस्थेति वक्त
व्यं॥ तत्र वंतं यद्गुणवाचितेन समासः तर्पत्ययलोपश्च॥ ननिर्धारण इति पूरणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोयं॥ सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः॥
सर्वेषां महतरः सर्वमहान्॥ कृद्योगाच्च षष्ठी समस्यत इति वाच्यं॥ इध्मात्रश्वनः॥ ननिर्धारणे॥ निर्धारणे या षष्ठी सान समस्यते॥ नृणां द्विजः श्रेष्ठः
॥ प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यं॥ सर्पिषो ज्ञानं॥ पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन॥ पूरणाद्यर्थे स
दादिभिश्च षष्ठी न समस्यते॥ पूरणे॥ संज्ञा षष्ठः॥ गुणे॥ काकर्यकाष्ण्यं॥ ब्राह्मणस्य शक्ताः॥ यदाप्रकरणादिना दंता इति विशेष्ये ज्ञातं
तदेदमुदाहरणं॥ अनित्योयं गुणेन निषेधः॥ संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात्॥ तेनार्थगौरवं बुद्धिमाद्यमित्यादिसिद्धं॥ सहितार्थास्तु
प्यर्थाः॥ फलानां सहितः॥ तृतीसमासस्तस्य देवः॥ स्वरे विशेषः॥ शत शानच्॥ द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाणोवा॥ किकर इत्यर्थः॥ अव्ययं॥ ब्राह्मण
स्य कृत्वा॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते॥ तेन तदुपरीत्यादिसिद्धमिति रक्षितः॥ तव्यं॥ ब्राह्मणस्य कर्तव्यं॥ तव्यता तु भवत्येव॥ स्वक

तव्यं॥ स्वरेभेदः॥ समानाधिकरणे॥ तस्यस्यसर्पस्य॥ विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न॥ गोर्धेनोरित्यादिषु पोरायुवतीत्यादीनां विभ
क्त्यंतरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठी समासः प्राप्तः सोप्यनेन वार्यते॥ केन च पूजायां॥ मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितोयः कस्तदंते
न षष्ठी समस्यते॥ राज्ञो मतो बुधः पूजितोवा॥ राजपूजित इत्यादौ तु पूते कान्तेन सह तृतीयांतस्य समासः॥ अधिकरणवाचिनात्
केन षष्ठी न समस्यते॥ इदमेषामासितं गतं भुक्तंवा॥ कर्मणि च॥ उभयप्रतिष्ठा कर्मणीतिया षष्ठी सान समस्यते॥ आश्चर्यगवां दोहोः गो
पेन॥ तृजकाभ्यां कर्तरि॥ कर्त्रर्थं तृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः॥ अपां स्त्रष्टा॥ वज्रस्य भर्ता॥ ओदनस्य पाचकः॥ कर्तरि किं॥ इक्षूणां भक्षण
मिक्षभाक्षिका॥ पत्यर्थं भर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः॥ भूभर्ता॥ कथं तर्हि घटानां निर्मातुं स्त्रियुवनविधातुं श्वकलह इति॥ शेष षष्ठ्या
समास इति केयटः॥ कर्तरि च॥ कर्तृष्व्या॥ अकेन न समासः॥ भवनः शायिका॥ नेह तृजनुवर्तते॥ तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृष्व्या अ
भावात्॥ नित्यं क्रीडाजीविकायाः॥ एतयो रर्थयोरनेके नित्यं षष्ठी समस्यते॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिका॥ क्रीडा विशेषस्य संज्ञा॥ संज्ञायामिति
भावेण बुद्धिः॥ जीविकायां॥ दंतलेखकः॥ तत्र क्रीडायां विकल्पे प्राप्ते जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनं॥ पूर्वपराधरो
तरमेकदेशिने काधिकरणे॥ अवयविनासहपूर्वादयः समस्यंते एकत्वं संख्याविशिष्टश्चेदवयवी॥ षष्ठी समासापवादः॥ पूर्वकायस्य पूर्व
कायः॥ अपरकायः॥ एकदेशिना किं॥ पूर्वनाभेः कायस्य॥ एकाधिकरणे किं॥ पूर्वच्छात्राणां॥ सर्वोपेकदेशोद्भासहसमस्यते॥ संख्याविशेषे

नित्यापकात्। मध्याह्नः। सायाह्नः। केचित्सर्व एकदेशः कालेन समस्यते। न त्वेव सापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तेन मध्यरात्रः। उपास्ताः।
 पश्चिमरात्रगोचरादस्यादिसिद्धमित्याहुः॥ अर्धेन पुंसकं। समाशकवाच्यार्धरात्रो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत्। एकविभक्तावषष्ठ्यंतवचनं। ए
 कदेशिसमासविषयकोयं उपसर्जनसंज्ञानिषेधः। तेन पंचरवद्वीत्यादिसिध्यति। अर्धविष्यत्या अर्धविष्यली। क्लीबे किं। ग्रामार्धः।
 इत्येक्यएव। अर्धविष्यलीनां॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाण्यन्यतरस्यां। एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा। द्वितीयभिक्षायाः द्वितीयभि
 क्षा। एकदेशिना किं। द्वितीयभिक्षायाः भिक्षुकस्य। अन्यतरां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः। भिक्षाद्विती
 यं॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। पक्षे द्वितीयाश्चितेति समासः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। जीविकाप्राप्तः। आपन्नजीविकः। जीविकापन्नः।
 इह सूत्रे द्वितीयया अतिष्ठित्वा आकारोपविधीयते। तेन जीविकां प्राप्तस्त्री प्राप्तजीविका। आपन्नजीविका॥ कालाः परिमाण
 ना। परिच्छेद्यवाचिनोक्तबन्तेन सह काला समस्यन्ते। मासो जातस्य यस्य समासजातः। द्यहजातः। द्यो रक्षोः समाहारो द्यहः। द्यहो
 जातस्येति विग्रहः। उत्तरपदेन परिमाणनादिगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्यापसंख्यानं। द्वे अहनी जातस्य यस्य द्यहजातः। अहो ह इति
 वक्ष्यमाणोद्गतेनाः। पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहार इति तन्निषेधः॥ सप्तमीशौउः। सप्तम्यंतं शौउादिभिः सह प्राग्वद्वा। अक्षेषु शौउः अस
 शौउः। अधिरात्रोत्र पठ्यते। अधुनतरपदादिति रवः। ईश्वरार्थिनः॥ सिद्धरक्षकपक्षबंधैश्च। एतैः सप्तमी प्राग्वत्। सांकाश्यासिद्धः।

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णेः। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत्। मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। उतार्थः। माषोनंका
 र्थापणं। माषविकलम्। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। आचारश्लक्ष्णः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं। मिश्रचानुपस
 र्गमधावित्यचानुपसर्गग्रहणात्। गुडसंमिश्राधानाः। अवरस्योपसंख्यानं। मासेनावरो मासोवरः॥ कर्तृकरणे कृताबद्धं। कर्तरिक
 रणे च तृतीया कृदन्तेन बद्धं प्राग्वत्। हरिणात्रातो हरित्रातः। नरेवेभिन्नो नरवभिन्नः। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं। नरवनि
 भिन्नः। कृताकिं। काष्ठेः पचति तरां। बद्धं किं दात्रेण लूनवानित्यादौ समासो न॥ कृत्ये रधिकार्थवचने। कृतिनिंदाफलकमर्थवादवच
 नमधिकार्थवचनं। तत्र कर्तरिकरणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत्। वातच्छेद्यानितृणानि। काकपेयानदी॥ अन्ते न व्यंजनं। संस्कार
 कद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्तेन प्राग्वत्। दध्ना ओदनो दध्यौदनः। इहांतर्भूतोपसर्गक्रियाद्वारा सामर्थ्यं॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणं। गुडेन
 धानागुडधानाः। मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यं॥ चतुर्थश्चतुर्थार्थबलिहितस्वरक्षितैः। चतुर्थ्यंतार्थाय यद्वाचिनार्थादिभिश्चतुर्थ्यं न
 तं वा प्राग्वत्। तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावएव। बलिरक्षितग्रहणात् सापकात्। यूपाय दारुयूपदारु। नेह। रंधयेनोस्माली। अश्व
 घासादयस्तु षष्ठीसमासः। अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगताचेति वक्तव्यं। द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्थाय वागूः। द्विजा
 र्थपयः। भूतबलिः। गोहितं। गोस्वरं। गोस्वितं॥ पंचमी भयेन। चोरादयश्चोरभयं। भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यं। चंकभी

यामेवेति नियमार्थसूत्रं । पूर्वेषु कामशमी । समर्पयः । नेह । उत्तराष्ट्रः । पंचब्राह्मणः ॥ तद्विनार्थेतिरपदसमाहारेत् । तद्विनार्थे विषये
 उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्येदिकसंख्ये प्राग्वत्त्वा । पूर्वस्यां बालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते हि पूर्वपदादसंज्ञायां अ
 इति अः । सर्वनाम्नो ह निमात्रे पुं बद्धावः । आपरशालः । पूर्वाशाला प्रियायस्येति त्रिपदे बद्धजीहो कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयो
 स्तत्पुरुषः । तेन बालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशाला प्रियः । द्विस्तसमाहारो नारत्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्विनार्थे तु षष्ठीमा
 नृणां अपत्यं षाण्मातुरः । पंचगावोधनं यस्येति त्रिपदे बद्धजीहा च बंतरत्तत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते । इंदुतत्पुरुषयो रुत्तरपदे नि
 त्यसमासवचनं ॥ गोरत्तद्विनलुकि । गंतात्तत्पुरुषा इच्छ्यात्समासां तो न तु न द्वितलुकि । पंचगवधनः । पंचानां गवां समाहारः ॥ ॥
 संख्यापूर्वो द्विगुः । तद्विनार्थे त्रैजक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ॥ द्विगुरेकवचनं । द्विग्वर्थः समाहार एकवत् । सनपुंसकमिति नपुंसकत्वम्
 पंचगवं ॥ कुसितानि कुसनेः । कुस्यमानानि कुसनेः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखरखचिः । मीमांसक दुर्दुरुदः ॥ पापाणं के कुत्सितेः
 पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ॥ उपमानानि सामान्यवचनेः । घनश्यामः । इह पूर्वपदे तत्सहो लक्षणिकमि
 तिसूचयितुं लौकिकविग्रह इव शब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थसूत्रं ॥ उपभित्तं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । उपमेयं
 व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्य प्रयोगे असति । विशेषस्य पूर्वनिपातार्थसूत्रं । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृति

गणः । सामान्याप्रयोगे किं । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥ विशेषणं विशेषेण बद्धं । भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बद्धं प्राग्वत् । नी
 लमुत्पलं नीलोत्पलं । बद्धयहणात्कचिन्नित्यं । रुक्मसर्पः । कचिन्न । रामोजामदग्न्यः ॥ पूर्वापरप्रथमजघन्यसमानमध्यमध्यमच
 राश्व । पूर्वनिपातनियमार्थमिदं । पूर्ववै व्याकरणः । अपराध्यापकः । अपरस्यार्धे यश्च भावो बक्तव्यः । अपरस्यासावर्धश्च पश्चादर्थः
 कथमेकवीर इति । पूर्वकाले केति बाधित्वा परत्वाद्नेन समासे वीरैक इति हि स्यात् । बाहुलकाद्भव्यति ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । श्रेण्या
 दिषु च्यर्थवचनं । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणि कृताः ॥ तेन न नृविशिष्टेनानन्र । कृतंचतदकृतंचकृताकृतं । वाकपार्थिवो वीरः । नां सिद्ध
 ये उत्तरपदे लोपस्योपसंख्यानं । शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ॥ सत्त्वहस्तपरमोत्तमोत्कृष्टः पूज्यमानेः । सद्देवः । व
 क्ष्यमाणेन महो आकारः । महावै व्याकरणः । पूज्यमानेः किं । उत्कृष्टो गोः । पंचादुधत इत्यर्थः ॥ इंदारकुनागकुंजरैः पूज्यमानमृगो
 इंदारकः । व्याघ्रादिराकृतिगेणत्वादेव सिद्धे सामान्येयोनरसति ॥ यो दायुवलिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्ष्यणी प्रवक्तृश्चात्रि
 याध्यापे भूतेर्जातिः ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । पुंवत्कर्मधारयजानीयदेशीयेषु । कर्मधारयेजानीयदेशीययो
 श्वपरतोभाषितपुंस्कात्पर उड्भावो यस्मिन् तथाभूतं पूर्वपुंवत् । पुरणी प्रियाश्च प्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्द
 शी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पंचमभार्या । स्त्रोघ्नभार्या ।
 अयोगार्थवचनं ॥ कतरकतमोजातिपरिप्रश्ने । कतरकवः । कतमकलापः । गोत्रंचरणैः सहेति जातित्वं ॥ किंसेवे । कुत्सितो राजा ॥

सुकेशीभार्या। ब्राह्मणभार्या। एवं पाचकजातीया। पाचकदेशीयेत्यादि। इभपोटा। पोटीस्त्रीपुंसलक्षणा॥ इभयुवतिः। अनिस्तोत्रः। उदक्
 कतिपयं। गृष्टिः सकृत्सूता। गोगृष्टिः। धेनुर्नवसूतिका। गोधेनुः। वशाबंध्या। गोवशा। वेहदुर्भोषघतिनी। गोवेहत्। वक्त्रयणीतरुण
 वत्सा। गोवक्त्रयणी। कचप्रवक्ता। कचश्चोत्रिया। कठाध्यापकः। कचधूर्तः॥ प्रज्ञासावचनेनैव। एतेः सहजातिः समस्यते। गोमतल्लिका। गोम
 चर्चिका। गोप्रकांडं। गवोद्वः। गोतल्लजः। प्रज्ञास्तगोरित्यर्थः। मतल्लिकादयो नियतलिंगाः। ननु विदोष्यनिघ्नाः। जातिः किं। कुमारीम
 तल्लिका॥ युवारवत्ततिपल्लितवलिनजरतीभिः। पूर्वनिपातनियमार्थसूत्रं। लिंगविशिष्टभाषया युवतिराच्चापि समस्यते। युवारवत्
 तिः युवरवत्ततिः। युवतिः खलती युवरवत्तती। युवजरती। युवत्यामेव जरती धर्मोपलंभेन तदुपायोपात्तामानाधिकरण्ये॥ कृत्यतुल्या
 रव्या अजात्या। भोज्योद्यं। तुल्यश्वेतः। सहृदाः श्वेतः। अजात्या किं। भोज्योदयः। प्रतिषेधात्सामर्थ्याद्विशेषणसमासोपिन॥ वर्णाव
 र्धेन। समानाधिकरणेन सह प्राग्वत्। कृष्णसारंगः॥ कडाराः कर्मधारये। कडारादयः शब्दाः कर्मधारयेवापूर्वप्रयोज्याः। कडारेजेमि
 निः। जैमिनिकडारः॥ कुमारश्चमणादिभिः। कुमारीश्चमणा। कुमारश्चमणा। इह गणेशमणाप्रव्रजितागर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिंगाः पठ्यं
 ते। लिंगविशिष्टपरिभाषया एतदेव सापकं बोध्यं॥ चतुष्पादोगर्भिण्या। चतुष्पाज्जातिवाचिनोगर्भिणीराच्चेन सह प्राग्वत्। गोगर्भिणी।
 मयूरव्यसकादयश्च। एते निपात्यंते। मयूरो व्यसको मयूरव्यसकः। व्यसको धूर्तः। उदकच अवाकच उच्चावचं। निश्चितं च प्रवित्तं च निश्च ५५

आनपशुक्तः। स्त्रीपक्षः। चक्रबंधः॥ ध्यांक्षेणक्षेपे॥ ध्यांक्षवाचिना सह सप्तम्यंतं प्राग्वद्वाचिनांदायां। तीर्थे ध्यांक्ष इव तीर्थे ध्यांक्षः। तीर्थे क
 कः। क्षेपे किं। तीर्थे ध्यांक्षस्तिष्ठति॥ कृत्यैर्कणे। सप्तम्यंतं कृत्यप्रत्ययांतेः सह प्राग्वदावश्यकं। मासे देयमृणं। ऋणग्रहणनियोगोपल
 क्षणार्थं। पूर्वाह्णे गेयं साम। ऋणे किं। तत्पुरुषेति बहुलमित्यलुक्। मासे देयाभिसां॥ संज्ञायां। सप्तम्यंतं कया प्राग्वत्संज्ञायाम्।
 वाक्येन संज्ञानेव गमान्नित्यसमासोयं। अरण्येति लकाः। वने कसेरुकाः। हलदंतादिति सप्तम्या अलुक्॥ केना होरात्रावयवाः
 । अहोरात्रेश्चावयवाः सप्तम्यंताः कान्तेन सह प्राग्वत्। पूर्वाह्णकृतं। अपराह्णकृतं। मध्यरात्रकृतं। अवयवग्रहणं किं। अदिहृष्टं। तत्र
 तत्रेत्येतत्सप्तम्यंतं कान्तेन सह प्राग्वद्वा। तत्रभुक्तं॥ क्षेपे। सप्तम्यंतं कान्तेन सह प्राग्वत्क्षेपे। अवतक्षेन कुलस्थितं। तततत्॥ पात्रे स
 मितादयश्च। एते निपात्यंते क्षेपे। पात्रे समिताः। भोजनसमये एव संगताः। ननु कार्यं। गेहेश्वरः। गेहेर्नदी। आकृतिगणोयं। चकारो
 वधारणार्थः। तेनैषां समासांतरे घटकतया प्रवेशोन। तेन परमाः पात्रे समिता इति वाक्यं। ननु परमपात्रे समिता इति॥ पूर्वका मेव
 तैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन। विशेषणविशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थसूत्रं। एकदा वस्य॥ दि
 वसंख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च। पूर्वस्नानः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्वयासिकाः। जरन्नयायिकाः।
 पुराणमीमांसकाः। नवपात्रकाः। केवलवैय्याकरणाः॥ दिवसंख्ये संज्ञायां। समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः। संज्ञा

कभावो निपातनात् । नक्षरतीति न सत्रं । क्षीयतेः सरतेर्वाक्षत्रमिति निपात्यते । नक्रामतीति नक्रः ॥ क्रमेर्ङ् । न अकमस्मिन्निति नाकः ॥ न गोपा
णिष्यन्त्यन्तरस्था । नग इत्यत्र नञ्प्रकृत्या । नगाः अगाः पर्वताः । अग्राणिष्ठकिं । अगो वृषलः शतिने । नित्यं क्रीडेत्यन्तानित्यमित्यनुवर्तमाने ।
कुगतिप्रादयः । एते समर्थे न नित्यं समस्यन्ते । कुस्मितपुरुषः कुपुरुषः । गतिश्चेत्यनुवर्तमाने ॥ ऊर्वादिचिञ्चश्च । एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः
स्कः । ऊरीकृत्य । शक्नीकृत्य । पटपटाकृत्य । कारिकावाच्यस्योपसंख्यानं । कारिकाक्रिया । कारिकाकृत्य ॥ अनुकरणं चानिति परं । खाद्य
कृत्य । अनिति परं किं । खादिति कृत्या निरर्थवत् ॥ आदरात् आदरयोः सदसती । सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥ भूषणेत्वं । अलंकृत्य । भूषणे किं ।
अलंकृत्योदने गतः पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादिसंज्ञास्वीकृतात्कृञ्विषया ॥ अंतरपरिग्रहे । अंतर्हृत्य । मध्ये हृत्येत्यर्थः । अप
रिग्रहे किं । अंतर्हृत्वा गतः । हतं परिग्रह्य गत इत्यर्थः ॥ कणे मनसीत्याप्रतीक्षाते । कणे हृत्यपयः पिबति । मनो हृत्य । कणे वाचः सप्तमीप्रति
रूपको निपातो भिलाषातिशये वर्तते । मनः शब्दोप्यत्रैव । पुरोव्ययम् । पुरस्कृत्य ॥ अस्तं च । अस्तमिति मांतमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य
अछगत्यर्थवद्देशु । अव्ययमित्येव । अछगत्य । अछोद्य । अभिमुखंगत्वा उच्छाचेत्यर्थः । अव्ययं किं । जलमच्छगच्छति ॥ अदो नुपदेशे ॥
अदः कृत्य । अदंकृतं । परंप्रत्ययपदेशो प्रत्यदाहरणं ॥ तिरोऽन्तर्धौ । तिरोभूय ॥ विभाषा कृञि । तिरः कृत्य । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा ॥ उ
पाजेन्वाजे । एते कृञिवागति संज्ञौ स्तः । उपाजे कृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजे कृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य च लमाधायेत्यर्थः ॥ सा

क्षात्प्रभृतीनि च । कृञिवागति संज्ञानित्यः । अर्थ इति वक्तव्यं । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणे कृत्य । लवणे कृत्वा । मांतत्वं निपातनात् ॥
अनत्याधान उरसि मनसी । उरसि कृत्य । उरसि कृत्वा । अशुपगम्येत्यर्थः । मनसि कृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुप
पः । तत्र न । उरसि कृत्वा माणिशेते ॥ मध्ये पदे निवचने च । एते कृञिगति संज्ञास्कः अनत्याधाने । मध्ये कृत्य । मध्ये कृत्वा । पदे कृत्य । प
दे कृत्वा । निवचने कृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ॥ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने । कृञि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमि
त्यर्थः । हस्ते कृत्य । पाणे कृत्य ॥ प्राध्वं बंधने । प्राध्वमित्यव्ययं । प्राध्वं कृत्य । बंधने नानु कूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे
प्राध्वं कृत्वा ॥ जीविकोपनिषदावोपम्ये ॥ जीविका मिव कृत्वा जीविका कृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । ओपम्ये किं । जीवि
कां कृत्वा । प्रादियहणमगत्यर्थः । कपुरुषः । अत्र वार्तिकानि । प्रादयोगनाद्यर्थे प्रथमया । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । अत्यादयः कानाद्यर्थे द्विती
यया । अतिक्रान्तो मातां अतिमातः । अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीया । अवक्रुष्टः को किल या अवको किलः । पर्वदयोक्तानाद्यर्थे चतुर्थ्या
परिलानोध्ययनाय पर्वध्ययनः । निरादयः कानाद्यर्थे पंचम्या । निष्क्रान्तः कोशां व्यानिष्कोशां बिः । कर्मप्रवचनीयानां निषेधः । हस्त
प्रति । तत्रोपपदं सप्तमीसंज्ञं । सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्मितं कुंभारित्वा च कं पदमुपपद संज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्वे वक्ष्यमाणाः
प्रत्ययः स्फुः ॥ उपपदमिति ॥ उपपदं स्फुवं संसमर्थे न नित्यं समस्यन्तेः तिङ् । तश्च समासः । कुम्भं करोतीति कुंभकारः । इह कुम्भं अस्कार इत्यलौकि

कंप्रक्रियावाक्यं । अतिङ्किं । माभवान्भूत् ॥ माडि लुङ्गिति सप्तमीनिर्देशान्माडुपपदं । अतिङ्गुहणं जापयति सप्तमेत्येतन्नेहानुवर्ततेति ।
पूर्वसूत्रेपि गतिग्रहणं पृथक् कृत्यातिङ्गुहणं तत्रापेक्ष्यते । सप्तमेति च निवृत्तं । तथा । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्
सुबुत्पत्तेरिति सिद्धं । व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ॥ अमेवाव्ययेन । अमेव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन समस्यते । स्वाङ्कारं । तदेवे
ति किं । नेह ॥ कालसमयवेलासक्तुमुत् । कालः समयो वेलावाभोत् । अमेवेति किं । अग्रेभोजं । अग्रेभुक्ता । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वधितिच्काण
मुत् । अमाचान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां । उपदंशास्त्वृत्तीयायामित्यादीनि उपपदानि अमंतेनाव्ययेन सह वास
मस्यंते । मूलकेनोपदंशं भुंक्ते मूलकोपदंशं ॥ क्त्वाच । तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि तांतेन सह वासमस्यंते । उच्चेः कृत्या उच्चेः कृत्वा । अव्ययेथर्थमि
प्रतारव्यानेकजः क्त्वाणमुत्ताविति क्त्वा । तृतीप्रभृती । नीति किं । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः । संख्याव्ययादे
रंगुल्यंतस्य तत्पुरुषस्य समासोत्तः । च स्यात् । द्वे अंगुलीप्रमाणमस्य द्वांगुलं दारु । निर्गतमंगुलिभ्यो निरंगुलं ॥ अहः सर्वेकदेशा संख्यात
पुण्याच्चात्रात्रेः । एभ्योरात्रेरात्र्याच्चासंख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वाहार्थं । अहश्चरात्रिश्च अहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वरात्रेः पू
र्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयोरात्र्योः समाहारो ह्योरात्रः । अतिक्रांतोरात्रिमतिरात्रेः ॥ राजाहः सखिभ्यश्च । एतदेतान्तत्पुषा
दृच्यत् । परमराजः । अतिराजः ॥ कच्छसरकः ॥ अहश्चरेवेव । देवोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनीभूतो ह्यहीनः । तद्वितार्थे द्विः ।

प्रचं । नास्ति किंच यस्या किंचनः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्रीतपिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते साश्रीतपिबता । पचत
भृञ्जता । रवादतमोदता । नास्ति कुतोभयं यस्य स कुतोभयः । अन्योराजाराजांतरं । विदेवचिन्मात्रं । एहीउदयो न्यपदार्थं । एहीउद
नित्यास्मिन्कर्मणितदेहीडं । एहियवं । उद्धुरकोष्ठात् उद्धुरजदेहीनियस्यां क्रियायो सो उद्धुरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिदं पाठः ।
जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्णे कर्तारं चाभिदधाति । जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्यगम्ये समासेन च कर्ताभिधीयते इत्यर्थः ।
जहिजोडः । जहिस्तंबः । नास्ति कुतोभयं यस्य स अकुतोभयः । अन्योराजाराजांतरं । विदेवचिन्मात्रं । अविहितलक्षणस्तत्पुरुषस्त
मयूरव्यंसकादिषु दृष्टव्यः ॥ ईषदकृता । ईषदित्ययं शब्दोः कृदंतेन समस्यते । ईषस्यिङलः । ईषदुणवचनेनेति वाच्यं । ईषदकं । न
अ । नञ्स्वपासमस्यते । नलोपो नञः । नञोनस्यलोपः स्यादुत्तरपदे । अत्राह्वणः । तस्मान्नुडवि । लुप्तनकारान्न अउत्तरपदस्याजदितुं शक्य
मः स्यात् । अनश्चः । अर्थभावे व्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते । रक्षोहागमरुध्वसंदेहाः प्रयोजनमिति । अदुतायामसंहितमिति
च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादिसिद्धं । नञोनलोपस्तिङि पक्षे । अपचसितं जातम् । नैकधेयादौ तु
नशब्देन सह सप्तम्येति समासः । नभ्राणलपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनरवनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । पादिनिशब्दतः ।
विदाइत्यस्य नञः । नसत्या असत्याः । नअसत्यानासत्याः । नमुंचतीनि नमुचिः । नकुलस्य । नरवमस्य । नस्त्रीनपुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंस

वानरश्वा ॥ उत्तरमृगपूर्वाच्चसक्थः ॥ चादुपमानात् ॥ उत्तरवथं ॥ मृगसक्थं ॥ पूर्वसक्थं ॥ फलकमिवसक्थं फलकसक्थं ॥ नावो द्विगोः ॥
 नौशब्दात्ता द्विगोष्टयस्यानुतद्धितलुकि ॥ द्वाभ्यांनोभ्यामागतो द्विनावनूप्यः ॥ द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणादुल्ल
 देलुक् ॥ पंचनावप्रियः ॥ द्विनावं ॥ त्रिनावं ॥ अतद्धितलुकीति किं ॥ पंचभिर्नोभिः कीतापंचनोः ॥ अर्धाच्च ॥ अर्धान्नावष्टय्यात् ॥ न
 वार्धमर्धनावं ॥ क्लीबत्वं लोकात् ॥ रवार्थाः प्राचाप् ॥ द्विगोर्धाच्चरवार्थाष्टज्वा ॥ द्विखारं ॥ द्विखारि ॥ अर्धखारं ॥ अर्धखारि ॥ द्वित्रिभ्या
 मंजलेः ॥ दज्वास्यात् द्विगो ॥ दंजले ॥ दंजलि ॥ अतद्धितलुकीत्येव ॥ द्वाभ्यामंजलिभ्यां कीतः दंजलिः ॥ ब्रह्मणोजानपदारव्याया ॥ ब्रह्मो
 तान्तत्पुरुषादृच्यत्समासेन जानपदत्वमारव्यायते चेत् ॥ सराष्ट्रे ब्रह्मा सराष्ट्रब्रह्मः ॥ कुमहद्ब्रह्ममन्यतरस्यां ॥ आभ्यां ब्रह्मणो वादृच्य
 तत्पुरुषे ॥ कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः ॥ कुब्रह्मा ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ महत्त आकारो तादेव ॥ स्यात्समानाधिकरणे
 तरपदे जातीये च परे ॥ महाब्रह्मः ॥ महाब्रह्मा ॥ महादेवः ॥ महाजातीयः ॥ समानाधिकरणे किं ॥ महत्तः सेवामहत्सेवा ॥ लाक्षणी किं विहा
 यप्रतिपदोक्तसन्महदिनि समासो ग्रहीष्यते इति चेत् ॥ महाबाहुर्न स्यात् ॥ तस्माच्छ्रुण प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषाने
 ह प्रवर्तते ॥ समाधिकरणग्रहणसमर्थ्यात् ॥ आदितियोगविभागादात्वं ॥ प्रागेकादशाभ्य इति निर्देशाद्वा ॥ एकादश ॥ महतीशब्दस्य
 पुंल्लक्ष्मधारयेति पुंल्लक्ष्मवेकते आत्वं ॥ महाजातीया ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्याते पुंल्लक्ष्मवत् ॥ असमानाधिकरणार्थमिह ॥

महत्यामहतो वा घासो महाघासः ॥ महाकरः ॥ महाविशिष्टः ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ अष्टाकपालः ॥ गविचयुक्ते ॥ गोशब्दे परे युक्ते इत्यर्थे गम्ये
 ष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टागवंशकटं ॥ अच्यत्यन्ववेत्यत्राजितियोगविभागाद्बुद्धीहावय्यच् ॥ अष्टानांगवांसमाहारोष्टवं ॥ तच्च
 कत्वा छकटमष्टागवमिति वा ॥ अष्टनः सख्यायामबुद्धीह्यशीत्योः ॥ आख्यात् ॥ द्वौ च दश च द्वादश ॥ द्वाधिकादशेति वा ॥ द्वाविंशतिः ॥
 अष्टादश ॥ अष्टाविंशतिः ॥ अबुद्धीह्यशीत्योः किं ॥ द्विचाः ॥ द्वाशीतिः ॥ प्राकृतात्तद्विक्त्यं ॥ नेह ॥ द्विशतं ॥ द्विसहस्रं ॥ त्रैलोक्यः ॥ त्रिवायस्यत्रयः ॥ ति
 स्यात्पूर्वविषये ॥ त्रयोदश ॥ त्रयोविंशतिः ॥ बुद्धीह्यौलुत्रिदशत्रिदशः ॥ स्रजर्थे बुद्धीहिः ॥ अशीतो लुच्यशीतिः ॥ प्राकृतात्तद्विक्त्यं ॥ त्रिश
 तं ॥ त्रिसहस्रं ॥ विभक्तित्वा रिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां ॥ द्वाष्टनोस्त्रैश्च प्रागुक्तवास्याच्चत्वारिंशदोपरे ॥ द्विचत्वारिंशत् ॥ द्वाचत्वारिंशत् ॥ अष्टचत्वारिं
 त् ॥ अष्टाचत्वारिंशत् ॥ त्रिचत्वारिंशत् ॥ त्रयश्चत्वारिंशत् ॥ एवं पंचाशत् षष्टिसप्ततिर्विंशतिषु ॥ एकादशे कस्य चाडक् ॥ एकादिर्नञ्प्रकृत्या
 स्यादेकस्याडुगागमश्च ॥ नञो विंशत्यासमासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः ॥ अनुनासिकविकल्पः ॥ एकेन न विं
 शतिः ॥ एकान्नविंशतिः ॥ एकादशविंशतिः ॥ एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥ षषड्त्वं दत्तदशधा सूत्ररपदादेः षुत्वं च धासुवेति बाच्यं ॥ षोडश ॥ षोडा ॥ षड्धा ॥ मरुबल्लिगं हं हन्तत्पुरुषयोः ॥ एतयोः परपदस्येवल्लिगं स्यात् ॥ कुक्कुरमयूरीविमो ॥ मयूरीकुक्कुराविमो ॥ अर्ध
 पिप्पली ॥ द्विगुप्राप्तापन्नात्पूर्वगनिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः ॥ पंचस्रकपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरोडाशः ॥ प्राप्नो जीविको प्राप्

जीविकः। आपन्नजीविकः। अलंकुमार्ये अलंकुमारिः। अतएवज्ञापकात्समासः। निषेकादेशाविः॥ पूर्वचदश्चउबो। द्विवचनमतेत्रं
अश्वउबो। अश्वउवान्। अश्वउवेः॥ रात्राङ्गाः पुंसि। एतदंतो द्वंद्वतत्पुरुषौ पुंस्येव। अनंतरत्वात्परबल्लिं गतापवादोप्ययं परत्वात्समाहार
नपुंसकतां बाधते। अहोरात्रः। रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः। पूर्वाह्णः। द्यहः। संख्यापूर्वरात्रं क्लीबं। द्विरात्रं। त्रिरात्रं। गणरात्रं॥ अपभ्रंतपुस
कं। तत्पुरुषइत्येव। अन्यत्रत्वपथोदेशः। कृतसमासांतनिर्देशान्नेह। अपंथाः॥ अर्धर्चाः पुंसि च। अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे चस्युः
अर्धर्चः। अर्धर्चः। ध्वजं। ध्वजः। एवंतीर्थशरीरमंडपयूपदेहअंकुशकेलवाइत्यादि॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्॥
एकोप्यर्थो वा बहुवद्भवति। ब्राह्मणाः पूज्याः। ब्राह्मणः पूज्यः॥ अस्मदो द्वयोश्च। एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं वा स्यात्। वयं
ब्रूमः। पक्षे अहं ब्रवीमि। आवां ब्रूवति वा। सविशेषणस्य प्रतिषेधः। पटुरहं ब्रवीमि॥ फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च न सत्रे। द्वित्वे बहुत्वप्र
युक्तं कार्यं वा स्यात्। पूर्वफल्गुन्यो पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वप्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। न सत्रे किं। फल्गुन्यो माणविके॥ तिथ्यपुनर्वस्वोर्न
सत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं। बहुत्वे द्वित्ववद्भवति। तिथ्यपुनर्वस्वचतिथ्यपुनर्वस्व। तिथ्येति किं। विशारवानुराधाः। न सत्रे
ति किं। तिथ्यपुनर्वसवो माणवकाः॥ सनपुंसकं। समाहारे द्विगुर्द्वंद्वश्च नपुंसकं स्यात्। परबल्लिंगापवादः। पंचगवः। दंतोष्ठं। अकार
तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः। पंचमूर्त्ति। आबंतो वा। पंचरवद्दी। पंचरवद्दी। अनोनलोपश्चवाचद्विगुः स्त्रीमां। पंचतक्षं। पंचतक्षी

तमधीष्ठरत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहः संबत्सराच्चेति रवः। लिंगाविशिष्टपरिभाषा अनित्यत्वान्नेह। मद्राणां रात्री मद्रांसी॥ अ
हो हारतेभ्यः। सर्वादिभ्यः परस्याहन्नादस्याहोदेशः स्यात्समासांतपरे॥ अहोदंतात्। अदंत पूर्वपदस्थो फोत्तरस्याहो न स्थणः स्यात्।
सर्वाहः। पूर्वाहः। संख्याताहः। द्वयोरहोर्भवः॥ कालादुच्च। द्विगोर्लुगनपत्यइति वज्रो लुक्। द्यहः। स्त्रियामदंतत्वाद्वाप्। द्यहः। द्यहः प्रियः।
अत्यहः॥ स्रभादिषु च। एषुणात्वं न स्यात्। दीर्घाद्दीर्घावृद्ध। एवं चैतदर्थमहइत्यदंतानुकरणे शो न कतव्यः। प्रातिपदिकांते तिणत्ववारणा
यक्षभ्रादिपाठस्यावश्यकत्वात्। अदंतादितित परकरणान्नेह। परागतमहः पराहः॥ न संख्यादेः समाहारे। समाहारे वर्तमानस्य संख्या
देशाद्देशो न स्यात्। संख्यादेशेति स्पष्टार्थः। द्वयोरहोः समाहारो द्यहः। न्यहः। उत्तमेकाभ्यां च। आभ्यामद्देशो न। उत्तमशब्दोत्पत्त्यर्थः।
पुण्यशब्दमाह। पुण्येकाभ्यामित्येवतु सूत्रयितुमुचितं। पुण्याहं। एकाहः। उत्तमहणमुपांत्यस्यापि यहाणार्थमित्येके। संख्याताहः॥
अथारव्यायामुरसः। टच्चात्। अश्वानामुरइवाश्वोरसं। मुरव्याश्चइत्यर्थः। अनोश्वायः सरसां जातिसंज्ञयोः। टच्चाज्जातो संज्ञोपां च।
उपतसं। अमृताशमः। कालायसं। मंडकसरसमिति जातिः। महानसं। पिंडाश्मः। लोहितायसं। जलसरसमिति संज्ञा॥ यामकोदाभ्यां च
तक्षः। यामस्य तक्षायामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुद्यांभवः कौटः स्वतंत्रः सचासोतक्षाचकौटतक्षः॥ अतेः शूनः। अतिशो बराहः।
अतिशो सेवा॥ उपमानादप्राणिषु। अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शूनश्च्युत्। आकर्षश्चेवाकर्षश्च। अप्राणिषु किं। वानरः श्वेव

सि. को. स. स.

६०

बान्धवो वा

गोशात्का। श्वनिशं। श्वनिशा। तत्पुरुषोः नञ्कर्मधारय इत्यनुच्चेनेह। दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना। इति तत्पुरुषः॥ ॥
त्रोषो बहुव्रीहिः। अधिकारोयं। द्वितीयाश्रितेत्यादिनायस्यत्रिकस्यविशिष्यसमासो नोक्तः सशेषः। प्रथमांतमित्यर्थः॥ अने
कमन्यपदार्थे। अनेकं प्रमांतमन्यस्यपदस्यार्थेवर्तमानं वासमस्यते सबहुव्रीहिः। अथप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरितिसमा
नाधिकरणानामिति च फलितं। प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको यामः। ऊढरथोः नडुन। उपहतपशुरुदः। उद्धतोदनास्त्राली। पा
तांबरः। वीरपुरुषको यामः। प्रथमार्थे तु न। रुष्टे देवे गतः। अधिकरणानामपिन। पंचभिर्भुक्तमस्य। प्रादिभ्यो धातुजस्य
वाच्योच्चोत्तरपदलोपः। प्रपतितर्पणः प्रपर्णः। नञोत्तरार्थानां चोत्तरपदलोपः। अविद्यमानः पुत्रः अपुत्रः। अस्तीति विभक्ति
प्रतिरूपकमव्ययं। अस्ति क्षीरोगोः॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुत्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी प्रियादिषु। भाषि
तपुंस्कादनुत्। ऊढो भावो यस्य मिति बहुव्रीहिः। निपातनासंचम्या अनुक्। षष्ठ्याश्चलुक्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्त
पुंस्कं तस्मात्पर ऊढ भावो यत्र तथा भूतस्य स्त्री वाचकस्य पुंवाचकस्य वचनं पुंस्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे उत्तरपदेन तु पूरण्यं
प्रियादोचपरतः। गोस्त्रियो रिति ह्रस्वः। चित्रा गावो यस्येति लौकिकवियहे चित्रा अस्रगो अस्र इत्यलौकिकवियहे चित्रगुः। नृपव
द्भाष्यः। चित्रा जरती गौर्यस्येति वियहे अनेकोक्तेर्बहुनां बहुव्रीहिः॥ अत्र केचित्। चित्रा जरतीयुः। जरती चित्रा गुर्वा। एवं दीर्घत

६०

नीजंघः। तन्वीदीर्घजंघः। त्रिपदे बहोव्रीहो प्रथमं न पुंवत्। उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यधानात्। द्वितीयमपिन पुंवत्। पूर्वपदत्वाभावात्। उ
त्तरपदशब्दो हि समासस्य चरभावयवे नूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे इति वदन्ति। वस्तुतस्तु पूर्वपदमाक्षिप्यते। आनङ् अत इ नेह
त्यत्र यथा। तेनोपांतस्य पुंवदेव। चित्रा जरदुरित्यादि। अतएव चित्रा जरस्यो गावो यस्येति द्वंद्वगर्भे पि चित्रा जरदुरिति भाष्यं। कर्मधा
रय पूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्। जरचित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्वीकः। स्त्रियाः किं। ग्रामणिकुं लृट् छिरस्य ग्रामणिदृष्टिः।
भाषितपुंस्कात् किं। गंगाभार्यः। अनूङ् किं। वामो नृभार्यः। समानाधिकरणे किं। कल्याः माता कल्याणी माता। स्त्रियां किं। कल्याणी प्या
प्रधानः। पूरण्यात्। अपूरणी प्रमाण्योः। पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिंगं तदनात्ममाण्यं ताच्च बहुव्रीहेरप्यात्। कल्याणी पंचमीयासां
सत्रीणां ताः कल्याणी पंचमारात्रयः। स्त्रीप्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः। पुंवद्भावनिषेधो अप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यमेव। रात्रिः पूरणी
बान्ध्याचे स्फुटो दाहणे मुरव्या। अन्यत्र तु॥ न द्यतश्च। नद्युत्तरपदाददंतोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्यात्। पुंवद्भावः॥ केणः। केपरेणो
द्वस्वः स्यात्। इति प्राप्ते। न कपि। कपिपरे द्वस्वान् स्यात्। कल्याणपंचमीकः पक्षः। अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थत
यारात्रिरप्रधानं। बहुकर्तृकः। अप्रियादिषु किं। कल्याणी प्रियः प्रिया। मनोहा। कल्याणी सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्व
सा। कोता। शांता। समा। चपला। उहिता। वामा। अबला। तनया। सामान्येन पुंसकं। दृढभक्तिर्यस्येदं दृढभक्तिः। स्त्रीत्वविभक्त्यां तु

दृढाभक्तिः। तसिलादिषु कृत्वसकृजंतेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्। परिगणनं कर्तव्यं। अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय
त्रतसो। तरतमपौ। चरदजातीयरो। कल्पपूदेरीयरो। रूपव्याशपौ। थाल। तिलथ्यनौ। बह्वीषु। बहुत्र। बहुतः। दर्शनीयतरा। दर्शनी
यतमा। धर्षेति वक्ष्यमाणोद्भवः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते। पदितरा। पदितमा। पदुचरी। पदुजातीया। दर्शनीयकल्या। दर्शनीयदेशी
या। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। बहुथा। प्रशस्ता वकी वृकतिः। अजाभ्योहिता अजथ्या। शसिबहुत्वात्थस्यपुंवद्भावोक्तव्यः
बह्वीभ्योदेहिबहुत्राः। अत्यशः। त्वत्तलोर्गुणवचनस्य। शकूयाः भावः शकृत्। शकृता। गुणवचनस्येति किं। कर्त्तव्यः भावः कर्त्तृत्वं
शरदः कृतार्थं तेत्यादौ तु सामान्येन पुंसकं। भस्यादितद्धिते। हस्तिनीनां समूहो हासिकं। अदे किं। रौहिणेयः। स्त्रीभ्योदगितिदोत्रगु
ह्यते। अग्नेर्दगितिद्विकितुपुवदेव। आप्नयीदेवतायस्य स्वातीपाकस्याग्नेयः। सपत्नीशब्दस्त्रिधा। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छाईरवादित्वा
न्दीन्येकः। समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्यनित्यस्त्रीलिंगोद्दितीयः। स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषि
तपुंसकृतीयः। आद्ययोः शिवाद्यण। सपत्या अपत्यं सापत्नः। तृतीया तु लिंगविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदोऽप्येव नत्वण्। लक्षणा
शिवादौ नृद्वयोरेव ग्रहणात्। सापत्यः। ~~दृक्~~ ~~उ~~ सोश्च। भवत्याच्छात्राभावत्वात्। भवदीयाः। एतद्वर्तिकमेकतद्धिते च तिसूत्रं चनेक
र्तव्यं। सर्वनाम्नोद्गतिमात्रश्रुतिभाष्यकारेष्ट्यागतार्थत्वात्। सर्वमयः। सर्वकाम्यति। सर्वकामार्थायस्यसर्वकामार्थः। सर्वप्रियइत्यादि।

लक्षणा
६३

पात्राद्यंतस्यन। पंचपात्रं। त्रिभुवनं। चतुर्गुणं। पुण्यसुदिनाभ्यामङ्कः क्लीबतेष्टा। पुण्याहं। सुदिनाहं। सुदिनशब्देन प्रशस्तवाची। पथः संख्या
व्ययादेः। संख्याव्ययनूपादेः परः कृतसमासांतः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः। त्रयाणां पथाः त्रिपथं। विरूपः पंथाः विपथं। कृतसमासांतय
हणान्तेह। रूपंथाः। सामान्येन पुंसकं। मृदुपचति। प्रातः कमनीयं। तत्पुरुषोऽनत्रकर्मधारयः। अधिकारोयं। संज्ञायां कंधोशीनरेषु।
कथांतस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्। साचेड्वाीनरदेशोत्पन्नायाः कंधायाः संज्ञा। कश्चामस्यात्पत्न्यानि सोऽशमयः तेषां कंधासोऽशमिकंथं। संज्ञायां किं
प्रीरणकंधा। उशीनरेषु किं। दाक्षिकंधा। उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिरव्यासायां। उपज्ञांत उपक्रमंतश्च तत्पुरुषो न पुंसकं स्यात्तयोरुपज्ञायमा
नोपक्रम्यमाणयोरिति प्राथम्यं चेदरव्यातुमिष्यते। पाणिनेरुपज्ञापाणिन्युपज्ञं यथः। नंदोपक्रमं द्रोणः। छायाबाहुल्ये। छायांतस्तत्पुरु
षो न पुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये। इक्षुछोणोया इक्षुछायं। विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः। इक्षुछायानिषादिन्यइतितु आसमं
तानिषादिन्यइत्याङ् प्रश्नेषो बोध्यः। सभाराजामनुष्यपूर्वा। राजपर्यायपूर्वः मनुष्यपूर्वश्च सभांतस्तत्पुरुषो न पुंसकं स्यात्। इतसभं। ईश्वरस
भं। पर्यायस्येवेत्येते। नेह। राजसभा। चंद्रगुप्तसभा। अमंष्ट्रशब्दोद्धारस्तः पिशाचादीनाह। रक्षः सभं। पिशाचसभं। अशालाच। संघात्तार्था
यासभा तदंतस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्। स्त्रीसभं। स्त्रीसंघातइत्यर्थः। अशालाकिं। धर्मसभा। धर्मशालेत्यर्थः। विभाषासेनासराच्छाया
शालानिज्ञानां। एतदंतस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात्। ब्राह्मणसेनं। ब्राह्मणसेना। यवसरं। यवसरा। कुड्यछायं। कुड्यछाया। गोशालं।

पूर्वस्येवेहं । भस्मेषादेतिलिङ्गात् । तेनाकचिश्चकशेषहत्तोचन । सर्चिका । सर्वाः । कुक्कुट्यादीनामंडादिषु । कुक्कुट्या । अंडं कुक्कुडांडं । मृ
 ग्याः पदं मृगपदं । मृगशीरं । काकशावः ॥ व्यङ्मानिनीश्च । एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । शेनीवाचरतीति श्येतायते । स्वभि
 नोकांचिद्दर्शनीयां मन्यते सा दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानिनी चैत्रः ॥ नकोपधायाः । कोपधायाः स्त्रियानपुंव
 त् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मडिकाभार्यः । मडिकायते । मडिकामानिनी । कोपधप्रतिषेधेतद्धितबुयहणं । नेह । पाकाभार्यायस्य सप कर्तेकं ॥
 कभार्यः ॥ संज्ञा पूरण्योश्च । अनयोर्नपुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तस्त्रियां पुंसि च संज्ञोभूतो यमिति भाषितपुंस्कत्वम
 स्ति । पंचमीभार्यः । पंचमीपाशा ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । वृद्धिवादेन विहिताया वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्य स्थितो रक्तविकारार्थ
 तदंतास्त्रीनपुंवत् । स्त्रोष्ठीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किं । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किं । कांडलावभार्यः । वृ
 द्धिवादेन किं । तावद्भार्यः । रक्तेतुकाषायीकंथायस्य सकाषायकंथः । विकारे तु हेमीमुडिकायस्य सहेमीमुडिकः । वृद्धिवादेन वृद्धिप्रति
 फलपधानाभावादिहपुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः । स्वांगाच्चैतः । स्वांगाद्य ईकारस्तदंतास्त्रीनपुंवत् । स. केशीभार्यः ।
 स्वांगालिं । षट्भार्यः । ईतः किं । अकेशभार्यः । अमानिनीति वक्तव्यं । स. केशमानिनी ॥ जातेः श्व । जातेः परोयः प्रत्ययस्तदंतं न
 पुंवत्स्यात् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्येयं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्यादृशति भवत्येव ॥ संख्य

वाच्ययासंज्ञादधिकसंख्याः संख्येये। संख्येयार्थासंख्ययाच्ययादयः समस्यंते सबहुव्रीहिः। दशानां समस्यंते सति उपदशाः। न
 वरकादशत्यर्थः। बहुव्रीहो संख्येये इति वक्ष्यमाणोऽनु। निविंशते इति। विंशतेर्न स्थितिश्च स्वलोपः स्यादिति। आसन्तविं
 शाः। विंशतेरासन्ता इत्यर्थः। अहरत्रिंशाः। अधिकचत्वारिंशाः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। द्वादशत्वादशद्विदशाः। विंशतिरित्य
 र्थः॥ दिङ्नामान्यंतराळे। दिङ्नामान्यंतराळे चान्ये प्राग्वत्। दक्षिणस्थाः पूर्वस्याश्च दिशोऽंतराळं दक्षिणपूर्वा। नामग्रहणाद्यो
 गिकानां। ऐङ्याः कौबेर्याश्चान्तराळं॥ तत्र तेनेदमिति स रूपे। समस्यंते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयांते च प्रहरणविषये इदं
 युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्यंते कर्मव्यतिहारे ससां तो वक्ष्यते। निष्ठुप्रभृतिष्विच्छेदयस्य पाचादेव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च। केशेषु क
 शाषु गृहीत्व इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। दं उश्च दं उश्च प्रहस्ये दं युद्धं प्रवृत्तं दं उश्च। मुष्टीमुष्टि॥ ओर्गुणः। उचर्णी तस्य भस्मगुणः स्या
 तद्विते। अचादेनाः। बाहू बाहवि। ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं। तेन स्वायं भुव इत्यादि
 सिद्धं। सरूपे किं। हले मुसलेन॥ तेन सहेति तुल्ययोगे। तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्यतः तृतीयांतेन प्राग्वत्॥ वोपसर्जनस्य। बहुव्रीहि
 रवयवस्य सहस्यसः स्याद्वा। पुत्रेण सहसपुत्रः। सहपुत्रो वागतः। तुल्ययोगवचनं प्रायिकं। सकर्मकः। सलोमकः॥ प्रकृत्या शिषि। स
 हशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्तिराज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय। अगोवत्सलेष्विति वक्तव्यं। सगर्वे सवत्साय सहलाय॥ बहुव्रीहो संख्ये
 यवृद्धीहिः। इति शब्दादयं विषयविज्ञेयान्तराळं। अन्तेषामपि दृश्यते। दीर्घ इत्यनुवर्तते। इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहो पूर्वपदान्तरस्य दीर्घः॥ इत्युसमां ४६

सरदिसूत्रंतद्रुत्वाभायकारआह॥ उपसर्गद्वंद्वं॥ उपसर्गस्त्रिभिर्नासरस्यनसोनस्यणः स्याद्द्वंद्वं॥ प्रणसः॥ वेप्रोवक्तव्यः॥ विगतानासि
कायस्यविषयः॥ रव्यश्चाविषयः॥ कथंनर्हि विनसाहतबांधवेतिभट्टिः॥ विगतयानासिकयोपलक्षितेतिव्याख्येयं॥ संप्रातसकृद्विचचारि
कुसचतुरश्रेणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः॥ एतेबहुव्रीहयोच्प्रत्ययानिपात्यन्ते॥ शोभनंप्रातरस्यसंप्रातः॥ शोभनंश्चोऽस्यसकृद्विचचारि
स्यसकृदिवः॥ शारेरिवकुक्षिरस्यशारिकुक्षः॥ चतस्रोऽश्वयोऽस्यचतुरश्रः॥ एण्याइवपादाअस्यएणीपदः॥ अजपदः॥ प्रोष्ठगोःतस्येवपा
दोअस्यप्रोष्ठपदः॥ नञ्दुःसभ्योहलिसक्योरन्यतरस्यां॥ अच्यत्॥ अहलः॥ अहलिः॥ असक्यः॥ असक्यिः॥ एवंदुःसभ्याः॥ शक्त्योरिति
पाठांतरं॥ अशक्तः॥ अशक्तिः॥ नित्यमसिन्धुजामेधयोः॥ नञ्दुःसभ्यइत्येव॥ अप्रजाः॥ दुःप्रजाः॥ सप्रजाः॥ अमेधाः॥ दुर्मेधाः॥ समेधाः॥
धर्मादिनिचुकेवलात्॥ केवलात्पूर्वपदात्परोयोधर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरनिच्यत्॥ कल्याणधर्मा॥ केवलात्किं॥ परमःस्वोधर्मोयस्येति
त्रिपदेबहुव्रीहोमाभूत्॥ स्वशब्दोहिइहनेकेवलं पूर्वपदं किंतुमध्यमत्वादापेक्षिकं॥ संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौतुकर्मधारयपूर्वपदोबहुव्रीहिः
एवंतुपरमस्वधर्मस्यपिसाध्येव॥ निवृत्तिधर्मा॥ अनुवृत्तिधर्मेत्यादिवत्॥ पूर्वपदंतुबहुव्रीहिणाक्षिप्यते॥ जंभासकृद्विचचारिणसोमेभ्यः॥ जंभे
तिक्लृप्तसमासांतेनिपात्यन्ते॥ जंभोभक्ष्येदंतेच॥ शोभनोजंभोयस्यसकृजंभा॥ हरितजंभा॥ तृणभक्ष्यंयस्यतृणमिवदंताअस्येतिवात्तृणजं
भा॥ एवंसोमजंभा॥ स्वादिभ्यःकिं॥ पतितजंभः॥ दक्षिणेर्मातुर्ध्वयोगे॥ दक्षिणेर्धर्मव्रणंयस्यदक्षिणैर्मृगः॥ व्याधेनकृतव्रणइत्यर्थः॥ इ

कर्मव्यतिहारे॥ कर्मव्यतिहारेयोबहुव्रीहस्तस्मादिस्समासांतः॥ केशाकेशि॥ मुसलामुसलि॥ द्विदंज्यादिभ्यश्च॥ तादर्थ्यंचतुर्थेवा॥ एषांसिध्य
धर्मिचप्रत्ययः स्यात्॥ द्वोदंजोयस्त्रिन्धरणेत्तद्विदंजि॥ द्विमुसलि॥ उभयोहस्ति॥ उभोहस्ति॥ असंभ्यांजानुनोर्नुः॥ आभ्यांपरयोजानुनाब्यो
र्जरादेशः स्याद्बहुव्रीहो॥ प्रगतेजानुनीअस्यप्रजुः॥ संजुः॥ ऊर्ध्वादिभाषा॥ ऊर्ध्वजुः॥ ऊर्ध्वजानुः॥ धनुषश्च॥ धनुरंतस्यबहुव्रीहिरनउद्देशः
स्यात्॥ शार्ङ्गधन्वा॥ वासंज्ञायां॥ शतधन्वा॥ जायायानिड॥ जायांतस्यबहुव्रीहेर्निडादेशः स्यात्॥ लोपोऽलोर्वलि॥ वकारयकारयोर्लोपः
स्याद्वलि॥ पुंवद्भावः॥ युवतिर्जायायस्ययुवजानिः॥ गंधस्येदुत्पत्तिस्तसुरभिभ्यः॥ एभ्योगंधस्येकारोतादेशः स्यात्॥ उद्गंधिः॥ पूतिगंधिः॥
सगंधिः॥ सरभिगंधिः॥ गंधस्येत्वेतदेकोनयहणं॥ एकांतएकादेशश्चाविभागेनलक्ष्यमाणइत्यर्थः॥ सगंधिपुष्पसंलिलंन॥ सगंधिर्वि
धुः॥ नेह॥ शोभनाः गंधाः दद्याण्यस्यसगंधआपणिकः॥ अल्पारव्यायां॥ सूर्पगंधोलेशोयस्मिंस्तत्सूर्पगंधिः॥ पौदस्येदुत्पत्तिर्द्विभ्यः॥ हेत्स्यो
दिवोर्जितादुपमानात्परस्यपौदशब्दस्यलोपः स्याद्बहुव्रीहो॥ भोजनं॥ घृतगंधिः॥ गंधो गंधकं॥ आमोदलेशसंबंधं गंधोर्लितिविषयः॥ उपमाना
च्च॥ पदस्येवगंधोयस्यपदगंधिः॥ स्त्रानिद्वारेणायंसमासांतः॥ व्याघ्रस्येवपादोवस्यव्याघ्रपादः॥ अहस्त्यादिभ्यःकिं॥ हस्तिपादः॥ कुलपा
दः॥ कुम्भपदीषुच॥ कुम्भपद्यादिषुपादस्यलोपोऽलोर्वलिनिपात्यन्तेस्त्रियां॥ पादः पत्न॥ कुम्भपदी॥ स्त्रियांकिं॥ कुम्भपादः॥ संख्यासपूर्वस्य॥ पा
दस्यलोपः स्यात्समासांतोबहुव्रीहो॥ द्विपात्॥ सपात्॥ वयसिदंतस्यदन्त॥ संख्यापूर्वस्यदंतइत्यस्यदन्तइत्यादेशः स्याद्वयसि॥ द्विदन्त॥ चतुर्दन्त॥

पङ्कदन्ता अस्य षोडशः। सुदन्तः। सुदन्ती। वयसिकिं। द्विदन्तः करी। सुदन्तः। स्त्रियां संज्ञायां। दन्तस्य दन्तस्यात्समासं तो बहुव्रीहो। अयोदन्ती।
फालदन्ती। संज्ञायां किं। समदन्ती। विभाषायां वारोकाभ्यां। दन्तस्य दन्तस्याद्बहुव्रीहो। व्यावदन्। व्यावदन्तः। अरोकदन्। अरोक
दन्तः। अयं लशब्दश्च षष्ठ्यवराहेभ्यश्च। एभ्यो दन्तस्य दन्तवा। कुञ्जलायदन्। कुञ्जलायदन्तः। ककुदस्यावस्त्रायां लोपः। अजात
ककुत्। पूर्णककुत्। त्रिककुत्सर्वते। त्रीणिककुदानियस्य त्रिककुत्। संज्ञेषा पर्वतविशेषस्य। त्रिककुदोन्यः। उद्भिर्भ्यां काकुदस्य
लोपः। उक्ताकुत्। त्रिकाकुत्। काकुदन्तालु। पूर्णादिभाषा। पूर्णकाकुत्। पूर्णकाकुदः। सहृदुर्हृदौ मित्रमित्रयोः। सहृदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्वावो निपा
त्यते। सहृन्मित्रं। दुर्हृदमित्रं। अन्यत्र सहृदयः। दुर्हृदयः। उरः प्रभृतिभ्यः कप्। व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। इह पुमान् तद्वा नो लो लक्ष्मी अ
शितिर कचचनान्ता। पठ्यते। द्विवचन बहुवचनान्तेभ्यस्तदोषादिभाषेति विकल्पेन कप्। द्विपुमान्। द्विपुस्कः। अर्थान्नञः। अनर्थकं
नञः किं। अपार्थं। अपार्थकं। इनः स्त्रियां। बहुदन्डिकानगरी। अनितस्मन्ग्रहणान्यर्थवत्तान्चानर्थकेनाच्चनदं विधिप्रयोजयंति अ
बहुवाग्मिका। स्त्रियां किं। बहुदन्डी। बहुदन्डिको यामः। शेषादिभाषा। अनुक्तसमासं ता छेषाधिकारस्त्वाद्बहुव्रीहेः कच्चास्यात्।
महायत्रास्कः। महायशाः। अनुक्तेत्यादिकिं। व्याघ्रपात्। सगंधिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्त्वात्किं। उपबहवः। उत्तरपूर्वा। सपुत्रः। तंत्रा
दिनाशेषरादोः र्थद्वयपरः। आपोन्यतरस्यां। कपि आबन्तस्य दुस्वो वास्यात्। बहुमालकः। कचभावे बहुमालः। न संज्ञायां। शेषादि

बहुमालकः।

येज्जबहुगणात्। संख्येयेयो बहुव्रीहितस्माड् च्यात्। उपदशाः। अबहुगणालिं। उपबहवः। उपगणाः। अत्र स्वरे विशेषः। संख्यायास्तत्पुषस्य वान्यः। ३३
निर्गतानि त्रिंशत्तो निश्चिन्तानि वर्षाणि चेन्नस्य। निर्गतः त्रिंशत्तोः। गुलिभ्यो निश्चिन्ताः खड्गः। बहुव्रीहो सक्थस्त्रोः स्वांगात्पञ्च। व्यत्ययेन षष्ठी। स्वां
गवाचिसक्थस्य न्तं बहुव्रीहेः पञ्चस्यात्। दीर्घसक्थिनीयस्य सदीर्घसक्थः। जलजाक्षी। स्वांगालिं। दीर्घसक्थिना कटं। स्त्रुलासा जेपुयधिः। अक्षो
दर्शनादित्यत्र। अंगुलेदीरुणि। अंगुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः पञ्चयादरुण्यर्थे। पञ्च अंगुलैः यस्य तत्पञ्चांगुलं दारु। अंगुलिसदृशा वयवंधान्यादिषु यो
सेपकाष्ठमुच्यते। बहुव्रीहेः किं। द्वे अंगुलीप्रमाणमस्याः द्व्यंगुलायधिः। तद्वितार्थे नितत्पुरुषे। तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यत्र। दारुणिकिं। पञ्चांगुलि
हस्तः। द्वित्रिभ्यां षमूर्धः। आभ्यामूर्धः षः स्याद्बहुव्रीहो। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। नेतुर्नक्षत्रे अबक्तव्यः। मृगेनेतायासां ताः मृगेनेत्राः रात्रयः। पुष्य
नेत्राः। अंतर्बाहिर्भ्यां च लोमः। आभ्यां लोमो ष्याद्बहुव्रीहो। अंतर्लोमः। बाहिर्लोमः। अज्जनासिकायाः संज्ञायां न संवास्त्वान्। नासिकांताद्बहु
व्रीहेरच्यान्नासिकाशब्दश्च न संप्राप्नोति न तु खलूत्पूर्वात्। पूर्वपदसंज्ञायामगः। पूर्वपदस्य निमित्तात्परस्य न स्यणः स्यात्संज्ञायां न तु गका
रव्यवधाने। दुरिवनासिकायस्य सङ्गुणसः। खरणसः। अगः किं। ऋचामयनं ऋगयनं। अणुगयनादिभ्य इति निपातनाश्रित्वाभावमाश्रि
त्यागइति प्रत्यारब्धातं भाष्ये। अस्त्रुलाकिं। स्त्रुलनासिकः। खुरखराभ्यां वानसः। खुरणाः। खरणाः। पक्षे अजपीष्यते। खुरणसः। खरणसः।
उपसर्गाच्च। प्रादेयेनासिकाशब्दस्तदन्तो बहुव्रीहेरच्यान्नासिकायानसादेशश्च। असंज्ञार्थवचनं। उन्नतानासिकादुःस्व उन्नसः। उपसर्गादिनो

सि-को-स-
६५

हरिश्चरश्चरिहरो ॥ अनेकप्राप्तावेकत्रनियमोऽनियमः शेषे ॥ हरिगुरुहसः ॥ हरिहरचरवः ॥ अजाद्यदंतं ॥ इदं दृष्टं पूर्वस्थात् ॥

चयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये
भिक्षामरुगां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवरविहरो । संज्ञापरिभाषा । अनेकोक्तेः होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । इदं दृष्टं
कृत्वा पुनर्दृष्टुं होतापोतृनेष्टोद्गातारः ॥ राजदंतादिषु परं । एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दंतानां राजाराजदंतः ॥ धर्मादिष्वनियमः ।
अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । जंपती । दंपती । जायापती । जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्चैवानिपात्यते । आकृतिगणोयं ॥ इदं दृष्टं । इदं दृष्टं पूर्वस्थात् ।
क्षत्राणां समाक्षराणामनुपूर्व्येण । हेमंतशिशिरवसंताः । कृतिकारोहिण्योः । समाक्षराणां किं । ग्रीष्मवसंतौ । उध्वसं पूर्व । कुशकाशं
॥ अभ्यर्हितं च । तापसपर्वतौ ॥ वर्णानामनुपूर्व्येण । ब्राह्मणक्षत्रियविद्वंशदाः ॥ धातुर्ज्यायसः । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ इदं दृष्टं प्राणिन्यसंज्ञं
गानां । एषां दृष्टं एकवत् स्यात् । पाणिपादं । मादंगिकपाणिपदं । रथिकाश्चरौ हं । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणं । प्राण्यंगादीनां
समाहार एव यथा स्यात् ॥ अनुवादे चरणानां । चरणानां दृष्टं एकवत् सिद्धस्योपन्यासे । स्वेणोर्लुङीति वक्तव्यं । उदगात्कुरुकालापं । प्रत्यष्ठात्क
वकोधुमं ॥ अध्वर्युः क्रतुरनपुंसकं । यजुर्वेदे विहितोयः क्रतुस्तदा द्वाविनाभनपुंसकलिंगानां दृष्टं एकवत् स्यात् । अर्कश्चमेधं । अध्वर्युः क्रतुः
किं । इषुवज्जोसामवेदे विहितो । अनपुंसकं किं । राजसूयवाजपेये । अर्धचीरी ॥ अध्ययनतोऽविप्रस्तुष्टारव्यानां । अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आ

६५

ख्यायेषां तेषां दृष्टं एकवत् । पदकोक्रमे किं । जातिप्राणिनोः । प्राणिबर्ज्यजातिविचिनोर्दृष्टं । एकवत्तां धानाशुलिप्राणिनोर्लुविद्वंशदाः
इव्यजातीनामेव । नेह । रूपरसोऽगमनाकुचने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । इव्यविशेषविवक्षायां तु बहुरामलकानि । विशिष्टलि
गानदीदेशो ग्रामाः । ग्रामवर्जनरीतिवाचिनां भिन्नलिंगानां समाहारे दृष्टं एकवत् स्यात् । उध्यश्च इरावती च उध्येरावति । गंगाशोणश्च गंगाशो
णं । कुरुवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुक्षेत्रं । भिन्नलिंगानां किं । गंगायमुने । मइकेकयाः । अग्रामाः किं । जांबवंतगर्गः । शालूकिनीग्रामः । जांबवशा
लूकिन्योः । क्षद्रजंतवः । एषां समाहारे दृष्टं एकवत् स्यात् । द्यूकालिषं । आनकुलात्क्षद्रजंतवः । येषां च विरोधः शाश्वतिकः । एषां प्राग्वत् । अहि
नकुलं । गोव्याघ्रं । काकोलूकमित्यादी परत्वाद्भिभाषा वृक्षमृगेषु जातिप्राप्तं चकारेण बाध्यते ॥ शूद्राणामनिरवसितानां । अवहिक्तानां शूद्राणां
प्राग्वत् । तक्षायसूरं । पात्राद्बहिष्कृतानां तु चांजालमृतपाः ॥ गवश्च प्रभृतीनि च । यथोच्चारितानि साधूनि । गवाश्च । दासी दासमित्यादि । विभा
षा वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशूनाकुन्यश्च वडवपूर्वापराधरोत्तराणां । वृक्षादीनां सप्तानां दृष्टं । अश्ववडवेत्यादि दृष्टं त्रयं च वा प्राग्वत् । वृक्षादी
विशेषाणामेव ग्रहणं । प्लक्षन्यगोधं । प्लक्षन्यगोधाः । रुरुपृषताः । रुरुपृषताः । कुशकाशं । कुशकाशाः । ब्रीहियवाः । ब्रीहियवाः । दधिघृतं । दधि
घृते । गोमहिषं । गोमहिषाः । शकवकं । शुकवकाः । अश्ववडवं । अश्ववडवं । पूर्वापरं । पूर्वापरे । अधरोत्तरं । अधरोत्तरे । फलसेनावनस्प
तिमृगशकुनिक्षद्रजंतुधान्यनृणानां बहुप्रकृतिरेव दृष्टं एकवदिति वाच्यं । बहुराणि चामलकानि च बहुरामलकं । अनेकप्राप्तावेकत्रनियमोऽनियमः शेषे ॥

सि. को. सं. २६

६६

नर

न

जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। नेह। बहुरामलके। रथिकाश्वारोहो। सुसन्धयोधावित्यादि। विभाषावृत्तौ तिसूत्रेयेः प्राणिनस्तेषां
हणंजातिरप्राणिनामितिनित्यं प्राप्तेविकल्पार्थः। पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनांगत्वान्नित्यं प्राप्ते। मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र हं
अन्येस्तसहेतरेयोगएवेतिनियमार्थमृगशकुनियहणं। एवंपूर्वापराधरोत्तरमित्यापि। अश्ववडवग्रहणं तु पक्षेनपुंसकत्वार्थः। अन्यथापरत्वा
सर्ववदश्ववडवादिनित्यात्॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि। विरुद्धार्थानामद्वयवाचिनां द्वंद्वकवद्भास्यात्। वैकल्पिकः समाहारे द्वंद्वश्वा
र्थइतिसूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्ह्यद्वयवाचिनामेवेतिनियमार्थमिदं। तेनद्वयवाचिनामितरेतरयोगएव। शीतोष्णोत्प
केलः। विप्रतिषिद्धं किं। नंदकपांचजन्यं। इहपाक्षिकः समाहारद्वंद्वोभवत्येव। नदधिपयआदीनि। एतानिनेकवत्स्यः। दधिपयसी। इध्माव
हिंषी। निपातनादीर्घः। ऋक्सामे। वाङ्मनसे॥ अधिकरणेतावत्वेच। इव्यसंख्यावगेमेकवदेवेतिनियमोनित्यात्। दं दंतोष्णः। दशदंतो
ष्णः। विभाषासमीपे। अधिकरणेतावत्त्वस्यसमीप्येनपरिच्छेदे समाहारएवेत्येवंचूपा नियमोवास्यात्। उपदेशं दंतोष्णं। उपदेशः। दंतोष्णः। आ
नदंतोद्वंद्वे। विद्यायोनिसंबंधवाचिनां ऋदंतानां द्वंद्वे आनडः स्यादुत्तरपदेपरे। होतापोत्तरो। होतृपोत्तनेष्टोदातारः। मातापितरो। पुत्रे
न्यतरस्यामित्यतोमडूकस्तुसापुत्रइत्यनुवृत्तेः। पितापुत्रौ॥ देवताद्वंद्वेच। इहोत्तरपदे आनडः। मित्रावरुणौ। वायुनाबप्रयोगेप्रतिषेधः। आधि
वायू। वायवग्री। पुनर्द्वंद्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्यपरिग्रहणार्थं। तेनब्रह्मप्रजापती इत्योदोनानडः। एतद्विनेकहविर्भागित्वेनश्रुतं। नापिलो

६६

सुभाषा

तिप्राप्तः कपुनस्यात्संज्ञायां। विश्वेदेवा अस्या विश्वेदेवः॥ ईयसश्च। ईयसंतोत्तरपदान्नकप्। बहवः श्रेयांसोयस्यबहुश्रेयान्। गोस्त्रियो
रितिद्वयेप्राप्ते। ईयसो बहुर्ब्रह्महिर्नेतिवाच्यं। बह्वः श्रेयस्यायस्यबहुश्रेयसी। बहुर्ब्रह्महिः किं। अतिश्रेयसिः॥ वंदितेभ्रातुः। पूजिते
र्थयोभ्रातृशब्दस्तदंतान्नकप्। प्रशस्तोभ्रातायस्यप्रशस्तोभ्राता। नपूजमादितिनिषेधस्तु बहुर्ब्रह्महिः सक्थ्यस्तेषांरित्यतः प्रागेवेतिवक्ष्यते।
वंदितेकिं। भूरवभ्रातृकः॥ नाडीतंत्र्योः स्वांगे। स्वांगेयोनाडीतंत्र्यादौतदंतान्नकप्। बहुनाडीकायः। बहुतंत्र्यावा। तंत्र्यार्धमनी। स्त्रीप्रत्य
यांतत्वाभावाद्धस्वान। स्वांगेकिं। बहुनाडीकस्तंतः। बहुतंत्र्याकावीणा॥ निष्प्रवाणिश्च। कवभावात्रनिपात्यते। प्रपूर्वाइयतेत्युद्। प्रवाणी
तंतुवायशलाका। निर्गताप्रवीणी अस्यानिष्प्रवाणिः। परः समाप्तवान्। नवइत्यर्थः॥ सप्तमीविशेषणे बहुर्ब्रह्महिः। सप्तम्यंतंविशेषणंच बहु
र्ब्रह्महिर्पूर्वप्रयोज्यं। कंठेकालः। अतएवज्ञापकादधिकरणपदो बहुर्ब्रह्महिः। चित्रगुः। सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं। सर्वश्चेतः। द्विशुक्लः
मिथोः नयोः समासेकृते संख्यापूर्व। शब्दपरविप्रतिषेधात्। द्वान्यः। संख्याया अल्पीयस्याः। द्वित्राः॥ द्वंद्वेपि। द्वादश। वाप्रियस्य। गुडप्रि
यः। प्रियगुडः। गुडारेः परासप्तमी। गडुकंठः। क्वचिन्न। बहेगडुः। निष्ठा। निष्ठांतं बहुर्ब्रह्महिर्पूर्वप्रयोज्यं। कृतकृत्यः॥ जातिकालकरवा
दिभ्यः परानिष्ठावान्या। सारंगजग्ध्वी। मासजाता। सूरवजाता। प्रायिकंचेदं। कृतकटः। पीरुतासिः॥ इति बहुर्ब्रह्महिः॥ ॥ चार्थेद्वंद्वः॥
अनेकैस्संबन्तंचार्थवर्तमानंवासमस्यतेसद्वंद्वः। समुच्चयान्वाचयेत्तरंतरयोगसमाहाराश्वार्थाः। परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यएकस्मिन्न

नोदकः। बाहिताभ्यादिषु। आदितामिः। अग्न्याहितः। आह निगणायं। प्रहरणार्थेभ्यः परेतिश्वासतम्योक्तः। अस्तुद्यतः। दंडपाणिः। क्वचिन्न। वि॥

सि.को.स.
६७

यज्जोश्वेतिलुक् । दाक्षीचदाक्षायणश्चदाक्षी ॥ पुमान्स्त्रिया ॥ स्त्रियासहोक्तोपुमांशिष्यतेतल्लक्षणविवरोषश्चेत् । हंसीचहंसश्चहंसो ॥ भ्र
तृपुत्रोस्वसृङ्गिहेतृभ्यां । भ्राताचस्वसाचभ्रातरो । पुत्रश्चडहित्ताचपुत्रौ ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां ॥ अक्लिबेनसहोक्तो
क्लीबंशिष्यतेतच्चवाएकवत्स्यात् । तल्लक्षणविवरोषश्चेत् । शकुःपटः । शक्काशादी । शकुं वस्त्रं । तदिदंशकुं । तानीमानिशक्कानि ॥ पिता
मात्रा । मात्रासहोक्तोपितावाशिष्यते । माताचपिताचपितरो । मातापितरो ॥ श्वशुरःश्वश्वरः । श्वश्चासहोक्तोश्वशुरोवाशिष्यते ।
श्वश्वश्वशुरो । श्वश्वश्वशुरो ॥ त्यदादीनिसर्वैर्मित्यं । सर्वैः सहोक्तोत्यदादीनिनित्यंशिष्यते । सचदेवदत्तश्चतौ । त्यदादीनामिथः सहोक्तोयत्परं
तछिष्यते । सचयश्चतौ । पूर्वत्रोषोपिदृश्यतइतिभाष्यं । सचयश्चतौ । त्यदादितः शेषेषुनपुंसकत्वात्लिंगवचनानि । साचदेवदत्तश्चतौ । तच्चदे
वदत्ताचयज्जदत्ताचतानि । पुंनपुंसकयोस्तुपरत्वान्नपुंसकंशिष्यते । तच्चदेवदत्तश्चतौ । अहं हतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यं । कुक्कुटमय
यीविमे । मयूरीकुक्कुटाविमो । तच्चसान्धार्धपिप्पल्यौने ॥ ग्राम्यपशुसंघेषुतरुणेषुस्त्रीः । एषुसहविवक्षायांस्त्रीशिष्यते । पुमान्स्त्रियेत्यस्या
प्रवादः । गावइमाः । ग्राम्येति किं । रुरबइमे । पशुषु किं । ब्राह्मणाइमे । संघेषु किं । एतेगावो । अतरुणेषु किं । वत्साइमे । अनेकशफेष्टितिवाच्यं ।
अश्वइमे । इहसर्वत्रएकएवविषेकृतेअनेकाभावाहोने । तेनशिरसीसिरांसौत्योदौसमासस्येत्यनेनात्तः प्राण्यंगादेवज्ञावश्चनपंध्या
नौ । पंध्यानइत्यादौसमासात्तान् ॥ इत्येकैते ॥ कृत्तद्विसमासेकशेषसनाद्यंतधानुरूपाः पञ्च हतयः । परार्थाभिधानंहतिः ।

रुत्पत्त्यावबोधकं वाच्यं विग्रहः । सद्धिः । लोकि कोऽलोकि कश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुलोकि कः । प्रयोगानर्हो साधुलोकि कः । यथा राज्ञः
पुरुषः । राजन् अस्य पुरुषस्य इति । अविग्रहो नित्यसमासः । अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्थेति प्रायोवादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्री
हिद्वंदाधिकारबहिर्भूतानामपि सहस्रपेतिविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानो व्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधा
नो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वइत्यपि प्राचां प्रवादः । प्रायोभिप्रायः । सूपप्रतिउन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे अतिमात्रादौ तत्पुरु
षे द्विआइत्यादि बहुव्रीहौ दंतोष्ठमित्यादौ द्वंद्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विचोषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वंद्वबहुव्रीह्योरेव
तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तं । किंच । सपांसपानिङानाम्नाधातुनाथतिङांतिङा । सुवन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधेः । सपा । राजपुरुषः । ति
ङापर्थभूषत् । नाम्ना । कुंभकारः । धातुना । कटप्रूः । अजस्रं । तिङांतिङा । पिबत्तरवादत्ता । तिङां सपा । कुंभविनसणेनियस्यां क्रियायां साकंतिवि
चक्षणा । रहीडादयो न्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥ **अन्यपदार्थः पथामानसे । अनस इति**
दः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अपत्ययो तावयवः स्यादसेयाधूसदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । अनुच बहुचाबध्येत्यर्थेव । नेह । अनुवसाम । बहुवरुक्तं ।
विष्णोः पूः विष्णुपुरं । कुंभत्वं लोकात् । विमलापं सरः ॥ **इत्यन्यपदार्थस्योपदेशः ।** अपइति कृतसमासस्यानुकरणं पृथगर्थप्रथमा । एभ्योपस्य इत्यप
त् । द्विर्गता आपो अस्मिन्निति द्वीपं । अंतरीपं । प्रलीपं । समीपं । समापो देवयजनमिति तु समा आपोयस्मिन्ति बोध्यं । कृतसमासांतयदृष्टान्तिह ।

सि. को. स.
६८

स्वप्नः स्वप्नीः॥ अवर्णीताहः। प्रेषं। परेषं। प्राषं। पराषं॥ ऊदनो देवो। अनोः परस्यापस्य ऊत्स्यो देवो। अनूपो देवाः। राजधुरा। असेतु। असधूः। ह
दधूरक्षः। सखिपथो। रम्यपथो देवाः। अच्यत्स्वन्ववपूर्वात्सामलोमः। एतत्पूर्वात्सामलोमोत्तात्समासादच्यत्। प्रतिसामं। अनुसामं।
अचसामं। प्रतिलोमं। अनुलोमं। अवलोमं॥ रुक्मो देव्यां रुक्मसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते। रुक्मभूमः। उदग्भूमः। पांडुभूमः। द्विभूमः। त्रिभूमः।
प्रासादः॥ संख्यायानदीगोदावरीभ्यां च। पंचनदं। सप्तगोदावरं। अजितियोगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः। अक्ष्णोद्वर्जनात्। अचक्षः।
पर्यायादक्ष्णोः। च्यात्समासात्। गवामस्त्रीवगवाक्षः॥ अचतुरविचतुरस्रचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनहुहर्त्तामवाऽनुतसाक्षिभूवदारगवोर्च
ष्टीवपदष्टीवनन्तदिवरत्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिश्वेयसपुरुषायुषद्वायुषन्यायुषर्यजुषजानोसमहोस्रवृद्धोऽक्षोपशक्तगोष्ठश्वाः। एतेपंचविंशति
रजंतानिपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बडुब्रीहयः। अविद्यमानानि चत्वार्यस्याचतुरः। विचतुरः। स्रचतुरः। न्युपाभ्यां चतुरो जिष्यते। त्रिचतुराः। च
तुर्णांसमीपे उपचतुराः। तत एकादशा दंडाः। स्त्रीपुंसो। धेन्वनहुहो। कृक्क्षामे। वाङ्मनसे। अक्षिणी च भुवो च। सिधुवं। दाराश्च गवश्च
दारगवं। ऊरूच अष्टीवंतो चर्द्धवंष्टीवं। निपातनादिलोपः। पदष्टीवं। निपातनात्पादशब्दस्य प्रज्ञावः। नक्तं च दिवा च नक्तं दिवं। रात्रौ च
दिवश्च रात्रिं दिवं। रात्रेर्मातलनिपात्यन्ते। अहनि च दिवा च अहर्दिवं। वीक्षायां दंडो निपात्यन्ते। अहन्वहनीत्यर्थः। सरजसमिति साक
त्ये अव्ययीभावः। बडुब्रीहोत्तुसर्जः रं पंचजं। निश्चितं श्रेयो निश्वेयसं। तत्पुषएव। नेह। निः श्रेयान्पुरुषः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं। ततो

६८

ता

कप्रसिद्धाहचर्यं॥ ईदं नैः सोमवरुणयोः। देवैर्देवैरुत्स्येव॥ अग्नेः स्तुतोमसोमाः। अग्नेः परेषामेषां सस्यषः स्यात्समासे। अग्निष्टुत। अग्निष्टो
मः। अग्नीषोमो। अग्नीवरुणो॥ इदं देवो। वृद्धिमत्कनरपदे अग्नेरिदा देवाः स्याद्देवताद्वंद्वे। अग्नामरुतो देवता अस्य आग्निमारुतं कर्म। अ
ग्नीवरुणो देवता अस्य आग्निमारुतं। देवताद्वंद्वे चेत्यमयपदवृद्धिः। अलौकिके वाक्ये आनडमीत्वं च बाधित्वा इः। वृद्धो किं। आग्नेद्वंद्वे
दस्य पदस्येत्कनरपदवृद्धिप्रतिषेधः। विष्णो न। आग्नावेष्णावं। दिवा द्यावा। देवताद्वंद्वे उत्तरपदे। द्यावाभूमी। द्यावाक्षामा॥ दिवसश्च पृथि
व्यां। दिव उत्येव। चा द्यावा। आदेशो अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थं। द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यो। द्यावापृथिव्यो। छंदसि दृष्टानुवि
धिः। द्यावा चिदस्मै पृथिवी॥ दिवस्पृथिवीरतिरित्यत्र पदकाराविसर्गपठति। उपासोषसः। उपसृष्टादस्योपास्ता देवो देवताद्वंद्वे। उपासासूर्यं। मात्र
पितरा बुदीन्। उदीचां किं। मातापितरौ। इहा बुद्धपहंतात्समाहारे। चवर्गीनाह पदंताच्च इहा दृष्ट्यात्समाहारे। वाक्त्वं च। त्वक्स्वजं। शमीदृष्टं।
वाक्त्वं च। छत्रोपातहं। समाहारे किं। प्रादृष्टारदौ॥ इति दंडः॥ ॥ अथैकशेषः॥ ॥ सनूपाणां। रामो। रामाः। विनूपाणां मपि समानार्था
नां। वक्रदंडश्च कुटिलदंडश्च वक्रदंडो। कुटिलदंडो॥ वृद्धोयूनात्तद्वक्ष्यते देवविशेषः। यूनासहोक्तो गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं
चेतयोः कृत्स्नं वै नृप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यो। वृद्धः किं। गर्गगार्ग्यायणो। यूना किं। गर्गगार्ग्यो। तल्लक्षणः किं। भागविति भागवित्तिको
कृत्स्नं किं। गार्ग्यवात्स्यायनो॥ स्त्रीपुंवच्च। यूनासहोक्तो वृद्धास्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत्। गगश्च गार्ग्यायणो च गार्गः। अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने

अलुगुनरपदे। अलुगधिकारः प्रागानुः। उत्तरपदाधिकारस्त्वापादपरिसमाप्तेः॥ पंचम्यास्तोकादिभ्यः। एभ्यः पंचम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे। स्तो
कान्मुक्तः। एवमंतिकार्थहरार्थरुद्धेभ्यः। उत्तरपदेकिं। निष्क्रान्तः स्तोकादिस्तोकाः। ब्राह्मणाद्यं सितउपसरव्यानं। ब्राह्मणेविहितानि शस्त्राणि
उपचारा ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाद्यंसी। ऋत्विग्विशेषः। द्वितीयार्थे पंचम्युपसरव्यानादेव। ओजः संहोभस्तमसस्तृतीयायाः। ओजसा
कृतमित्यादि। अंजसउपसरव्यानं। अंजसाकृतं। आर्जवेन कृतमित्यर्थः। पुंसानुजो जनुषांध इति च। यस्याग्रजः पुमान्सपुंसानुजः। ज
नुषांधो जात्यंधः॥ मनसः संज्ञायां। मनसायुक्ता॥ आज्ञायिनि च। मनस इत्येव। मनसा आज्ञातुंशीलमस्य मनसा ज्ञायी॥ आत्मनश्च। आ
त्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात्। पूरण इति वक्तव्यं। पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः। आत्मना पंचमः। जनार्दनस्तत्त्वात्म चतुर्थ एवेति बहुव्री
हिर्बोधः। पूरणे किं। आत्मकृतं। वैयाकरणस्यायांचतुर्थ्याः। आत्मन इत्येव। आत्मनेपदं। आत्मनेभाषाः। तादर्थ्ये चतुर्थे चतुर्थीति योगे
भागात्समासः॥ परस्य च। परस्मैपदं। परस्मैभाषा॥ हलन्ताददंताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायां। त्वचिसारः॥ गवियुधिभ्यां
स्थिरः। आभ्यां स्थिरस्य सप्तम्यः स्यात्। गविष्ठिरः। अत्र गवति वचनं देवा लुक्। युधिष्ठिरः। अरण्येति लुक्। अत्र संज्ञायामिति सप्तमी समा
सः। हलन्तुभ्यांच। हलस्पर्कः। दिविस्पृक्। दिविस्पृक्॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ। प्राचांदेशो यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदंतात्सप्तम्या अलुक्। मुकु
टिकापीपणं। दृषदिमाषकः। पूर्वणसिद्धे नियमार्थं। कारनाम्येव। प्राचांमेव। हलादावेवेति। कारनाम्नीति किं। आभ्याहितपक्षः। कारादन्यस्येत

रणा

६९

द्वयस्य नाम। प्राचां किं। यथपक्षः। हलादौ किं। अविकटोरणः। हलदंता किं। नद्यांदोहो नदीदोहः॥ मध्यादुरौ। मध्ये गुरुः॥ अंताच्च। अंते गुरुः। अमृ
धमस्तकांगत्वांगादकामे। कंठे कालः। उरसिलोमा। अमृधमस्तका किं। मूर्धशिरवः। मस्तकशिरवः। अकामे किं। मुखे कामो यस्य मुखकामः।
बंधे च विभाषा। हलदंतात्सप्तम्या अलुक्। हस्ते बंधः। हस्तबंधः। हलदंतेति किं। गुप्तिबंधः॥ तत्पुरुषे कृति बहुलं। स्तंभेरमः। कर्णे जपः।
कचिन्त। कुरुचरः॥ प्राचदृशरत्नालदिवांजे। प्राचपिजः। शरीरिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यायं प्रपंचः॥ विभाषा वर्षक्षरक्षरवरात्। एभ्यः सप्त
म्या अलुक् जे। वर्षेजः। वर्षजः। क्षरेजः। क्षरजः। शरेजः। शरजः। वरेजः। वरजः॥ घकालतनेषु कालनाम्नः। सप्तम्या विभाषा अलुक् स्यात्। घ। पू
र्वह्लितरे। पूर्वाह्लितरे। पूर्वाह्लितमे। पूर्वाह्लितमे। कालः। पूर्वाह्लिकाले। पूर्वाह्लिकाले॥ तन। पूर्वाह्लितने। पूर्वाह्लितने॥ शयवासवासिधकालात्। सि
रोयः। खशयः। ग्रामेवासः। ग्रामवासः। ग्रामेवासी। ग्रामवासी॥ अपोयो नित्यमनुषु। अक्षयोनिरुत्यतिर्यस्य सोः। अक्षयोनः। अक्षभवः
अप्रसव्यः। अप्रसवता वाज्यभागो॥ तैत्तिरीयवध्नातिषु च। इन्नेतादिषु सप्तम्या अलुक्। स्तंडिलाशयी। सांख्यसिद्धः। चक्रबंधः॥ स्तंभभा
षायां। सप्तम्या अलुक्। समस्तः। भाषायां किं। रुद्धास्याखरेष्ठः॥ षष्ठ्या आक्रोशः। चोरस्य बुद्धं। आक्रोशे किं। ब्राह्मणकुलं। वाग्दिव्यप
क्षोयुक्तिदंडहरेषु। वाचोयुक्तिः। दिशोदंडः। पश्यतो हरः। आमुष्यायणा मुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेत्येति च। अमुष्यापत्यं अमुष्यायणः। नडा
दितात्पुक्। अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादितादुक्। एवमा मुष्यकुलिका। देवानां प्रिय इति चमूर्त्वं। अन्यत्र देवप्रियः। शेषपुठ

लागलेषु शनः। शुनः शेषः। शनः पुच्छः। शनोलांगरुः। दिवश्चिदासे। दिवोदासः॥ पुत्रेन्यतरस्यां। षष्ठ्याः पुत्रे परे अलुग्वानिदायां। दास्याः पुत्रोदा
सपुत्रः। निदायां किं। ब्राह्मणीपुत्रः॥ अतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः। विद्यासंबंधयो निसंबंधवाचिनः कृदन्तात् षष्ठ्या अलुकस्यात्। होतुरंते वासी
। होतुः पुत्रः। पितुरंते वासी। पितुः पुत्रः। विद्यायोनिसंबंधेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणं। नेह। होतुर्नंतं। पितुर्नंतं॥ विभाषात् षष्ठ्याः॥ अदन्तात्
षष्ठ्या अलुग्वानिदायां परयोः॥ मातुः पितुभ्यामन्यतरस्यां। आभ्यांस्वसुः सस्यषो वास्यात्समासे। मातुः षसां मातुः स्वसा। पितुः षसां पितुः स्वसा।
लुकपक्षे तु॥ मातुः पितुभ्यांस्वसा। आभ्यां परस्य स्वसुः सस्यषः स्यात्समासे। मातुः षसां पितुः षसां असमासे तु। मातुः स्वसा। पितुः स्वसा॥
इत्यलुकसमासः॥ ॥ घञ्पकल्पचेत्तदुच्चुवगोत्रमहतेषु औनेकाचोद्भवः॥ भाषितपुंस्काद्योदीतदन्तस्यानेकाचोद्भवः स्याद्दुरुपकल्प
प्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु। ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणिनूपा। ब्राह्मणिकल्या। ब्राह्मणिचेत्ती। ब्राह्मणिब्रुवा। ब्राह्म
णिगोत्रित्यादि। ब्रूजः पंचाद्यचिवन्यादिनागुणयोरभावोपनिपात्यते। चेलडादीनि रुतिविषये कुत्सनवाचीनि। तैः कुत्सितानि कुत्सनेति
तिसमासः। औः किं। दत्तातरा। भाषितपुंस्कात्किं। आमलकीतरा। कुवलीतरा॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां। आञ्जननद्याः औनेकाच
श्चघादिषु ह्रस्वोवास्यात्। ब्रह्मबंधुतरा। ब्रह्मबंधुतरा। स्त्रीतरा। स्त्रितरा। हन्तघान। लक्ष्मीतरा। उगितश्च। उगितः परायानदीतदन्तस्य घादि ७०
पुद्गलोवास्यात्। विडुषितरा। ह्रस्वाभावपक्षेन सिल्लादिष्विति पुंवत्। विद्वतरा। रत्यादिषु तु विडुत्तेरेकदाहतेन निर्मलं भवति॥ हृदयस्य हृदये
नी

हियु। द्यायुषं। आयुषं। ततोद्वेहः। अत्ययुषं। ततस्त्रयः कर्मधारयाः। जातोक्षः। महोक्षः। वृद्धोक्षः। शनः समीपमुपशानं। टिलोपाभावः संप्रसार
णं च निपात्यते। गोष्ठेश्च गोष्ठ्यः॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः॥ अच्युत्। ब्रह्मवर्चसं। हस्तिवर्चसं। परित्यराजभ्यां चितिवक्तव्यं। परित्यवर्चसं। राज
वर्चसं॥ अचसमंधेभ्यस्तमसः। अवतमसं। संतमसं। अंधयतीत्यंधं। पंचाद्यच्। अधमो धनमसं। श्वसो वसीयश्रेयसः। वसश्चाब्दः प्रशस्तवा
चीतत ईयस्त्वनिवसीयः। श्वसश्चाब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाह। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। श्वो वसीयसं। श्वश्रेयसं ते भूयात्। अच
वतप्ता इहसः। अनुरहसं। अवरहसं। तप्तरहसं। प्रत्तेरुहसः सप्तमीस्वात्। उरसि प्रत्यरसं। विभक्त्यर्थः व्ययीभावः। अनुगवमायामे। एत
न्निपात्यते दीर्घत्वे। अनुगवायाने। यस्य चायाम इति समासः॥ हिस्तावाविस्तावावोदिः। अचप्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते। यावतीम
रुतेवेदिस्ततोद्दिगुणाविगुणावाश्वमेधादौ तच्चेदं निपातने। वेदिशितिकिं हिस्तावतीविस्तावतीरज्जुः॥ उपसर्गादध्वनः। प्रगतोः ध्वानं प्राध्वोरथः
॥ न पूजनात्। पूजनार्थात्परेभ्यः समासोत्तानस्यः। सराजा। अतिराजा। स्वतिभ्यामेव। नेह। परमराजः। पूजमात्किं। गामतिक्रान्तोऽतिगवः।
बहुव्रीहौ सक्थक्षोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः। नेह। ससक्थः। स्वसः॥ किमः क्षेपे। क्षेपयः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासोत्तानस्यः। कुत्सि
तोराराजाकिंराजा। किंसखा। किंगोः। क्षेपे किं। किंराजः। किंसखः। किंगवः॥ न जस्तत्पुरुषात्। समासोत्तान। अराजा। असखा। तत्पुरुषात्किं
अधुरंशकटे॥ पथोविभाषा। नञ्पूर्वात्पथोवासमासोत्तानः। अपथे। अपथाः। तत्पुरुषादित्येव। अपथोदेशः। अपथंवात्॥ इतिसमासोत्तानः। ते

तरपदे। योमणिपुत्रः। योमणिपुत्रः। इकः किं। रमापतिः। अंज्ज इति किं। गौरीपतिः। गालवग्रहणं पूजार्थं। अन्यतरस्वामित्यनुवृत्तेः। उच्यते।
 भाविनामव्ययानां चनेति वाच्यं। श्रीमदः। भ्रमंगः। शक्तीभावः। अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यं। भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। अकारो
 नैविधीयत इति चारव्यांतरं। भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रुवाकुंसोभाषणं शोभायस्यसः। स्त्रीविषधारी। नर्तकः। भ्रुवः कुटिः। कौटिल्यं। एकत
 द्वितेच। एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदेच। एकस्याः आगतं एकरूप्यं। एकक्षरं। इत्यापोः संज्ञा छदसो बद्धं। रेवतिपुत्रः। अ
 जक्षीरं। तेच। तत्रत्ययेच श्यापो ह्रस्वः। अजत्वं। रोहिणित्वं। व्यङ्ग्यः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तरुषे। व्यङ्ग्यं तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योस्तरु
 पत्योस्तरुषे। संप्रसारणस्य। संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे। कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः। कौमुदगंधीमिति। व्यवस्थितभाषया
 ह्रस्वान्। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमप्रतिषेधात्। परमकारीषगंधीपुत्रः। उपसर्जनेन तदादिनियमानेह। अतिकारीषगंध्य
 पुत्रः। बंधुनिबद्धजीहो। बंधुवादे उत्तरपदे व्यङ्ग्यः संप्रसारणं स्याद्बद्धजीहो। कारीषगंध्याबंधुः स्यात्तिकारीषगंधीबंधुः। बद्धजीहो किं। का
 रीषगंध्याया बंधुः कारीषगंध्या बंधुः। क्लीबनिर्देशात् क्लीबादस्वरूपापेक्षया। मातृज्यातृपुत्रा। कारीषगंधीमातः। कारीषगंध्यामातः। कारीषगं
 धीमातृकः। कारीषगंध्यामातृकः। कारीषगंधीमाता। कारीषगंध्यामाता। अस्मादेव निपातान्मातृशब्दस्य मातृजादेनाः। क्विक्कृत्यश्च।
 बद्धजीहावेवेदे। नेह। कारीषगंध्यायाः माता कारीषगंध्यामाता। चित्तसामर्थ्याच्चित्त्वरो बद्धजीहिस्वरं बाधते। इष्टकेषीकामालानां चित्त

मातृक

लभाविषु। इष्टकादीनां तदंतानां च पूर्वपदानां चित्तादिषु क्रमात् उत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात्। इष्टकचितं। पक्वेष्टकचितं। इष्टीकतूलं। मुंजे सिक
 तूलं। मालभारी। उत्पलमालभारी। कारिसत्यागदस्य। मुश्यात्। सत्यंकारः। अगदंकारः। अस्तोश्चेति वक्तव्यं। अरुक्तंकारः। धेनोर्भव्या
 यो। धेनुंभव्या। लोकस्यपुणे। लोकंपुणः। पुण इति मूलविभुजादित्वात्। इत्येनेभ्यावास्य। अनभ्याशमित्यः। हरतः परिहर्तव्य इत्य
 र्थः। आष्टान्यारिधे। आष्टमिंधः। अग्निमिंधः। लुगिः। लुगिस्य। तिमिंगिलः। अगिलस्य किं। गिलगिलः। गिलगिलेच। तिमिंगिल
 गिलः। उच्छभइयोः करणे। उच्छंकरणं। भद्रंकरणं। रात्रेः कृत्तिविभाषा। रात्रिचरः। रात्रिचरः। रात्रिमदः। रात्र्यटः। अखिरर्थमिदं सूत्रं।
 खिरितु अरुर्हिषदिति नित्यमेव वक्ष्यते। रात्रिमन्यः। सहस्रः संज्ञायां। उत्तरपदे। सपलानां। संज्ञायां किं। सहस्रत्वा। ग्रंथांते धिकेच।
 अनयोरर्थयोः सहस्यसः स्यादुत्तरपदे। समुद्धर्तव्यातिषमधीति। सद्रोणारवारी। द्वितीयचानुपारव्ये। अनुमेये द्वितीये सहस्यसः स्यात्।
 सराक्षसीकानिना। राक्षसीसाक्षादनुपलभ्यमानानि शयानुमीयते। समानस्य छंदस्य मूर्धप्रभृत्कदंकेषु। समानस्यसः स्यादुत्तरपदेन तु
 पूर्धादिषु। अनुभातासगर्भ्यः। अनुसरवासयूथ्यः। योनिसनुत्यः। तत्रभवइत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत्। अमूर्धादिषु किं। समानमू
 र्धा। समानप्रभृतयः। समानोदकीः। समानस्येतियोगो विभज्यते। तेन सपक्षः। साधर्म्यं। सजातीय इत्यादिसिद्धमिति काशिका। अ
 थवासहस्रशब्दः सहस्रवचनोक्तिः। सहस्रः सरव्याससखीतियथा। तेनायमस्वपदविग्रहो बद्धजीहिः। समानः पक्षोस्येत्यादि। ज्यातिर्ज

नपदरात्रिनामिनामगोबन्धनपदसर्वविधोवचनबंधुषु। एषु द्वादशसूत्ररपदेषु समानस्य सः स्यात्। सज्योतिः। सजनपदइत्यादि॥ चरणे
ब्रह्मचारिणि। ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्यात् चरणे समानत्वे न गम्यमाने। चरणः शारवा। ब्रह्मवेदः। तदध्ययनार्थं ब्रतमपि तच्चर
तीति ब्रह्मचारी। समानः सः स ब्रह्मचारी॥ तीर्थेये। तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात्। सतीर्थः। एकगुरुकः। समान
तीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः। विभाषादरे। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव। सोदर्यः। समानोदर्यः॥ दृक् दृशवतुषु। सदृक्। सदृशः। दृक्षे चेति वक्तव्यं।
सदृक्षः। वतुरुनरार्थः॥ इदं किमोरीचरुकी। दृक् दृशवतुषु इदमईवा किमः की स्यात्। ईदृक्। ईदृशः। कीदृक्। कीदृशः। वत्सूदाहरणं वक्ष्यते।
दृक्षे च। ईदृक्षः। कीदृक्षः॥ आसर्वनाम्नः। सर्वनाम्न आकारः। स्याद् दृक् दृशवतुषु॥ दृक्षे च। तादृक्। तादृशः। तावान्। तादृक्षः। दीर्घः।
मत्तोत्वे। अमूदृक्। अमूदृशः॥ समासे गुलेः संगः। अंगुलिश्चाब्दात्संगस्य सम्यमूर्धन्यः स्यात्समासे। अंगुलिषंगः। समासे किं। अंगुलेः संगः।
॥ भीरोऽखानं। भीरुश्चाब्दात्स्थानस्य सम्यमूर्धन्यः स्यात्समासे। भीरुश्चानं। असमासे तु भीरोः स्थानं॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः। आप्यां स्तोमस्य
सम्यमूर्धन्यः स्यात्समासे। ज्योतिश्चोमः। आयुश्चोमः। समासे किं। आयुषस्तोमः॥ कषामादिषु च। सम्यमूर्धन्यः॥ शोभनं सामयस्य कषामा
संप्रधिः। एतिसंज्ञायामगान्। सम्यमूर्धन्यः। हरिषेणः। एतकिं। हरिसक्थः। संज्ञायाम् किं। पृथुसेनः। अगकारात्किं। विष्वक्सेनः। इण्कारित्येव।
सर्वसेनः॥ नसनाह। एतिसंज्ञायामगकारान्मूर्धन्योवा। रोहिणीषेणः। रोहिणीसेनः। अगकारात्किं। शतभिषक्सेनः। आकृतिगणायाम्।

ज्योतिषः स्तोमः॥

खपदणस्तसिषु। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। हृदयस्य प्रियं हृद्यं। हृदयस्येदं हार्दं। हृदयस्य लासः हृल्लासः। लेखेत्यणं तस्य ग्रहणं। घञितु
हृदयलेखः। लेखग्रहणमेव। ज्ञापकं उत्तरपदाधिकारे तदंतविधिर्नास्तीति॥ वाशोकथ्यज्जरेणेषु। हृल्लोकः। हृदयशोकः। सोदाद्यं।
सो हृदयं। हृदोगः। हृदयरोगः। हृदयशब्दपर्यायो हृल्लब्धोऽप्यस्ति। तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदं॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु। एतेषु उत्तरपदे
षु पादस्य पदइत्यदंत आदेशः स्यात्। पादाम्यामजतीति पदाजिः। पदातिः। अज्यातिभ्यां पादे चेतीण्प्रत्ययः। अजैर्व्यभाचो निपातना
त्। पदगः। पदोपहतः॥ पद्यत्यतदर्थे। पादस्य पत्स्यादतदर्थे यतिपरे। पादो विध्यंति पद्याः शर्कराः। विध्यत्यधेनुषेति मत्। अतदर्थे
किं। पादार्थमुदकं पाद्यं। पादार्थाभ्यामिति यत्। इके चरत्तावुपसंख्यानं। पादाभ्यां चरति पदिकः। पपादिवात्त्वं॥ हिमकाषिहतिषु च। प
द्विमं। पक्तापी। पडतिः॥ ऋचः शं। ऋचः पादस्य पत्स्यात्ते परे। गायत्रीपद्यः शंसति। पादं पादमित्यर्थः। ऋचः किं। पादशः। कार्षापणं ददा
ति॥ वाघोषमिश्रशब्देषु। पादस्य पत्। पद्येणः। पादघोषः। पन्मिश्रः। पादमिश्रः। पद्यब्दः। पादशब्दः। निष्के चैव वक्तव्यं। पन्मिश्रः। पादनि
ष्कः॥ उदकस्यादः संज्ञायाम्। उदमेघः। उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यं। क्षीरोदः। पेयं वा सवाहनधिषु च। उदपयं पितृष्टि। उदवासः। उदवाहनः। उदधि
र्घटः। समुदेतुपूर्वेण सिद्धं॥ एकहस्तादौ पूरयितव्ये। न्यतरस्यां। उदकुंभः। उदककुंभः। एकेति किं। उदकस्थाली। पूरयितव्येति किं। उदकपर्वतः।
॥ मंथोदतसक्तुं बिडुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च। उदमूथः। उदोदनः। उदकोदनः॥ इकोदस्वोऽङ्गात्तवस्य। इगंतस्य अङ्गंतस्य इत्स्वावास्यादु

उदमथः॥

लक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्वस्तिकस्य। कर्णशब्देपरेलक्षणवाचकस्यदीर्घः। द्विगुणाकर्णः। लक्षणस्यकिं। शोभनकर्णः।
 अविष्टादीनांकिं। विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पंचकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। स्तुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः। नहिह
 तिष्टविच्यधिरुचिसहितनिष्ठौ। चिचंतेष्वेतेषुपूर्वस्यदीर्घः। उपानत्। नीचत्। प्रावृत्। मर्मावित्। नीरुक्। अमीरुक्। ऋतीषट्। पश
 तत्। कावितिकिं। परिणहनं। विभाषापुरुषइत्यतोमंडूकप्लुत्याविभाषानुवर्तते। सान्वयवस्थिता। तेनगतिकारकयोरेव। नेह। षट्। रुक्। ति
 मरुक्। वनगिर्योः संज्ञायांकोटरकिंशुलकादीनां। कोटरादीनां वनेपरेकिंशुलकादीनांगिरोपरेदीर्घः स्यात्संज्ञायां। वनेपुरगाभिश्च
 कासिधकासारिकाकोटराग्रेभ्यः। वनशब्दस्योत्तरपदस्यएभ्यएवणत्वंनत्वन्त्येभ्यः। इहकोटरांताः पंचदीर्घविधोकोटरादयोबाध्याः
 तिषांरुतदीर्घाणांणत्वाविधौनिर्देशो नियमार्थः। अग्रेशब्दस्यतुविध्यर्थः। पुरगावणं। मिश्रकावणं। सिधकावणं। सारिकावणं। के
 टरावणं। एभ्यएवेतिकिं। असिपत्रवनं। वनस्याग्रेअग्रेवणं। राजदंतादिषुनिपातनात्सप्तम्याअलुक्। प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमा।
 किंशुलकागिरिः॥ चले। वलप्रत्ययेपरेदीर्घः स्यात्संज्ञायां। कृषीवलः॥ मतोबहुचोः नजिरादीनां। अमरावती। अनजिरादीनांकिं।
 अजिरवती॥ बहुचःकिं। ब्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेह। वलयवती॥ शरादीनांच। शरावती॥ इकोवहेःपीलोः। इगंतस्यदीर्घः स्या
 दहे। ऋषीवहं। कपीवहं। इकःकिं। पिंडवहं। अपीलोःकिं। पीलुवहं। अपीत्त्वादीनामिति वक्तव्यं। हारुवहं। उपसर्गस्यघञ्यः मनु

विबहुलं। उपसर्गस्यबहुलंदीर्घः स्याद्वृजंतेपरे नतुमनुथे। परिपाकः। परीपाकः। अमनुथेकिं। निषादः॥ इकःकाशे। इगंतस्योपसर्गस्यदीर्घः
 काशे। बीकाशः। नीकाशः। इकःकिं। प्रकाशः॥ अष्टनः संज्ञायां। उत्तरपदेदीर्घः। अष्टापदं। संज्ञायांकिं। अष्टपुत्रः॥ चित्तेः कपि। एकचितीकः।
 द्विचितीकः॥ तरेसंज्ञायां। विश्वानरः॥ मित्रेचर्षो। विश्वामित्रः। संज्ञायांकिं। विश्वमित्रोमाणवकः॥ शनोदंतदष्टाकर्णकुंदवराहपुच्छेपु
 दीर्घोवाच्यः। श्वादंतइत्यादि॥ अनिरंतः शरेक्षुलकाभ्यामकारिर्वादिर्षीयुष्माभ्यामसंज्ञायामपि। एभ्योवनस्यणत्वंस्यात्। प्रवणं। कार्यव
 णं। इहषात्परत्वात्। विभाषोषधिवनस्पतिभ्यः। वनस्यणः स्याद्वा। दूर्वावणं। दूर्वावनं। शिरीषवनं। द्यम्भामिव। नेह। देवदारुवनं। इरि
 कादिभ्यः प्रतिषेधोवाच्यः। इरिकावनं। नारिकावनं॥ वाहनमाहितात्। आरोप्ययदुह्यतेतद्वत्विष्ठावन्निमित्तात्परस्यवाहननकारस्यणत्वं
 स्यात्। इक्षुवाहणं। आहितात्किं। इंडुवाहनं। इडुस्वामिकंवाहनमित्यर्थः। वहतेत्युटिहृदिहिवसूत्रेनिपातान्॥ पानंदेवो। पूर्वपदस्यात्रि
 मितात्परस्यपानस्यनस्यणत्वंस्याद्देशगम्ये। क्षीरपानंयेषांतेक्षीरपाणाउशीनराः। सरापाणाः प्राच्याः। पीयतइतिपानं। कर्मणित्युट्॥ वाभा
 वकरणयोः। पानस्येत्येव। क्षीरपाने। क्षीरपाणं। गिरिनद्यादीनांवा। गिरिणदी। गिरिनदी। चक्रनितंबा॥ प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषुच। पूर्व
 पदस्यान्निमित्तात्परस्यएषुछिन्नस्यनस्यणत्वंवास्यात्। प्रातिपदिकान्ते। माषवापिणो। नुमि। ब्रीहिवापिणि। विभक्तो। माषवापेण। पक्षेमा
 षवापिनावित्। उत्तरपदेयत्प्रातिपदिकान्तदंतस्येवणत्वं। नेह। गर्गाणांभगिनीगर्गभगिनी। अतएवनुम्यहणंछतं। अंगस्यनुम्विधौसिद्धकोहि

कपोकिं।

शिरीषवर्गं।

चक्रनितंबा।

इति निरुक्तं ॥ इति समाप्तं ॥

इति निरुक्तं ॥

७५

यः पुरोयायीवाप्रतिष्ठाशइत्युच्यते। कशः किं। प्रतिगतः कशाप्रतिकशः श्वः। यद्यपिकशोरेवकशा। तथापिकशोरितिधातोर्यहणेमुपसर्गस्यप्रतेर्यह
णार्थः। तेनधात्वेत्तरोपमर्गान्॥ प्रस्कण्वहरिश्चंद्रादृषी। प्रस्कण्वोक्षः। हरिश्चंद्रयहणममंत्रार्थः। कर्षीति किं। प्रस्कण्वोदेशः। हरिश्चंद्रोभाणवकः॥ मस्क
रमस्करिणोवेणुपरिब्राजकयोः। मकरशब्दोअच्युत्पन्नः। तस्यस्तुतिनिश्चयनिपात्यते। वेण्विति किं। मकरोयाहः। मकरीसमुद्रः॥ कास्तीराजस्तुदेनगरे। ईपती
रमस्येति कास्तीरं नामनगरं। अजस्येवतुंदमस्येत्यजस्तुंदं नामनगरं। नगरे किं। कातीरं। अजतुंदं॥ कारस्करोवृक्षः। कारं करोतीति कारस्करोवृक्षः। अन्यत्रका
रकरः। केचित्तु कस्कादिष्वेदंपठन्तिनसूत्रेषु॥ पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायां। एतानि सक्तृकानि निपात्यतेनास्मि। पारस्करः। किं धिधा। तद्बृहतोः करपत्यो
श्चोरदेवतयोः कृत्तलोपश्च। तात्पूर्वचत्वेनदकारोपिबोध्यः। तद्बृहतोर्दकारतकारोलुप्येते। करपत्योस्तुक्तः। चोरदेवतयोरितिसमुदायोपाधिः। तस्करः। बृहस्पतिः। प्रायस्वचित्तिचित्तयोः। प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तं। वनस्पतिरित्यादि। आकृतिगणाय॥ इति सभासाश्रयाविधयः॥ समर्थानां प्रथमा
इदंपदत्रयमधिक्रियेते। प्राग्दिशइतियावत्। सामर्थ्यपरिनिष्ठितत्वं। कृतसंधिकार्यत्वमितियावत्॥ प्राग्दीव्यतोऽणु। तेन दीव्यतीत्यनः प्रागणाधिव्रिय
ते॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च। एभ्योऽणुस्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु। वक्ष्यमाणस्यण्यस्यापवादः॥ तद्धितेष्वचामादेः। जितिणिजितिचतद्धितेपरे। चामादेरचोच
द्धिः स्यात्॥ कितिच। कितिजद्धितेपरेचनथा। अश्वपतेरपस्यादिआश्वपतं। गाणपते। गाणपत्योमंत्रइतितुप्रामादिकमेव॥ दित्यदित्यादिस्यपत्युत्तर
पदाण्यः। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्चप्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषुण्यः स्यादणोपवादः। दैत्यः। आदितेरासैर्दित्यवाआदित्यः। प्राजापत्यः। यमाच्चेति काशिकाया।

७५

इति लिखितं श्री गणेश उदयम्

श्री गणेशाय नमः

भ्यः॥उत्तरपदेकिं॥निक्रान्तस्तोकान्निस्तोकः॥ब्राह्मणाच्छिनोपसंख्यानं॥ब्राह्मणेविहितानिशास्त्राणिउपचाराद्ब्राह्मणानितानि
 शंसातीतिब्राह्मणाच्छि॥ऋत्विग्विशेषः॥द्वितीयार्थेपंचम्युपसंख्यानांदेव॥ओजःसंहोमस्तमसस्तृतीयायाः॥ओजसा
 हनमित्यादि॥अंजसउपसंख्यानं॥अंजसाकृतं॥आर्जवेनकृतमित्यर्थः॥पुंसानुजो जनुषांधइतिवाच्यं॥यस्याप्रजःपु
 मात्सपुंसा नुजः॥जनुषांधो जात्यंधः॥मनसःसंज्ञायां॥मनसागुहा॥अज्ञायिनिच॥मनसइत्येव॥मनसाआज्ञातुंशीलम
 स्यमनसाज्ञायी॥आत्मनश्च॥अत्मनस्तृतीयायाअलुकस्यात्॥पूर्णइतिवक्तव्यं॥पूर्णप्रत्ययांतेउत्तरपदेइत्य
 र्थः॥आत्मनापंचमः॥जनार्दनस्वात्मचतुर्थएवेतिबुद्धीहिबोध्यः॥पूर्णेकिं॥आत्महंतंवेद्याकरणारव्यायांच
 तुर्याः॥आत्मनइत्येव॥आत्मभेदं॥आत्मनीभाषा॥तदर्थेचतुर्थी॥चतुर्थीइतिभोगविभागात्समासः॥परस्यन
 परस्मैपदं॥परस्मैभाषा॥इलदंतात्सप्तम्याःसंज्ञायां॥हलंताददंताच्चसप्तम्याअलुकसंज्ञायां॥त्वचिसारः॥गवियु
 धिभ्यांस्तिरः॥आभ्यांस्तिरस्यसप्तम्यात्॥गविष्टिरः॥अन्नगवीतिवचनादेवालुक॥युधिष्टिरः॥अरण्येतितकः॥

अत्रसंज्ञायांमिति समासः॥हलद्युभ्यांच॥हलिसृक्॥दिविसृक्॥कारनामिचप्राचांहलादौ॥प्राचांदेशेयत्कारनाम
 नत्रहलादावुत्तरपदेहलदंतात्सप्तम्याअलुक॥मुकुटेकार्णपणं॥हृषदिमायकः॥पूर्वेणसिधेनियमार्थं॥कारना
 म्मेव॥प्राचांमेव॥हलादिवेवेति॥कारनामीतिकिं॥अभ्याहितपशः॥कारादन्यस्मैतद्देयस्यनाम॥प्राचांकिंयू
 थपशः॥हलादौकिं॥अविकटोरणः॥हलदंतात्किं॥नद्यांदोहोनदीदोहः॥मध्यादुरौ॥मध्येगुसे॥अंताच्चा॥अंते
 गुरुः॥अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे॥कंठेकालः॥उरसिलोमा॥अमूर्धमस्तकात्किं॥मूर्धाशिरवः॥मस्तकाशिरवः
 अकामेकिं॥मुखेकामेस्यमुखकामः॥बंधेचविभाषा॥हलदंतात्सप्तम्याअलुक॥हस्तेबंधः॥हस्तेबंधः॥हलद
 तनिकिं॥गुप्तिबंधः॥तप्तुरूपेतिबहुलं॥स्तेवेरमः॥कर्णेजपः॥क्वचिन्न॥कुरुचरः॥प्राहृशारकालदिवांजे॥
 प्राहृषिजः॥शारदिजः॥कालेजः॥दिविजः॥पूर्वस्यायंपंचः॥विभावर्षक्षरशरवरात्॥एभ्यःसप्तम्याअ

लुकृजे। वर्षेजः। वर्षजः॥ क्षरेजः। क्षरजः॥ शरेजः। शरजः। वरेजः। वरजः। धकालतनेषुकालनाम्नः। सप्तम्याविभाषाः
 लुकृस्यात्॥ घा। पूर्वाह्नेतरे। पूर्वाह्नेतमे। काल। पूर्वाह्नेकाले। तन। पूर्वाह्नेतने। पूर्वाह्नेतने। शयवासवासिधका
 लात्। रवेशेः रवशयः। ग्रामेवासः। ग्रामवासः॥ ग्रामेवासी। ग्रामवासी॥ अपोयोनियन्मत्तुषु॥ अश्रुयोनि
 तत्पतिर्यस्यसोः स्रुयोनिः॥ अश्रुमवः। अश्रुसव्यः। अश्रुमंतावाज्यमागो॥ नेतिस्मिथवध्रातिपुत्र॥ इन्
 तादिषु सप्तम्या अलुकृन। स्थंडिलशायी। साकाश्यसिधः। चक्रबंधः। स्तेचभाषायां॥ सप्तम्या अलुग
 समस्थः। विषमस्थः। भाषायां किं। हृणोस्यारवरेष्टः। षष्ठ्यां कोशे। चौरस्यकुलं। आकोशे किं। ब्राह्मणकु
 लं। वाहिक्पश्यद्योयुक्तिदंडरेषु॥ वाचोयुक्तिः॥ दिशोदंडः। पश्यतोहरः। आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका
 मुष्यकुलिकंतिव। अमुष्यापत्यं अमुष्यायणः॥ नडादिस्त्रात्कक। अमुष्यपुत्रस्यभाव आमुष्यपुत्रिका।
 मनोहादितादुज्ज। एवमा मुष्यकुलिका। देवानां प्रियरतिचमूर्खे। अन्यत्र देवप्रियः। शेषपुच्छलां गुलेषु मृगः।

आ

९२

अनुगवभाषाये॥ एतानि निपात्यंते दीर्घत्वे॥ अनुगवं॥ यानं॥ यस्य चायामडुतिसमासः॥ द्विस्तावाविस्तावावेदिः॥ अचप्रत्य
 याष्टिलोपः॥ समासमासश्च निपात्यंते॥ यावतीप्रसूतौवेदिततद्विगुणावविगुणावाअश्वमेधादौतवेदंनिपातनं॥ वेदिरिति
 किं॥ द्विस्तावतीविस्तावतीरज्जुः॥ उपसर्गादध्वनः॥ प्रगतोऽध्वानं प्राध्वोरथः। न पूजनात्॥ पूजनार्थासरेभ्यः समासात्
 नस्यः॥ सराजा॥ अतिराजा॥ स्वस्तिभ्यामेव॥ नेह। परमराजः॥ पूजनात्किं। गामतिकांतोऽतिगवः। बहुव्रीहौ सव्यस्या
 रित्यतः प्रागेवायं निषेधः॥ नेह। ससव्यः॥ स्वसः॥ किमः क्षेपे॥ क्षेपेयः किंशद्वस्ततः परं यदंतदंतात्समासांतानस्यः॥ कु
 सितोराजाकिंराजा॥ किंसखा॥ किंगोः॥ क्षेपेकिं॥ किंराजः॥ किंसखः किंगवः॥ न अस्तत्पुरुषात्॥ समासांतोन॥ अराजा
 असखा। तत्पुरुषात्किं॥ अधुरंशंकटं। पथोविभाषा। नञ्पूर्वास्योवासमासांतः॥ अपथः। अपंथाः। तत्पुरुषादित्येव।
 सा अपथोदेशः॥ अपथंवातीरं॥ इतिसमांताः॥ अलुगुत्तरपदे॥ अलुगधिकारः प्रागानडः। उत्तरपदाधिकारस्त्वापाद
 परिसमाप्तेः। पंचम्यास्तोकादिस्थः। एष्यः पंचम्या अलुकृस्यादुत्तरपदे॥ स्तोकांमुक्तः। एवमतिकार्थद्वार्थकृच्छे

सि० कौ० स

९२

मलकीतरा। कुवलीतरा। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां। अङ्गंतनद्याः अंतैकाश्वधादिषु ^हस्वोवास्यात्। बंसवधूतरा॥ बं
सबंधुतरा। स्त्रीतरा। स्थितरा॥ कृन्त्यान। उद्गीतरा। उगितश्च। उगितः परायानदीतदंतस्याधादिषु ^हस्वोवास्यात्। विडु
वितरा। ह्रस्वाभावापक्षेत्तसिलादिधितिपुंवत्॥ विद्वत्तरा। वृत्त्यादिषु तु विडुपीतरेत्फदात्तं। तन्निर्मलं। हृदयस्य हृदे
खयदण्यलासिषु। हृदयं छिरवतीति हृद्वेखः॥ हृदयप्रियं हृद्यं॥ हृदयस्येदं हार्दं। हृदयलासः॥ हृद्लासः। लेस्वेत्यणं
तस्य ग्रहणं॥ घञितु हृदयलेखः॥ लेखग्रहणमेव च ज्ञापकं॥ उत्तरपदाधिकारे तदंतविधिर्नास्तीति॥ वाशोकक
अशोगेषु। हृद्येकः। हृदयशोकः॥ सोहार्द्यं॥ सोहृद्व्यं। हृद्वेगः। हृदयवेगः॥ हृदयशब्दपर्यायो हृद्योप्यस्ति। तेन सि
धेः प्रपञ्चार्थं मिदं। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु। एतेषु उत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदो देशः स्यात्॥ पादाभ्यामजतीति तआ
पदाजिः॥ पदातिः। अज्यतिभ्यां पादे चेत्ताण्यप्रत्ययः। अजेर्व्यभावा निपातनात्। पदगः। पदोपहतः। पद्यत्पदर्थे। पा
दस्य पत्स्यादतर्थेयतिपदे। पादो विध्यति पद्याः शर्कराः। विध्यपधेनुषेति यत्॥ अतदर्थे किं। पादार्थ उदकं पाद्यं।

न२

पादाभ्यामिति यत्॥ इकेचरतापुसंख्यानं॥ पादाभ्यामचरति पदिकः। पदादित्वात् सन्॥ हिमकाषिहतिषु च। पधिमं। पत्का
पी। पडतिः। कृचः शेषः॥ कृचः पादस्य पत्समाद्ये परे। गायत्री पद्यः शंसति॥ पादपादमित्यर्थः॥ कृचः किं। पादशः। कापी
यादहाति। नाघोषमिश्रशब्देषु। पादस्य पत्। पद्योषः। पादघोषः। पन्मिश्रः। पादमिश्रः॥ पद्यद्वः। पादशब्दः॥ निष्केच वक्त
घः व्यापन्निष्कः। उदकस्योदः संज्ञायां॥ उदमेः॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यं॥ क्षीरोदः॥ पेपंवासहेचो नधिषु च। उदपेपं पिन
ष्टि। उदवासः। उदवाहनः। उदधिघटः॥ समुद्रे तु पूर्वेण सिध्ं। एकहलादौ पूरयितव्ये। अन्यतरस्यां। उदकुंभः। उदकुंभः
एके ^हति किं॥ उदकस्थाली॥ पूरयितव्येति किं॥ उदकपर्वतः। मंथोदनसक्तु विडुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च। उदमं
थः॥ उदकमंथः॥ उदोदनः। उदकोदनः॥ इकोह्रस्वोऽङ्गो गालवस्य॥ इगंतस्य अङ्गंतस्य ह्रस्वोवास्यात् उत्तरपदे। आ
मणीपुत्रः॥ आमणिपुत्रः॥ इकः किं। रमापतिः। अङ्गंत इति किं। गौरीपतिः॥ गालवग्रहणं किं॥ पूजार्थं॥ अन्यतरस्यां
मित्यनुवृत्तेः। इयडुवडुभाविनामन्ययानां चनेति वाच्यं॥ श्रीमदः॥ नृभंगः। शुद्धोपावः। अभ्युक्तं सादीनां मि

सि० को० क

९४

निवक्तव्यं॥ भुक्तुं सः॥ भ्रुकुटिः॥ भ्रुकुं सः॥ भ्रुकुटिः॥ अकारो नो न विधीयत इति व्याख्यात्तरं॥ भ्रुकुं सः॥ भ्रुकुटिः॥
भ्रुवां कुं सोभाषणं शोभावायस्य सः॥ स्त्रीवेषधारी॥ नर्तकः॥ भ्रुवः कुटिः॥ कौटिल्यं॥ एकनधितेन एकशब्दस्य द्वस्वस्य
तद्धिते उत्तरपदे च॥ एकस्या रूपं आगतं एकस्य॥ एकक्षीरं॥ ज्यापोः संज्ञा छंदसोर्बहुलं॥ देवतिपुत्रः॥ अजक्षीरं॥ ले
च॥ त्वेप्रत्यये च ज्यापोर्बहुस्वः॥ अजत्वं रोहिणित्वं॥ प्यजः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे॥ प्यजः तस्य पूर्वपदस्य संप्रसार
णस्यात्पुत्रपत्योत्तरपदे योस्तत्पुरुषे॥ संप्रसारणस्य॥ संप्रसारणस्य दीर्घस्यादुत्तरपदे॥ कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौ
मुदगंधीपुत्रः॥ कौमुदगंधीपतिः॥ व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न॥ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेति तदादिनियमप्रतिषे
धात्॥ परमकारीषगंधीपुत्रः॥ उपसर्जने तु तदादिनियमात् न्वेह॥ अतिकारीषगंध्यपुत्रः॥ बधुनि बहुव्रीहो॥ बंधु
शब्दे उत्तरपदे प्यजः संप्रसारणस्यात् बहुव्रीहो॥ कारीषगंध्या बंधुयस्येति कारीषगंधी बंधुः॥ बहुव्रीहो किं॥ का
रीषगंध्यायाः बंधुः॥ कारीषगंध्या बंधुः॥ क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया॥ माता आत्मा कमात्तु पुत्रा॥ कारीषग

२४

सस्य

शुनः शेषः॥ शनः पुच्छः॥ शुनोलांगूलः॥ दिवम्भदासे॥ दिवोदासः॥ पुत्रेन्यतरस्यां॥ पठ्याः पुत्रे परे अलुग्वानिदायां॥ दास
स्यापुत्रोदासीपुत्रः॥ निदायां किं॥ ब्राह्मणीपुत्रः॥ कृतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः॥ विद्यासंबंधो निसंबंधो धेविनः ऋदंतात्स्य
ष्या अलुक् समात्॥ होतुरंते वासी॥ होतुः पुत्रः॥ पितुरंते वासी॥ पितुः पुत्रः॥ विद्यायोनिसंबंधेभ्यस्तत्पुर्वोत्तरपदग
हर्णं॥ नेह॥ होतृधनं॥ पितृगृहं॥ विभाषास्वसृपत्योः॥ ऋदंतात्स्य ष्या अलुग्वारस्वसृपत्योः परयोः॥ मातुः पितुभ्यां
मन्यतरस्यां॥ आभ्यां स्वसृः षोवास्यात् समासे॥ मातुः स्वसा॥ मातुः स्वासा॥ पितुः स्वसा॥ पितुः स्वसा॥ लुक्पक्षेण॥
मातृपितृभ्यां स्वसा॥ आभ्यां परस्य स्वसृः सस्य षः स्यात् समासे॥ मातृषसा॥ पितृषसा॥ असमासे तु॥ मातुः स्वसा॥
पितुः स्वसा॥ इत्यलुक् समासः॥ धर्तृपकल्पे च लउब्रुवगोत्रमहत्तृतेषु ज्योनेकाचो ह्रस्वः॥ भाषितपुंस्काद्योर्दीर्घतेन
स्यानेकाचो ह्रस्वः स्याद्भर्तृपकल्पप्रत्यये च लउदिपुत्रोत्तरपदेण॥ ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमा॥ ब्राह्मणिरूपा॥ ब्राह्म
णिकत्वा॥ ब्राह्मणिचलि॥ ब्राह्मणिब्रुवा॥ ब्राह्मणिगोत्रत्यादि॥ ब्रूभः पचाद्यबिबच्यादेशगुणयोरभावोपनिधात्यंते
चिलडादीनिवृत्तिविषये॥ कुत्सिनवाचितेः कुत्सितानि कुत्सनेति तस्मात् सः॥ उच्यः किं॥ दत्तातया॥ भाषितपुंस्कात् किं॥ आ

मते बद्धोऽनजिरादीनां। अमरावती। अनजिरादीनां किं। अजिरवती। बद्धः किं। ग्रीहि मती। संज्ञाया मित्येव। नेह। बलवती।
शरादीनां च। शरावती। इको वहः पीलोः। इगंतस्य दीर्घः स्याद्दहे। कपी वहं। कपी वहं। इकः किं। पिउ वहं। अपीलोः वकं। पीलु
वहं। अपीत्वादीनामिति वक्तव्ये। दारु वहं। उपसर्गस्य घञ्यः। मनुष्ये बहुलं। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्भुजंते परे
ननु मनुष्ये। परिपाकः। परी पाकः। अमनुष्ये किं। निषादः। इकः काशे। इगंतस्योपसर्गस्य दीर्घः काशे। वीकाशः।
नीकाशः। इकः किं। प्रकाशः। अष्टनः संज्ञायां। उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदं। संज्ञायां किं। अष्टपुत्रः। चित्तः कपि। एकचि
तीकः। द्विचितीकः। नरे संज्ञायां। विश्वानरः। मित्रे चर्षे। विश्वामित्रः। संज्ञायां किं। विश्वमित्रो माणवकः। सुनोदतदंष्ट्रा
कर्णकुंदवराहपृच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः। आदंत इत्यादि। अनिरंतः शरे सप्तपुष्पाग्रकार्यं स्वदिरपीयूषाभ्यां संज्ञायां मपि।
एभ्यो वनस्य णत्वस्यात्। प्रवणं। कार्यवणं। इह पात्परत्वात्। विभाषोषधिवनस्य तिभ्यः। वनस्य णः स्यात्। वा। दूर्वावणं।
दूर्वावनं। शिरीषवणं। शिरीषवनं। द्व्यन्यभ्यामेव। नेह। देवदारुवनं। इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वाच्यः। इरिकावनं। नारिका
वनं। बाहनमाहितात्। आरेष्यथ दुह्यते तद्वाचिस्त्वान्निमित्तात्परस्य बाहननकारस्य णत्वस्यात्। इक्षुवाहणं। आहि
तात्किं। इंदुवाहनं। इंदुस्वामिकं बाहनमित्यर्थः। वहंतर्लुटि लृटि र्देवसूत्रे निपातात्। पानंदेशे। पूर्वपदस्त्वान्निमित्तात्पर
स्य पानस्य नस्य णत्वस्यादेशे गम्ये। क्षीरपानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः। सारापाणाः प्राच्याः। पीयत इति पानं। कर्मणि

र ल्युट। वाभावकणयोः॥ पानस्यइत्येव। क्षीरपानं॥ क्षीरपाणं॥ गिरिनद्यादीनांवा॥ गिरिणदी॥ गिरिनदी। चक्रनितंबा॥ चक्रणितं
बा। प्रोतिपदिकांतनुमविभक्तिषुच। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यएषुस्थितस्यनस्यणत्ववास्यात्। प्रादिकांते॥ माषवापिणो
नुमि। ब्रीहिवापिणि। विभक्तो। माषवापेण॥ पक्षेमाषवापिनावित्यादि। उत्तरपदयत्वादिवत्तपदिकंतदंतस्येवणत्वं। नेह। गर्ग
णांभगिनीगर्गभगनी। अतएवतुमुग्रहणं। इतं। अंगस्यतुमविधानात्तद्द्रव्यंकोहिनुमत्तूरपदस्य॥ किंच। प्रहिगवन्निव्या
दोहिर्वर्तुमोनेत्वार्थमपितुमुग्रहणं॥ प्रेचनमित्यादौतुक्ष्णत्वादित्वान्न। युवादेनायूरम्ययूना। परिपक्वानि। एकाजुत्तरं
देयः। नित्यमित्कतं। दृवहयो। हरिमानयतीतिहरिमाणी। नुमि। क्षीरपाणि। विभक्तो। क्षीरपेण। रम्यविणा। कुमतिच
कवर्गवत्कतरपदेशावन्त॥ हरिकामिणो। हरिकामणि। हरिकामेण। पदव्यवायेपि। पदेनव्यवधानेनेत्वंनस्यात्॥ माषदु
भवापेन। चतुरंगयोगेन। अतस्थितवक्तव्यं। आर्द्रगोमयेण। शुष्कगोमयेण। कुस्तंबरूणिजातिः। अवसृष्टिपात्यने॥
कुस्तंबुरुधान्याकं। कृीबत्वंमत्तं। जातिःकिं। कुतंबुरुणि॥ कुत्सितानितिदुंकीफलादीनां॥ अपरास्पराःक्रियासा

नत्ये॥ स्रगुनिपात्यते। अपरस्परः सार्थाः गच्छन्ति। सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः॥ क्रियेति॥ अपरपराः गच्छन्ति॥ अपरेच
परेचसकृदेव गच्छन्ति॥ गोप्यदं सेविता सेवित प्रमाणेषु। स्रसस्यपत्न्यनिपात्यते। गावः पद्यते स्मिन्देशे सगोभिः सेवितो
गोप्यदं देशः। असेविते। अगोप्यदान्परण्यानि। प्रमाणे। गोप्यदं मात्रं क्षेत्रं। सेवितेति किं। गोः पदं गोपदं॥ आस्पदं प्रति
प्रायं। आत्मयापनाय स्थाने स्रगुनिपात्यते। प्रेतिकिं। आपदादापदं। आश्चर्यमनित्ये॥ अद्भुते स्रगुनिपात्यते। आ
श्चर्यं यदि सप्तजीता अनित्ये किं। आश्चर्यं कर्मशोभनं। चर्चस्केचस्करः। कुत्सितं चर्चोचर्चस्कं मन्त्रमलं तस्मिन्कृद्
अवकीर्यत इत्यवस्करः। चर्चस्के किं। अवस्करः। अवस्करोरथांगं। अवस्करोन्यः। विकिरोः शकनौवा। पक्षे विकिरः
वाचनेनेव स्रविकल्प। विसिधे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो माभूदिति वृत्तिः। तन्नाभाप्यवि
रोधात्। प्रतिश्रुताश्चकरोः। कशगतिश्चासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यविस्रगुनिपात्यते। पत्न्यं सहा
यः पुरोयायी वा प्रतिश्रुता उच्यते। कशः किं। प्रतिगतः कशः। पतिकशोश्वः। यद्यपि कशोरेव कशा॥ तथापि कशो
रिति धातोर्मह्यं मुपसर्जस्य प्रत्येयहणार्थं। तेन॥ धात्वन्तरोपसर्गोन्। प्रस्कण्वहरिश्च रिडाचपी। प्रस्कण्वोक्ते

उत्तरतारं। उत्तरतीरं। दुरोदाशनाश्रदभ्येपुत्तमुत्तरपदादेष्टुत्तंचादुःखेन दाश्यते दूडाशः। दुःखेन नाश्रयते दूणाशः। दुःखेन दभ्य
तदुत्तमः। खल्विभ्यः। दंभेन लोपोनिपातनात्। दुष्टध्यायतीति दुष्टेः। आतश्चेतिकः। ब्रुवतोस्यासीदिति वृत्तिः। ब्रुवच्छ्रु
स्यह्य आदेशः। सदेरधिकरणेदृष्टं। आहतिगणेर्यं। संहितायां। अधिकारोयं। कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नछिन्नछिद्र
सुवसस्तिकस्या। कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः। द्विगुणाकर्णः। लक्षणस्य किं। शोभनकर्णः। लक्षणस्य किं। शोभनकर्णः॥
अविष्टादीनां किं। विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पंचकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। सुवकर्णः। स्वस्ति
कर्णः। नहि वृत्तिव्यधिरुचिसहि तनिष्ठको। किवन्तेषु पुषु पूर्वस्य दीर्घः। उपानतः। नीवृत्तः। प्रावृत्तः। मर्मावृत्तः। नीरुक्। अ
भीरुक्। कृतीषुट्। परीतत्। काविते किं। परिणहनं। विभाषापुरुषइत्यतो मंडकपुल्या विभाषा न वर्तते। साव्यवस्थिता। तेन ग
तिकारकयोरेव। नेह। पटुरुक्। तिग्मेरुक्। वनमिर्योः संज्ञायां कोटरं किं। कुलकादीनां। कोटरादीनां वने परे किं। कुलकादीनां
गोपरे दीर्घः स्यात्संज्ञायां। वने पुरगामिश्रकोसिधकासारिका कोटराग्रेभ्यः। वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एवणत्वं न ल्यप्यः। इ
ह कोटराताः पंचदीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः। तेषां कृतदीर्घाणां लत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः। अंगशब्दस्य तु विध्यर्थः॥ पुर
गावणं। मिश्रकावणं। सिधकावणं। सारिकावणं॥ कोटरावणं। एभ्य एवेति किं। असिपत्रवनं। वनस्याग्रे अग्रवणं॥ राजदंतादिषु
निपातनात्सप्तम्याजलुक्॥ आतिपदिकार्थमात्रे प्रथमा। किं कुलकागिरिः। वले। वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायां। लघीवलः॥

सि० कौ० त०

९९

एभ्योऽणस्यात्प्राग्दीव्यतीर्थेषु। वक्ष्यमाणस्य ^{ये} स्यापवादः। तद्धितेष्वचामादेः। अत्रिति गितित्तद्धितपरेऽचामा
देरचोवृद्धिः स्यात्। कितिच। किति तद्धिते परे च तथा। अश्वपतेरपत्यादि अश्वपते। गाणपते। गाणपत्यो मंत्र इति
तु प्रामादिकमेव। हित्यदित्यादित्यपत्यत्तरपदोऽप्यः। हित्यादिभ्यः पत्यत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीर्थेषु ष्यः स्यादणो
पवादः। दैत्यः। अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः। प्राजापत्यः। यमाच्चेति काशिकायां। याम्यः। पृथिव्याज्जाजो॥ दैव्यं॥
दैवं। बहिषष्टिलोपोयजन्वा। बाह्यः। ईककुचाबाहीकः। स्थाम्नोकारः। अश्वत्थामः। पृषोदरादित्वात्सस्यतः। भवार्थे तु
लुग्वान्यः। अश्वत्थामा। लोमोपत्येषु बहुषु। बाह्वादि रिजोपवादः। उडुलोमाः। उडुलोमान्। बहुष्विति किं। ओडुलो
मिः। गोरजादिप्रसंगेयत्। गव्यं। अजादिप्रसंगे किं। गोभ्यो हेतुभ्यो आगतं गोरूप्यं। गोभ्यं। उत्सादिभ्यो अ। ओ
त्सः। अग्निकलिभ्यां दक्वत्कव्युः। अग्नेरपत्यादि आग्नेयं। कालेयं॥ ॥ इत्यपत्यादिविकारां तार्थसाधारणाः प्र
त्ययाः॥ ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् नञो भवनात्। धान्यानां भवन इत्यतः। प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्त नञ् नञोस्तः। स्त्री
णः। पौस्तः। वत्यर्थेन। स्त्रीपुं वच्चेति तापकात्॥ स्त्रीवत्। पुं वत्। द्विगोर्लुग्नपत्ये। द्विगोर्निमित्तं यस्तद्विज्ञादिरन

९९

क

पत्यार्थः। प्राग्दीव्यतीर्थस्य लुक् स्यात्॥ पंचक कपालेषु संस्कृतः प्रसोजशः पंचकपालः। द्विगुनिमित्तं तस्य किं। पंचकपालस्येदं रवंतं ल
पंचकपालं। अजादिः किं। पंचगर्गरूप्यं। अनपत्ये किं। द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वे मित्रिः। गोत्रे लुगचि। अजादौ प्राग्दीव्यतीर्थे वि
वक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात्। गर्गणां छात्राः। वृधाष्टः। आपत्यस्य च तद्धितेनातिहलः परस्यापत्ययकारस्य लोप
स्यात्तद्धिते परे नत्वाकारे। गर्गियाः। प्राग्दीव्यतीर्थे किं। गर्गेभ्यो हितं गर्गियं। अचिकिं। गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं। मूलिलुक्
य प्राग्दीव्यतीर्थे अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। लुक्चुक् स्य गोत्रापत्यं लुक्चुक् कायनिः। वक्ष्यमाणः किन्
ततोऽन्यत्। ग्लौचुकायनः। तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः। अणोलुकि वृद्धत्वाभावाच्चेन पितादिभ्यश्च। एभ्यो युवप्रत्यय
स्य लुक् स्यात्। पीलायावेत्यण्। तस्मादणोऽनञ् इति फिज् तस्य लुक्। पैलः। पितापुत्रश्च। तदाजाच्चाणः। अत्र अगधेत्यणं ता
दांगशद्वा दणोऽनञ् इति फिजो लुक्। आंगः पितापुत्रःश्च। इजः प्राचां। गोत्रेण इज्जतं दाद्यवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तच्चेदोऽनञ्
प्राचां भवति। पन्नागारस्यापत्यं। अनञ् अत्र। अजिओश्चेति फक्। पन्नागारिः। पितापुत्रश्च। प्राचां किं। शोदोऽपि ता।

इदमर्थे अपत्यसमूहविकारादीनां मतार्थाद्वापत्येपि तस्येदमित्यणुप्रवर्तते इति किमनेन विवेकेन तस्यापत्यमिति सूत्रेणेत्यर्थः यद्यप्यतदुक्त्यादर्थे तस्यापत्यमित्ये
तदुक्त्यंतया विभोगविभागः किमर्थ इत्याक्षेपोव बोध्यः समाधत्ते बाधनार्थमिति तस्येदमित्यस्य यद्वाधकं दृष्ट्वा स्तदुक्त्यंतं कृतं सूत्रं भवेत्तदित्यर्थः

सि० को० तः

९००

दाक्षायणः पुत्रः न तो त्विभये लिः ॥ तो त्वलादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुप्रत्यात् ॥ पूर्वेण प्राप्तः तु त्वलः ॥ ततश्च निफक्
तो त्वलिः पिता ॥ तो त्वलायनः पुत्रः फक् पिजोरन्यतरस्यां ॥ यनिलुगिति नित्यं लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रं ॥ कात्यायनस्य
छात्राः कातीयाः कात्यायनीयाः यस्कस्य अपत्यं यास्काः ॥ शिवाद्यणु ॥ तस्यापत्यं युवायास्कायनिः ॥ अणो ह्यनु इति फि
अ ॥ तस्य छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः तस्यापत्यं ॥ पञ्च्यन्तात् कृतसंवेधेः समर्थोपत्येर्धे उक्ता वक्ष्यमाणा अपत्यवा
स्यः ॥ उपगोरपत्यं मोक्षवः ॥ आदिचक्षिरंत्योपधाचक्षिर्बाधते ॥ तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥ उत्सर्गः शेषपदा
सोवृद्धान्यस्य प्रयोजनं ॥ भानोरपत्यं भानवः कृतसंवेधे किं ॥ मोक्ष्यति ॥ अकृतव्यूहपरिभाषया सांनुयितिमभिभूता
समर्थपरिषयानेह ॥ वस्त्रमुपगोरपत्यं चैवस्य ॥ प्रथमात्किं ॥ अपत्यवान्च कात्पञ्च्यर्थे माभूत् ॥ वाग्रहणाद्वाक्यम
पि ॥ देवयज्ञातिसूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोपि ॥ उपग्वपत्यं ॥ जातिवादिषु ॥ ओपगवी ॥ आश्वपतः
देत्यः ॥ ओत्सः ॥ स्त्रेणः ॥ पोस्त्रः ॥ अपत्यं पोवप्रभृतिगोत्रं ॥ अपत्यत्वेन विवक्षितं पोत्रादिगोत्रसंज्ञं स्यात् ॥ जी

३००

षिः ॥ हरिश्चंद्रग्रहणमसंज्ञार्थं ॥ ऋषीति किं ॥ प्रस्कण्वोदेशः ॥ हरिचंद्रो मायावकः ॥ मस्करमस्करिणो वेणुपरिजाजकयोः ॥ मक
रशब्दोऽव्युत्पन्नः ॥ तस्य स्फुरिनिश्च निपात्यते ॥ वेण्वितिकिं ॥ मकरो ग्राहः ॥ मकरी समुद्रः ॥ कास्तीराजस्तंदेनगरे ॥ ईषतीरम
स्येतिकास्तीरं सामन्तगणं ॥ अजस्त्यवतुंदमस्येत्यजस्तदं ॥ नामनगरं ॥ नगरे किं ॥ कातीरं ॥ अजतुंदं ॥ कास्केरं रोवृक्षः ॥ कारं
करोति तातिकास्केरो वृक्षः ॥ अन्यत्र कारकरः ॥ केचित्तु कस्कादिष्वेवेदं पठन्ति ॥ न सूत्रेषु ॥ पास्करप्रभृतिनिबसंज्ञायां ॥ एता
निसस्फुटकानि पात्यंते नाम्नि ॥ पारस्करः ॥ किं किं धा ॥ तद्ग्रहणोः करपत्योश्चोरदेवतयोः स्फुटलोपश्चात्तात्पूर्वचत्वेन
दकारोपि बोध्यः ॥ तद्ग्रहणोर्दकारतकारो लुप्येते ॥ करपत्योस्तद्वत् ॥ चोरदेवतयोरितिसमुदायोपाधिः ॥ तस्करः ॥ ग्रह
स्पतिः ॥ प्रायस्यचिनिचिनयोः ॥ प्रायश्चित्तिः ॥ प्रायश्चित्तं ॥ वनस्पतिरित्यादि ॥ आकृतिगणाय ॥ इतिसमाश्रयाविधा
यः ॥ ॥ श्रीशंकराय नमः ॥ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ इदं पदत्रयं मधिक्रियते ॥ प्राग्दिश इति यावत् ॥ सामर्थ्यपरिनिधि
तत्वं ॥ कृतसंधिकार्यत्वं मितियावत् ॥ प्राग्दीव्यतोः णु ॥ तेन दीव्यत्वात् ॥ प्रागणधिक्रियते ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥

स्याच्चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक्। इत्थं फगिजोः परंपरायां मूला छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययास्कः॥
 पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणादुष्टसिधेऽपि अणंतादिज्जिप्स्यत्। चतुर्थे ततः फगिति फ
 गिजोः परंपरायां शततमे गोत्रे अष्टनवतरे निष्टप्रत्ययास्कः। अतो नियमार्थं ह्यमिदं सूचं। एवं मुत्तरसूत्रेष्वप्यं गोत्राद्यु
 न्यः स्त्रियां। यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययांतादेव प्रत्ययः स्यात्। स्त्रियां तु न युवसंज्ञा। गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायेणः॥ स्त्रियां
 गोत्रादेक एव प्रत्ययः। अतश्च॥ अदंतं यत्प्रातिकृतं स ह्यतिका स ध्यंतादिज्ज्यादपत्यर्थे॥ दोशिः॥ बाह्वादिभ्यश्च॥
 क बाह्विः। औपगुलोमिः। आहूतिगणाय॥ सधातुरङ्। नादिज्ज्। सधातुरपत्यं सोधातुः किः। व्यासवरुडनिषादचंजल
 क बिंबानां चेति वेद्यं। नव्याभ्यां पदांताभ्यां पूर्वोत्तुताभ्यामेव। पदांताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः। किंतु ताभ्यां पूर्वो
 क मादेचावागमोस्तः। वैयासकिः। वारुडकिः। इत्यादि॥ गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्यञ्। आतच्यञोरस्त्रियां॥ ज्ञातवाचिभ्यश्च्य
 अंत्येभ्यश्च स्वार्थे न्यः स्यात् न तु स्त्रियां। कौजायन्यः। बहुत्वे तदाजत्वाहुर्भव्यते। बाध्नायन्यः। स्त्रियां कौजायनी॥ गो

१०५

नत्वेन जातिव्यान्दीपू। अनंतरापत्ये कौजिः। नडादिभ्यः फक्। गोत्रइत्येव। नाजायनः। चारायणः। अनंतरोनाडिः। हरितादिभ्योऽञ्।
 एभ्योऽअंत्येभ्यो यूनि फक्। हरितायनः। इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्यात् यून्ययं। नहि गोत्रादन्यो गोत्रप्रत्ययः। विदाद्यंतर्गणोह
 रितादिः। यजिजोश्च। गोत्रे यो यजिजो तदंतात् फक् स्यात्॥ आनातीत्यक्तेरापत्यस्येति यपोन। गार्ग्यायेणः। दाक्षायणः॥
 शारदश्च न क दार्भाङ्गुवत्साग्रायणेषु। गोत्रे फक्। अजिजोरपवादः। आद्यो विदादी। शारद तायनो भार्गवश्चेत्। शारदोन्यः।
 शौनकायनो वात्स्यश्चेत्। शौनकोन्यः। दार्भायणः। आग्रायणश्चेत्। दार्भिरन्यः। द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्यां। एभ्यो गोत्रे फ
 क्। द्रोणायनः। द्रोणिः। पार्वतायनः। पार्वतिः। जैवंतायनः। जैवंतिः। अनादिरिह द्रोणः। अश्वथाम्यनरेत्पन्नारा द्रोणायनं
 इति। अतश्चानंतर्ये विदादिभ्योञ्। एभ्यो अञ् गोत्रे। जेत्तवान् वयस्तेभ्य आनंतर्ये। सूत्रे स्वार्थे च्यञ्। विदस्य गोत्रापत्यं वैदः
 अनंतरो वैदिः। बाह्वादेराहूतिगणत्वादिञ्। पुत्रस्यापत्यं पोत्रः। दोहित्रः। गर्गादिभ्यो यञ्। गोत्रइत्येव। गार्ग्यः। वात्स्यः। यज्यो
 यो गोत्रे यद्यंतमजतंतत्तदवयवरेत योलुक् स्यात्तत्तत्ते बहुत्वे सति न तु स्त्रियां। गर्गीः। वत्साः। विदाः। उर्वाः। नत्ततेति किं
 वियगार्ग्याः। स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः। गोत्रे किं। दूथाः। औत्थाः। प्रवराध्यायप्रसिधमिह गोत्रं। तेनेहन। पोत्राः। दोहित्राः॥

सि० की० न०

सि० कौ० न० मधुबन्धो ब्रह्मणकोशिकयोः। गोत्रे अत्र। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोन्यः। बाभ्रव्यः। कोशिकः। बाभ्रवोन्यः। बभ्रुशङ्खस्यगर्गा
दिपाठास्त्रिधेनियमार्थमिदं। गर्गादिपाठफलतुलोदितादिकार्ये। बाभ्रव्यायणी। कपिवेधादांगिरसो गोत्रेयञ्च स्यात्।
काप्यः। बौध्यः। आंगिरसे किं। कापेयः। बौधिः। वतं उच्यते। आंगिरस इत्येव। वतं उच्यते। अनांगिरसे तु गर्गादौ शिवाद्यौ च पाठो
द्यजणो। वतं उच्यते। वतं उच्यते। लुकस्त्रिया। वतं उच्यते। विहितस्य लुकस्यास्त्रिया। शार्ङ्गे रवादिहान्तीन्। वतं उच्यते। अनांगिरसे तु
वतं उच्यते। लोहितादित्वात्स्फ। अणितु वतं उच्यते। कृषित्वा दुह्यमाणः पत्युः। अश्वादिभ्यः फञ्। गोत्रे आश्वायनः। पुंसि जा
ते। पुंसीति प्रकृतिविशेषणं। जानस्य गोत्रापत्यं जानायनः। पुंसीति किं। जानाया पत्यं जातेयः। अर्गाद्यैर्गर्ते। गोत्रे फञ्
आर्यायणस्यैर्गर्तः। भार्गिरन्यः। शिवादिभ्योः ण्। गोत्र इति निवृत्तं। शिवस्या पत्यं शैवः। गांगः। पक्षे तिकादित्वात्किञ्। गां
गायनिः। शुभादित्वाद्गुक्। गांगेयः। अहध्याभ्यो नदीमानुषीभ्यः तन्नामिकाभ्यः। वृधेधाभ्यो नदीमानुषीनामभ्यः।
अणस्याद्गुकोपचारः। यामुनः। नार्मदः। चिन्तिताया अ पत्यं चैतितः। अहध्याभ्यः किं। वासवदत्तेयः। नदीत्यादिकिं। शंकर
वेन तेयः। तन्नामिकाभ्यः किं। शोभनाया अ पत्यं शोभनेयः। कथं भकवृषिकुरुभ्यः श्च। कथं योमं च दृष्टारः। वा
वाटुदेयः

वतीतुवंश्येयुवा ॥ वंश्येपिवाहो जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादितद्युवसंज्ञं स्यान्न गोत्रसंज्ञं ॥ भ्रातरि च ज्येष्ठे भ्रातरि च
जीवतिकनीयान् चतुर्थादियुवा स्यात् ॥ वान्यस्मिन्सपिंडे स्थविरतरे जीवति ॥ भ्रातुरन्यस्मिन्सपिंडे स्थविरतरे जीवति पौत्र
भूतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं स्यात् ॥ एकं जीवति ग्रहणमपत्यस्य विशेषणं द्वितीयं सपिंडस्य ॥ तवाग्निर्देवा उभयो रत्नं पौत्र
र्थः ॥ स्थानेन वयसा चोक्तं पितृभ्ये मातामहे ॥ भ्रातरि वा जीवति ॥ गार्ग्यस्य अपत्यं गार्ग्यायणः ॥ गार्ग्या वा ॥ स्थविरतरे किं ॥ स्था
नवयो न्युने गार्ग्य एव ॥ जीवति किं ॥ मृते मृते वा गार्ग्य एव ॥ दृष्टस्य च पूजायां मिति वान्यं ॥ गोत्रस्यैव दृष्टस्य संज्ञा प्राचा ॥ गोत्रस्य
युवसंज्ञा ॥ पूजायां गम्यमानायां ॥ तत्र भवान् गार्ग्यायणः ॥ पूजेति किं ॥ गार्ग्यः ॥ यूनश्च कुत्सायां ॥ गोत्रसंज्ञेति वान्यं ॥ गार्ग्या
जाल्मः ॥ कुत्सेति किं ॥ गार्ग्यायणः ॥ एको गोत्रे ॥ गोत्रे एक एवापत्यं प्रत्ययः स्यात् ॥ उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः ॥ गार्ग्यः ॥ नाशयनः
गोत्रे स्वेको न संख्यानां प्रत्यायानां परंपरा ॥ यद्वा स्वद्वयं न संख्येत्यो ॥ निधो सति ॥ प्रसज्यते ॥ १ ॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः
प्राचा मपीति च ॥ मतभेदेन तत्त्वान्ये सूत्रमेतथोत्तरं ॥ २ ॥ पितुरेवापत्यमिति पक्षे उपगोः स्मृती ये वान्ये औपगवादिभ्यः

सि० को० त

९०३

प्रवाहणेक

निजः। इकारांताद्यनोपत्येदस्स्यात्। दोलेयः। नैधेयः। अभादिभ्यश्चाट् कस्यात्। अभास्यापत्यं शोभेयः। विकृ
णकुपीतकात्काश्रये। अपत्येदकस्यात्। वैकर्णेयः। कोपीतकेयः। अन्योवैकर्णिः। कोपीतकिः। ध्रुवोवुकृत्। दकु। ध्रुवे
यः। प्रवाहणस्यदे। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्यान्वामादेरनोवृद्धिः। स्यात्पूर्वपदस्यनुवादे परे। प्रवाहणस्यापत्यं प्रावा
हणेयः। तत्प्रत्ययस्यच। दांतस्यप्रवाहणस्यात्तरपदस्यान्वामादेरनोवृद्धिः। पूर्वपदस्यनुवा। प्रवाहणस्यापत्यं प्रावा
हणेयः। बाह्यतद्धितनिमित्तावृद्धिः। दात्ययेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारंभः। कस्याप्यादीनामिनडु। एषा
मिनडादेशः। स्यादुक्त्वा। काल्याणिनेयः। बांधकिनेयः। कुलदायावा। इनडु। मावे विकल्पेन टक्त्वनित्यः। पूर्वणैवे। कोल
दिनेयः। कोलदेयः। सतीभिस्तत्पचकुलदा। यातुव्यभिचारार्थाकुलाम्पराति। तस्याः कदाभ्योवेतिपक्षेदुक्त्वा। कोलदेयः।
हृद्गुगसिध्वंते पूर्वपदस्यच। हृदाद्यंते पूर्वोत्तरपदयोरन्वामादेरनोवृद्धिः। जिगितिकितिच। सहदे। पत्यं सोहार्दः। सुभागा
या। अपत्यं सोभागेनेयः। सक्तप्रधानोः सिंधवः। सक्तसिंधवः। नेषमचः। साक्तसिंधवः। चटकायाएरकु। चटकस्येतिवाच्यं॥
लिंगविशिष्टपरिमाणयास्त्रिया अपि। चटकस्यचटकायावाऽपत्यं चाटकेरः। स्त्रियामपत्ये लुक्त्वेन चटकेव्यः। तयोरेव वा

स्यस्त्रीचटका। अजादिवादापू॥ गोधायादुक्त्वा। गोधेरः। अभादिवादादुक्त्वा। गोधेयः। आरगुहीच्यां॥ गोधारः। रकासिधे आकारोच्चारण
मन्यतोविधानार्थे। जजस्यापत्यं जाडारः। पंडस्यापत्यं पांडारः। श्फंडादिभ्योवा। अंगहीनाः। शीलहीनाश्चक्षुः। ताभ्योवाडु
कु। पक्षेदकु। काणेरः। काणेयः। दासेरः। दासेयः। पितृवस्तृष्णा। अणोपवादः। पितृवस्तृष्णीयः। टकिलोपः। पितृवस्तृष्ण
लोपः। स्यादुक्त्वा। अतएवज्ञापकादुक्त्वा। पितृवस्तृष्णीयः। मातृवस्तृष्ण। पितृवस्तृष्णदुक्त्वा तदस्यापि स्यात्। मातृवस्तृष्णीयः। मातृवस्तृ
यः। चतुष्पादोद्वेगलोपोऽकट्टरः। कट्टुभिन्नस्योवर्णोतस्यतस्यलोपः। स्यादुक्त्वा परे। कामंडेलेयः। कामंडुलादुश्चतुष्पाज्जा
तिविशेषे। गृष्ट्यादिभ्यश्चाएभ्योद्वज्यात्। अणटकोपवादः। गार्धेयः। मित्रयोरपत्यं। क्रयणिप्राप्तेद्वज्। केकयमित्रयु
प्रलयानांयादेरियः। एषायकारादे। रियादेशः। स्याच्चित्तिजितिकितिचत्तद्विने परे। इतिइमादेशे प्राप्ते। दाडिनायनहास्ति
नायनार्थवणिकजैस्त्राशिनेयवाशिनेयनिष्प्रोणहस्यधेवत्यसारवैश्वाकमेत्रेयहिरण्मयानि। एतानिनिपात्यंते इतियुलो
पः। मैत्रेयः। मैत्रेयो। यस्कादिभ्योगोत्रे। एभ्योऽपत्यं प्रत्ययस्य लुक्त्वात्तत्कृते बडुत्वेन तु स्त्रिया। मित्रयवः। अत्रि
भृगुकुत्सवसिष्ठगोतमागिरास्यश्च। एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक्त्वात्तत्कृते बडुत्वे। अत्रयः। भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः।

सि० को० त०

अंगिरसः। आश्विनामित्येव। आत्रेयः स्त्रियः। बह्वचः। प्राच्यभरतेषु। बह्वचः परोयइमं प्राच्यगोत्रेभरतगोत्रेचवर्तमानस्यलु त
कस्यात्। पन्नागाराः। युधिष्ठिरः। नगोपवनादिभ्यः। एभ्योगोत्रप्रत्ययस्यलु कुनस्याडुडुषु। विदाद्यतर्गणाय। गोपवनाः। शोषवाः।
तिककितवादिभ्योऽहं। एभ्योगोत्रप्रत्ययस्यबहुषुलु कुहं। तैकायनयश्चकैतवायनयश्च। तिकादिभ्यः। फिञ्। तस्यलु कु।
तिककितवाः। उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामहं। एभ्योगोत्रप्रत्ययस्यबहुषुलु व्वास्याहं व्वाहं व्वाहं व्वाहं। भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः। भ्रा त्र
ष्ट्रकपिष्ठलयः। लमकाः। लामकायनीः। आगास्त्यकोऽिन्ययोरगस्तिकुं डिनन्। एतयोरवयवस्यगोत्रप्रत्ययाणोयत्र
श्वबहुषुलु कस्यादवशिष्टस्यप्रकृतिभागस्ययथासंख्यमगस्तिकुं डिनन्। एतावादेशोस्तः। अगस्त्यः। कुं डिनाः। राजश्वश
राद्यत्। राज्ञो जातावेवेतिवाच्यं। येनभावकर्मणोः। यादौतादितेपरेऽनूपकृत्यास्यान्नलुभावकर्मणोः। राजन्यः। श्वश्रूयः।
जातिग्रहणाद्वाहावुसन्नो राजनः। अन्। अणिअन्प्रकृत्यास्यादितिदिशिपोन। अभावकर्मणोः। किं। राज्ञः। कर्मभावा
वोराज्य। संयोगादिभ्यः। इन्प्रकृत्यास्यादणिपरे। चकिणोरपत्यं चाकिणः। नमपूर्वोपत्येवर्मणः। मपूर्वोऽप्रकृत्यान्
स्यादपत्येऽणि। भावसममः। मपूर्वः। किं। सोत्वनः। अपत्येकिं। चर्मणापरिवृतश्चार्मणोरथः। अवर्मणः। किं। चक्र

शंकर
१०४

सिष्ठः। वैश्वामित्रः। अंधकेभ्यः। श्वाकल्कः। वृष्णिभ्यः। वासुदेवः। आनिरुधः। शौरिरिति तु बाह्वादिवात्। कुरुभ्यः। ना
कुलः। साहदेवः। इज्ज एवायमपवादो मध्येपवादस्यायात्। अत्रिशब्दात्परत्वाडुक्। आत्रेयः। मातुरुत्तरव्यासंमदृष्ट
वायाः। संख्यादिपूर्वस्यमातृशब्दस्यउदादेशः। स्यादणुप्रत्ययश्चाहंमातुरः। पाप्मातुरः। सामातुरः। भाइमातुरः। आ
देशार्थवचनं। प्रत्ययःउत्सर्गेणसिधः। स्त्रीलिंगनिर्देशोर्थापेक्षः। तेनधान्यमातुर्न। संख्येति किं। सोमावः। श्रुत्यादिवाहं
मात्रेयः। कन्यायाः कनीनन्। दकोपवादोऽणुत्। संनियोगेन कनीनादेशश्च। कानीनोव्यासः। कर्णश्च। अन्दाया एवाप
त्यमित्यर्थः। विकर्णशृंगछगलादुत्सपरदाजाविषु। अपत्येऽणु। वैकर्णेचित्यः। वैकर्णिरन्यः। शोंगोभारहाजः। शोंगिर
न्यः। छागलआत्रेयः। छागलिरन्यः। केचितुशृंगेतिआचंतपठंति। तेषां दक्कसुहाहरं। शोंगेयः। पीलोभावा। तन्ना
मिकाया बाधित्वाद्यचइतिदकिप्रामेपक्षेऽणुविधीयते। पीलोया अपत्येपेक्षः। पेक्षेयः। दक्कचमदकात्। चादणपक्षेइज्ज
मांङ्केयः। मांङ्कः। मांङ्किः। स्त्रीभ्योऽहं। स्त्रीप्रत्ययांतेभ्योऽहंस्यात्। चैनतेयः। बाह्वादिवात्सोमिविः। शिवादिवात्सा
पत्नः। इन्चः। इन्चः स्त्रीप्रत्ययांतादपत्येदहंस्यात्। तन्नामिकाणोपवादः। दत्तेयः। पार्थः। इन्तुस्येदमित्यणु। इन्तश्च

३४ पपूर्वहन् धृतराजामणि। पपूर्वेयोऽनृतस्यहनादेश्चमस्यानोलोपोणि॥ ताक्षः। भ्रौणघ्नः॥ ३४

वर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः। बाहिननाम्न इति वाच्यं। हितनाम्नोऽपत्यं हेतनामजः। हेतनामः। ब्राह्मजातो। योगविभागेऽत्र कर्त
व्यः। ब्राह्म इति निपात्यते। अनपत्येऽणि। ब्राह्म हविः। नतो जातो। अपत्ये जातानि ब्रह्मण टिलोपो न स्यात्। ब्रह्मणोऽपत्यं बाह
णः। अनपत्ये किं। ब्राह्म। ओपधिः। ओक्षमनपत्ये। अणि टिलोपो निपात्यते। ओक्षपद। अनपत्ये किं। उक्ष्णोऽपत्यमोक्षः। धृ
तराजोऽपत्यं धार्तराजः। पपूर्वेऽस्यादि किं। सामनः। अणि किं। ताक्षण्यः। क्षत्राहुः। क्षत्रियजाता वित्येव। क्षात्रिरन्यः। कुला
त्तवः। कुलीनः। तदंतादपि। उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात्। आद्यकुलीनः। अपूर्वपदादन्यतरस्यायडुकञौ। कुलादि
त्येव। पक्षेरवः। महाकुलः। महाकुलीनः। कुल्यः। कोलेयकः। कुलीनः। पदग्रहणं किं। बडुकुल्यः। बाडुकुलेयकः। बडुकुली
नः। महाकुलादत्र वज्रो। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। पक्षेरवः। महाकुलः। महाकुलीनः। महाकुलीनः। दुषुलाहुः। पूर्ववत्
क्षेरवः। दौकुलेयः। दुषीलीनः। स्वसृष्टः। स्वस्वीयः। भ्रातृव्यञ्च। चाष्टः। अणोपवादः। भ्रातृव्यः। भ्रात्रीयः। व्यन्तपत्ने। भ्रा
तृव्यन्त्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शबौवाच्ये। भ्रातृव्यः। ब्रातृः। पाप्माना भ्रातृव्येणेति रूपान्तरात्॥ रेवत्यादिभ्यः
ष्ठक्। ठस्यकः। अंगात्परस्य ठस्य इकादेशः स्यात्। रैवतिकः। गोत्रस्त्रियाः कुत्सनंणञ्। गोत्रं यास्त्रीनद्वा च कान्त

सि० को० त.

हृत्पाठकोस्तः कुत्सायां। सामर्थ्याद्युनिगाग्यापत्यंगार्गेः। गार्गिको वाजात्मः। पुंवद्भावाद्गार्ग्यश्चाहृत्पाठको
स्तः। यस्येतिलोपः। आपत्यस्येतिलोपः। वृधादुक्तो वीरेषु बहुलं। स वीरदेशोद्वाः सो वीराः। वृधात्सो वीरगोवाद्यनि
बहुलं वक्त्या कुत्सायां। भागवित्तेर्भागवित्तिकः। पक्षेफकु। भागवित्तायनः। फेक्च। फिञ् अन्तात्सो वीरगोवाद्यपत्येष्टः
छक्चकुत्सनेगभ्ये। यमुंदस्यापत्ययामुंदायनिः। तिकादिहोफिञ्। तस्यापत्ययामुंदायनीयः। यामुंदायनिकः। कुत्सने
किं। यामुंदायनिः। ओत्सर्गिकस्याणोप्याक्षवियेति लुक्। सो वीरेषु किं। ते कायनिः। फांराहृतिमिमतायाण फिञ्।
सो वीरेषु। नेहयथा संख्यं। अत्याचरस्य परनिपाताद्विगादिति हृतिः। भाषेतु यथा संख्यमेव स्थितं। फांराहृतः। फा
राहृतायनिः। मैमत्तः। मैमतायनिः। कुर्वोदिभ्योऽण्यः। अपत्ये। कौरव्याः ब्राह्मणमवाचदूक्यः। संघाजः क्षित्रिये॥ सांघा
ज्यः। सांघाजोऽन्यः। सेनात्तलक्ष्णकारिभ्यः श्व। एभ्योऽण्यः। हारिषेण्यः। लाक्षण्यः। कारिः शिल्पी। तस्मात्। तांतु
वाय्यः। कौंभकार्यः। नापित्यः। उदीचामिञ्। हारिषेणिः। लाक्षणिः। तांतुवायिः। कौंभकारिः। नापितातुपरत्वाफिजेवा।
नापितायनिः। तक्ष्णोऽणुपसंख्यानं। ताक्ष्णः। यक्षेताक्ष्ण्यः। तिकादिभ्यः फिञ्। ते कायनिः। कौशल्यकर्माया

जि० को० न०

१०६

हृत्मान्। आंबुज्यः। सोदीर्यः। इव। आंबुज्यः। कोसल्यः। अजादस्यापत्यमाजाद्यः। कुंजादिष्योप्यः। कोरव्यः। नैषध्यः। सनेषध्यः।
 थपतेरित्यादौ तु शेषे कोऽण्। सात्वावयवप्रत्ययप्रत्ययकलकुराश्मकादिभ्यः। सात्वाजनपदस्तदवयवाद्देवरादयस्तेभ्योप्रत्य
 यथादिभ्यः स्त्रियश्च इभ्यः। अजापवादः। औदुंबरिः। प्रात्ययथिः। कालकूटिः। आश्रमकिः। राजन्ययेव। तेन राजाः।
 अजादयस्तेन सजात्यः। तदाजस्य बहुषु तेनैवैस्त्रियां। बहुषु येषु तदाजस्य लुक् स्यात्तदर्थं कृतबहुत्वेन तु स्त्रियो। इत्या
 कवः। पंचाला इत्यादि। कथं तर्हि कोरव्याः पञ्चवः। तस्यामेवरघोः पांज्याः इति। कोरव्ये पांज्ये वासाधव इति समाधेयं॥
 रघूणां मन्वयवक्ष्ये। निरुध्यमाना यदुभिः कथं चिदिति तुरधुयडराद्वयोस्तदपत्ये लक्षणया। कंबोजालुकु। अस्मात्
 दाजस्य लुक् स्यात्। कंबोजः। कंबोजो। कंबोजादिभ्य इति वक्तव्यं। चोलः। शकुः। इत्युलक्षणस्याणोलुकु। केरलः। मवनः। अ
 जालुकु। कंबोजाः। समरे इति पाठस्तु गमः। दीर्घादि पाठस्तु कंबोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः। सिंधुतक्षशिलादिभ्योणजा
 वित्यण्। स्त्रियां भवति कुंति कुरुभ्यः। तदास्य जे लुक् स्यात्। अवंतिः। कुंतीः। कुरूः। अतश्च॥ तदाजस्याकारस्य स्त्रियां लुकु
 स्यात्। शूरसेती। मडी। कथं माडी सता इति। इत्येव पाठ इति हरदत्तः। मर्गादिहं वा कल्यं। तत्राच्यमर्गादिभ्यो धेयादि

भ्यः। एभ्यः। तस्तदाजस्य लुक् स्यात्। पंचाली। वेदमर्। आंगी। वांगी। मागधी। एते प्राच्याः। मार्गी। कारुशी। केक
 यी। केकयीत्यत्र जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे डीषु। युधानका आभ्यां ह्यच इति दक्। ततः स्वाथे पश्वादिभ्यो धेयादि
 भ्यामणजा वित्यञ्। शार्ङ्गरवाद्यञ् इति डीन्। आदयस्तदाजा इति तदाजसंज्ञाया। अतश्चेति लुके तु दगंतत्वात्। पुदात्तानि
 इति स्वरः स्यात्। योधेयी शोकेयी। अणिजोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः प्यङ्गोवे। व्याहोता मत्यमुत्तमं तस्य समीप
 पुपोत्तमं। गोवेयावणिजो विहितावनापेति दंतयोर्गुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां प्यङ्गदेराः स्यात्। निदि
 द्यमानस्यादेशाभवंतीति अणिजोरेव। पङ्कावितो। यडश्चापु। कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कोमुदगंध्या। चाराह्या। अनाप
 योः किं। वासिष्ठी। वेष्वासित्री। गुरुपोत्तमयोः किं। ओपगवी। जातिलक्षणे डीषु। गोवेकिं। अहिछवेजाता आहिछवी
 गोवावयवात्। गोवावयवाः। गोवाभि मत्ताः कुत्मारव्याः। ततो गोवे विहितमोरणिजोः स्त्रियां प्यङ्गदेरा स्यात्। अगुरुपो
 त्तमार्थमारंभः। पोणिक्या। भोणिक्या। कोड्यादिभ्यश्च। स्त्रियां प्यङ्गदेरा स्यात्। अगुरुपोत्तमार्थोऽनणिजर्थश्चा
 रंभः। कोड्या। व्याड्या। सूतमुवत्सा। सूत्या। भोजक्षत्रिये। भोज्या। देवयज्ञिशो विवक्षिसा समुग्रिकां विविभ्यो न्यत

सि० को० त०

१०७

इत्यां। एष्यश्चतुर्थः पञ्चमः। अगोत्रार्थमिदं गोत्रेपि परत्वात्प्रवर्तते। पक्षेऽतो मनुष्येति शेषः। दैवयज्ञी। दैवयज्ञी॥ ॥ इत्यस्या
पत्याधिकारः॥ तेन रक्तं रागात्। रज्यतेऽनेनेति रागः। कषायेण रक्तं च स्त्रं काषायं। मांजिष्ठं। रागात्किं। देवदत्तेन रक्तं च स्त्रं। ला
क्षारोत्तनादृक्। लाक्षिकः। रोचनिकः। शकलकदमाभ्यामुपसंख्यानं। शाकलिकः। कर्दमिकः। आभ्यामणपीति वृत्तिकार
शाकलः। कर्दमः। नील्या अनु। नील्यारक्तं नीलं। पीतात्कनू। पीतकं। हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्जु। हरिद्रं। महारजनं। नक्ष
त्रेण युक्तः कालः। पुष्येण युक्तं पोषमहः। पोषीरात्रिः। लुब विशपे। पूर्वेषां विहितस्य लुप्यात्। षट्पिंडात्मकस्य कालस्य
अवांतरविशेषेऽन्तर्गम्यते। अद्यपुष्यः। कथं न हि पुष्ययुक्ता पोर्णमासी पोषीति। विषाणां श्रवणो फोलेनी कात्तिक
रेत्रीभ्य इति निर्देशः। न पोर्णमास्यामायु लुब्धेति ज्ञापितत्वात्। श्रवणा शद्रा तु अतएव लुपः। युक्तवद्वावाभावश्च। अव
धकान्यपि निपातनानि। श्रावणी। संज्ञायां श्रवणाश्रवणाभ्यां। विशेषार्थो यमारंभः। श्रवणारात्रिः। अश्वत्थो मुहूर्तः। सं
ज्ञायां किं॥ श्रावणी। आश्वत्थी। इन्द्राक्षः। नक्षत्रद्वंद्वयुक्ते काले छः स्याद्विशेषस्य सति च। त्रिपुनर्वसवीयमहः।
राधानुराधीयारात्रिः। दृष्टं साम। तेनेत्येव॥ वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम। अस्मिन्नर्थेऽपरिद्विचक्तव्यः। उशनसा

स्या

१०७

अपत्ये किञ्च। इति पवादः॥ परमप्रकृतिरेवायमिष्यते। प्रत्ययसंति योगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते॥ कुशलस्यापत्यं
कोशल्यायनिः। कर्मोरस्यापत्यं कर्माययिनिः। छागयो वृषयोरपि॥ छाग्यायनिः। वाप्यायिनिः। अणो द्वचः। अपत्ये कि
ञ्च। इति पवादः। कार्त्तयनिः। अण इति किं। दाक्षायणः। द्वचः किं। ओपगविः। त्र्यदादीनां किञ्च। त्र्यदायनिः। त्र्यदः।
उदीचां वृधाणो देवात्। आश्वगुप्तायनिः। प्राचां तु आश्वगुप्तिः। वृधाकिं। दाक्षिः। अगोत्राकिं। ओपगविः। वाकिनादीनां किं॥ कु
अपत्ये किञ्च। वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः। वाकिनिः। पुत्रां नदन्तरस्यां। अस्माद्वा किञ्च। तस्मिन्पुत्रानस्य वा
कुक्कुविधीयते॥ गार्गपुत्रकायनिः। गार्गपुत्रायनिः॥ गार्गपुत्रिः। प्राचां वृधास्मिन् बहुलं। गुरुकायनिः। मनीर्जाता वज्र
तोषुक्॥ समुदायार्थो जातिः। मालुषः। मनुष्यः। जनपदश्चादाक्षविद्यादञ्जु। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ्जु स्यादपत्ये॥ दा
क्षिनायनेति सूत्रेति पातनादिलोपः। ऐक्ष्वाकः। ऐक्ष्वाको। क्षत्रियसमानश्चाद्वज्रजनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्। तदाजमान्चक्ष
णस्तं राज इत्यन्वर्थसंज्ञा सामर्थ्यात्। पंचालानां राजा पंचालः। पुरोरणवत्तुज्यः। पौरवः। पंजे उर्यणु। पंज्यः। साल्वेयगंधा
रिष्यान्व। आभ्यामपत्येऽञ्जु। वृधेदिति ज्योपवादः। साल्वेयः। गांधारः। तस्य राजन्यपत्येव। अज्यगधकलिंगसूरमसादणु।
अत्रोपवादः। द्वचः। आंगः। वांगः। सोह्यः। मागधः। कालिंगः। शौरमसः। तस्य राजन्यपत्येव। वृधेको सलादो ज्योपवा

कु

सि० को० त०

तस्यः। प्राश्नसंस्कृताः। त्राष्टाः। अष्टककपालेषु संस्कृतः। उरोडोशः। अष्टकेपालः। शुभोखाद्यन्। अणोपवादः। मूलसंस्कृत
श्रुत्यमांसं। उखापात्रविशेषः। तस्यासंस्कृतं उख्य। दध्नष्टक। दध्नसंस्कृतं दध्नधिकं। उद्विधितो न्यतरस्या॥ ठ कस्यात्। पक्षे
ण। उखसंकातात्। उखउखकृत एतदतादंगात्परस्य ठ स्य कः स्यात्। उदकेन श्वयतिवृद्धेने इत्यद्विधित। तत्र संस्कृ
तः ओद्विधितः। उखसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणानेह। आशिषाचरति आशिषिकः। उषाचरति औषिकः।
दोष उपसंख्यानं। दोष्यान्तरतिदोषः। क्षीरादुभू। अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्षा इति। तेन यवाग्वामपिमा
वति॥ क्षैरेयी सास्मिन्नोर्णमासीति। इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते। पौषी पौर्णमासी। अस्मिन् पौषीमासः। आयहायण्य
श्वथादुक्। अयेहायनमस्या इत्याग्राहायणी॥ प्रज्ञादेराक्षतिगणत्वादणू। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं॥ आयहाणी पौर्ण य
मासी अस्मिन्नाग्रहायणिको मासः॥ अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः। निपातना लोर्णमास्यामपिलुप्। आश्वत्थिकः।
विभाषा फाल्गुनीश्रवणा कार्तिकी चैत्रीत्यः॥ एष्यः षष्ठा। पक्षेणू। फाल्गुनीकः॥ फाल्गुनीमासः॥ श्रावणिकः। श्रावणः। कार्ति
किकः। कार्तिकः॥ चैत्रिकः॥ चैत्रः। साख्यदेवता। इंदो देवतास्य ऐंद्रहविः। पार्श्वपते। बार्हस्पत्यं। त्यज्यमान इव्ये उद्देश्यविशो

घ

पोदेवता। मंत्रस्तुत्या च ऐंद्रो मंत्रः॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शेषिकेः। ये सर्वत्राग्नीतिदुक्। कस्येत्। कशहस्येकारादेशस्यास्यस्य
सन्नियोगेन। यस्ये निलोपात्परत्वादादिद्विधेः॥ को ब्रह्मादेवतास्य कायं हविः॥ श्रीदेवतास्य श्राय हविः॥ शक्रादुक्। शक्रियं॥
अपो नत्रपां न ह्यस्यायः। अपो न प्रियं। अपां न प्रियं। अपो न पात्॥ अपां न पाच्च देवता। अस्य य सन्नियोगेन नृक रूपं
निपात्यते॥ अत एव अपो न पातेः पां न पातेः नुब्रूहीति शेषः। छच। योगविभागे यथा संख्यनिवृत्त्यर्थः। अपो न प्रीयं। छ
प्रकरणे पैंगाक्षी पुत्रादिभ्य उपसंख्यानं। पैंगाक्षी पुत्रीयं॥ तार्पा बिंदवीयं। शानरुद्रादुक्। चच्छः। शानरुद्रादेवतास्य श
तरुद्रियं। शानरुद्रियं। छयोर्विधान सामर्थ्यादिगोर्लुगनपत्यइति नलुक्। महेंद्रादुक्। चच्छः। महेंद्रियं। हविः।
महेंद्रं। महेंद्रियं। सोमादुक्। सोम्यं॥ दिवादिप्। सोमीकुक॥ वायुतुपि नृष सोयत्। वायव्यं। इतव्यं। रीज
कृतः। अकृद्यकारेः सार्वधातुकेयकारे चोच परे नृदंतांगस्य रीज देवा स्यात्॥ यस्येति च। पित्र्यं। उपस्यं। द्या
वापृथिवी शानासीर मरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छच। चच्छः। द्यावापृथिवीयं॥ द्यावापृथिव्यं। शान
सीरीयं॥ शानासीयं। अग्नेर्दुक्। आग्नेयः। कालेभ्योभव चत्॥ मासिके प्रावृषेण्यं॥ महाराज प्रोक्षपदादुक्॥

दिभ्योयः। पात्र्या। तृण्या। धूम्या। वन्या। बाल्या। खलगोरथात्। खल्या। गव्या। रथ्या। इतित्रकद्यन्त्रश्च। खलादिभ्यः क
 मात्त्यः॥ खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। खलादिभ्यउ निर्वक्तव्यः। डाकिनी। कुटंबिनी॥ आकृतिगणाय। षष्ठ्यन्तादृणा विषयोदेशे॥
 दयःस्युरत्यंतपरिशालितेऽर्थे सञ्ज्ञे देशः॥ शिबीनां विषयोदेशः शैबः। देशे किं। देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः। राजन्यादि
 भ्योबुज्। राजन्यकः। भोरिक्याद्येषु कार्यादिभ्योविधत्तलो। भोरिकीणां विषयोदेशः भोरिकिविधं। भोलिकिवि
 धं। ऐषुकारिभक्तं॥ सारसायनभक्तं॥ सोस्यादिरितिछंदसः प्रगाथेषु॥ पंक्तिरादिरस्येतिपांक्तः प्रगाथः। स्वार्थ
 उपसंख्यानं॥ त्रिष्टुबेववैष्टुभं॥ संग्रामेप्रयोजनयोद्भूतः। सोस्येत्यनुवर्तते। सभडाप्रयोजनमस्यसंग्रामस्येतिसे
 षट्। सरतायोद्धारोस्यसंग्रामस्यभारतः। तदस्याप्रहरणमिति कीजायाणः। दंडः प्रहरणमस्यांकीजायां
 दांजा। मोष्ठा। घजः सास्याक्रियेतिजः। घअंताक्रियावाचिनः प्रथमांतादस्यांमिति सप्तम्यर्थेस्त्रीलिङ्गेजप्रत्य
 यः स्यात्। घजइतिह्रस्वहणाद्भुतिकारकपूर्वस्यापिगृहणं। ज्येनतिलस्यपातेजे। ज्येनतिलएतयोर्मुमागमस्या

तजप्रत्ययेपरेपातशब्देउत्तरपदे। ज्येनपातोऽस्यांवर्ततेज्येनं पातामृगया। तिलपातोऽस्यांवर्ततेतैलं पातास्वधा॥ ज्ये
 नतिलस्यकिं। दंडपातोऽस्यांतिथोवर्ततेदांडपाता॥ तदधीतेतद्वेद॥ व्याकरणमधीतेवेदवावेयाकरणः। कतृक्यादिभ्य
 षांतादृक्॥ कतृवाविनामेवेदग्रहणं॥ तेषामुख्यार्थेष्वेदितरितत्प्रतिपादयंथपरेभ्यस्त्वध्येतरि॥ आग्निष्टोमि
 कः॥ वाजपेथिकः। उक्थं सामविशेषः। तल्लक्षणपरोग्रंथविशेषो लक्षणयोक्थं॥ तदधीतेवेदवाओंक्थिकः। मुख्य
 र्थातृक्यशब्दादृगणोनेष्यते॥ न्यायमधीतेवेत्तिवांनेय्यायिकः॥ वृत्तिवेत्तिवावार्तिकः। लोकायतं। लोकायतिकइ
 त्यादि। सूत्रांतानु॥ अकल्पादिरेवेष्यते। संग्रहसूत्रिकः॥ अकल्पादेः किं॥ काल्यसूत्रः। विद्यालक्षणकल्यांताच्चेतिव
 क्तव्यं। वायसविद्यिकः॥ गौलक्षणिकः॥ आश्वलक्षणिकः। पाराशरकल्पिकः। अंगक्षत्रधर्मविपूर्वादिद्यांतान्ने
 तिवक्तव्यं॥ आंगविद्यः। शावविद्यः॥ धार्मविद्यः॥ त्रिविधाविद्यात्रिविद्यातामधीतेवेत्तिवांनेविद्यः॥ आ
 ख्यानारख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च॥ यवकीतमधिकृत्यकृतमारव्याभमुपचाराद्यवकीलंतद

सि० को० त

११२

इति

धीतेवेतिवायावकीतिकः॥ वासवदत्तामधिकृत्यरुतारव्यायिकावासवदत्ता॥ अधिकृत्यरुतेयंथेइत्यर्थेइत्याद्यः॥ तस्य
लुवारव्यायिकेप्योबहुलमितिलुक्॥ ततोनेनठक्॥ वासवदत्तिकः॥ ऐतिहासिकः॥ पौराणिकः॥ सर्वादेः सादेश्वलुक्
कव्यः॥ सर्ववेदानधीतेसर्ववेदः॥ सर्वतंत्रः॥ सर्वातिकः॥ द्विगोलुगितिलुक्॥ द्वितंत्रः॥ इकन्यदोत्तरपदाद्यतपष्टेः पिकन
पथः॥ पूर्वपदिकः॥ उत्तरपदिकः॥ ज्ञातपथिकः॥ ज्ञातपथिकी॥ षष्टिपथिकः॥ षष्टिपथिकी॥ क्रमादिभ्योबुन्॥ क्रमकः॥
क्रमपदशिखामीमांसाक्रमादिः॥ अनुब्राह्मणादिनिः॥ तदधीतेतद्देत्यर्थे॥ ब्राह्मणसदृशोयाथानुब्राह्मणं॥ तदधी
तेनुब्राह्मणी॥ मत्वर्थेनैवसिद्धेऽण्बाधनार्थमिदं॥ वसन्तादिभ्यः षक्॥ वासंतिकः॥ अथर्वणमधीतेआथर्वणि
कः॥ हांतिनायनसूत्रेतिपातनाट्टिलोपोन॥ प्रोक्तालुक्॥ प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदिनृप्रत्ययस्यलुक्स्यात्
पणनपणः॥ घञर्थेकविधानमितिकः॥ सोस्यास्तीतिपणी॥ तस्यगोत्रापत्यपाणिनः॥ गाथिविदधिकेशिगणि
पणिनश्च॥ एतेऽणिप्रकृत्यास्कः॥ इतिटिलोपोन॥ ततोयूनिइञ्॥ पाणिनिः॥ ण्यक्षत्रियार्थजितोयूनिलुगणिजः॥ ११३

शंकर

(१११)

जउववत्समनुष्याजहुञ्॥ एभ्यः समूहेबुञ्स्यात्॥ लौकिकंमिहगोत्रंतच्चापत्यमात्रं॥ युवोरनाको॥ युवुरतयोरनुनासि
कयोः क्रमादनअकरतावादेशोस्तः॥ लुनुकायनीनांसमूहोवलोनुकायनकं॥ ओक्षकमित्यादि॥ आपत्यस्यचेति
यलोपेप्राप्ते॥ प्रकृत्याऽकेराजन्यमनुष्ययुवानः॥ राजन्यकं॥ मानुष्यकं॥ वृथाचेतिवक्तव्यं॥ वार्थकं॥ केदाराद्यज्वाहुञ्॥ ना
केदारकं॥ केदार्यं॥ गणिकायायाचेतिवक्तव्यं॥ गणिक्यं॥ ठञ्कवचिनश्च॥ चात्केदारादपि॥ कवचिनांसमूहः॥ कावचिकं॥
माणकेदारिकं॥ ब्राह्मणैववाडव्याहृत्॥ ब्राह्मण्यं॥ माणव्यं॥ वाडव्यं॥ पृष्ठादुपसंख्यानं॥ पृष्ठ्यः॥ ग्रामजनबंधुभ्यःस्तत्॥
ग्रामता॥ जनता॥ वधुता॥ गजसहायाभ्यांचेतिवक्तव्यं॥ गजता॥ सहायता॥ अहः॥ रवः॥ कर्तो॥ अहीनः॥ अहर्गणसाध्यस्य
इहत्याकः॥ कतुरित्यर्थः॥ कर्तोकिं॥ आहः॥ रंवाडिकादित्वाहञ्॥ अहृष्टखारेवेतिनियमाट्टिलोपोन॥ पञ्चर्वाणसुवक्तव्यः॥ सि
तिच॥ सितिपरेपूर्वपदस्यात्॥ अस्त्वदोर्गुणोत्त॥ पञ्चर्वाणांसमूहः॥ पञ्चर्वं॥ अनुदात्तादेरञ्॥ कापोत्तं॥ मायूरं॥ रंवाडि
कादिभ्यश्च॥ अञ्स्यात्॥ रंवाडिकानांसमूहः॥ रंवाडिकं॥ चरणेभ्योर्धर्मवत्॥ काठकं॥ छादोग्यं॥ अचि॥ तद्वृत्तिधेनोषक्
साक्तुकं॥ हासिकं॥ धेनुकं॥ केशाश्वाभ्यांयञ्छाचन्यतरस्यां॥ पक्षेगणौ॥ कैश्यं॥ कैशिकं॥ अम्बीकं॥ आम्बं॥ पाशां मं

अलोपः

निवासोदेशः शैवः । अहंभवश्च । विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशां चकारेण प्रागुक्ताः त्रयोऽर्थः सन्निधाप्यंते तेन वक्ष्यमाण
 प्रत्ययानां चतुरार्थकत्वं सिध्यति । ओरञ्ज् । अणोपवादः । कक्षत् । काक्षत् । नद्यां तु परत्वान्मनुष्य । इक्षमती ॥ सतोश्च बहुजंग
 त् । बहुच अंगं यस्य मनुपस्तदन्ताद अनाण् । सैधकावत् । बहुजिति किं । आहिमतं । अंगयहणं बहुजितितद्विशेषणं य किं
 थास्यात् । मत्तं तविशेषणं मासूत् । बहुचः कूपेषु । अणोपवादः । दीर्घवरत्रेण निवृत्तं दीर्घवरचः । कूपः । उदङ्काविपाज्ञः । विपा
 ज्ञा उत्तरेकले ये कूपास्तेष्वञ् । अवङ्कजर्थ आरंभः । दंतेन निवृत्तः कूपो दंतः । उदकिं । दक्षिणतः कूपेष्वेव । संकलादिभ्यश्च । कू
 पेष्टिति निवृत्तं । संकलेन निवृत्तं सांकलं । पौकलं । स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्ष । स्त्रीलिङ्गेष्वेष्टेष्टोपवाच्येष्वञ् । सौवीरे दंता मि
 त्रेण निवृत्ता दंता मित्रीनगरी । साल्वे । वैधूमाग्री । प्राची । माकंदी । सचास्त्वादिभ्योण् । अणोपवादः । सचास्तोरदूरभवं नग
 रं सौवास्तवं । वर्ण । वर्णवं । अण्यहणं नद्यां मनुषो बाधनार्थं । सौवास्त । वी । रोणी । रोणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् । कूपो अणोपवादः उत्तपंचम्येनं
 रोणः । आजकरोणः ॥ कोपधाञ् । अण् । अणोपवादः । कर्णछिकेष्टेः कार्णछिडकः । कूपः । कार्कवाचवं । त्रैशंकवं । कु
 ष्ठकठलसेविरदञ्ज्यय्यफकुफिभिश्च ककुबकोरीहण कशाश्च न्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षात्रमसरिवसंकाशबलपक्ष ११२

कर्णस्तंगमप्रगादिभ्यः । सप्तदशाभ्यः सप्तदशप्रत्ययाः क्रमात्स्फ । श्वतुरर्थ्यो । अरीहणादिभ्योबुञ् । अरीहणेन
 तिर्वृत्तमारीहणकं । कशाश्वादिभ्यश्छण् ॥ काशाश्वायं ॥ ऊर्यादिभ्यः कः । सूर्यकं । कुमुदादिभ्यश्छञ् । कुमुदिकं । काशा
 दिभ्यडल् । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसं । प्रेक्षादिभ्यश्छनिः । प्रेक्षी । अत्रमादिभ्योरः । अत्रमरा । सरव्यादिभ्योदञ् । सा
 रवेयं ॥ संकाशादिभ्योण्यः । सांकाश्यं ॥ बलादिभ्योयः । बल्यं पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । दंथः पंथच ॥ पाथ्या
 यनः ॥ कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । स्तंगमादिभ्यश्छञ् । सौतंगमिः ॥ प्रगद्यादिभ्योञ्यः ॥ प्रगदिन् । प्राग
 द्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यः छक् । कोमुदिकः । जनपदे लुप् । जनपदेवाच्ये चतुरार्थिकस्य
 लुप् स्यात् ॥ लुपियुक्तवद्भातिवचने । लुपिसति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पंचालानां जनपदो निवासः पंचा
 लाः कुरवः । अंगाः । वंगाः । कलिंगाः । नदृशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ युक्तवद्बचनं न कर्तव्यं । संज्ञानां प्रमाणत्वात् ॥
 लुव्यागप्रख्यानात् । लुवपिननकर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतिः । योगप्रमाणे च दंसावेदज्ञानं स्यात् । यद्विहि त

सि० कौ० त०
म

योगस्य अवयवार्थस्य इदं बोधकं स्यात्तदा तदभावेन दृश्येत्। प्रधानप्रत्ययार्थवच्चमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवरूपवचनं यद्विशिष्यं। कुतः। अर्थस्य लोकतएव सिद्धेः। काष्ठोपसर्जनं चतुर्थं॥ अतीनायाः रात्रेः पञ्चायनागमित्याः पूर्वार्थेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः। विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वोच्यतेः परिष्ठापितं तत्राप्यशितं समातो लोकप्रसिद्धेः॥ विशेषणानां चाजातेः। लुब्धस्य विशेषणानां मपितृद्विष्टिणवचने स्तोजातिवर्जयित्वा। पंचालारमणीयाः। गोदोरमणीयो। अजातेः किं॥ पंचाला जनपदः। गोदोग्रामः॥ हरितक्यादिपुव्यक्तिः॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। खलुतिकादिपुवचनं। खलुतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलुतिकं वनानि॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः॥ मनुष्यलुक्षणे लुब्धस्य विशेषणानां। लुब्धस्य तु सवतीत्यर्थः॥ चा० चं अतिरूपः॥ वरणादिभ्यश्च॥ अजनपदार्थ आरंभः॥ वरणानामदूरभवन्नगरचरणाः॥ शर्कराया वा। अस्मात् तुरर्ध्वकस्य बालु स्यात्॥ ठक्छौच। शर्कराया रतौ स्तः। कुमुदादौ च राहादौ च पाठसामर्थ्यात् सौठक्कको

३१३

ण्यप्रत्ययांतास्त्रिवियगोत्रप्रत्ययांतादृष्यभिधायिनो गोगोत्रप्रत्ययांताभितश्च परयो र्युवाभिधायिनो रणिजोर्लुक् स्यात्॥ कौरव्यः पिता। कौरव्यः पुत्रः। श्वाफलकः पिता। श्वाफलकः पुत्रः। वासिष्ठः पिता। वासिष्ठः पुत्रः। तैकायनिः पिता। तैकायनिः पुत्रः। एष्यः किं। शिवाद्यणू। कोहडः। ततइजू। कोहडिः पुत्रः। यूति किं। वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः। इति इजोलुकुतुन भवति। आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य कृष्यण एव ग्रहणात्। पाणिना प्रोक्तं पाणिनीयं॥ वृथा छः॥ इजश्चेत्यणुतुन। गोत्रे यइजू तदंतादिति वक्ष्यमाणत्वात्॥ ततोऽध्वेत्वेदित्वेण लुक्॥ स्वरे स्त्रियां च विशेषः॥ पाणिनीयः॥ पाणिनीयाः॥ सूत्राच्च कोपधात्॥ सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्वेत्वेदित्वप्रत्ययलुक् स्यात्॥ अत्रोक्तार्थ आरंभः। अष्टावध्यायाः परिमाणमस्याष्टकं पाणिनेः सूत्रं॥ तदधीते विदंति वा अष्टकाः॥ छंदो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॥ छंदो मित्त्वब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययांता नितद्विषयाण्यस्युः॥ अध्वेत्वेदित्वप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः॥ कठं न प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशंपायनां तेषां सिद्धाणिनिः। तस्य कठचरकादिति लुक् ततोऽणु। तस्य प्रोक्तालुक्। तदस्मिन्नस्तीति अत्रानुरथं काः

षट्। पुरुषः। दृषदिपिष्टादार्पदाः सक्तवः। उल्लखत्तेक्षणः। औल्लखत्तेयावकः। अश्वैरुद्धते आश्वोरथः। चतुर्भिरुद्धते
 चतुरश्रवदं। चतुर्द्वयाद्वयते चतुर्द्वारक्षः। शोषेति लक्षणं चाधिकारश्च। तस्य विकार इत्यतः प्राक्शोषाधिका
 रः। राष्ट्रावारपारादुरवो॥ आस्याक्रमादुरवोस्तः शोषे॥ राष्ट्रियः। अवारपारीणः। अवारपाराद्विगृहीतादपि विप
 रीताच्चेति वक्तव्यं। अवारीणः। पारीणः॥ पारावारीणः॥ इह प्रकृतिविशेषाद्वाहयः। द्युद्धत्ताः प्रत्यया उच्यन्ते॥ तेषां
 जातादयो र्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते। ग्रामाद्यरेवञ्च। ग्राम्यः॥ ग्रामीणः। कञ्यादिभ्यो दक्ञ्। कुस्मितास्त्र
 यः कञ्चयः। तत्र जातादिः कात्रेयकः। नागरेयकः। ग्रामादित्यनुवृत्तेर्ग्रामेयकः। कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः स्वास्यलंकारेषु। को
 लेयकः। कोलोत्यः। कोक्षेयकोसिः। कोक्षोन्यः॥ ग्रैवेयको अलंकारः। ग्रैवेन्यः। नद्यादिभ्यो दक्ञ्। नादेयं॥ माह्वेयं
 वाराणसेयं॥ दक्षिणापश्चात्तुरसस्त्यक्। दक्षिणोत्थाजंतमव्ययं। दक्षिणात्यः। पश्चात्त्यः। पौरस्त्यः॥ कापित्रयाक्षक
 कापित्रयांजातादिकापित्रयायनमथु॥ कापित्रयायनीद्राक्षी॥ रंकोरमनुष्येण्व। चास्फक्। रांकवोगोः॥ रांकवाय

११४

यः। अमनुष्येकिं। रांकवोमनुष्यः। द्युशगपागुदक्ञ्तीचोयत्। दिव्यं॥ प्राच्यं। अपाच्यं। उदीच्यं॥ प्रतीच्यं। कंथायाष्टक्। कां
 थिकं। वर्णोर्वक्। वर्णनदसमीपेदे शोवर्णः। बहिष्यार्थवाचिकंथाशब्दात्तुवक्। यथाहिमवत्सकाथक्॥ अव्ययात्प्र॥
 अमेवद्वक्तसिन्नेयएव। अमातिकसहार्थयोः। अमात्यः। उहत्यः। वृत्यः। ततस्यः। तवत्यः। परिगणनंकि। उपरिष्टाद्व
 णोपरिष्टः। अव्ययानांभमात्रेदिलोपोऽनित्योयं। बहिषष्टिलोपोविधानात्। तेनेहन। अरातीयः। त्यवनेअवृत्तिवक्तव्यं॥
 नित्यः। निसौगते। इस्वात्तादौतद्धिते। ह्रस्वादिणः परस्यसस्यषः स्यात्तादौतद्धितेपरे। निर्गतोवर्णोश्चमेभ्योनिष्ठ्यः। च
 जालादिः। अरण्याणः। आरण्याः। समनसः। दूरादेत्यः। दूरेत्यः। उत्तराद्वाहज्। औत्तराद्वाहः। ऐषमोद्यश्चमोत्यनरस्यां।
 रष्यःस्यञ्चास्यात्। पक्षेवक्ष्यमाणोऽलौ। ऐषमस्य॥ ऐषमस्तनं। द्यस्त्यह्यस्तनं। श्वस्त्ये। श्वस्तनं॥ पक्षेणो वृत्तिक
 वक्ष्यते। तीररूप्योत्तरपहादञ्चो॥ यथासंख्येन। काकतीरं॥ पाल्वलतीरं। शोवरूप्यं॥ तीररूप्यं तादितितुनोक्तं। बद्ध
 चूर्वात्माभूत्। बाहुरूप्य॥ दिक्पूर्वपहादसंज्ञायाजः। अणोपवादः। पूर्वचालः। असंज्ञायाकिं। संज्ञाभूतायाः प्रकृ
 तिर्माभूत्॥ पूर्वेषुकामशाम्यां भवः पूर्वेषुमैकाशमः॥ प्राचाग्रामनगराणामित्यन्तरपदबहिः। मदेभ्योञ्। दिक्पूर्व

दुयुदयु

पदादित्येव। दिशोमहाणांमितिमइपर्युदासादादिवृत्तिः। पौर्वमइः। आपरमइः। उदीच्ययामाचुवद्वचोतोदानात्। अज्ज्यात्।
 शैवपुरं। प्रणेत्तरपदपलद्यादिकोपधादय। माहकिप्ररुः। पालदः। पारिदः। नेलीनकः। कण्वादिस्थोगोत्रे। एभ्योगोत्र
 प्रत्ययांभ्योणस्यात्। कण्वोगर्गादिः॥ काण्वस्यछात्राः। काण्वाः॥ इजम्ब। गोत्रेयइज्जतदंतादणस्यात्। वाह्याः। गोत्रेकि।
 सौतंगमेरिहं सौतंगमीयं। गोत्रमिहवास्त्रीयंनतुलौकिकं। तेनेहन। पाणिनीयं। नद्यन्वः। प्राच्यभरतेषु। इजम्बेइज्जणाप
 वादः। प्रोष्ठीयाः। भरतानां प्राच्यत्वेविपृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणेभरतानामग्रहणस्यलिंगे। वृक्षियस्याचामादि
 स्तद्वृक्षं। यस्यसमुदायस्याचामादिमध्येआदिर्वृक्षिस्तद्वृक्षसंज्ञं स्यात्। त्यदादीनिच॥ वृक्षसंज्ञानिस्फः। वृक्षाछः।
 शालीयः। मालीयः। तदीयः। एङ् प्राचादेशो। एङ् यस्याचामादिस्तद्वृक्षसंज्ञं वास्यादेशाभिधाने। एणीपचनीयः
 एणीपचनः। गोतदीयः। गोतर्दः। भोजकटीयः। भोजकटः। एङ् किं। आदिछत्रः। कान्यकुब्जः। वानामधेयस्यतिवा
 च्यं। देवदत्तीयः। देवदत्तः। भवतश्चक्षुसौ। वृथाइवतएतोस्तः॥ भावकः। सितिचेतिपदसंज्ञायांजस्त्व। भवदीयाः
 वृथादित्यनुवृत्तः। श्रुतादणव। भावतः। काश्यादिष्वञ्जिठे॥ इकारउच्चारणार्थः। काशिकी। काशिका। चैदिकी ३३५

मधुमान् +

वाग्रहणसामर्थ्यासक्षेओत्सर्गिकोऽण्। तस्यलुच्चिकल्पः। षड्पाणि। शर्करा। शर्करं। शर्करिकं॥ शर्करीयं। शर्करिकं। शा
 करकं॥ नद्यांमनुष्यं। चातुरर्थिकः॥ इक्षमनी॥ मध्यादिष्वश्च॥ मनुष्याच्चातुरर्थिकः॥ अनद्यर्थमारभः॥ कुमुदत्तसोभ्यादप्र नउ
 र्। कुमुदात्। नद्यान्। वेतस्वान्। आद्ययोर्ग्रंथइतिअस्येमादुपधायाइतिवक्ष्यमाणेनवः। महिषाच्चेतिवक्तव्यं॥ महिषान्ना
 मदेशः। नउशादाडुलन्। नडुलः। शादोजंबालघासयोः॥ शादूलः। शिखायाचलन्। शिखाचलः। उक्तरादिष्वश्च॥ उक्
 रीयः। नडादीनांकुकुचं। नडकीयं॥ कुञ्जाइस्वत्वंच। कुञ्चकीयः। तक्षनलोपश्च॥ तक्षकीयः। बिल्बकादिष्वश्चस्यलुक्
 नडाद्यंतर्गताबिल्बकादयः। तेष्वश्चस्यलुक्कृतधितेपरे। बिल्वायस्यांसंतिसाबिल्बकीया। तस्यांभवांबेल्बकाः। वेत्र
 कीया। वेत्रकाः। छस्यकिं॥ छमात्रस्यलुग्यथास्यात्। कुकोनिवृत्तिमाप्नु॥ अन्यथासन्नियोगशिष्टानामितिकु
 पिनिवर्तेत॥ देलोपोकडाइतिलोपेअनुवर्तमानेलुग्नहणंसर्वलोपार्थलोपोर्थद्वयमात्रस्यस्यात्॥ इतिचातुरर्थिकः।
 शेषे। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तान्यर्थः शेषेः तत्राणादयः स्फः। चक्षुषागृह्यतेचाक्षुषरूपं॥ आचयः। शङ्कः। औपनि

सि० को० त०

हविबहुवचनविषयात्। अवधाद्वधाञ्जनपदात्तद्वधिवान्विनोबहुवचनविषयात्। अवधा
दणोचत्वाच्छस्यापवादः। अवधाञ्जनपदात्त। आंगकः। अवधाजनपदावधेः। आजमीदकः। वधाञ्जनपदात्त। हा
र्वकः। वधाञ्जनपदावधेः। काजल्लरेकः। विषयग्रहणं किं। एकशेषेण बहुत्वे मा भूत्। वर्तनीच३ वर्तन्यः। तासुतवोवा
र्तनः। कछाग्निवक्त्रवर्तनरपदात्त। देशवान्विनोचत्वाद्दृत्वाच्चबुञ्जस्यात्। हारुकछकः। कांजाग्रकः। सैंधुवक्त्रकः।
बाहुवर्तकः। धूमादिभ्यश्च। देशवान्विभ्योबुञ्जस्यात्। धोमकः। तैर्थकः। नगराकुत्सनप्रावीण्ययोः। नगरशब्दात्बु
ञ्जस्यात्कुत्सनेप्रावीण्येचगम्ये। नागरकः। चोरः। शिल्पी वा॥ कुत्सनेति किं॥ नागराः। ब्राह्मणाः। अरण्यान्मनुष्ये॥ अ
रण्याण इत्यस्यापवादः। पथ्यध्यायविरहोमनुष्यहस्तिधितिवान्यं॥ आरण्यकः। वागोमयेषु। आरण्यका। आरण्या
वा। गोमथा। विभाषाकुरुयुगधराभ्यां। बुञ्ज। कौरवः। कौरवकः। यौगंधरः। यौगंधरकः। मद्बुज्योः कन्॥ जन
पदबुजोपवादः। मद्बुजातोमडकः। वृजिकः। कोपधादण्॥ माहिषिकः। कच्छादिभ्यश्च॥ देशवान्विभ्योण्॥ बु

न्याथ

११६

* सात्वकः अपदांतोकिं ३

आदेरपवादः। काञ्छः॥ सैंधवः। मनुष्यतल्ल्योर्बुञ्ज॥ कछादिभ्यः बुञ्ज। अणोपवादः। कछेजातादिः काञ्छकोमनु
ष्यः॥ काछकहसितं। मनुष्यादिकिं। काञ्छोगोः। अपदांतोसात्वात्। सात्वशब्दस्य कच्छादिबाहुभिसिधेनियमा
र्थमिदं॥ अपदान्तानेवेति। सात्वः पदान्तिर्नजति। गोयवाग्वोश्च। सात्वाद्बुञ्ज कछाद्यणोपवादः। सात्वकोगोः। सा
त्विकायवागूः। सात्वमन्यत्॥ गर्तोत्तपेरदाञ्छः। देशे अणोपवादः॥ वृकगतीयः। उत्तरपदग्रहणं बहुत्वं पूर्वनिरा
सार्थं॥ गहादिभ्यश्च। छः स्वात्॥ गहीयः। मुरवपार्श्वेत्सोत्तोपश्च॥ मुरवतीयं। पार्श्वतीयं॥ अन्ययानां समात्रितोपर्या
चित्यताज्ञापयितुंमिदं॥ कुञ्जनस्य परस्य च॥ जनकीयं। परकीयं। देवस्य च। देवकीयं। स्वस्य च। स्वस्येदं स्वकीयं भवे
णुकादिभ्यश्चण् वान्यः। वेणुकीयं। वेङ्गकीयं। औन्नरपदकीयं॥ प्राचांकलादेः। प्राग्देशवान्विनः कटादेशः स्यात्॥ अणो
पवादः। कटनगरीयं। कटघोषीयं। कटपल्लवीयं। राज्ञः कन्। वृधाश्चेत्सिधेतत्संनियोगेन कादेशा मात्रं विधीयते
राजकीयं॥ वृधादकेकांतरवोपधात्॥ अकएइकएवमंतात्त्वोपधाच्चवृधादेशवान्विनश्च स्यात्॥ ब्राह्मणकोना
मजनपदः। यत्र ब्राह्मणा आयुधजीवेनस्तत्र जातौ ब्राह्मणकीयः। शास्त्रकोलियः॥ आयोमुखीयं॥ कंथापलदन

सि० को० त

११७

गग्रामरुहेतरपदात् ॥ कथादिपंचकोत्तरपदादेशवाचिनोवृद्धाश्चः स्यात् ॥ ठाठिदेरपवादः ॥ दाक्षिकं थोयं ॥ दाक्षि
पलदीयं ॥ दाक्षिन्नगरीयं ॥ दाक्षिग्रामीयं ॥ दाक्षिहृदीयं ॥ पर्वताच्च ॥ पर्वतीयः ॥ विष्णुप्रामनुष्ये ॥ मनुष्यमिन्नेर्येपर्वताच्च
वास्यास्वक्षेण ॥ पर्वतीयानि ॥ पर्वतानिवाफलानि ॥ अमनुष्ये किं ॥ पर्वतीयोमनुष्यः ॥ रुक्कणपणाद्वारद्वजे ॥ भारद्वाजवादे
शवाचिभ्यामाभ्याछः ॥ रुक्कणीयं ॥ पणीयं ॥ भेतिकिं ॥ काकणं ॥ पाणं ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् ॥ वाङ् ॥ पक्षेण ॥
युवयोर्युष्माकं वा युष्मदीयः ॥ अस्मदीयः ॥ तस्मिन्नणिच युष्माकास्माको ॥ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ् ॥ अणि
च ॥ योष्माकीणः ॥ आस्माकीनः ॥ योष्माकः ॥ आस्माकः ॥ तवकममकावेकवचने ॥ एकार्थवाचिनो युष्मदोस्तवकममकोस्तः ॥
खञ् ॥ अणिच ॥ तावकीनः ॥ तावकः ॥ मामकीनः ॥ मामकः ॥ छेत् ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ मपर्यंतयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः ॥
प्रत्यये उत्तरपदे च ॥ त्वदीयः ॥ त्वत्पुत्रः ॥ मत्पुत्रः ॥ अर्द्धाद्यत् ॥ अर्ध्यः ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्चा ॥ परार्ध्यः ॥ अवराध्यः ॥ अधमा
र्ध्यः ॥ उत्तमार्ध्यः ॥ द्विपूर्वपदाच्च ॥ पौर्वाधिकं ॥ पूर्वाध्यः ॥ ग्रामजनपदेकदेशादञ्ठञौ ॥ ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदेक
देशवाचिनश्च द्विपूर्वपदाद्वाङ्तादञ्ठञौ स्तः ॥ इमे अस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधीः ॥ पौर्वाधिकः ॥ ग्रामस्य

विहंवर

११७

त त्रुक्ष

चेदिका ॥ आपदादिपूर्वपदात्कालांतात् ॥ आपदादिराकृतिगणः ॥ आपत्कालिकी ॥ आपत्कालिका ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ वाहीकग्राम
वाचिभ्योवृद्धेभ्यश्चिठोस्तः ॥ छस्यापवादः ॥ कास्तीरनामवाहीकग्रामः ॥ कास्तीरिका ॥ कास्तीरिका ॥ विष्णुप्रामनुष्ये ॥ एषुयेया
मास्तद्वाचिभ्योवृद्धेभ्यश्चिठोस्तः ॥ सोदर्शनीकी ॥ सोदर्शनीका ॥ सोदर्शनीयः ॥ ओर्देशोदञ् ॥ उवर्णानादेशवाचिनश्चञ्
निपादकर्षः ॥ निपादकर्षकः ॥ केणइतिद्रुस्वः ॥ देशेकिं ॥ पटोछात्राः ॥ पाटवाः ॥ जिठव्यावर्तयितुंठञ्ग्रहणं ॥ वृथाश्च परत्वाद्
यं बाधते ॥ दाक्षिकपुकः ॥ वृथास्वाचांठञ् ॥ प्रादेशवाचिनोवृद्धादेवेतिनियमार्थसूत्रं ॥ आदकजंबुकः ॥ नेहा ॥ मलुवास्त
मलुवास्तवः ॥ रावतकः ॥ सांकाश्यकापित्यशब्दोबुञ्छपादिसूत्रेणयंनो ॥ सांकाश्यकः ॥ कापित्यकः ॥ प्रस्थपुरवाहांता
श्च ॥ एदंतादेशवाचिनोबुञ्स्यात् ॥ छस्यापवादः ॥ मालाप्रस्थकः ॥ तांदीपुरकः ॥ पैलुवहकः ॥ उरान्तग्रहणमप्रागर्थं ॥
प्रादेशोत्तरसूत्रेणसिद्धं ॥ रोपधेनोप्राचां ॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्रादेशवाचिनोवृद्धादुञ्स्यात् ॥ पाटलिपुत्रकः ॥ इत
काकंदकः ॥ जनपदतदवध्योश्च ॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृथादुञ्स्यात् ॥ आदर्शकः ॥ त्रैगर्तकः ॥ अवृथा
ध ॥ धन्वमाधुञ् ॥ धन्वविशेषवाचिनोयकारोपधाच्चदेशवाचिनोवृद्धादुञ्मात्रदेशवतंधनरे ॥ ध

सि० को० त०

३३८

सध्या॥ अमावास्या॥ त्रयोदशी॥ चतुर्दशी॥ पंचदशी॥ षोडशमासी॥ प्रतिपत्। संवत्सरात्कलपर्वणोः॥ सांवत्सरं पर्वणं त्वं
सावत्सरिकं मन्यत्। प्राच्यपण्यः। प्राच्यपण्यः। वर्षा पण्यः। वर्षास साधुवार्षिकं वासः। कालात्साधुपुण्यस्य माने धितिसा
ध्वर्थे। सर्वत्राणचतलोपश्च। हेमन्तादणस्यात्। तलोपश्च। वेदलोकथाः। चकारास संतण। हेमन्तं हेमन्तं। सायं चिरं प्राणह
पि न्ययेष्यश्च द्युत्युलो नुदन्॥ सायमित्यादिभ्यश्चतुर्थोऽव्ययेष्यश्च कालवानिभ्यश्च द्युत्युलोस्तः। तयोस्तुदन्वातुरः प्रा
णनादेनाः। अनेद्यतेन इत्यादिनिर्देशात्। सायंतनं। चिरंतनं। प्राणह प्रयोगयोरेदंतत्वे निपात्यते॥ प्राणहतनं। प्राणेतनं॥ दो
षातनं। दिवातनं। चिरं परुसरारिभ्यस्तोवक्तव्यः। चिरंतं। परुतं। परारितं। अग्रादिपश्चाद्विमन्। अग्निमं। आदि
मं। पश्चिमं। अंतान्। अंतिमं। विभाषा पूर्वाह्णा पराह्णाभ्यां॥ आभ्याद्युत्युलो वास्तस्तयोस्तुदन्। पक्षेऽञ्। पू
र्वह्णेतनं। अपराह्णेतनं॥ घकालतने धित्यल्लुक्। पूर्वाह्णः सोढोस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णेतनं। अपराह्णेतनं। पौर्वाह्
तकं। अपराह्णिकं॥ तत्र जातः। सप्तमी समर्था ज्ञात इत्यर्थः। णादयो घादयश्चस्कः॥ रुध्रे जातः। सोमः। ओत्सः। राष्ट्रियः। भवा
रपारीणः। प्राच्यपण्यः॥ एण्यस्यापवादः। प्राच्यपि जातः। प्राच्यपिकः। संज्ञायाम् शरदोवुञ्। ऋतुणोपवादः। शारदकाः॥

चिरं चर

३३८

दर्भविशेषाश्च मुद्गविशेषाश्च॥ उत्तरपदस्य। अधिकारोयं॥ हनस्त इत्यस्मात्प्राक्। अवयवाद्दतोः। अवयववाचिनः पूर्वप
दादृत्तुवाचिनोच्चा मादेरचोद्यधिर्जितिणिनिकितित् द्विते। पूर्ववार्षिकः। अपरहेमनः। अवयवात्किं। पूर्वास्त च धात
समवः। पूर्ववार्षिकः। क्रतोर्ध्वधिमहिधाववयवा नानामितितदंतविधिः पूर्वत्र इह तु न। अवयवत्ताभावात्। कसवाधां ज्ञा
तपदस्य। उत्तरपदस्य वृद्धिः। संपांचालकः। सर्वपांचालकः। अर्धपांचालकः। जनपदतदवध्योरितिवुञ्। कसर्वादिभ्य
कशां ह्येयोजनपदस्येति तदंतविधिः। दिशो मडाणां। दिववाचका ज्जनपदवाचिनोद्यधिः। पूर्वपांचालकः। दिशः।
किं। पूर्वपांचालानामयं पौर्वपांचालः॥ अमडाणां किं। पौर्वमडः। योगविता उत्तरार्थः। प्रांचां यामनगणां। दिशः। परेपाया
मवाचिनो नगरवाचिनोच वृद्धिः। पूर्वेषु कामशस्यांभवः। पूर्वेषु कामशमः। नगर। पूर्वपाटलिपुत्रकः। पूर्वाह्णा परा
ह्णा इमूलप्रहोषावस्कृदुन्। पूर्वाह्णकः। अपराह्णकः। आर्द्रकः। मूलकः। प्रहोषकः। अवस्करकः। पथः। पथच। पथि
जातः पंथकः। अमावास्यावा। अमावास्यकः। अमावास्यः। अच। अमावास्यः। सिंध्यपकराभ्यां कन्। सिंधुकः। क
छाद्यणिमनुष्यबुजिच प्राप्ते। अकरकरकः। ओत्सगिक अणि प्राप्ते। अणजेच। क्रमास्तः। सैधवः। आपकरः।

अविष्ठाफलुनीत्यनुशाधा स्वातितिष्णुन वरुहस्तविशाखापादाबहुलालुक्। एभ्यो नक्षत्राविभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक्।
 स्यात्। लुक् तद्धितलुकि। तद्धितलुकि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। अविष्ठासंज्ञानः अविष्ठाः। फलुन इत्यादि। चित्रा रेवती रोहिणी
 भ्यः स्त्रिया मुपसंख्यानं। चित्रायां जातानि चित्रा रेवती। रोहिणी। आभ्यां लुक् तद्धितलुकी तिलुकि कृते पिप्पलादेराकृतिगण
 वात्सुनर्दिषु। फलुन्यपादाभ्यां टानोचक्रव्यो स्त्रियामित्येव। फलुनी। अपादा। अविष्ठापादाभ्यां छण्वक्तव्यः। अस्त्रि
 यामपि। अविष्ठीयः। अपादीयः। जे प्रोष्ठपदानां। प्रोष्ठपदानां मुत्तरपदस्याचामादेरचोद्यधिजातार्थेऽङ्गितिकिति च
 प्रोष्ठपदासंज्ञानः प्रोष्ठपादोमाणवक्। जेतिकि। प्रोष्ठपदासंज्ञवः प्रोष्ठपदः। बहुवचननिर्देशासययिोपि गृह्यते। षड्पादः
 स्थानां त्रिगोशालस्वरशालाच्च। एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। गोस्थाने जातः। गोस्थानः। गोशालः। स्वरशालः। वि
 भाषासेनेति न पुंसकेदस्वत्वम्। वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजोवा। एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। वत्सशाले जातः
 वत्सशालः। वत्सशाल इत्यादि। जातार्थप्रतिप्रसूतोणवाडिङ्कृतव्यः। शानभिषः। शानभिषजः। शानभिषकु। नक्षत्रे
 भ्यो बहुलं। जातार्थप्रत्ययस्ये लुक् बहुलं। रोहिणः। रोहिणः। कृतलब्धक्रीतकुशलाः। तत्रेत्येव। स्कन्ने कृतो लब्धः क्रीत

चिदंबर

११९

वर्धेभवा इति तद्धितार्थसमासः। ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थं। अत्र चेत्यक्तैयतोप्यकेनेर्षसमाच्यते। मध्यान्मः। मध्यमं॥ असांप्रतिके। म
 ध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेये। उक्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वेद्याकर्णः। मध्यं हारु। नातिरुस्वनातिदीर्घमित्यर्थः
 द्वीपादनुसमुद्रयन्त्र। समुद्रसमीपो यो द्वीपः। तद्विषया द्वीपशब्दादुच्यते॥ द्वेप्यं। द्वेप्या॥ कालाठ्ठञ्। कालवानिष्यञ्
 अस्यात्। मासिकं। सांवत्सरिकं। सायंप्रातिकः। पौनःपुनिकः। कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिध्यै इति कालिदासः
 अनुदितोषसरागेति भारविः॥ समानकालीनं। प्राक्कालीनं इत्यादि॥ अपभ्रंशा एवैते प्रामाणिकाः। तत्र जात इति या
 वत्कालाधिकारः। श्राद्धे शारदः। ठञ्स्यात्। ऋत्विगोरपवादः। शारदिकं। श्राद्धं। विभाषारोगात्तपयोः। शारदिकः
 शारदेवारोगः। अतपोवा। एतयोः किं। शारदं धि॥ निशाप्रदोषाभ्यां च॥ वाठञ्स्यात्। नैशिकं। नैशं॥ प्रादोषिकं॥
 प्रादोष॥ श्वस्तृच। श्वस्तृचात् ठञ्स्यात् तस्य तु जागम स्यात्॥ द्वारादीनां च। द्वार। व्यक्तुं शब्दः। स्वस्ति। श्व
 स्व। रस्य रुत्। स्वाहु। मृदु। श्वस्। श्वन्। एषान्वृद्धिः। ऐजागमश्च। शौरस्तिकं। संधिवेलाद्युत्तुनसेभ्योण॥ स
 धिवेलादिभ्यः कृतुप्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योण स्यात्॥ संधिवेलायां भवं। संधिवेत्तं। ग्रैष्मं। तैषं। संधिवेलायां

सि० को० त दंत्यं॥ कर्ण्यं। प्राचांनगरांते। प्राचांदेशेनगरांतेनेपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचोदधिज्जितिकित्तिच। सुत्तनगरेभवः सौहृदनाग
 रः। जोंदनागरः। प्राच्यकिं। मनगरमुदक्षुतत्रभवः मानगरः। जंगलधेनुवलजंतस्यविभाषितमुत्तरं। जंगलधेनेस्यागस्यपूर्वप
 दस्याचामादेरचोदधिज्जितिकित्तिच। कुरजंगलेभवकोरुजंगलं॥ कोरुजंगलं। वैश्वधेनवं। वैश्वधेनवं। सोवर्णवालजं। सो
 स्तवर्णवलजं। दृतिकुक्षिकलः। शिवरत्यहं॥ दंजु॥ दार्तेयं। कोक्षेयं। कलशिर्घटः। तत्रभवकालजोयं। वास्तेयं। आस्तेयं। आह्वेयं
 श्रीवाभ्योषूच। चादुजु। अवेयं। अवेयं। गंभीरांजुः। गंभीरेष्वर्गंभीर्यं। पंचजनादुपसरच्यानं। पंचजन्यं। अव्ययीभावाच्च॥
 परिमुरवंभवंपारिमुरव्यं। परिमुरवादिष्यएवेप्यते। नेह। ओपकुलः। अतः पूर्वपदाजु। अव्ययीभावादित्येव। चेशम
 निअतर्वेशमं। तत्रभवमातर्वेशमकं। आतगणिकं। अध्यात्मादेष्टजिथते। आध्यात्मंभवआध्यात्मिकं। अनुज्ञातिकादी
 ति नान्तं। एषामुभयपददधिः स्याज्जितिणिंकित्तिच। आधिदैविकं। आधिभौतिकं। ऐहलौकिकं। तारलौकिकं। पार
 लौकिकं। अध्यात्मादिराक्षतिगणः। देविकाशिं। शापादित्यवादीर्घसत्रश्रेयसामात्। एषापंचानांचधिप्राप्ता
 वादेरचआत्मात्। जितिणितिकित्तिच। दैविकं। देविकाकूलेभवाराविकाकूलाः। शालयः। शिंशापायाः। विक

रः शांशपश्रमसः। पलाशादिष्योवेत्यजु॥ एत्वेधत्तुत्सु। वाहुर्हु। संप्रसारणाच्च। हित्योहृदं दास्योहं। दीर्घसत्रेभवदीर्घसत्रं॥ ये
 यसिभवश्चायसं। ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्। ठञ्यात्॥ अव्ययीभावादित्येव। पारिग्रामिकः। आनुग्रामिकः। जिह्वामूलांगुलेच्छुः।
 जिह्वामूलीयं। अंगुलीयं। वर्णांताच्च। कवर्गयिं। अत्राद्येयत्तवाचन्यतरस्यां। पक्षेपूर्वणछः। मद्गर्ग्यः। मद्गर्गणिः। मद्गर्गीयः।
 अद्गर्ग्येकिं। कवर्गीयोवर्णः। कर्णललाटात्कनलंकारे। कर्णिका। ललाटिका। तस्यव्यारव्यानरुतिचव्यातव्यनाम्नः। सप्तोव्या
 रव्यानः सौपोयंथः। तेडः। कार्तः। सप्तभवसौपं। बद्ध्वेनोदात्तादुजु। पत्वणत्वविधायकंशास्त्रपत्वणत्वंतस्यव्यारव्यानं
 स्तत्रभवोवापात्वणत्विकः॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च। सोमसाध्येषुप्रसिधौतत्रान्यतरोपादानेनसिधेउभयोपादानसामर्थ्या
 दसोमपाअपीहश्रुयते। अग्निष्टोमस्यव्यारव्यानस्तत्रभवोवाआग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। पाकयज्ञिकः। नावयज्ञि
 कः। बद्धवचनंस्वरूपविधिनिरासार्थं। अनंतोदात्तार्थंआरंभः। अध्यायेष्वेर्षेः। ऋषिनाक्षेत्र्योत्तराणां व्याख्यायग्रं च
 थ वृत्तिभ्योभवेव्याख्यानेचाध्यायेठञ्यात्। वसिष्ठेनदृष्टोमंनोवसिष्ठस्तस्यव्यारव्यानस्तत्रभवोवावासिष्ठिकोऽध्यायः।
 अध्यायेषुकिं। वसिष्ठीकू। पौरोडाशपुरोडाशाखनू। पुरोडाशसहचरिनोमंवः पुरोडाशः सएवपौरोडाशस्ततः

सि० कौ० त० ४८० पुरोडाशिकः। पुरोडाशिकः॥ छंदसो यदणो। छंदस्यः। छंदसः। छंदसु ब्राह्मणकृत्तयमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यमेतादृक्
 छन्दः। ऐष्टिकः। पाशुकः। कृतः। चतुर्होतृकः। ब्राह्मणिकः। आर्चिकः। इत्यादि॥ अणुगयनादिभ्यः। उत्रादेरपवादः। आर्चिनः।
 ओपनिषदः। वैयाकरणः। तत्त आगतः। स्कंधादागतः। स्त्रोघ्रः। उगायस्थनेभ्यः। शाल्कशाया आगतः। शौल्कशालिकः॥ का
 सुंडिकादिभ्योण। आयस्थनेठकृष्णदीनान्वापवादः। सुंडिकादागतः। शौंडिकः। कार्कणः। तेर्थकः। विद्यायोनिसमं धेभ्यो
 दुज्ज। ओपाध्यायिकः। पैनामहकः। कृतषज्ज। वुजोपवादः। होतृकं। मातृकं। भ्रातृकं। पितृकं। च। न्वाहज्ज॥ रीङ्कृतः। य
 स्येतिलोपः। पित्र्यं। पैतृकं। गोत्रादेकवत्। विदेभ्य आगतं बैदं। गार्गं। दाक्षं। ओपगवं। नजः। श्रीशिवरक्षेत्रज्ञकुशलं। निपुणा
 नजः। परेषां शाक्यादिपंचानामादेरचोवृद्धिः। पूर्वपदं तु वा जिहोहो॥ आशौचं। अशौचं। आनैश्वर्यं। अनैश्वर्यं। आक्षेत्रज्ञं
 लं अक्षेत्रज्ञं॥ आकोशं। अकोशलं॥ आनैपुणं। अनैपुणं। हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः। समादागतं। समरूप्यं॥ विचिदंबव
 पमरूप्यं॥ पक्षेगदादिवाष्टः। समीयं। विषमयं॥ देवदत्तरूप्यं। देवदत्तं॥ ममदत्तं॥ सममयं॥ विषममयं। देवदत्तमयं॥
 ममवति॥ ततइतित्येव बहिमवतो प्रभवति हेमवती गंगा। विहराभ्यः। विहरात्प्रभवति वेदूर्योमणिः। तदुच्छतिपथिदूतयोः॥ १२९

कुशलोवा। स्त्रोघ्रः। प्रायमेव। तत्रेतेव। स्कंधे प्रायेण बाहुल्येन भवति स्त्रोघ्रः। उपजानूपकर्णोपनीविष्ठकू। ओपजानुकः। ओपकर्णिकः॥
 ओपनीविकः। संज्ञते। तत्रेतेव। स्कंधे संभवति स्त्रोघ्रः॥ कोशादुज्ज। कोशेयवस्त्रं। कोलात्माधुपुष्यसन्ध्यामानेषु। हेमतेसाधुहेमतः॥
 प्राकारः। वसंते पुष्यंति वासत्यः॥ कुंदलताः। शरदिपच्यंते शारदाः। शालयः। उमेत्। हेमते उच्यंते हेमंता यवाः। आश्वयुज्यावुज्ज। उजोपवा
 दः। आश्वयुज्यामुष्ठा। आश्वयुजकामायाः। ग्रीष्मवंसंतादन्यतरस्यां। पक्षेकृत्वणु। ग्रीष्मकं। ग्रीष्मं। वासतकं। वासतं॥ देयमृणं। काला
 दित्येव॥ मासदेयं कृणं मासिकं। कलाप्यश्वत्थयवबुसादुज्ज। यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापितवदेय
 मृणं कलापकं। अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः। तद्युक्तः कालोऽश्वत्थः। यस्मिन् अश्वत्थाः फलंति तत्र देयमृणं मश्वत्थकं। यस्मिन् यवबुसं
 समुत्तद्यते तत्र देयमृणं यवबुसकं। ग्रीष्मावरसमादुज्ज। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकं। आवरसमकं। संवत्सराय हायणीभ्यां उज्ज। वा
 दुज्ज। सांवत्सरिकं। सांवत्सरकं। आयहायणिकं। आयहायणकं। व्याहरति मृगः। कालवाचिनः संतम्यंता छद्वायत इत्यर्थेऽण
 द्यः स्फः। यो व्याहरति समृगश्चेत्। निशायां व्याहरति नैशो मृगः। नैशिकः। तदस्य सोढं। कालादित्येव। निशासहचरितं मध्यक
 नं निशातसोढमस्य नैशः। नैशिकः। तत्रभवः। स्कंधेभवः स्त्रोघ्रः। राट्टियः। दिगादिभ्यो यत्। दिश्यं। वर्ग्यं। शरीवावयवाच्च।

र
 सि० को० न० तुर्वर्गमतीकृचवारादृच्छण्डज्यकः॥ तृतीयाभिजनोस्यतोदेयः॥ शालानुरीयः॥ वार्मतेयः॥ कोचचार्यः॥ पतिः॥ सोस्येत्यनुवर्तते
 भज्यतेसेच्यतेइतिभक्तिः॥ स्कन्धोभक्तिरस्यसौघः॥ अ० ॥ अचितादेदेशकालाहुः॥ अपूपाभक्तिरस्यआपूपिकः॥
 पायसिकः॥ अचिताकिं॥ देवदत्तः॥ अदेशाकिं॥ सौघः॥ अकालाकिं॥ ग्रैभः॥ महाराजाहुः॥ महाराजिकः॥ वासुदेवाहुः
 नाभ्यांहुः॥ वासुदेवकः॥ अर्जुनकः॥ गोत्रसवियारव्येभ्योबहुलंहुः॥ अणोपवादः॥ परत्वाद्वाच्यंवाधते॥ ग्लुचुं
 कायनिर्भक्तिरस्यग्लोचुकायनकः॥ नाकुलकः॥ बहुलग्रहणान्नेहोपाणिनोभक्तिरस्यपाणिनीयः॥ जनपदि
 नांजनपदवत्सर्वजनपदेनसमानशब्दानांबहुवचने॥ जनपदस्वामिवाचिनांबहुवचनेजनपदवाचिनासमान
 श्रुतीनांजनपदवत्सर्वस्यात्॥ प्रत्ययःप्रकृतिश्च॥ जनपदतद्वच्योश्चेतिप्रकरणेयेप्रत्ययाउक्तास्तेत्रापिसंहि
 श्यन्ते॥ अंगाजनपदाभक्तिरस्यांगकः॥ अंगाः॥ सविभाभक्तिरस्यांजनपदिनाकिं॥ पंचालाब्राह्मणाभक्तिरस्यां
 लः॥ जनपदेनेतिकिं॥ पौरवोरानाभक्तिरस्यपौरवीयः॥ तेनप्रोक्तं॥ पाणिनाप्रोक्तंपाणिनीयं॥ तित्तिरिचरतंतुरवंति
 गकः॥

१२२

कोरवाच्छण्ड॥ छंदोब्राह्मणानीतिरहिषयाणिता॥ तित्तिरिणाप्रोक्तअधीयतेनेतिरियाइत्यादि॥ काश्यपकोशिकाभ्या
 मृषिभ्याणिनिः॥ काश्यपेनप्रोक्तमधीयतेकाश्यपिनः॥ कोशिकिनः॥ कलापिवैशांपायनांतेवासिभ्यश्च॥ कलाप्यंतेवा
 सिभ्यः॥ हरिद्रुणाप्रोक्तमधीयतेहारिद्रविणः॥ वैशांपायनांतेवासिभ्यः॥ कलाप्यंतेवासिभ्यः॥ आलंबिनः॥ पुराणप्रो
 क्तपुब्राह्मकल्पे॥ तृतीयांतास्रोक्तार्थेणिनिःस्यात्॥ यत्प्रोक्तपुराणप्रोक्ताश्चेद्वाब्राह्मणकल्याभवंति॥ पुराणेनचि
 रंतनेनमुनिनाप्रोक्ताः॥ भालुनाप्रोक्ताः॥ भालुविनः॥ शाहूनोयेनाद्वायनिनः॥ केत्ये॥ पिंगापैगीकल्पः॥ पुराणेतिकिं॥
 याज्ञवल्कानिब्राह्मणानि॥ आश्वमेधः॥ क० ॥ अ० ॥ आपस्यस्येत्यलोपः॥ कठवरकालुक्॥ आभ्यांप्रोक्तस्य
 लुक्स्यात्॥ कठंनप्रोक्तमधीयतेकठः॥ वरकाः॥ कलापिनो॥ कलापिनाप्रोक्तमधीयतेकालापाः॥ नातस्यटिलोपस
 ब्रह्मचारीपीठसर्पिकलापि॥ कोथमितेति॥ लिजांजलिलंगलिशिलालिशिरवडिसूकरसमरकपर्वणासुपसरव्या
 नमित्कपसरव्यानटिलोपः॥ छगलिनाडिनुक्॥ छगलिनाप्रोक्तमधीयतेछगलेयिनः॥ वासशर्यशिलादिभ्यः॥ भिक्षुनटस
 त्रयोः॥ आशर्येणप्रोक्तंभिक्षुसूत्रमधीयतेवासशरिणः॥ भिक्षुवः॥ शैलालिनो नटाः॥ कर्महकृशाभ्यादिनिः॥ भिक्षुनटस

सि० को० त० सूत्रयोरित्येव ॥ कर्मदेन प्रोक्तं अधीयते कर्मदिनो भिक्षवः ॥ कृत्वा स्वित्तः ॥ तेनैकदिक् ॥ सुदाम्ना अदिणा एकदिक् ॥ सो
 दामनी ॥ तस्मिन् ॥ स्वरादिपाठादव्यत्वं ॥ पालुमूलैर्नेकदिक् ॥ पालुमूलजः ॥ उरसो यच्च ॥ चान्तसिः ॥ अणोपवादः ॥ उरसा
 एकदिक् ॥ उरस्यः ॥ उपजाते ॥ तेनैत्येव ॥ पाणिने ॥ ना उपजाते ॥ पाणिनीयं ॥ कृते ग्रंथे ॥ तेनैत्येव ॥ वररुचिना कृ
 तो ग्रंथो वाररुचः ॥ संज्ञायां ॥ तेनैत्येव ॥ अग्रंथार्थमिदं ॥ मक्षिकाभिः कृते ॥ माक्षिकं ॥ कुला ॥ लादिभ्यो वुञ् ॥ कुलात्
 न कृत् ॥ कोलकं ॥ वाकडकं ॥ क्षुब्धं ॥ डोमरवटरपादपादञ् ॥ तेन कृते संज्ञायां ॥ क्षुब्धभिः कृते शोडं ॥ भ्रामरं ॥ वाच
 रं ॥ पादपं ॥ तस्येदं ॥ उपगोरिदं मोपगवं ॥ वहेस्तरणिद् ॥ संवेदुः स्वं ॥ सांचहित्रं ॥ अग्नीधः ॥ शरणेरणमंच ॥ अ
 ग्निमिधे ॥ अग्नीत् ॥ तस्य स्नानं आग्नीध्रं ॥ तात्स्थ्यात्सोप्याग्नीध्रः ॥ समिधामाधाने षण्यण् ॥ सामिधेत्योमंत्रः
 सामिधेनीकृत् ॥ रथाद्यत् ॥ रथ्यं ॥ चक्रं ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ पत्रं वाहनं ॥ अश्वरथस्येदमाश्वरथं ॥ पत्रार्ध्वयुपरिषः
 दश्च ॥ अञ् ॥ पात्राद्वाद्ये ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वं ॥ अध्यर्थचं ॥ पारिषदं ॥ हलसीराट्कृ ॥ हालिकं ॥ सैरिकं ॥ १२३

स्कध्रंगच्छति स्त्रोघ्रः पंथाः ॥ दूतो वा ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारं ॥ तत्तदित्येव ॥ स्कध्रमभिनिष्क्रामति ॥ स्त्रोघ्रं कान्यकुब्जद्वारं ॥ तं
 अधिकृत्य कृते ग्रंथे ॥ तदित्येव ॥ शारीरमधिकृत्य कृते ग्रंथः ॥ शारीरकीयः ॥ शारीरकं साध्यं मितितु ॥ अभिनिष्क्रामति ॥
 शिशुकंदयमसमं द्वे द्वे जननादिभ्यश्छः ॥ शिशूनां कंदनं शिशुकंदः ॥ तमधिकृत्य कृते ग्रंथः ॥ शिशुकंदीयः ॥ यस्य मस
 मायमसमं ॥ कीवत्वं निपातनात् ॥ यमसमं भीयः ॥ कीराताजुनीयं ॥ इदं जननादिराकृतिगणः ॥ इदं जननीयं ॥ विरुद्ध
 भोजनीयं ॥ सो अस्य निवासः ॥ स्कध्रे निवासोस्य स्त्रोघ्रः ॥ अभिजनश्च ॥ स्कध्रो अभिजनोस्य स्त्रोघ्रः ॥ यत्र स्वयं वसति स
 निवासः ॥ यत्र पूर्वैरुषितं सो भिजन इति विवेकः ॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ पर्वतवाचिनः प्रथमांतादभिजनशब्दा
 दस्य इत्यर्थे छस्यात् ॥ ह्रस्वः पर्वतो भिजनो एषां आयुधजीविनां ते ह्रस्वो लीयाः ॥ आयुधेति किं ॥ कृत् सोदः पर्वतो
 भिजनो एषां ते आर्क्षोदाः द्विजाः ॥ शंडि कादिभ्यो ज्यः ॥ शंडिको भिजनोस्य शंडिक्यः ॥ सिंधुतक्षशिलादिभ्यो णञ्
 सिंध्वादिभ्यो णतक्षशिलादिभ्यो णस्याडुक्तेर्थे ॥ सिंधवः ॥ तक्षशिलानगरो अभिजनोस्य तक्षशिलः ॥ तूदी शला

सि० को० त आर्थवर्णिकस्येकलोपश्च॥ अणस्यात्। आर्थवर्णिकस्यायं आर्थवर्णो धर्म आस्तायोवा॥ चरणद्वयोपवादः॥ समा
 त्ताः शोषिकाः॥ तस्य विकारः अश्मनोद्विकारे विलोपो वक्तव्यः॥ अश्मनो विकारः आश्मः॥ आश्मन्तः॥ मार्तिकः॥ अवयवे च प्रा
 ण्योऽधिष्ठितः॥ वाद्विकारे मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः॥ मोर्वकाः॥ भस्मरा॥ पैणलः॥ विल्वारिभ्योऽणुः॥ वैल्वः
 कोपधाञ्च॥ अणु अजोपवादः॥ तर्कुतार्कवं॥ तै तरोयकं॥ त्रपुजतुनोः पुक्। आभ्यामणस्याद्विकारे एतयोः पुगागमश्च॥
 त्रापुषं॥ जातुषः॥ ओरज्जु॥ देवदारवं॥ अनुत्तादेश्च॥ दाधित्यं॥ कापित्यं॥ पलाशादिभ्योवा॥ पालाशः॥ कारीरः॥ शम्बापु
 ष्च॥ शामीलं भस्म॥ पित्वादिभ्यः॥ शामीलीस्कृक्॥ मयेद्वैतयोर्भाषायामतक्षाच्छादनयोः॥ प्रकृतिमात्रान्मयदूस्या
 त्विकारावयवयोः॥ अश्ममयं॥ आश्ममनं॥ अक्षक्षेयादिभिः॥ मोदुः॥ सूपः॥ कार्पासमाच्छादनं॥ नित्यं शरवृक्षशय
 दिभ्यः॥ आम्रमयं॥ शरमयं॥ एकाचो नित्यं॥ त्वद्भयं॥ चाद्भयं॥ कथं तर्हि आप्यममयं मिति॥ तस्येदमित्यणतात्त्वा मृ
 र्थेऽप्यञ्जु॥ गोश्वपूरीषे॥ गोपूरीषं॥ गोमयं॥ पिष्टाञ्च॥ मयदूस्यात्॥ द्विकारे॥ पिष्टमयं॥ भस्म॥ कथं तर्हि पिष्टो विदंबर
 सुरेति॥ सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण्॥ संज्ञायां कन्॥ पिष्टादित्येवापिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः॥ १२४

पूषोपः पिष्टकः स्यात्॥ जीहेः पुरोडाशो॥ मयदूस्यात्॥ विल्वारणोपवादः॥ जीहि मयपुरोडाशः॥ त्रैहमन्यत्॥ असंज्ञायां तिलय
 वास्यां॥ तिलमयं॥ यवमयं॥ संज्ञायां तु तैलं॥ यावकः॥ तालादिभ्योऽणुः॥ अज्मयतोरपवादः॥ तालाद्वनुषि॥ तालधनुः॥ अन्यतालम
 यं॥ ऐंशुधं॥ जातरूपेभ्यः परिमाणे॥ अणु॥ बहुवचनं॥ चनासयो यग्रहणं॥ हाटकं॥ तापनीयः॥ सोचणो वानिष्कः॥ परिमा
 णोकि॥ हारकमयीयष्टिः॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ्जु॥ शौकं॥ वाकं॥ राजतं॥ जितश्च तत्प्रत्ययात्॥ जिद्यो विकारावयवप्रत्ययस्त
 दंतादञ्जुस्यात्॥ तयोरेवार्थयोः॥ मयलोपवादः॥ शामीलस्य शामीलं॥ दाधित्यं॥ जितः किं॥ वैल्वमयं॥ कीतवत्परिमाणत्वात्
 प्राग्वहतेऽजित्यारभ्य कीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणे हि हितास्ते तथैव विकारेति दिश्यंते॥ अणादीनां
 मपवादः॥ निष्केण कीतं नौष्किं॥ एवं निष्कस्य विकारो नौष्किः॥ शतस्य विकारः शत्यः॥ शतिकः॥ उष्ट्राद्वज्रं॥ प्राण्यजोरपवादः॥
 औष्ट्रकः॥ उमेर्णयोर्वा॥ ओमं॥ ओमकं॥ ओर्णं॥ ओर्णकं॥ उज्जमावेयथाक्रममणजे॥ एण्याद्वज्रं॥ ऐर्ण्यं॥ एणस्य तुरेणं॥
 गोपयसोयत्॥ गव्यं॥ पयस्यं॥ शोश्च॥ दुर्बलः॥ तस्य विकारो वयवो वा इव्यं॥ माने वयः॥ शौरित्येवा॥ दुवयं॥ यौतवद्वयं॥
 य्यं॥ पामितिमानार्थत्रयं॥ फले लुक्॥ विकारवयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले॥ आमक्याः फलं॥ आमलकं॥ प्रक्षादि

सि.को.त.

विधानसामर्थ्यान्नलुक्॥ पूरुषः॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य॥ अस्य न वृद्धिः रेजागमश्च॥ नैयग्रोधः॥ जंबावा॥ जंबूशब्दास्य
ण्वास्यात्॥ जांबवं॥ पक्षे ओरेज्॥ तस्य लुक्॥ जंबु॥ लुक्॥ जंबाकलप्रत्ययस्य लुक्स्यात्॥ लुपियुक्तव्यक्तिवचने॥ जंबाः फ
लं जंबूः फलपाकशेषामुपसंख्यानं॥ जीह्वयः॥ मुद्गाः॥ पुष्पमूलेषु बहुलं॥ मलिकायाः पुष्पमलिका॥ जात्याः पुष्पजा
ती॥ विदार्याः मूलं विदारी॥ बहुलग्रहणान्नेह॥ पाटलोनि॥ पुष्पोणि॥ साल्वानिमूलानि॥ बाहुलकात्क्विलुक्॥ अशो
कं॥ करवीरं॥ हरीतक्यादिभ्यश्च॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुक्स्यात्॥ हरीतक्यादीनां लिंगमेव॥ प्रकृतिवत्॥ हरीतक्याः फल
नि॥ हरीतक्यः॥ कंसीययोपरशब्दयोर्नञोलुक्॥ कंसीयपरशब्दशब्दाभ्यां नञोस्तः छयतोश्च लुक्॥ कंसायहितं क
सीयं॥ तस्य विकारः॥ कांस्यं॥ परशब्दे हितं परशब्दं॥ तस्य विकारः॥ पारशब्दः॥ प्राग्दीव्यतोयासमाप्ताः॥ प्राग्वहतेषु
तद्वहतीत्यतः प्राक्पूर्वाधिक्रियते॥ तदाहेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानं॥ माशब्दः॥ कीरिश्रुतियथाह समाश्रितिकः॥ स्वा
गतादीनां च॥ रेचनस्यात्॥ स्वागतमित्याह स्वागतिकः॥ स्वाध्वरिकः॥ स्वंगस्यापत्यं स्वांगिः॥ व्यांगिः॥ व्याडस्यापत्यं

९२५

द्वंद्वद्वन्द्वैरभेद्युक्तयोः॥ कांकोलिका॥ कुत्सकुशिकिका॥ द्वंद्वे देवाकरादिभ्यः प्रतिषेधः॥ देवाकरं॥ देवाकरं॥ गोत्रे चरणादुज्ज
ओपगवं॥ चरणाधेर्मास्माययोरितिवक्तव्यं॥ काठकं॥ संघाकलक्षणे ध्वज्यजिजामणः॥ घोषग्रहणमपिकर्तव्यं॥ अज्ज
वेदः॥ संघोको घोषो वा॥ वेदलक्षणं॥ यज्ज॥ गार्गः॥ गार्गा॥ इज्ज॥ दाक्षाः॥ दाक्षं॥ परंपरासंबंधोक्तः॥ साक्षात्तुलक्षणं॥ शाक
लाक्षा॥ अण्वोक्तेर्ये॥ पक्षे चरणात्वाद्दुज्ज॥ शकलेन प्रोक्तं अधीयते शाकलाः॥ तेषां संघोको घोषो वा॥ शाकलः॥ शाकल
कः॥ लक्षणे क्वचित्ता॥ छंदोगोविधिकः॥ शास्त्रिक बद्धचतुष्टयः॥ छंदोगानां धर्म आस्मायोवा छंदोग्यं॥ ओक्थिकं॥ या
शिक्यं॥ बाहुच्यं॥ चरणाधर्मास्माययोरितिवक्तं॥ तस्माह चर्यान्वराद्वादापितयोरेव॥ नंदं माणवाते वासिषु॥ दंडप्रधा
ना माणवा दंडमाणवास्तेषु शिष्येषु च बुजून स्यात्॥ दाक्षाः॥ दंडमाणवा शिष्यावा॥ रेवतिकादिभ्यश्च॥ तस्य द
मित्यर्थे॥ बुजापवादः॥ रेवती कीयः॥ वैजवापीयः॥ कोपिजलहास्तिपदादप्यवक्तव्यं॥ कुपिजलस्यापत्यं को
इहैव निपातनादप्य॥ तदंतासुरनरणा॥ कोपिजलः॥ गोत्रबुजो वादः॥ तस्या महास्तिपदः॥ चरणबुजोपवा

सि० को० त०

पत्यंश्वापस्त्रिः। श्वाइष्ट्रिः। तदादिविधेचेतदेवज्ञापकं। इकारादाविति वाच्यं। श्वगणेन चरति श्वगणिकः। श्वगणि
की। श्वगणिकः। श्वगणिकी। पदांतस्यान्यतरस्यां। श्वादेरंगस्य पदराहांतस्यैज्वा। श्वपदस्येदं श्वापदं। शोवाप
दं। चेतनादिभ्यो जीवति। चेतनेन जीवति। चेतनिकः। धानुष्कः। वस्त्रकयविक्रयाद्गुन्। वस्त्रेन मूलेषु न जीवति वस्त्रिकः।
कयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थं। कयविक्रयिकः। क्रयिकः। विक्रयिकः। आयुधाद्यन्। नाहुन्। आयुधेन जी
वति आयुधीयः। आयुधिकः। हरति तत्संगादिभ्यः। उत्संगेन हरति औत्संगिकः। सस्त्रादिभ्यः छन्। सस्त्रया हरति
सस्त्रिकः। पिताइस्त्रिकी। विषाणा विवधात् विवधेन हरति विवधिकः। पक्षेठक्। वैचधिकः। एकदेशात् विवृत्तस्यानन्
त्वाद्दीर्घादपि छन्। वीचधिकः। वीचधीकी। विवधवीचधरादौ उभयतो बध्ना शिष्ये। स्कंधवाद्येकाष्टवर्तेते॥ चिहं चर
अणुकुटिलिकाः। कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः। कर्मरिपकरणसूतं लोहं च। कुटिलिका हरति मृगान्
अंगारान्वाकोटिलिकः। व्याधः। कर्मरिश्च। निर्वृत्ते क्षय्यतादिभ्यः। अक्षय्यतेन निर्वृत्तं आक्षय्यतिकं। वैरं। कर्मरि
१२६

नित्यं। क्रिप्रत्ययांतसा कृतिकानृतीयांता निर्वृत्ते र्थे मभूत्या नित्यं। कृव्यातिर्वृत्तं कृत्रिमं। पक्षिमं। भावप्रत्ययांता
दिमग्वक्तव्यः। पाकेन निर्वृत्तं पाकिमं। त्यागिमं। अपमित्यया चित्ताभ्यां ककुनौ। अपमित्येतिल्यबंतं। अपमित्यनि
र्वृत्तमापमित्यकं। याचितेन निर्वृत्तं याचितकं। संसृष्टे। दध्ना संसृष्टं दाधिकं। चूर्णादिति। चूर्णेः संसृष्टाः चूर्णि
नोपूपाः। लवणालुक्। लवणेन संसृष्टे लवणः रूपः। लवणं शाकं। मुद्गादण्। मोद् ओदनः। व्यंजने सप्तसिंके। दध्ना
उपसितं दाधिकं। ओजः सहो मसावर्तते। ओजसिकः शूरः। साहसिकश्चोरः। आंभासिको मत्स्यः। तत्प्रत्यय
पूर्वमीपलोमकूलं॥ द्वितीयांता दस्माद्वर्तत इत्यर्थे कस्यात्। क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया। प्रतीपं वर्तते प्रीतीपिकः।
आन्वीपिकः। प्रातिलोमिकः। आनुलोमिकः। प्रातिकूलिकः। आनुकूलिकः। परिमुखं च। परिमुखं वर्तते पारिमुखि
कः। चासारिपाश्चिकः। प्रयच्छति गह्वं। द्विगुणार्थं द्विगुणं। तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः॥ चर्धे च धुपितायो
क्तव्यः। वार्धुपिकः। कुसीदशौकादशास्त्रनूषचो। गह्वार्थाभ्यामेतौ सः। प्रयच्छत्यर्थे। कुसीदं च धिस्तदर्थं इत्यं कु

सिधा० त सीदं॥ तत्प्रयच्छतिकुसीदिकः। कुसीदिकी। एकादशार्थत्वादिकादश। तेचतेवस्तुते दशचेतिविग्रहे। अकारः समासोत्तरे
वनिपातित्यतेदिशेकादशिकः। दशेकादशकी। दशेकादशान्प्रयच्छतीत्यक्तमर्णएवेहापितेधितार्थः। उज्जति। बद्ध
राण्युच्छंतिवादरिकः। रक्षति। समाजंरक्षतिसामाजिकः। शङ्खदुर्दुरं करोति। शङ्खं करोति शङ्खिकः। शङ्खुरिकः। पक्षि
मत्स्यसृगान् हन्ति। स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां न्यग्रहणं। मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। श
कुनिकः। मायूरिकः। मात्स्यिकः। मेनिकः। शकुलिकः। मार्गिकः। हारिणिकः। सारंगिकः। परिपथं चतिष्ठति। अ
स्माद्वितीयांतातिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठ कस्यात्। पंथानं वर्जयित्वा व्याप्य चातिष्ठति पारिपथिकश्चौरः। परिपथं हन्ति
पारिपथिकः। मधोत्तरपदं गृह्णाति। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्चपदिकः। दंडमाथं धावति दंडमाथिकः। पाद
विकः। आनुपदिकः। आक्रंददुर्दुरं ॥ अस्मादुर्दुरं स्यात्। चादुक्का धावतीत्यर्थे। आक्रंददुर्दुरि विनारोदनं स्था
नं धावति आक्रंदिकः। पदोत्तरपदं गृह्णाति। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्चपदिकः। ओत्तरपदिकः। प्रतिकंठाथ

व्याडिः॥ व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः॥ स्वपत्नीसाधुस्वापत्तेयं॥ आहो प्रभूतादिभ्यः॥ प्रभूतमाह प्राप्तिः॥ पार्थिवः॥ पृ
छतोक्तस्वातादिभ्यः॥ रुक्मांतं पृच्छति सौंति सौरवशायनिकः॥ अनुश्रुतिकादिः॥ गच्छतोपरदारादिभ्यः॥ पारिदारिकः॥ गौर
तल्पिकः॥ तेन दीव्यति स्वनति जयति जितं॥ आक्षेदीव्यति आक्षिकः॥ अभ्याखनति आक्षिकः॥ अक्षैर्जयति आक्षिकः॥ अ
क्षैर्जितमाक्षिकं॥ संस्कृतं॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकं॥ मारीचिकं॥ कुलत्थकोपधादण॥ ठकोपचादः॥ कुलथैः संस्कृतं कौलथं॥
तेजितिकं॥ तरति॥ उडुपेन तरति॥ ओडुपिकः॥ गोपुच्छाडुज्ज॥ गोपुच्छिकः॥ नोड्यचछन्॥ नाविकः॥ घटिकः॥ बाहुभ्यां तर
ति बाहुकास्त्री॥ चरति॥ त्रयोत्तां दृच्छति भक्षयतीत्यर्थयोश्च कस्यान्॥ हस्तिना चरति॥ हास्तिकः॥ शाकटिकः॥ दध्ना
चरति दाधिकः॥ आकर्षाछल्॥ आकर्षो निकषो पलः॥ आकर्षादिति पद्यंतरं॥ तेन चरति॥ आकर्षिकः॥ पित्रास्त्री
॥ आकर्षिकी॥ पर्गादिभ्यश्छन्॥ पर्पेण चरति पर्पिकः॥ पर्पिकी॥ येन पीठेन पंगवश्चरति स पर्पः॥ अश्विकः॥ र
थिकः॥ पर्पअश्वरथजालन्यायव्यालपादपश्चि॥ श्वगणादुज्ज॥ चात्छन्॥ श्वादेरिजि॥ ऐवूनस्यात्॥ श्वपस्त्रस्यात्॥

सि० कौ० त०

रिक्ता। किरा। उशीर। नलदइत्यादिकिरादयः। सगंधिद्रव्यवाचिनः। शालालिनोन्यतरस्यां। छत्र। पक्षेठकु॥ श
लालुकः। शालालुकी। शालालुकः। शालालुकी। शालालुसगंधिद्रव्यविशेषः। शिल्पसुदंगवादनं शिल्पमस्य मार्दंगि
कं। मंडुकसर्परादण्यतरस्यां। मंडुकवादनं शिल्पमस्य मंडुकः। शार्ङ्गरः। मंडुकिकः। शार्ङ्गरिकः। महरणं।
तदस्येव। असिः। महरणं अस्यासिकः। धातुक्षः। परस्वधाडुज्ज। पारस्वधिकः। शक्तियष्टयारीकृ। शार्त्तिकः। या
ष्टीकः। अस्तिनास्तिदिष्टमतिः। तदस्येत्येव। अस्तिपरलोकइत्येवंमतिर्यस्य स आस्तिकः। नास्तिइत्येवंमतिर्यस्य स
नास्तिकः। दिष्टमतिर्यस्य स दैष्टिकः। शीलं। अपूपभक्षणं शीलं यस्य आपूपिकः। छात्रादिभ्यो णः। गुरोर्दोषाणां स
मावरणं छत्रं तच्छीलं मस्य छात्रः। कर्मस्ताछील्ये। कर्मइति ताछील्येणेति लोपोतिपात्यते। कर्मशीलः कर्मः।
नस्तद्धितेइत्येव सिद्धेण कर्मताछीणेपि। नेन चोरीतापसीत्यादिसिद्धं॥ ताछील्येकिं। कर्मणः। कर्मध्य
यनेवृत्तं। मथमांतासध्यर्थेव कस्यादध्यनेवृत्ताया क्रियासांचेत्यथमांतस्यार्थः। ऐकान्तिकः। यस्याध्यय

स

चिदंबर

३२८

नेप्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणं रूपं स्ववृत्तमेकं जातं सः। बह्वच्यपूपदाडुज्ज। प्राग्विषये। द्वांश द
न्यानिकर्माणि अध्यनेवृत्तानि द्वांशोदन्यिकः। द्वांशापठा अस्य जाताइत्यर्थः। हितं भक्षाः। अपूपभक्षणं हितं
मस्मै आपूपिकः। तदस्मै दीयते नियुक्तं। अग्रभोजनं नियतं दीयते स्मै अग्रभोजनिकः। आणामांसो दनादि
उन्। आणानियुक्तं दीयते स्मै। श्राणिकः। श्राणिकी। मांसोदनं ग्रहणं संघातविशृहीतार्थं। मांसोदनिकः। मां
सिकः। ओदनिकः। भक्तादण्यतरस्यां षड् कस्यात्। भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते पाक्तः। पाक्तिकः। तत्र नियुक्तः
आकारे नियुक्तः। आरिकारिकः। अंगाराताडुज्ज॥ देवागारे नियुक्तो देवागारिकः। अध्यायिन्यदेशकालात्। नि
षिद्धदेशकालवाचकाडुज्जस्यात्। अध्येतरि। अश्मशानेः अधातेऽश्मा शानिकः। चतुर्दश्यां मधीते चातुर्द
शिकः। कठिनांतप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति। तत्रेत्येव। वंशकठिने व्यवहरति वांशकिठिनिकः। संस्थानि
कः। निकटे वसति। नैकठिको भिक्षुः। चंशावेणवयस्मिन्देशे संबंशकठिणः। तस्मिन्देशे वा क्रिया यथा

सि० को० तनुष्ठेयाताताथानुष्ठतितीत्यर्थः। प्रास्तारिकः। सांख्यनिकः। निकटेवसति। नेकटिको भिक्षुः। आवसथात्तन्। आवस
 थेवसति आवसथिकः। पितृन्निष्पृ। आवसथिकी। आकर्षासर्पादेवसत्प्रादिभ्यः। कुसीदसूत्राच्च। आवसाथा
 क्तिसरादेः पितः पदेतेठकाधिकारे॥ पठितिसूत्रपदेन विहिता इत्यर्थः॥ प्रत्ययास्तसप्त॥ ठकोवधिः समाप्तः।
 प्राग्धिताद्यन्त। तस्मै हितमित्यतः प्राग्यदधिक्रियते। तद्ब्रह्मतिरययुगप्रासंगं। रथं वहति। रथ्यः। युग्यः। वत्सा
 नादमनकाकाले स्कंधे कोमासज्यते सप्रासंगः। तं वहति प्रासंग्यः। धुरो यदुको। हलिचेति दीर्घे प्राप्ते। नमकुर्छुरां
 भस्यकुर्छुरोश्चोपधायादीर्घे न स्यात्। धुर्यः। धोरेयः। रवः सर्वधुरात्। सर्वधुरं वहति सर्वधुरीणः। एकधुरा
 लुक्च। एकधुरीणः। एकधुरः। शकटादणु। शकटं वहति शकटयोगोः। हलसीरादुक्। हलं वहति हालिकः। सैरिकः
 संज्ञायां जन्या। जननीवधूस्तां वहति प्रापयति जन्या। विध्यत्यधनुषा। द्वितीयां ताद्विध्यतोत्यर्थे प्रस्यान्नचेत्तत्र त
 धुनुःकरणं। पादो विध्यंति पद्याः शर्कराः। धनं गणं लब्ध्वा। लब्धं तमेतत्तत्। धनं लब्ध्वा धन्यः। गणं धनं गण्यः। अन्ना
 णः। अन्नं लब्ध्वा आन्नः। वंशगतः। वश्यः। परेष्णनुचारी। पदमस्मिन्दृश्यं। पद्यः कर्दमः। नातिशक्कः इत्यर्थः। मू

चिह्नं वर

१२९

ललामं च। एषो गृण्हात्यर्थे ठक् स्यात्। प्रतिकंठं गृण्हाति प्रातिकंठिकः। आर्थिकः। लालामिकः। धर्मं चरति। धार्मिकः।
 अधर्माच्चेति वक्तव्यं। आधर्मिकः। प्रतिपथमेति ठज्च। प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः। समवायात्समवेति। साम
 वायिकः। सामूहिकः। परिषदोप्यः। परिषदं समवेति पारिषद्यः। सेनायावा। ण्यस्यात्। पक्षेठक्। सेन्याः। सेनि
 काः। संज्ञायां ललाटकुट्योपश्रयति। ललाटं पश्यति लालाटिकाः। सेवकः। कुकुटीशब्देन तसाताहः। स्वत्योदेशो
 लक्ष्यते को कुटिको भिक्षुः। तस्य धर्म्यं। आपणस्य धर्म्यं आपणिकं। अपमहिष्यादिभ्यः॥ महिष्याः धर्म्यं माहि
 थं। याजमानं। क्रतोश्च। यातुर्धर्म्यं यावं। नराच्चेति वक्तव्यं। नरस्य धर्म्यं नारं। विशासितुरिदलोपश्चान्न वक्तव्यः।
 विशासितुर्धर्म्यं वैशाखं। विशाजयितुर्णिलोपश्चान्न वक्तव्यः। विशाजयितुर्धर्म्यं वैशाखं। अवकयः। पश्य
 तादृक् स्यादवकयर्थे। आपणस्यावकय आपणिकः। राजग्राह्यं मवकयः। तदस्य पण्यं। अपूपाः। पण्यमस्य
 आपूपिकः। लवणादृक्। लावणिकः। किसरादिभ्यः छन्। किसरं पण्यं मस्य किसरिकः। पित्वा। ज्जीव्। किस्

मि० कौ० त

थिकाः गुडादिभ्यश्चन्द्रागुडेसाधुगोडिकः इक्षुः सात्तुकोयवः पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दन्तः पथिसाधुपाथिकः आतिथे
या वसनं वसतिः तत्रसाधुः वासतेयीरात्रिः स्वापतेयंधुनः सभायायः सभ्यः समानतीर्थेवासी साधुरितिनित्तः वस
तीतिवासी समानतीर्थेगुरोवसतिसतीर्थ्यः समानोदरेरायितओन्नोदात्तः समानेउदरेरायितः स्थितः समा
नोदयेभिवाता सोदराद्यः सोदर्यः अर्थप्राग्वत् ॥ इति प्राग्धित्तीयाः समाप्ताः प्राक्कीलाच्छः तेनकीतमित्यतः प्रा
क्छेधिक्रियते ॥ उगवादिभ्योयत् प्राक्कीलादित्येव ॥ उवर्णात्तादुवादिभ्यश्चयत्स्याच्छस्यापवादः नाभिनसंच
नाभ्योक्षः नाभ्यमजनं रथनाभावेवेदं शूनः संप्रसारणं वानदीर्घं शून्यं शून्यं उधसोनडु उधन्यः कंबला
चसंज्ञायां यत्स्यात् कंबल्यमूर्णापलज्ञातं संज्ञायां किं कंबलीयाउर्णा विभाषाहविरूपपादिभ्यः आमिह्यं
दधि आमिह्यं पुरोडाश्यास्तंडुलापुरोडाशीयाः अपूप्यं अपूपीयं तस्मैहितं वत्सेभ्योहितोवत्सीयोगो
धुकु शंकव्यं दारु गव्यं हविष्यं शरीरावयवाद्यन्तु दंत्यं कंठ्यं नाभ्यं नासिकायानस्रयत्तस्र क्षत्रेषु ना
स्यं येवतधिते याहोतधिपरे शिरश्चाहस्यशीर्षनादेशे स्यात् शीर्षण्यं नधिते किं शिरउच्छतिशिरस्यति

चिह्नं
३३०

वाकेशेषु ॥ शीर्षण्याशिरस्याः केशाः अन्तिशीर्षइतिवाच्यं ॥ अजादौतधितेशिरसः शीर्षादेवाः स्त्री शिरसेइदं स्त्रीक त
शीर्षं रवलयचमाषनिलसृषजत्सणश्च रवलायहितं रवल्यायच्यं माष्यं तिल्यं दृष्यं ब्रह्मण्यं चारथ्या अजा त
विभ्यांथ्यन् अजथ्यायूथी आविथ्या आत्मननिश्वजनभोगोत्तरपदात्तवः आत्माध्वानोरवेरतोरवेप्रकृत्यास्तः
आत्मनेहितो आत्मनीनं विश्वजनीनं कर्मधारयादेवेप्यते ॥ पष्ठीतत्पुरुषाद्ब्रह्मब्रीहेश्चएव विश्वजनीयं पंच
जनादुपसरव्यानं पंचजनीनं सर्वजनादुत्तरवश्च सार्वजनिकः सर्वजनीनः महाजनादुत्तरमाहाजनिकः
मातृभोगीणः पितृभोगीणः राजभोगीणः आचार्यभोगीणः आचार्यभोगीणः सर्वपुरुषाभ्यां णदजो सर्वाणां
वेतिवक्तव्यं सर्वस्मैहितं सार्वं सार्वयं सर्वयिं पुरुषा इधविकारसमूहेतेनकृतेषु भाष्यकाप्रयोगानेनेत्य र
स्यद्वंद्वमध्येनिवेशः पुरुषस्यवधपोरुषेयः तस्येहमित्यणिप्राप्तेपुरुषस्यविकारः पोरुषेयः प्राणिरजता
दिभ्योऽप्राप्तेसमूहेप्यणिप्राप्ते एकाकिनोपिपरितः पोरुषेयवृत्ताइवेतिमाघः तेनकृतेतुग्रंथेऽपिप्राप्ते
व अग्रंथेतुपासादौ आप्राप्तएवेतिविवेकः माणवरकाभ्यांरवञ्ज माणवायहितं माणवीनं चारकाणं तदर्थंविह

सि० को० तैः प्रकृतौ। विहतिवान्चकाचतुर्थ्यतातदर्थोयंप्रकृतौवाच्यायाप्रत्ययः स्यात्। अंगारेभ्यएतानिअंगारीयाणिकाणानि।
 प्राकारीयाइष्टकाः। शंकव्यं दारु। छदिरुपधिवलेर्दञ्। छदिषेयाणि। वृणानि। बालेयास्तंडुलाः। उपधिशब्दात्स्वार्थे
 इष्यते। उपधीयत्युपधिः। रथांगं। तदेव ओपधेयं। कषतोपानहोर्ज्यः। छस्थापवादः। आर्षेभ्योचक्षुः। ओपान
 होसुंजः। चर्मण्ययमेवपूर्वविप्रधेपेन। ओपानहं॥ चर्म। चर्मणोञ्। चर्मणोयाविकृतिस्तद्वाचकादञ्ज्यात्। व
 ध्येइदंवाध्यंनर्म। तदस्यतदस्मिन्त्यादिति। प्राकारआसांइष्टकानांस्यात्प्राकारीयाइष्टकाः। प्रासादीयंदा
 रु। प्राकारोस्मिन्त्यात्प्राकारीयोदेनाः। इतिशब्दो लोकिकीं विवक्षामनुसारयति। तेनेहन। प्रासादोदेवदत्ता
 स्यस्यादिति॥ परिखायादञ्॥ पारिखेयोभूमिः॥ ॥ दृश्यतोः पूर्णोवधिः॥ ॥ प्राग्वत्तदञ्। तेनतुल्यमिति
 वक्ष्यतिततः प्राकृठमधिक्रियते। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाठ्ठकू। तदर्हतीत्येतदसिन्ध्याप्यठञ्। धि
 कारमध्येठञोपवादष्टगाधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा। असमासे निष्कादिभ्यः। अर्हादित्येतदसिन्ध्या

शंकर
१३३

तमस्यावर्हिः। आबर्हणमावर्हः। उत्सारनंतदस्यास्तीत्यावर्हिमूलमावर्हियेषांतेमूल्याः सुद्धाः। संज्ञायांधेनुष्याधेनुञ्।
 इत्यधुगागमोयत्तयश्व। स्वार्थेनिपात्यतेसंज्ञायां। धेनुष्याबंधकेस्थिता। गृहपतिनासंयुक्तोर्ज्यः। गृहपतिर्यज
 मानस्तेनसंयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः। नौवयो धर्मविषमूलमूलसीतातुल्यभ्यस्ता। यंतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसा
 मितसंमितेषु। नावात्तोर्येनाव्यं। वयसातुल्योवस्यः। धर्मेणतुल्यधर्म्यः। विषेणवध्योविष्यः। मूलेनानाम्यमू
 ल्यं। मूलेनसमोमूल्यः। सीतयासंमितोसीत्यंक्षेत्रं॥ तुल्यासंमिततुल्यं॥ धर्मपथ्यर्थत्यागादनपेते॥ धर्मादनपेते
 धर्म्यं। पथ्यं। अर्थ्यं॥ न्याय्यं। छंदसोर्निमित्ते। छंदसानिर्मितंछंदस्यं। उच्छयाकृतमित्यर्थः। उरसोणव। चाद्यत्।
 उरसानिर्मितओरसः। पुत्रः। उरस्यः। हृदयस्यप्रियः। हृदोदेनाः। हृदयबधनेहृद्यः। वशीकरणमंत्रः। मन्त्रजनह
 लात्करणजत्यकर्षेषु। मतंज्ञानंतस्यकरणभावः। साधनंचामन्यं। जनस्यजल्योजन्यः। हलवर्षोहल्यः। तत्रसा
 धुः। अग्न्यः। सामससाधुसामन्यः। येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावः। कर्मण्यः। शरण्यः। प्रतिजनादिभ्यः
 खञ्। प्रतिजनंसाधुप्रतिजनीनः। सांयुगीनः। सार्वजनीनः। वैश्वजनीनः। भक्ताः। भक्तेनसाधवोभाक्ताः
 शाल्यः। परिषदोण्यः। पारिषद्य। परिषदइतिवोगविभागापि। पारिषदः। कथादिभ्यश्चकू। कथायांसाधुः। का
 शो

कीतमिति यावत्सप्तदशसूच्यामनुवर्तते। निकादिभ्योऽसमासेठक्स्यादाहीयेचर्येणानैकिकं। समासेतुठञ्। परिमाणान्त
 स्यासंज्ञाशाणयोः॥ उत्तरपदवृद्धिस्तु जिह्वादौ॥ परमनैकिकं॥ असमासग्रहणंज्ञापकंभवतीतः प्राकृतदंतविधिरिति
 तेनसकगव्यंयवापूष्यमित्यादि। इतर्द्धतुसंख्यापूर्वपदानांतदंतग्रहणं प्राग्वातेरिष्यतेतच्चालुकि। पारायणिकः। द्वे
 श पारायणिकः। अलुकीतिकिं। द्वाभ्यांशूर्पाभ्यांकीतं द्विर्पो। द्विशूर्पेणकीतेशूर्पादज्माभूत्। किंतुठञ्। द्विशोर्विकं। अर्ध
 त्परिमाणस्यपूर्वस्यतुवा। अर्धात्परिमाणावाचकास्योत्तरपदस्यादेरचोवृद्धिः पूर्वपदस्यतुवाज्जितिकितिव॥ अर्ध
 शोणेनकीतमर्धद्वौणिकं। आर्धद्वौणिकं। नातः परस्य। अर्द्धात्परस्यपरिमाणाकारस्यवृद्धिर्नपूर्वस्यतुवाजिह्वादौ
 अर्धप्रस्थिकं। आर्धप्रस्थिकं। अतःकिं। आर्धकौडविकं। तपरःकिं। अर्धरवार्योभवा अर्धरवारी। अर्धरवारीभार्यइचव
 धिनिमित्तस्येतिपुंवद्वाचनिनिषेधोनस्यात्। शताञ्चठन्यतावशते। तेनकीतंशतिकं। शतयं। अशतेकिं। शतंपरिमा
 णमस्यशतकःसंघः। इहप्रत्ययार्थोवस्तुतःचकृत्यर्थान्निमित्तते। तेनठन्यतोना। किंतुकनेवा। असमासइसेवा॥

सि० कौ० त० द्विशतेन कीतं द्विशतकं। संख्याया अत्रिंशदंताया क्तन्। संख्यायाः क्तन्त्यादाहीयेथे। न तु संशदंतायाः पंचभिः कीतः न
 पंचकः। बडुकः। त्यंतायास्तसाप्ततिकः। शदंतायाः अत्रिंशत्। बतोरिडा। बत्वंतात्तुइडा। तावतिकः। तावत्तुः। विंश
 तित्रिंशद्भ्यामुनसंज्ञायां। योगविभागः कर्तव्यः। आभ्यां क्तन्त्यात्। असंज्ञायांतु दुनस्याक्तनोपवादः। विंशकः। त्रिंश
 कः। संज्ञायांतु विंशतिकः। त्रिंशत्तुः। कंसाद्विठन्। रोडीवर्थः। इकारञ्चारणार्थः। कंसिकः। कंसिकी। अर्धाच्चेति वक्त
 व्यं। अधिकः। अधिकी। कार्षापणाद्विठन् वक्तव्यः। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्रतिरादेशश्च वा। प्रतिकः। प्रतिकी
 रूर्पादजन्यतरस्यां॥ शोर्पे। शूर्पिकं। शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्॥ एभ्यो ण्स्यारुञ्ठकुनामपवादः। श
 तमानेन कीतं शतमानं। विंशतिकेन कीतं वैशतिकं। साहस्रं। वासनं॥ अध्यर्धद्विगोलुगसंज्ञायां। अध्यर्धपूर्वपूर्वात्
 द्विगोश्च परस्याहीयप्रत्ययस्य लुक् स्यात्॥ अध्यर्धकंसं। द्विकंसं। संज्ञायांतु पंचकलापिकं। विभाषाकार्षापण
 सहस्राभ्यां लुक् स्यात्। अध्यर्धकार्षापणं। अध्यर्धकार्षापणिकं। द्विकार्षापणं। द्विकार्षापणिकं। औपसंख्या

सि० को० त तस्य निमित्तं संयोगोत्पत्तौ ॥ संयोगः सवधः ॥ उत्पत्तः शृङ्गा शृङ्गचक्रः ॥ श्रुतिकः श्रुत्योवा ॥ धनपतिसंयोगः ॥ श्रुत्यो ॥ श्रुतिकः ॥
दक्षिणाक्षिस्पदनं ॥ श्रुतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ वातपित्तश्लेष्मण्यः शमनकोपनयोरुपसरव्यानं ॥ वातस्य शमनकोपनं वा
वातिकं ॥ पित्तिकं ॥ श्लेष्मिकं ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यं ॥ सान्निपातिकं ॥ गोह्यचोत्तरव्यापरिमाणश्रुतिर्यत् ॥ गोर्निमित्तं सं
योगोत्पत्तिर्वागव्यः ॥ ह्यचः ॥ धन्यो यशस्यः स्वर्ग्यः ॥ गोह्यचः किं ॥ विजस्यस्य वैजयिकः ॥ असंख्येत्यादिकं ॥ पंचानां प
चकं ॥ सप्तकं ॥ प्रास्थिकं ॥ खारीकं ॥ अत्रादि आश्विकं ॥ आश्विकं ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसरव्यानं ॥ ब्रह्मवर्चस्यं ॥ पुत्राच्छत्राच्चा
द्यत् ॥ पुत्रीयः ॥ पुत्र्यः ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोगोत्पत्तौ वा सार्वभौमः ॥ पार्थिवः ॥ सर्वभूमि
राद्वो नु श्रुतिकादिषु पठ्यते ॥ तस्येश्वरः ॥ तत्र विदित इति च ॥ सर्वभूमेरीश्वरः ॥ सर्वभूमे विदितो वा सार्वभौमः ॥ पा
र्थिवः ॥ लोकसर्वलोकात्तृणू ॥ तत्र विदित इत्यर्थे लौकिकः ॥ अनुश्रुतिकादिषु पठ्यते ॥ सार्वलौकिकः ॥ तस्य वापः
उप्यते ॥ स्मिन्निवापः ॥ क्षेवं ॥ प्रस्थस्य वापः ॥ प्रास्थिकं ॥ द्राणिकं ॥ खारीकं ॥ पाचास्थनू ॥ पात्रवापः ॥ क्षेवं पात्रिकं ॥ पा
त्र

चिदंबर
३३३

त्रिकीक्षेवमतिः ॥ तदस्मिन्नुध्यायलाभशल्कोपदादीयते ॥ वृद्धिदीयत इत्यादि क्रमेण अत्येकं समंधादेकवचनं ॥ पंचास्मिन्नु
धिः आयः लाभः शल्कोपदादीयते पंचकः ॥ श्रुतिकः ॥ श्रुत्यः ॥ साहस्रः ॥ उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः ॥ ग्रामादि
पुस्वामिग्राह्यः ॥ भागं आयः ॥ विक्रेता मूल्यं दधिकं ॥ ग्राह्यं लाभः ॥ रक्षानिर्वेशो राजभागः ॥ शल्कोपत्कोच उपदा ॥ चतु
र्थमुपसरव्यानं ॥ पंचास्मेव ध्यादिदीयते पंचकोदेव दत्तः ॥ सममबाहणे दानमिति वदधिकरणविवक्षाया ॥ पूर
णाक्षार्दुनू ॥ यथाक्रमं ठक्ठिनोरपवादः ॥ द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः ॥ अधिकः ॥ अर्धशब्दो रूपक
स्यार्धेरूढः ॥ भागाद्यञ्च ॥ चादुनू ॥ भागशब्दो पिरूपकार्धे ॥ भागे वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते ॥ भाग्यं शतं ॥ भागिकं
भाज्याभागिकाविंशतिः ॥ तत्परतिबहस्य बहति भारादृशादिभ्यः ॥ वंशादिभ्यः परोक्षे भारादृशस्तदंतं यत्प्राति
पदिकं तत्प्रकृतिका द्वितीयांतादित्यर्थः ॥ वंशभासंहरति बहति वा वंशमारिकः ॥ ऐक्षमारिकः ॥ भारादृशादि
भ्य इत्यस्य न्यारव्यांतरं ॥ भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति ॥ भारभूतान्वंशान्हरति वांशिकः ॥ ऐक्षकः ॥ वस्त्रद्व्यादि

सि०को० त १५४८ नो० यथा संख्यंस्तः। वस्त्रं हरति वहति आवहति वा वस्त्रिकः। इव्यकः। सप्तवस्य वहति पचति। प्रसृष्टं संभवति प्रास्थि
 कः। कटाहः। प्रसृष्टं स्वस्मिन् मावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी। प्रसृष्टमुपसंहरति पचति वेत्यर्थः॥ तत्पचतीति द्वौणाद
 ण्यन्व। द्वौणं पचति द्वौणी॥ द्वौणिकी॥ आदका चितपात्रात्वेन्यतरस्या॥ पक्षेठञ्। आदकं संभवति अवहरति पचति वा॥ आद
 कीना॥ आदकीकी॥ आचितीना॥ आचितिकी॥ पात्रीणा॥ पात्रिकी॥ द्विगोष्ठंश्च। आदका चितपात्रादित्येव। आदकाद्यन्तां द्विगोः सत्
 भवत्यादिष्वर्थे पुठन्नेवोवास्तः। पक्षेठञ्॥ तस्याध्यर्धेति लुक्॥ पित्वाष्टीषु। द्यादिकी॥ द्यादकीना॥ द्विगोरिति डीप्। द्यादकी॥ द्या
 चिकीति॥ द्याचितीना॥ अपरिमाणेति डीप् निषेधः। द्याचिता॥ द्विपात्रिकी॥ द्विपात्रीणा॥ द्विपात्री॥ कुलिजालुक्नेवोवच॥ कुलिजा
 ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थे लुक्नेवोवास्तः। चास्ठश्च। लुगभावेठञः श्रवणं॥ द्विकुलिजी॥ द्विकुलिजीना॥ द्विकुलिजिकी॥ द्विकु
 लिजिकी॥ सोस्मांश्च वस्त्रं मृतयः। अंशोभागाः। वस्त्रो मूल्यं। मृतिर्वेतनं। पंचअंशो वस्त्रो मृतिर्वाप्यं पंचकः। तस्मिन् प
 रिमाणं। प्रसृष्टं परिमाणमस्य प्रास्थिकोराशिः। सरव्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु। पूर्वसूत्रमनुवर्तते। तत्र संज्ञा
 यां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः। यद्वाद्येक्योरिति वत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणेति प्रत्ययः। पंचैव पंचकः। शकुनयः। पंचप

चिह्नं
 १३७

नि०

निकस्यति ठने लुक्। पक्षेअध्यर्धप्रतिकं। अध्यर्धसहस्रं। अध्यर्धसाहस्रं। द्विसहस्रं। द्विसाहस्रं। द्वित्रिपूर्वाविक्रान्
 लुक्वास्यात्। द्विनिष्कं। द्विनेष्टिकं। त्रिनेष्टिकं। त्रिनेष्टिकं। बड्पूर्वाच्चेति वक्तव्यं। बड्निष्कं। बड्नेष्टिकं। विस्तोच्चा। द्विबड्
 पूर्वादिस्तादाहोयस्य लुक्वा। द्विबिस्ताद्विबैस्तिकं। इत्यादि। विंशतिकात्प्रवः। अध्यर्धपूर्वाद्विगोरित्येव। अध्यर्धविंश
 तिकीनां। रवायीकं। अध्यर्धरवारीकं। द्विरवारीकं। केवत्तामाश्चेति वक्तव्यं। रवारीकं। काकिण्याश्चापसंख्यानां।
 अध्यर्धकाकिणीकं। पणपादमापशताद्यत्। अध्यर्धपण्यं। द्विपण्यं। अध्यर्धपाद्यं। द्विपाद्यं। इहपादः पदितिना। य
 स्येति लोपस्य स्थावद्वात्। पद्यन्तर्दर्थइत्यपि न। प्राण्यंगार्थस्यैव तत्र ग्रहणात्॥ शाणाद्वा। यत्स्यात्। पक्षेठञ्। त
 स्य लुक्। अध्यर्धशाण्यं। अध्यर्धशाणं। द्वित्रिपूर्वादण्यं। शाणादित्येव। चाद्यत्। तेन वै रूप्यं। परिमाणान्तस्या संज्ञा
 शाण्योरिति पर्युदासादादि वृद्धिरेव। द्वैशाणं। द्विशान्यं। द्विशानं। इहठञादयः स्वयोदशप्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां
 समर्थविभक्तयोर्थाश्चाकाक्षितास्ते इदानीमुच्यन्ते। तेन कीतं। ठञ्। गोपुष्ठेन कीतं गोपुष्टिकं। साप्ततिकं। प्रास्थि
 कं। ठक्। नैष्टिकं। इडोण्याः। गोण्या इत्यान्तधितलुकि। लुकोपवादः। पंचभिर्गोणीभिः कीतः पटः। पंचगोणिः।

सि० को० न स्थलीविलात्। स्थलीविलं अर्हति स्थलीविलीयाः। अस्तं दुलाः। स्थलीविल्याः। पाकयोग्या इत्यर्थः। यज्ञविश्यां घृण्वजो। यथा गृ
 संख्यंस्तः। यज्ञं कृत्विजं वा अर्हति यज्ञियः। आर्त्विजीनो यजमानो। याज्ञविश्या तत्कर्मार्हतीत्यपसंख्यानं। यज्ञियो दे
 शः। आर्त्विजीनो कृत्विक्। आर्हियाणां ऋगादीनां द्वादशानां पूर्णो वधिः। अतः परं ऋजैव॥ पारायणतुरायणचंद्रायणव
 र्तयति॥ पारायणिकः छात्रः। तुरायणं यज्ञविशेषः। तं वर्तयति तौरायणिकः। यजमानः। चंद्रायणिकः। संसयमापन्नः
 संशयविषयीविषयीभूतोर्थः। सांशयिकः। योजयंततो भिगमनमर्हतीति वाच्यं॥ कोशशतदभिगमनमर्हतिको
 शशतिको भिक्षुः। ४५ योजनंगच्छति योजनिकः। कोशशतं योजनशतयोरुपसंख्यानं। कोशशतंगच्छतिको शशति
 कः। योजनशतिकः। ४५ योजनशतिक आचार्यः। पथः कन्। षोडशी चर्थः। पथानंगच्छति पथिकः। पथिकी। पंथोणनि
 पथानं नित्यंगच्छति पांथः। पांथी। उत्तरपथेनाहृतं च। उत्तरपथेनाहृतमोत्तरपथिकं॥ उत्तरं पथंगच्छति औत्त
 रपथिकः। आहृतप्रकरणे वारिजंगलस्थलकांतारपूर्वाहुपसंख्यानं। वारिपथिकमित्यादि। कालात्। व्युष्टा

चिदंबर
 ३३५

दिभ्यो णित्यतः प्रागकारोयं। तेन निर्वृत्तं। अहानिर्वृत्तमाहिकं। तमधीष्टो मृतो मृतो भावी। अधीष्टः स ह्येत्यव्यपारि
 तः। मृतो वेतनेन कीतः। मृतः स्वसत्तया व्यातकालः। भावी तादृश एवानागतः। मासमधीष्टः मासिको ध्यापकः
 माससंभृतो मासिकः। कर्मकरः। मासंभृतः मासिको व्याधिः। मासंभावी मासिक उत्सवः। मासाद्वयसियत्त्व
 जो मासंभृतः मास्यः। मासीनः। द्विगोर्यप्। मासाद्वयसीत्यनुवर्तते। द्वौ मासो मृतो द्विमास्यः। षण्मासा ष्यच्।
 वयसीत्येव। यच्च प्यनुवर्तते। चाद्वज्। षण्मास्यः। षण्मास्यः। षण्मासिकः। अबयसिष्ठश्च। चाष्यत्। षण्मा
 सिको व्याधिः। षण्मास्यः। समायाः खः। समामधीष्टो मृतो मृतो भावी वा समीनः। द्विगोर्वा। समायाः ख इत्येव।
 तेन परिज्ज्येत्यतः प्राद्विर्वृत्ताष्टदिषु पंच स्वर्थेषु प्रत्ययाः। द्विसमीनः। द्वैसमीकः। राज्यहः संवत्सराच्च। द्वि
 द्विगोरित्येव। द्विरात्रीणः। द्वैरात्रिकः। द्वाहीनः। द्वैयहिकः। समांतविधेरत्येनित्वान्नदन्। द्विसंत्सरीणः। संख्यायः
 संवत्सरसंख्यस्य च। संख्याया उत्तरपदवृद्धिः स्यात् त्रिदादौ परे। द्विसंवत्सरिकः। द्वेषधी मृतो द्विषाष्टिकः।

सि० को० त० परिमाणां तास्येत्येव संधे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थं। तेन द्वैसमिक इत्युक्तं पदव्यधिर्न। वर्षास्तु
 कु। वर्षशब्दांता द्विगोवर्षः। पक्षेष्ठञ्च। वाचस्तु कु। त्रीणि रूपाणि द्विवर्षाणो व्याधिः। द्विवर्षः। वर्षस्यास्य विषयति। उत्तरपद
 स्यव्यधिः। स्यात्। द्विवर्षिकः। स विषयति तु द्वैवर्षिकः। त्रीणि वर्षाणि स विषयति त्रैवर्षिकं। अष्टौ मृतयोरस्य विषयति त्रि
 वेधोन। गम्यते हितस्य नानतु तद्विधितार्थः। द्वैवर्षे धाष्टो मृतो मृतो वा कर्म करिष्यति तो द्विवर्षिको मनुष्यः। परि
 माणां तस्या संज्ञा शाणयोः। द्वौ कुडवौ प्रयोजनं मस्य द्विकोडविकः। द्वाभ्यां सवर्णाभ्यां कीतो द्वैसोवर्षिकः। द्विनैकि
 कं। असंज्ञेति किं। पञ्चकलायाः परिमाणमस्य पञ्चकलापिकं। तद्विधितान्तः संज्ञा। द्वैशाणं। कुलिजशब्दमपि केचि
 त्पठन्ति। द्वैकुलिजिकः। चित्तवृत्तिनित्यं। वर्षशब्दांता द्विगोप्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात्। चेत्तनेन प्रत्ययार्थो द्विव
 र्षो हारवैकः। षष्टिकाः षष्टिशब्देण पच्यन्ते। बहुवचनमत्र च। षष्टिको धातुविशेषः। तृतीयांतात्कनराचशब्द
 स्य तोपो निपात्यते तेन परिजिज्युस्तस्य कार्यस्य करं॥ मासेन परिजिज्युजे तुं शक्यो मासिको व्याधिः। मासेन ल
 ष्यं कार्यं सकरं मासिकं। तदस्य बहुवचनं॥ द्वितीयांतात्कालवाचिनोस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्। अत्यंतसंयोग

चिदंबर

३३६

परिमाणमेषा मिति वा॥ संधे पञ्चकः। सूत्रे अष्टकं। पाणिनीयं। संघशब्दास्य पाणि समूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुपादानं॥ पञ्चकमध्य
 नं। स्तोमेडा विधिः। पञ्चदशमं च। परिमाणमस्य पञ्चदश। सप्त दश। एकविंश स्तोमः। सोमयागे पुच्छं दोगेः क्रियमाणा पृ
 थ्यादिस्तुतिः स्तोमः। पञ्चविंशतिविंशत्वारिंशत् सप्तत्यशोतिनवतिशतं। एते रूढशब्दाः निपात्यन्ते पञ्च
 दशतो वर्गे वा। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः। दशत्। पक्षे पञ्चकः। दशकः। विंशत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां दश। विंश
 दध्यायाः परिमाणं। षां ब्राह्मणां त्रैशानि। चात्वारिंशानि। तर्हति लब्धं योग्यं भवतीत्यर्थे द्वितीयांताद्वा दयः स्यः। द
 श्वेत छत्रमर्हति रेवेत छत्रिकः। छेदादिभ्यो नित्यं। नित्यमासीक्षणे छेदं नित्यमर्हति छेदिको वेत्तसः। छिन्नप्ररूढत्वात्
 विरागं विरंगे च। विरागं नित्यमर्हति वेरंगिकः। शीर्षं छेदाद्यत्तं। शिरं छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छिद्यः। शीर्षं छेदिकः।
 यङ्कोः संनियोगेन शिरसः शीर्षमाचो निपात्यते। दं डादिभ्योः। एभ्यो यत्। दं डमर्हति दंड्यः। अर्धः। वध्यः। पा
 चाद्व्यं। चाद्यत्तं तर्हतीत्यर्थे। पात्रियः। पात्र्यः। कडं करदक्षिणा छत्रं। चाद्यत्तं। कडं करोति विग्रहे अतएव निपात
 नात्सच। कडं करमाषमुद्रादिकाष्टमर्हतीति कडं करीयोगोः कडं कर्यः। दक्षिणामर्हति तीदे। क्षेयाः। दक्षिण्यः। णी

द्वितीया। मासब्रह्मचर्यमस्यंसमासिको ब्रह्मचारी। आर्धमासिकः। यद्वा प्रथमां तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः। मासोस्येति मासिकं
ब्रह्मचर्यं॥ महानाम्यादिभ्यः षष्ठ्यंतेभ्य उपसंख्यानं। महानाम्यो नामविदामघवन्नित्याद्याः कचः तासां ब्रह्मचर्यमस्य
महानामिकः। हरदत्तस्तस्यारदतिपुंवद्वा नामाहानामिक इत्याह। चतुर्मासाप्येयज्ञे। तत्रभवइत्यर्थे। चतुर्मा
सेषु भवन्ति चतुर्मास्यानियज्ञाः। संज्ञायामण्वक्तव्यः। चतुर्षु मासेषु भवन्ति चतुर्मासी। अणंतत्वाब्दीगण। पौर्ण
मासी॥ आषाढी। तस्येचदक्षिणायज्ञारव्येभ्यः। द्वादशाहस्यदक्षिणाद्वादशाहिकी। आख्यायहणादकालादपि।
आशिष्टोमिकी॥ वाजपेयिकी। तत्रदीचदीयते कार्यं भवत्। प्रावृषिदीयते कार्यं। प्रावृषेप्यं। शारदं। इतिकालाधिकास्य
पूर्णावधिः॥ ॥ व्युष्टादिभ्योऽण्। व्युष्टेदीयते कार्यं वा वैयुष्टं। व्युष्टीतीर्थं। संग्राम। प्रवासमित्यादि। तेन यथाकथाचहस्ता
भ्यां गणयतो॥ यथाकथा चेत्यव्ययसंघातान्तीयां तादस्तशब्दाच्च यथासंख्यं गणयतोस्तः। अर्थाभ्यां यथासंख्यं नेष्यते। त
यथाकथाचदीयते कार्यं वा यथाकथाचं। अनादरेण देयं कार्यं चेत्तदित्यर्थः। हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यं। सम्पादिति।
तेनेत्येनं। कर्णवेष्टकाभ्यां संपादिका कर्णवेष्टिकं। मुखं। कर्णालंकाराभ्यां मवश्यं शोभतइत्यर्थः। कर्मवेषाद्यत्त॥ क

सि०को०त

मर्णासं पादिकर्मण्यं। शौर्यं। वेषेण सं चारितो वेष्टो नरः। वेषः कृत्रिमो कारः। तस्मै प्रभवति संपादिभ्यः। संपोतो य प्रभव
तिसांतापिकः। सांग्रामिकः। योगाद्यच्च। चाहुज्ज। योगाय प्रभवति यौग्यः॥ यौगिकः। कर्मण उक्तं। कर्मणे प्रभवति कार्मुकं।
समयस्तरदस्य प्राप्तं। समयः प्राप्तोस्य सामयिकं। क्रतोरणु। क्रतुः प्राप्तोस्य आनवं। कालाद्यत्। कालः प्राप्तोस्य का
ल्यं। शीतं। प्रकृष्टे उक्तं। कालादित्येव॥ तदस्येति च। प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति कालिकं वैरं। प्रयोजनं। तदस्येत्येव
इदं। महत्प्रयोजनमस्य ऐदं महिकं। प्रयोजनं फलं कारणं च। प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति कालिकं। विशारवाणां दाहणं
थदं उक्तं। आप्यामणस्यात्प्रयोजनमित्यर्थे। क्रमान्मंथदं उक्तं योरर्थयोः। विशारवा प्रयोजनमस्य वैशारवो मंथः। आ
पदो दंडः। चूडादिभ्या उपसंख्यानं। चूडा। चोडं। श्रद्धा। श्राद्धं॥ अनुप्रवचनं नादिभ्यश्च। अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य
अनुप्रवचनीयं। समापनात्स पूर्वपदात्। व्याकरणं समापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणं समापनीयः। ऐकामारिक
द्वौरे। एकसहस्रायमगारं प्रयोजनमस्य मृमृषिषोः सरेकागारिकश्चोदः। आकालिक उक्तं
तवचने। समानकालावाद्यं तावस्या कालिकः। समानकालस्या कालादेशः। आश्रविनाशः १३७

त्यर्थः। पूर्वदिवसे मध्याह्नादौ बुधसद्यदिनांतरे तत्रैव नक्षत्र इति वा ॥ अकारादुज्ज्वल ॥ अकारात्कालिका विद्युत्। ठजः पूर्णो व
 धिः॥ तेन तुल्यं क्रियाचेदृतिः। ब्राह्मणे तुल्यं ब्राह्मणवर्धते। क्रियाचेत्किं। गुणो तुल्ये माप्नुत। पुत्रेण तुल्यः सुखः। तत्र तस्यै
 व। मथुराया मिव मथुरावत्। सुघ्नप्रकारः॥ चैव स्येव चैव वत्। मेव स्य गावः। तदहं। विधिं अहंति विधिवत् पूज्यते।
 क्रियाग्रहणं मंडूकपुत्र्यानुवर्तते। तेनेह न। राजानमहंति छत्रं। तस्य सावस्त्वतलौ। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः॥ गो
 सावः गोत्वं। गोतो। त्वातं क्लीबं। तत्तं तं स्त्रियां। आचत्वात्। ब्रह्मणस्त्वइत्यतः प्राक्ततलावधिक्रियते। अपवादेः सह
 मावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदं। चकारो नञ् नञ्म्यामपि समावेशार्थः। स्त्रिया सावस्त्रेण। स्त्री
 त्वं। स्त्रीता। पौस्त्रं। पुंस्त्वं। पुंस्ता। ननञ्पूर्वत्ति त्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः। इतः परं ये सा
 वसावप्रत्यायास्ते नञ् तत्पुरुषान्नस्यः। चतुरादीन्वर्जयित्वा। अपत्तित्वं। नञ्पूर्वत्किं॥ बाँस्पत्यं। नास्य पटवः संति हे तत्पुरुषान्ति
 दः। नीत्यपटुस्तस्य साव आपटवं। अचतुरेति किं। आचतुर्यं। आसंगत्यं। आलवण्यं। आवड्यं। आयुध्यं। आकृत्यं। आ
 रस्त्यं। आलस्यं॥ पृथ्वादिभ्यश्मनिज्वा। वावचनं अणादिसमावेशार्थं। रक्ततोहलादेर्लघोः। इष्टे मेयस्त्विति।

सि० को० त देर्लोपः स्यादिष्टे मेयस्क। पृथोर्मा वप्रथिमा। पार्थवं। म्रदिमा। मर्दवं। वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च्। चादिमनिच्। शो
 वृयं। शक्किमा॥ हाद्वयं। पृथुमृदुपुशदृढपरिवृत्तानां मेवरपत्वं। इदमा। षोडोवर्थः। अचितं। यथाकामी। गुणवन्
 नब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। चाद्भावे। जडस्य भावः कर्मवाजाड्यं। मोदयं ब्राह्मण्यं अर्हंतोनुम्। अर्हंतोभावः
 कर्मवा आर्हन्त्यं आर्हन्ती ब्राह्मणादिराकृतिगणः। यथातथा यथापुरयोः पर्यायेण नञ्पूर्वयोः पूर्वोत्तरपदयो
 पर्यायेणादेरचोवृद्धिर्जिदादौ अयथा तथा भावः आयथातथ्यं। अयाथातथ्यं आयथापुर्यं। अयाथाउ
 र्यं आपदपरिसमाप्ते भाकमाधिकारः। चतुर्वर्णादीनां स्वाथउपसंख्यानं चत्वारोवर्णाः चातुर्वर्ण्यं चातुरा
 थम्यं त्रैस्वैर्यं पादुण्यं सैन्यं सानिध्यं साम्राप्यं ओपम्यं त्रैलोक्यं मित्यादि सर्ववेदाः सर्ववेदाः तानधीते
 सर्ववेदः। सर्वादौरितिलुक् सवेऐसार्ववेद्यः। चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च। चतुरोवेदानधीते चतुर्वेदः। स ए
 वचार्तुवेद्यः। चतुर्विद्यस्येति पाठांतरं। चतुर्विद्य एव चातुर्वेद्यः स्तेनाद्यन्तलोपश्च नेतिसंघातग्रहणं
 स्तेनचोर्यं पचाद्यन् स्तेनभावः कर्मवा स्तेयं स्तेनादितियोगं विमज्ज्यतेन स्तेन्यमिति ष्यञ्जन्तमपिके

सि० को० त०

णी प्राप्तः अवगतवान्वा गार्गिकयाश्माघेते गार्ग्यत्वेन विकथन इत्यर्थः गार्गिकयात्याकुरुते गार्गिकामन्वेतः। एवं
कारिकयाश्माघेते इत्यादि बोध्यं होत्राभ्यश्चः होत्राश्च कृत्वा चिन्वा चिन्वा लिङ्गः बहुवचनादिशेषग्रहणं। अ
द्यावाकस्यभावः कर्मवा आद्यकाकीयं मैत्रावरुणीयं ब्रह्मणस्त्वः होत्रवाचिनो ब्रह्मशास्त्रात्त्वः स्यात्तच्छा
पवादः ब्रह्मत्वं नेति वाच्येत्वं वचनं तलोवाधनार्थं ब्राह्मणपर्याया इत्यनुराद्यात्तु तत्र तौ ब्रह्मत्वं ब्रह्मता नञ्
जोरधिकारः समाप्तः धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्ज भवत्यस्मिन्निति भवनं मुद्राणां भवनं क्षेत्रं भौक्षीनं
व जीहिशात्योर्दकु वैहेयं शातेयं यवयंकषटिकाद्यत् यवानां क्षेत्रं भवनं यव्यं यवक्यं षट्क्यं विष्णुपातित
माषोमाभंगाण्युभ्यः यद्वा स्यात् पक्षे खञ्ज तैल्यं तैलीनं माष्यं माषीणं उम्यं ओमीनं भंग्यं भांगीनं अणव्यं
आणवीनं सर्वचर्मणः कृतः खखञ्जो असामर्थ्ये निपातनात् समासः सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मणः सार्व
चर्मणः यथा मुखं संमुखं स्यदर्शनः खः मुखस्य सदृशं यथा मुखं प्रतिबिम्बं निपातनात् सादृश्ये व्ययीभा
वः समं सर्वं मुखं संमुखं समं शब्दस्यातलोपो निपात्यते यथा मुखं दर्शनः यथा मुखीनः सर्वस्य मुखः

१३६

परं

स्यदर्शः संमुखीनः तत्सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति सर्वादेः पथ्याद्यं तादृतीयां तात्त्वः स्यात् सर्वपथ्या
व्याप्नोति सर्वपथीनः सर्वांगीणः सकर्मणः सर्वपत्रीणः सर्वपात्रीणः आप्रपदं प्राप्नोति पादस्याग्रं प्रपदं
तन्मर्मादीकृत्य आप्रपदं आप्रपदीनः परः अनुपदं सर्वान्ना गानयं ब्रह्माभक्षयति नेयेषु अनुरायामे सादृ
श्ये वा अनुपदं ब्रह्मा अनुपदीना उपानत् सर्वान्ना निभक्षयति सर्वान्ना नो भिक्षुः आयानयः स्थलविशेषः
तन्नेयः अयानयीनः शारदः परोवरपरपुत्रपौत्रमनुभवति पारंश्च अवारांश्च अनुभवति परोवरीणः अव
रस्योत्वं निपात्यते परोश्च परतरांश्चानुभवति परंपरीणः प्रकृतेः परंपराभावो निपात्यते पुत्रपौत्रमनुभवा
ति पुत्रपौत्रीणः परंपराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दोत्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वार्थे व्यजिपारं पर्यं कथं परोवर्य
विदिति असाधुरेवाभं खप्रत्यय संनियोगेनैव परोवरेति निपातनात् अवारपारात्वं तानुका मंगामी अवार
पारंगामी अवारपारीणः अवारीणः पारीणः पारावारीणः अत्यंतगामी अत्यंतीनः भृशंगं तेत्यर्थः अनुका
मंगामी अनुकामीनः यजेष्टंगं ता समां समां विजायते। यलोपो वशिष्टविभक्तेः शालुस्पूर्वपदे निपात्यते समां

सि० को० त समीना गौः समां समीना सो ये व प्रतिवर्षं प्रसूयते स्वप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः समां समां विजायते सा
 मायां समायां वा अद्यश्चीनावष्टब्धे अद्यश्चोवा विजायते अद्यश्चीनावडवा आसन्नप्रसवेत्यर्थः केचित्तु विजायत
 इति नानुवर्तयन्ति अद्यश्चीनं मरणं आसन्नमरणं मित्यर्थः आगवीनः आङ्गपूर्वाङ्गोः कर्मकरे स्वप्रत्ययो नि
 पात्यते गौः प्रत्यर्पणपर्यन्तं कर्म करोति स आगवीनः अनुग्वत्तंगामी अनुगु गौः पश्चात्सर्गासंगच्छति अनुगवी
 नो गौपालः अध्वनो यत्रैवो अध्वानमलंगच्छति अध्वन्यः अध्वनीनः ये चाभावकर्मणोः आत्मा ध्वानो रचड
 ति प्रकृतिभावः अभ्यमित्राश्च न चाद्यत्रैवो अभ्यमित्रायः अभ्यमित्र्यः अभ्यमित्राणः अमित्राभिमुखं स
 दुगच्छति इत्यर्थः गोष्ठात्त्रवञ्च भूत्वा तपूर्वे गोष्ठो भूतपूर्वो गोष्ठीनो दशः अश्वस्यैकाहगमः एकाहेन गम्यते
 इत्येकाहगमः आश्वीनो ध्वा शालीनकोपीने अधृष्टा कार्ययोः शाला प्रवेष्टमर्हति शालीनः अधृष्टः कूपपतनम
 र्हति कोपीनं पापं तत्साधनत्वात्तदोप्यत्वाद्वा पुरुषलिंगवचनमपि संबधान्नदाद्यादनमपि ज्ञातेन जी

चिह्नं वर
 ३४०

विदिच्छन्ति सख्युर्यः सख्युर्भावः कर्मवासख्यं दूतवणिग्भां च दूतस्य भावः कर्मवादृत्यं वणिज्यं इति काशिका॥
 माधवस्तु वणिज्या शब्दस्वभावात्स्त्रीलिंगः भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणित्याह भाष्ये तु दूतवणिग्भां च न
 स्येव बाह्यणादित्वाद्वाणिज्यमपि कपिज्ञात्योर्दक कापेयं ज्ञातेयं पत्यंतपुरादिभ्यो यकु सैनो पत्यं पोरो हि
 त्यं राजासे राजशब्दो समासेयकं लभत इत्यर्थः राज्ञो भावः कर्मवाराज्यं समासे तु बाह्यणादित्वात्प्यञ् आ
 धिराज्यं प्राणप्लुज्जातिवयो वचनोद्गात्रादिभ्योञ् प्राणप्लुज्जाति आश्वं ओष्टं च यो वचना कोमारं कैशो
 रं ओशात्रं ओन्वेवं सौष्टवं दौष्टवं हायनांतयुवादिभ्यो ण् द्वेहायनं त्रैहायनं पौरवतं स्थाविरं श्रोत्रियस्य
 यलोपश्च श्रोत्रं कुशलं च पलनिपुणपिशूनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु बाह्यणादिषु पठ्यन्ते कोशलं कोशल्यमित्यन
 दि इगंताच्च लघुपूर्वात् शचेर्भावः कर्मवाशौचं मोनं कथं काव्यं कविशब्दस्य बाह्यणात्त्वोदितो योपधादुरु
 पोत्तमाहुञ् रामणीयं आभिधानीयं कं सहाद्वयो साहाय्यं साहायकं इदमनो ज्ञादिभ्यश्च शैव्योपाध्यापा
 यिका मानो ज्ञकं गोत्रचरणप्लुधात्याकारतद्वेतेषु अत्याकारो धिक्षेपः दत्तवेतः ते गोत्रचरणयोर्भावः कर्म

जेयुगं॥ **पदत्वेपदुवच** अश्वषड्वं स्नेहेतैलच॥ तिष्ठतैलं॥ सर्षपतैलं॥ भवनक्षेत्रेशाकरशाकिनो॥ इक्षुशाकटं॥ इक्षु
 शाकिनं॥ अवात्कुटारच॥ चात्कुटच॥ अर्वाचीनः॥ अवकुटारः॥ अवकटः॥ नतेनासिकायाः संज्ञायां दीदृज्जादृज्जादृजः॥
 अवात्येव नतं नमनं नासिकायानतं अवदीदं॥ अवनादं॥ अवभवदं॥ तद्योगां नासिका अवदीदं॥ पुरुषोवाचरी॥ दः
 नेर्विडच॥ विरीसचो॥ निविडं॥ निविरीसं॥ इनचिरच॥ चिकचिच॥ नेरित्येव॥ नासिकानतेभित्ते धेये इनचिरचो प्रकृते
 श्विकचिडत्यादेः शोस्तः॥ कपत्ययचिकादेः शोचकक्त्यो॥ चिकिनं॥ निपिडं॥ चिकं॥ क्लिन्नस्यचित्तपित्तलश्वस्यच
 क्षपी॥ क्लिन्नेचक्षपीअस्यचित्तः पित्तः॥ चुत्तच॥ चुत्तः॥ उपाधिष्यात्यकनासनासूटयोः॥ संज्ञायां मित्यनुवर्तते॥
 पर्वतस्यासन्नरुतं उपत्यका॥ आरूढं रुतं मधित्यका॥ कर्मणि घटोठच॥ घटतइति घटः॥ पचाद्यच॥ कर्मणि
 घटते कघटते कर्मठः॥ पुरुषः॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्यइतच॥ तारकाः संजाता अस्य तारकितं नमः॥ आकृति
 गणोयं॥ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नमात्रचः॥ तदस्येत्यनुवर्तते॥ उरू प्रमाणं मस्य उरू द्वयसं उरू दघ्नं॥ उरू मात्रं प्र

माणेलः॥ शमः॥ दिष्टिः॥ वितस्तिः॥ द्विगोर्नित्यं॥ द्वौ शमो प्रमाणमस्य द्विशमं॥ प्रमाणपरिमाणायाम् संख्यायाश्च संज्ञयेमा
 वृज्वक्तव्यः॥ शममात्रं॥ प्रस्थमात्रं॥ प्रंचमात्रं॥ चत्वं तात्त्वार्थे द्वयसज्मात्रचो॥ तावदेव तावद्वयसं॥ तावन्मात्रं॥ पुरुष
 दृष्टिभ्यामणच॥ पुरुषः प्रमाणमस्य प्रौरुपं॥ पुरुषद्वयसं॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वस्तु प्र॥ यत्परिमाणमस्य यावा
 वान् तावान् एतावान् किमिदंभ्यां बोधः॥ आभ्यां वस्तु प्रस्थात् वस्य घः॥ कियान्॥ इयान्॥ इदं किमोरीशकी किमः
 संख्यापरिमाणे वस्तु इति च चाद्वस्तु प्रतस्य घेचे स्यात्॥ का संख्यायेषां नेकति कियंतः॥ संख्याया अवयवे तय प्र॥
 पंचावयवा अस्यंतयं॥ द्वित्रिभ्यां तयस्याज्वा॥ द्वयं॥ द्वितयं॥ त्रयं॥ त्रितयं॥ उभादुदात्तो नित्यं॥ उभश्चादात्तय पोय च्या
 सचाद्युदात्तः॥ उभयं॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशांता दुः॥ एकादशा अधिका अस्मिन्नेकादशं॥ शतसहस्रयोरेव व्यते नेह
 एकादशा अधिका अस्यां विंशत्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वं मेवेव्यते॥ नेह॥ एकादशमात्रा अधिका अ
 स्मिन्मवर्णशते॥ शतं तविंशतेभ्य॥ उः स्यादुक्तेर्थे विंशदधिका अस्मिन्नेकादशं॥ विंशतं॥ विंशंशतं॥ संख्यायागु

सि० को०

गणस्य निमाने मयट् ॥ सागस्य मूल्ये वर्तमानास्तथा मांतात्संख्या वाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् ॥ यवानां द्वौ भागौ निमान
मस्योदगभागस्य द्वि मय मुट् श्विद्यवानां ॥ गुणस्येति किं ॥ द्वौ द्वौ द्वौ चो निमानमस्योद श्वितः निमाने किं ॥ द्वौ गुणो ह्य
रस्य एकस्ते लस्य द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेण ॥ तस्य पूरणे उट् ॥ एकादशानां पूरणे एकादशः ॥ तांतादे संख्यादेर्म
यट् ॥ उटो मजगमः ॥ पचानां पूरणः पंचमः ॥ नांता किं ॥ विंशः ॥ असंख्यादेः किं ॥ एकादशः ॥ षट् कति कति पय
चतुरांशुक ॥ एषां शुगागमस्यात् ॥ इटि ॥ षण्णां पूरणः षष्ठः ॥ कतिथः ॥ कति पयशश्च स्यात्संख्यात्वे अत एव ज्ञा
पकाडुट् ॥ कति पयथः ॥ चतुर्थः ॥ चतुश्च यता वाद्यरक्षरलोपः ॥ तुरीयः ॥ तुर्यः ॥ बहु पूगगणसंघस्य निथुक ॥
उटीत्येव ॥ पूगसंघयोरसंख्यात्वे पि अत एव उट् ॥ बहु तिथः ॥ इत्यादि ॥ वतोरिथुक ॥ उटीत्येव ॥ यावतिथः ॥ द्वे स्त्री
यः ॥ उटो पवादः ॥ द्वयोः पूर्णो द्वितीयः ॥ त्रैः संप्रसारणं च ॥ तृतीयः ॥ विंशत्यादिभ्यस्तमउत्यतन्यतरस्यां ॥ एभ्योऽ
रस्तमजगमो वा स्यात् ॥ विंशतितमः ॥ विंशः ॥ एकविंशतितमः ॥ एकविंशः ॥ नित्यं शतादिमासां धर्ममाससंव

विदंवर

३४२

वति वातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिर्वे मवेन सज्जातीनः ॥ साप्तपदीनं सरव्यं ॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं
हैयंगवीनं संज्ञायाम् ॥ द्योगो दोहस्य द्वियंगुरादेशः ॥ विकारार्थे खञ्जनिपात्यते ॥ उद्यते इति दोहः क्षीरं ॥ द्योगो दोहस्य
विकारः हैयंगवीनं ॥ नवनीतं ॥ तस्य पाकमूले पीत्वादि कर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥ पीलूनां पाकः पीलुकुणः ॥ कर्ण
मूलं कर्णजाहं ॥ पक्षान्तिः ॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते ॥ पक्षस्य मूलं पक्षान्तिः ॥ नेन वित्तः श्रुचुसंणपो ॥ यकारप्रत्यये य
राहौ लुप्तनिदिष्टः ॥ तेन च स्यनेत्संज्ञा ॥ विद्यया वित्तः विद्याचंचुः ॥ विद्याचणः ॥ विनज्म्या नाना जौनसह ॥ असहाथे
पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययो ॥ विना ॥ नाना ॥ वेः शालच्छंकटचौ ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे ॥ वि
स्तृतं विशालं विशंकटं ॥ संप्रोदश्च कटचू संकटं ॥ अकटं ॥ उक्तं ॥ चादिकटं ॥ अलाबु तिलो मा भंगाभ्योरजस्यु पसं
नंख्या ॥ अलाबु नारजः ॥ अलाबू कटं ॥ तिलकटं ॥ उमाकटं ॥ भंगाकटं ॥ गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः गवां
स्थानं गोगोष्ठं ॥ संघाते कटचू ॥ अवीनां संघातो विकटः ॥ विस्तारे कटचू ॥ अविपटः ॥ द्वित्वे गोयुगचू ॥ द्वाबुष्टो उष्ट

त्सरात्र। शतस्य पूरणः शततमः। एकशततमः। मासादेरत एव इह। मासतमः। संवत्सरतमः। इत्यादि। षष्ठ्यादेश्वा सं
ख्यादेः। षष्ठितमः। संख्यादेस्तुतिविंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव। एकषष्ठः। एकषष्ठितमः। मत्तौ छः सूक्तसामोः। मत्व
र्थे ष्ठ स्यात्। अष्टवाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अष्टवाकीयं। सूक्तं। चारवंतीयं साम। अध्यायानुवाकयोर्बुक्। मत्वर्थस्य छस्य
अत एव ज्ञापकानत्र छः। विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक्। गर्दभांडः। गर्दभांडीयः। विमुक्तादिभ्यो ण्। मत्वर्थे ण्स्य
दध्यायानुवाकयोः। विमुक्तः। शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः। देवास्तरः। गोषदादिभ्यो बुन्। मत्वर्थे ध्यायानुवाकयोः। गोष
दकः। इषेत्वकः। तत्र कुशलः पथः। बुन् स्यात्। पथिकुशलः। पथकः। आकर्षादिभ्यः कन्। आकर्षकः। आकर्षादिभ्यः
भ्य इति रेफरहितो मुरव्यपाठः। आकषोनिकपोपलः। धनहिरण्यात्कामे। कामदृष्टा। धने कामः। धेनकः। देवदत्त
स्य। हिरण्यकः। स्वांगेभ्यः प्रसिते। केशेषु प्रसितः। केशकः। तद्वचनायां तत्पर इत्यर्थः। उदरादुगायूने। अविजिगा
षोठक स्यात् कुनोपवादः। बुभुक्षया त्यंतपीडितः। उदरे प्रसित औदरिकः। आद्यूने किं। उदरकः। उदरपरिम

सि० कौ० त० जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः। सस्येन परिजातः। कन्स्वर्यतेन तु ठक्। सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची। शस्येनेति
 पाठांतरं। शस्येन गुणेन परिजातः संबन्धः शस्यकः। साधुः। अंशहारी। हारीत्यावश्यके निणिः। अतएव तद्योगे
 षष्ठीन अंशकोदायादः। तंत्रादिचिरापहृते। तंवकः पटः। प्रत्यग्र इत्यर्थः। ब्राह्मणकोष्ठीके संज्ञायां। आयुध
 जीविनो ब्राह्मणो यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः। अल्पमन्त्रं यस्यां सा उष्णिका यत्रागूः। अन्वशब्दस्योष्णादेशो वक्तव्यः
 निपात्यते। शीतोष्णाभ्यां कारिणि। शीतं करोति शीतकः। अलसः। उष्णकः। अशीघ्रकारी। अधिकं। अध्यारूढ
 शब्दात्कनू। उत्तरपदलोपश्च। अनुकाभिकाभीकः कमिता। अन्वभिभ्यां कन् अस्तेः पाक्षिको दीर्घश्च। अनुका
 मयते अनुकः। अभिकामयते अभिकः। अभीकः। पार्श्वेनान्विच्छति। अन्वजुरुपायः पार्श्वं। तेनान्विच्छति पा
 पार्श्वकः। आयः शूलदंशजिनाभ्यां ठक्ठञौ। तीक्ष्णउपायो यः शूलं। तेनान्विच्छंति आयः शूलिकः। साहसिकः।
 दंशजिनंदंभः। तेनान्विच्छति दंशजिनिकः। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। कस्यात् पूरणप्रत्ययस्य च वल्लुक्।

सि० को० त नन्याय्यः। अनुपद्यन्नेष्टा। अनुपदमन्वेष्टा अनुपदीगवां॥ साक्षाद्दृष्टिसंज्ञायां साक्षाद्दृष्टासाक्षी। श्लेत्रियन्यरक्षेत्रे वि
 कित्यः। श्लेत्रियोव्याधिः। शरीरान्तरेचिकित्यः। अप्रतीतकार्यमित्यर्थः। इन्द्रियमिन्द्रियलिंगमिन्द्रिष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजु
 ष्टमिन्द्रदत्तमिति वा। इन्द्रआत्मातस्य इति बालिङ्गकरणेन कर्तुरनुमानात्। इतिकरणः प्रकारार्थः। इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रि
 स्य यं। तदस्यास्मिन्निति मतुपु। गवो अस्मिन् अस्य वासंति। गोमान्। भूमनिंदाप्रशंसा स नित्ययोगेति गायने संबंधे
 स्तिविवक्षायां भवंति मतुपादयः। रसादिभ्यश्च। रसमतुपु। रसवान्। अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं च न रसरूप
 वर्णगंधस्पर्श। शब्द। स्नेह। गुणात्। एकाचः। स्ववान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणं। तसोमत्वर्थे। तां तसां तौ
 भसंज्ञोस्तौ मत्वर्थे। प्रत्यये। वसोसंप्रसारणं च। विदुश्चान्। गुणचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः। शृङ्को गुणो स्यास्तीति
 शृङ्कोः। पटः। हृष्णः। मादुपधायाश्च। मतोर्वायवादिभ्यः। मचर्णावर्णातान्मचर्णावर्णापधाच्चयवादिबर्ज्या विदेवर
 त्परस्य मतुपो मस्य वस्यात्। किंचान्। ज्ञानवान्। विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। यवादेस्तु यवमान्। भूमि ३४५

मान्॥ अयः। अजंतान्मतोर्मस्यवः स्यान्। अपदांतान्मजस्त्वं। विद्युत्तान्। संज्ञायां। मतोर्मस्यवः स्यात्। अहीवती।
 मुनीवती। शरीरादित्वा दीर्घः। आसंदीवदधीवच्चकीवत्क्षीवत्तुदुमण्ववचर्मण्वती। एतेषु संज्ञायां निपा
 त्यन्ते। आसन्नशब्दस्यासंदीभावः। आसंदीवान्। ग्रामः। अन्यत्र आसन्नवान्। अस्ति शब्दस्याधीभावः। अधी
 वान्। अस्तिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चकीभावः। चकीवान्नामराजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः संप्रसारणं। क
 क्षीवान्नामक्रुषिः। कक्ष्यागानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमणभावः। रुमणवान्नामपर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो
 नलोपाभावोणत्वं च। चर्मण्वतीनामनदी। चर्मवत्यन्यत्र। उदन्वानुदधौ च। उदकस्य उदन्भावोमतौ। उदधौ
 संज्ञायां च। उदन्वान्ममुदः। क्रुषिश्च। राजन्वान्मोराज्ये। राजन्वती भूमिः। राजवानन्यत्र। प्राणिस्थादातौ ल
 जन्यतरस्यां॥ चूडालः। प्राणिस्थात्किं। शिखावानीपः। आतः किं। हस्तवान्। प्राण्यंगादेव। नेहा। मेधावान्।
 प्रत्ययस्वरणेव सिद्धे अंतोदात्तत्वे चूडालोसीत्यादौ स्वरितो वा पदादौ विति स्वरितबाधनाश्चकारः। सिद्धादिभ्यः।

सि० को० त० श्रु० लज्जास्यात्। सिध्यतः। सिध्यवान्। अन्यतरस्याग्रहणं मनु समुच्चयार्थं। नतु मत्वविकल्पार्थं। तेन अकारांतेभ्यः
 उनिठेनो न। वातदंतबल ललारानां मूत्रं च। वातूलः। वत्सं साभ्यां कामबले। आप्यालज्जास्यात्। यथासरस्यं। काम
 वतिबलवतिनार्थे। वत्सलः। अंसलः। केनादिले च। नालुचु। अन्यतरस्याग्रहणं मनु समुच्चयार्थं मनुवतर्त्तु। फेनिलः
 फेनलः। फेनवान्॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः। लोमादिभ्यः शः। लोमशः। लोमज्ञान्। रोमशः। रोमवा
 न्। पामादिभ्यो नः। पामनः। अंगात्कल्याणे। अंगना। लक्ष्याअच्। लक्ष्मणः। विषगित्युत्तरपदलोपश्चात्तसंधेः
 विषुणः। पिच्छादिभ्यः उलचु। पिच्छिलः। पिच्छवान्। उरसिलः। उरस्वान्। मज्ञाश्च धात्वाभ्यो णः। शज्ञो व्याकरणं॥
 प्राज्ञा। श्राधः। आर्च। दृतेश्च। वार्तः। तपः सहस्राभ्यां विनीनी। विनीभ्यो रि कारो नकारपरिवाणार्थः। तपस्वी
 सहस्त्री। असंनत्वाददंतत्वाच्च सिधे पुनर्वचनमया बाधामाप्सूदिति। सहस्वातुठनो बाधानार्थः। अण्व। यो
 जविभागउत्तरार्थः। तापसः। साहसः। ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं। ज्योत्स्नः। तामिस्वः। वसिकताशर्कराभ्यां च १४५

द्वितीयकं। द्विकं वाग्रहणं देवदत्तस्य। द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः। तावन्तिथेन गुणहातीति कन्वक्तव्यः। नित्यंचतुक्। षष्ठेन
 रूपेण गुणहातितीषद्देवदत्तः। पंचकः। एषाग्रामणीः। देवदत्तो मुख्यायेषां ते देवदत्तकाः। त्वत्काः। मत्काः। शृखलमस्व
 बंधनं करभे। शृखलकः। करभः। उक्तउन्मताः। उद्धतमनस्कमवृत्तेरुच्छात्स्वार्थे कन्। उक्तउत्कंठिनः। कालप्ररोचनादौ
 गो। कालवाचकात्प्रयोजनवचनाच्च कन्त्याशौगे। द्वितीये हनिष्वो द्वितीयकः। ज्वरः। प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा। वि
 षपुष्पेर्जनितो विषपुष्पकः। उष्णं कार्यं मस्य उष्णकः। रोगे किं। द्वितीयादिवसोस्य। तदस्मिन्नने प्रायेण संज्ञायां। प्रथमां
 तात्सम्यर्थे कन्त्यात्। यत्प्रथमांतं अन्नं चेत्प्रायविषयं नत्तु गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिकाः। पोर्णमासी।
 वटकेभ्य इति वाच्यः। वटकिनी। कुल्माषादन्। कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कोल्माषा। श्रोत्रियं चंदोधीते। श्रोत्रियः। वे
 त्यनुवृत्तेः छांदसः। श्राद्धमनेन भक्तमिति ठनो श्राद्धी। श्राधिकः। पूर्वादिनिः। पूर्वकृतमनेन पूर्वा सपूर्वाच्च। कृतपूर्
 वा। इष्टादिभ्यश्च। इष्टमनेन इष्टा। अधीना। छंदसिपरिपंथिपरिपरिणो पर्यवस्थानरि। लोके तु परिपंथिनादौ

सि० को० त० तृवळः। वलुः वलः। वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते नैर्दीर्घः। दंतशिखात्संज्ञायां। वंता वलो हस्ती। शिखा वलः केकी
 ज्योत्स्नातमिस्त्राशृंगिणोर्जस्विनून् जस्वल्लोमिन्मलिनमलीमसाः। मत्वर्थे निपात्यंते। ज्योतिष उपधा लोपोनप्र-
 त्ययश्च। ज्योत्स्नी। तमस उपधाया इत्वं रश्च। तमिस्त्रा। स्त्रीत्वं मतवं। तमिस्त्रं। शृंगादिनचु। शृंगिणः। उर्जसो वलचु।
 तेन बाधामाशूदिति विनिरपि। उर्जस्वी। उर्जस्वलः। उर्जोऽसृगागम इति वृत्तिः। रक्तचित्यः। उर्जस्वतीरिति वत्तु असंज्ञे
 तेनैवोपपत्तेः। गोशब्दाभिनिः। गोमी। मलशब्दादिनचु। मलिनः। ईमसञ्च। मलीमसः। अत इति ठनो। दंती। दंडिकः। व्री-
 षादिभ्यश्च। व्रीही। व्रीहिकः। नच सर्वेभ्यो व्रीहादिभ्योऽनिठना विच्यते। किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्यश्च निः-
 यवरवदादिभ्यश्च नू। अन्येभ्यश्च उभयं। तुंदादिभ्यश्च लञ्। चादिनिठनो मतुष। तुंदा। तुंदिकः। तुंदवान्। उदर। पि-
 चंड। यव। व्रीहि। स्वागादिबुधो। विबुधो कर्णवस्य कर्णिलः इत्यादि। एकं गोपूर्वाद् अज्जित्य। एकशतमस्यास्ति
 ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गोशतिकः। गोसहस्रिकः। शतसहस्रांताच्च निष्कात्। निष्कात्परो यो शतसहस्र

शब्दे तदंतात्प्रातिपदिकाद् अस्यात्। मत्वर्थे नैकशतिकः। नैकसहस्रिकः। रूपादाह तप्रशंसयोर्यपू। आह तं रूपमस्या
 स्तीति रूप्यः। कार्षापणः प्रशस्तरूपमस्यास्तीति रूप्यो गोः। आह तेति किं। रूपवान्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। द्विभ्याः प-
 र्वताः गुण्याः। ब्राह्मणाः। अस्मायामेधावीस्वजाविनिः। यशस्वी। यशस्वान्। मायावी। मयावा व्रीहादिपागादिनि-
 ठनो। मायी। मायिकः। किं न तत्तात्तुः। स्वगी। आमयस्योऽप संख्यानां दीर्घश्च। आमयावी। शृंग वंदारक्तान्यामा-
 रकनू। शृंगारकः। वंदारकः। फलवर्द्धाभ्यामिनचु। फलिनः। बर्हिणः। हृदयाच्चा लुन्यतरस्यां। हृदया लुः। हृदयो
 हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने। शीतमसहते शीतालुः। उष्णालुः। स्फायितं चीति रक्। तृपः। पुरोडाशा-
 शः। तंसहते तृपालुः। तृपंदुरवमिति माधवः। हिमावेलुः। हिमेन हे से ते हिमेलुः। बलादूलः। बलन सहते बलाव-
 लूलः। वातात्समूहे च। वातेन सहते। तस्य समूहो वा वातूलः। तत्पर्वमरुद्वा। पर्वतः। मरुतः। उर्गायां युसू। य-
 स्येति न। सिखा सदृश। उर्गायुः। अत्र छंदसीति केचित् अनुवर्तयंति। युक्तं चेत्तत्। अन्यथा हि। अहंशुभमौयु

सि०को०त सृष्ट्येववोर्थाग्रहणां नुर्यात्। वाचोमिनिःवाग्मी। आलजाटचौबहुभाषिणि। कुत्सितइतिवक्तव्यं। कुत्सितंबहुभा
षतेवानलोवारः। यस्तुसम्यगुदुवदतिनत्रवाग्मीत्येव। स्वामिनेश्वर्ये। ऐश्वर्यवान्चकात्स्वशब्दान्मत्वर्थेआमिनन्। स्वा
मा। अर्शादिभ्योन्। अर्शास्यस्यविद्यंतेअर्शासः। आहूतिगणाय। इंदोपतापगर्वास्त्राणिस्थादिनिः। इंदुः। कटक
लयिनी। शंखनूपुरिणी। उपतापोरोगः। कुष्ठी। किलासा। गर्दी। निद्यं। ककुदावर्ती। काकतालुकी। प्राणिस्थात्किं। पु
ष्पफलवान्घटः। प्राण्यंगान्न। पाणिपादतीवती। अतइत्येव। चित्रकललाटिकावती। सिधेप्रत्ययेपुनर्वचनठना
दिबाधार्थे। वातालीसाराभ्यांजुक्च। चादिनिः। वातकी। अतीसारकी। रोगेचायमिष्यते। नेहवातवतीगुहा। पि
शाचान्न। पिशाचकी। वयसिपूरणात्। पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थेइतिस्थाद्वयसिवाच्ये। मासःसंवत्सरोवाअ
पंचमोस्यास्तीति। पंचमी। उष्ट्रः। ठन्वाधनार्थमिदं। वयसिकिं। पंचवान्ग्रामः। सरवादिभ्यश्चइतिमत्वर्थे।
सरवा। डः। रवी। मालाक्षेपे। माली। धर्मशीलवर्णात्तान्। धर्मवृत्तादिनिर्मत्वर्थे। ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशील

चिह्नंवर
३४७

सैकतोघटः। शार्करः। देशोलुबिलौचौच। लादणू। मतुषा। सिकताः। सांत्यस्मिन्देशेसिकताः। सिकतिलः। सिकतावान्।
एवंशार्करेत्यादि। दंतउन्नतउरवृ। उन्नतादंताः। संत्यस्यदंतुरः। उषसि। विमुक्कमधोरः। उषरः। सुपिरः। सुक्रोडः। सुक्र
रः। मधुमायेधु। मधुरः। प्रकरणेरवसुखकुंजेभ्यउपसंख्यानं। खरः। सुखरः। कुजोहस्तिहनु। कुंजरः। नगप
सपांडुभ्यश्च। नगरं। पांडुरः। पांस्करः। पांडुरश्चाहस्तअन्युसन्नएव। कछू। ह्रस्वत्वंच। कछुरः। दुहुस्यामः। दु
मः। दुमः। केशादोन्यतरस्यां। प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेनमतुपिसिधेपुनर्ग्रहणमितिठनोःसमावेशार्थे।
केशवः। केशी। केशिकः। केशवान्। अन्येपिदृश्यते। मणिचोनागविशेषः। हिरण्यवोतिधिविशेषः। अणोर
लोपश्च। अणवः। गाडयजगात्संज्ञायां। ह्रस्वदीर्घयोस्समाहारइत्येवगतंनेयानिर्देशः। गांडिवं। गाडीवं। अर्जुन
स्यधनुः। अजगवंपिनाकः। काजंडादीरनीरवौ। कांडोरः। आंडोरः। रजः। लक्ष्म्यासुतिपरिवदोवलचू। रजस्वला। स्त्री
रूपीवलः। वलेइतिदीर्घः। आसुतीवलः। शौंडिकः। परिदूलः। पर्वदिनिपाठांतरं। पर्वदूलः। अन्येभ्योपिदृश्यते। आ

सि० कौ० त

तः॥ ॥ इति मत्वर्थीयाः॥ ॥ प्राग्दिशो विभक्तिः। दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञास्तः॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः। समर्थानां प्रथमादिति च निवृत्तं। चेत्वनुवर्तत एव। किं सर्वनामबहुभ्यो ह्यदिभ्यः। किमः सर्वनामो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशो धि कियते इदमइश। प्राग्दिशीये परे। एते तौ रथोः। इदमशब्दस्य एत इत् इत्यादेशो स्तौरेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे। इशोपवादः। एतदोत्। योगविभागात् कतव्यः। एतदः। एते तौ स्तौ रथोः अन्। इतद इत्येव। अनेकाल्पत्वात् सर्वदेशः। नलोपः प्रातिपदिकांतस्य। सर्वस्य सोन्यतरस्यादि॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात्। पंचम्यास्तसिद्ध। पंचम्यंतेभ्यः किमादिभ्यस्तसिद्धवा स्यात्। कुतिहोः॥ किमः कः स्यात्तादौ हादौ विभक्तौ परतः। कुतः। कस्मात्। यतः। ततः। इतः। अतः। अमुतः। बहुतः। ह्यदिभ्यः। ह्यदिभ्यः। ह्यदिभ्यः। तसेभ्यः। किमू सर्वनामबहुभ्यः परस्येतसेभ्यस्तसिद्धदेशः स्यात्॥ स्वार्थविभक्त्यर्थं च वनं। पर्यभिध्यान्वा आभ्यांत

सिद्ध्यात्। सर्वोभयार्थाभ्यामेव। परितः सर्वइत्यर्थः। अभितः। अभयतइत्यर्थः। सप्तम्यास्तत्। कुत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र इदमोहः। चलोपपवादः। इशादेशः। इहा। किमोत्। बाग्रहणमकथ्यते। सप्तम्यंता किमः अत्वा स्यात्। पक्षेवत्। कति॥ किमः कादेशः स्यात्। कति। कुत्र। बाह्येच्छदसि॥ कुहंस्थः कुहं जग्मथुः। एतदस्वतसोस्वतसोचानुदातो॥ अन्वादेशः। विषये एतदोश स्यात्सचानुदात्तस्वतसोः परतः। तौचानुदातोस्तः। एतस्मिन्नामेकरवचसामः। अथोत्राधीमहे॥ अतो न गतास्मः। इतराभ्यो विद्वयंते। पंचमी सप्तमीतरविषत्यंतादपितसिद्धादयोद्वयंते। इति ग्रहणाद्बदोदियोगे एव। सप्तचान्। ततो सचान्। तत्र सचान्। तं सचत्। ततो सचत्। तत्र सचत्। एवदीर्घायुः। देवानां प्रियः। आशुभान्। सर्वे कान्य कियत्तदः कालेदा। सप्तम्यंतेभ्यः कालार्थेभ्यः। स्वार्थेदा स्यात्। सर्वस्मिन्काले सर्वदा। सदा। एकदा। अन्यदा। कदा। यदा। तदा। कोले किं। सर्वत्र देशो। इदमोर्हि। सप्तम्यंता काल इत्येव। इत्यापवादः। अस्मिन्काले एतर्हि। काले किं। इह देशो। अधुना। इदमः सप्तम्यंता कालकाचिनः स्वार्थे धुना प्रत्ययः स्यात्॥ इ

सि० को० त०

श। यस्येतिलोपः। अधुना। दानां च। इदानीं। तदोदात्त। तदा। तदानीं। तदोदात्तनमनर्थकं। विहितत्वात्। अनद्यतने हि
लन्यतरस्यां। कर्हि। कदा। यर्हि। यदा। तर्हि। तदा। एतस्मिन्काले एतर्हि॥ सद्यः परुत्तरार्थे षमः परेद्यच्च पूर्वद्युरने
द्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभयेद्युरतरेद्युः। एते निपात्यन्ते। समानस्य सभावोद्यसूत्र। समाने हानिस
द्यः। पूर्वे पूर्वतरयोः परः उदासी च संवत्सरे। पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत्तर। पूर्वतरे वत्सरे पराशि इदमइश। समसण प्रत्य
यश्च संवत्सरे। अस्मिन्संवत्सरे षमः। परस्मादेव्यवहानि। परस्मिन्वहानि परेद्यवि। इदमोशद्यश्च। अस्मिन्
हानिअद्य। पूर्वोद्विभ्योऽप्योहान्येद्यसु। पूर्वस्मिन्वहानि पूर्वद्यः। अन्यस्मिन्वहानि अन्येद्यः। उभयोरहोरूपयेद्यः। द्य
श्चोभयोरुक्तव्यः। उभयद्यः। इत्यादि। प्रकारवचने लींश्चात्। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः आन्त्यात्त्वार्थे। तेन प्रका
त रणश्चात्। यथा। इदमस्यमुः। यालोपवादः। एतदोपिवाच्यः। अनेन एतेन प्रकारेण इत्थं। किमश्च। केन प्रकारेण
कथं॥ ॥ इति प्रादिशीयानां विभक्ति संज्ञानां पूयोविधिः॥ ॥ दिक्छेदभ्यः सप्तमी पंचमी प्रथमाभ्यां

चिदंबर
३४९

ली। ब्राह्मणवर्णा। हस्ताज्जातो। हस्ती। जातो किं। हस्तवान्पुरुषः। वर्णा ब्रह्मचारिणि। वर्णा। पुष्करादिभ्योदेशे। पुष्क
रिणी। पद्मिनी। पुष्करवाहस्ती। देशे किं। बाहूरु पूर्वपदादुत्तात्। बाहुबली। उरुबली। सर्वादेश्व। सर्वधनी। सर्व
बीजी। अर्थाश्चासंनिहिते। अर्थी। संनिहिते तु अर्थवान्। तंताच्। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। बलादिभ्यो मतुबन्धन
रस्यां। बलवान्। बली। उत्साहवान्। उत्साहाद्। संज्ञायां मन्माभ्यां। मन्तान्माताच्चे निर्मत्वर्थे। प्रथिमिनी। हामिनी
महोमिनी। सोमिनी। संज्ञायां किं। सोमवात्। कंशभ्यां वभुयुस्तितुतवसः। कमृशमिति मांनो। कमित्युदक स्वरयोः॥
शमिति स्वर्ये। आभ्यां सप्त प्रत्ययास्त्युः। युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः। कंवः। कंभः। कंयुः। कंतिः। कुंतुः। कंतः। कयः। क
वः। शंभः। शंयुः। शंतिः। शंतुः। शंतः। शंयः। अतुस्वारस्य वैकल्पिक परसर्वर्णः। वकारयकारपरस्य अनुनासिकच
यो। तुडिबलिबुधेभः। वृक्षानासिः। लंदिः। मूर्धन्योपधोयमिति माधवः। तुडिभः। वलिभः। पामादित्वादुलिनोवि॥
अहंशभमोयुसु। अहमिति मांनमव्ययमहंकारे। शभमिति शभे। अहंयुः। अहंकारवान्। शभयुः। शभानि

सि० कौ०

णादातिः। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्॥ एनबन्यतरस्यामद्वेरे पंचम्याः। उत्तरादिभ्यः एनच्चास्याच्च व्यच्यमत्तोः॥
सामीप्ये पंचम्यतं विना। उत्तरेणा। अधरेणा। दक्षिणेन। पक्षे यथास्वप्रत्ययाः। इह केचिदुत्तरादीने नुवर्तयदिकृत्वा
मात्रादेन पमाहुः। पूर्वेण ग्रामं। अपरेण ग्रामं। अपरेण ग्रामं। दक्षिणादात्तु। अस्तातेर्विषये। दक्षिणावसति। अ
पंचम्या इत्येव। दक्षिणादागतः। आहिचहरे। दक्षिणाद्वेरे आहिचहस्याच्चादात्तु। दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तराच्च॥
उत्तराहि। उत्तरा। संख्यायाधिधातार्थेधा। क्रियाप्रकारे चर्तमानात् संख्याशब्दात्त्वार्थेधास्वात्। चतुर्धा। पंच
धा। अधिकर्णविचालेच। इव्यसंख्यांतरा पादाने संख्यायाः धास्यात्। एकं राशिं पंचधा कुरु। एकाधोध्य
मुअन्यतरस्यां। ऐक्यं। एकधा। द्विज्योश्चधमुञ्ज। आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ्ज्वास्यात्। द्वे धा द्विधा त्रैधा। त्रिधा
धमुञ्जतात्त्वार्थे मुदर्शनपथि। द्वे धानि। एधाच्च। आदेनो यं। द्वेधा। त्रैधा। याप्ये पाशप। कुत्सितो भिषकु भिष
क्पाशः। पूरणद्वागेतीयादन्। द्वितीयो भागो द्वितीयः। स्वरे विशेषः। तीयादीकस्वार्थे वाच्यः। द्वैतीयकः। द्वि

चिदंबर
३५०

तीयः। तातीयिकः। तृतीयः। नविद्यायाः। द्वितीयात्तृतीयाविद्यात्येव। प्रागेकादशाथो छंदसि। पूरणप्रत्ययांताद्वागेऽन्। चतुर्थः।
पंचमः। षष्ठाष्टमाभ्यामयञ्च। न्नादन्। षष्ठो भागः। षष्ठः। आष्टमः। अष्टमः। मानपश्वंगे यो कलुकोच। षष्ठाष्टमशब्दा
भ्यां कमेण कलुकोस्तो माने पश्वंगे न वाच्ये। षष्ठको भागः। माष्टं वेष्टुः। अष्टमे भागः। पश्वंगे चेतुः। अस्म्यन्तो वालुकु॥
चकाराद्यथा प्राप्तं। षष्ठः। षष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। महाविभाषया सिधे लुग्बन्तं पूर्वत्र जज्ञानौ नित्यावितिज्ञापयितुं॥
एकादाकिनीच्चासहाये। नाल्कनलुको। एकाकी। एककः। एकः। भूतपूर्वचरत्। आद्यो भूतपूर्वः। आद्यचरः। षष्ठ्यारु
प्यन्। षष्ठ्यंता इतपूर्वः। र्थे रूप्यस्याच्चारद्। कृष्णस्य भूतपूर्वगोः। कृष्णरूप्यः। कृष्णचरः। तमिलादिपुरुषः स्यापदि
गणितत्वात्। न्नपुवत्। शब्दायाः भूतपूर्वः। शब्दारूप्यः। अतिशयनेतमविष्टनो। अतिशयिता विशिष्टां चेतः स्वार्थे र्थ
तोस्तः। अयमेवेति अतिशयेनाख्यः। आद्यतमः। लघुतमो धौलघिष्ठः। तिङ्। तिङ्। तादतिङ्। येद्योत्येतमपूर्यात्॥
तरप्ततमपोधः। एतौ पसंज्ञौ स्तः। किमेते उ। व्यवधादास्वइव्ये प्रकर्षे। किमएतदंता तिङो व्यवाच्च यो घ तदंतादा

मः स्यात्तु न तु इव्यप्रकर्षे। किं न मां। प्राहेत मां। पचति त मां। उच्चैरुत मां। इव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्ततः। द्विवचनविभज्योपप
 देतरविीयसुनो। द्वयोरेकः स्यादतिशये विभक्त्येवोपपदे सति उः नादेतौ स्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिश
 येन लघुः। लघुनरो लघीयान्। ऐः। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पदुतराः पटीयासः। अजादीगुणवचनादेव। इष्टनीयसुनो गु
 णवचनादेव स्तः। नेह। पाचकतरः। पाचकतमः। लुशंदासि। तृनृत्तजनादिष्वनीयसुनो स्तः। तुरिष्टे मय्यस्तु। तृश
 हस्यलोपः स्यादिष्टे मय्यस्तु। अतिशयेन कर्ता करिष्ठः। दोहायसीधेनुः। प्रशस्यंश्चः। अस्याप्रादेशः स्यादजाद्योः। स्य
 मकल्यैकाचु। इष्टादिष्टेकाचुप्रकृत्या। श्रेष्ठः। श्रेयान्। ज्यान्। प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः। ज्येष्ठः। ज्यादा
 यसः। आदेः परस्य। ज्यायान्। ह्यक्षस्यन्। ज्यादेशः स्यादजाद्योः। ज्येष्ठः। ज्यायान्। अंतिकवाहयोर्नेदसाधो। अजा
 द्योः। नेदिष्टः। नेदीयान्। साधिष्ठः। साधीयान्। तूळदूरयुवद्वस्वक्षिप्रस्तुडाणां यणादिपरंपूर्वस्य गुणः। एषां यणा
 दिपरलुप्यते पूर्वस्य च गुणः। इष्टादिषु॥ स्तुविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। इमिष्ठः। क्षेविष्ठः। क्षोदिष्ठः। एवमीयसु। इत्थ
 क्षिप्रस्तुडाणां पृश्वादिवाङ्मुसिमा॥ क्षेपिमा। क्षोदिमा। प्रियस्तिरस्तिरोरुचडुलुगुरुहृथत्तुप्रदीर्घचंदारका

चिद्वर

३५१

दिग्देशकालेषस्तातिः। सप्तम्याद्यंतेभ्योदिशिरूढेभ्योदिग्देशकालवृत्तिभ्यः। स्वार्थेस्तातिप्रत्ययः। पूर्वो धरावराणामसिपु
 रधवश्चैषां। एभ्योस्तात्यर्थेसिप्रत्ययः स्यात्। तद्योगेक्रमान्त्रैषांपुरअधूअवूइत्यादेशास्तुः। अस्तातिच। अस्तातौ परे
 पूर्वादीनांपुरादयः स्तुः। पूर्वस्यांपूर्वस्थापूर्वावादि कूपुरः। पुरस्तात्। अधः। अधस्तात्। अतः। विभाषावरस्य। अवरस्या
 स्तातौ परेअवस्याद्वा। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवंदेशेकालेन। दिशिरूढेभ्यः किं। ऐद्यांवसति॥ सप्तम्याद्यंतेभ्यः किं
 पूर्वग्रामंगतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किं। पूर्वस्मिन्गुरौवसति। अस्तातिचेतिज्ञापकादसिरस्तातिनबाधते। दक्षिणोत्तराभ्यां
 मतेस्तुचु। अस्तातेरपवादः। दक्षितः। उत्तरतः। विभाषापरावराभ्यां। परतः। अवरतः। परस्तात्। अवरस्तात्। अंचेड
 कू। अंचत्यंतादिग्राह्यादस्तातेलुक्स्यात्। लुक्त्वधितलुकि। प्राच्यांप्राच्याः प्राचीवादि कू। प्राकू। उदकू। एवंदेशेकालेन
 उपर्युरिपष्टात्। अस्तातेर्विषये उर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्यात्। दित्तरिष्टानिलोप्रत्ययो। उतरिउपरिष्ठाद्वावसति॥
 आगतरमणी। आगतोरमणीयवा। पश्चात्। अपस्यपश्चमावः। आतिश्च। प्रत्ययोस्तातेविषये। उत्तराधरदक्षि

णां मः स्फुः स्फुः वर्वे हि गर्व विच श्रु चिदाः । प्रियादीनां क्रमात्मादयस्क रिषादिषु । प्रेषः । स्तेषः । स्फेषः । वरिषः । बं
हिषः । गरिषः । वरिषः । नविषः । डाधिषः । च्छिषः । एवमीयसु । प्रियोरुबहु उगुरुदीर्घाणां पृथ्वादिवात्त्रेमा इत्या
दि । बहोर्लोपो भूच बहोः । बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः । स्याद्बहोश्च भूरादेशः स्यात्भूमा । भूयान् । इषस्य च यिद् । बहोः
परस्य इषस्य लोपस्यात्विडागमस्योश्च । भूयिषः । युवात्पयो कनन्यतरस्यो । एतयो कनादेशो वास्यादिष्वेय
सो । कनिषः । कनियान् । पक्षेयविषः । मत्पिष इत्यादि । विन्मत्तोलुक् । विनो मत्पश्च लुक् स्यादिष्वेयसोः । अति
शयेन सग्वी सजिषः । स्वजीयान् । अतिशयेन त्वग्वानुत्वचिषः । त्वचीयान् । प्रशसायोरूपः । संबन्तानि उन्ता
न् । प्रशस्तपदुः पदुरूपः । प्रशस्तं पचति पचति रूपं । इषदसमाप्ते कल्पे द्वे शिपिदेशीयरः । इषदू नो विद्वान् वि
द्वत्कल्पः । यशस्कल्पः । मजुष्कल्पः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पः । विभाषासु पोबहुच्युरस्तात्तु । इष
दसमाप्ते विशिष्टे संबन्ताद्बहुज्वास्यात् । सच प्रागेव न तु पतः । इषदूनः पदुः । बहुपदुः । पदुकल्पः । सपः

सि० कौ० त० किं यजतिकृत्यं प्रकारवचने जातीयं प्रकारवतिचायं थालुप्रकारमात्रे पदुः प्रकारः पदुजातीयः प्रागिका
 ति कः उवे प्रकृता वित्यतः प्राक्काधिकारः अव्ययसर्वनाम्नामकच्चाक्टेः तिङ् श्वेत्यवर्तेते कस्यचदः कांताव्ययस्थ
 स्यदकारोन्तादेशः स्यादकच्चा अज्ञाते कस्यामश्वोश्वकः उच्चकैः नोच्चकैः सर्वके विश्वके अकारसकारमका
 रादौ सपि सर्वनाम्न रेछेः प्रागकच्चा युवकयोः आवकयोः युष्मकास्तु अस्मकास्तु युष्मकाभिः अस्मकाभिः
 ओकारेत्यादिकिं ब्रयका मयका अकच्चाकरणे तूष्णीमः काम्बक्तव्यः मित्रादत्यादन्तः परः तूष्णीकामा
 स्ते शीलेकामलोपश्च तूष्णीशीलः तूष्णीक पञ्चतकि जल्पतकि धकित् हिरकुत् कुत्सिते कुत्सि
 तोऽश्वोश्वकः संज्ञायंकुत् कुत्सिते कन्यातदन्ते नचेत्संज्ञागम्यते शूद्रकः राधकः स्वरार्थवचनं अनुकं
 पायां पुत्रकः अनुकंपितः पुत्र इत्यर्थः नीतोचतयुक्तात् सामदानादिरूपायो नीतिस्तस्यागम्यमाना
 यो मनुकुं पायुक्तास्त्रयः स्यात् हंतते तथा नकाः केणः युडकः एहकि अधकि पूर्वेणानुकं प्यमाना

चिदंबर

सि-को-त-

उपिलः। उपेन्द्रदत्तकः। पट्टपाणि। जातिनाम्नः कन्। मनुष्यनाम्न इत्येव। जातिशब्दे र्यो मनुष्यनामधेयं तस्मात्कन्
अनुकंपां व्यानीतो च। सिंहकः। शरभकः। द्वितीयं सध्यक्षरं चेत्तदा दोलोपो वक्तव्यः। कहोउः। कहिकः। एकाक्षरपू
र्वद्वानो मुत्तरलोपो वक्तव्यः। वागाशीर्दन्तः। वाचिकः। कथं पठं गुलिदन्तः। पठिक इति। पपछाजादिवचनात्सिध
शेवठसुपरिविशाठवरुणार्यमादीनां तृतीयात्। एषामनुष्यनाम्न छाजादोपरे तृतीयादन्तः। उर्ध्वलोपः स्यात्॥
पूर्वस्यापवादः। अनुकंपितशेवलदन्तः। शेवलिकः। सुपरिकः। विशाठिकः। वरुणिकः। अर्यमिकः। अजिनांतर
स्यान्तरपदलोपश्च॥ अजिनाता मनुष्यनाम्नो अनुकंपायां तात्कन्॥ तस्य चोत्तरलोपः। अनुकंपितो व्याघ्राजिनो
व्याघ्रकः। सिंहकः। अल्पे। अल्पंते लं। तैलकं। हस्वे॥ ह्रस्वो वक्षो वक्षकः। संज्ञायां यां कन्। ह्रस्वे तु काया संज्ञा
तस्यागम्यमानायां कन्। पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वेयुकः। कुटीशमी शंङाभ्योरः। ह्रस्वाकुटी कुटीरः। शमी
रः। शंङारः। कुत्वाटु पञ्। ह्रस्वाकुत्तः कुत्तपः। कुत्तः कृते स्मे ह्रस्वाकुत्तपः। पुमान्। कासूगोणी स्याद

१५३

रन्। आशुधविशेषः कासूः॥ ह्रस्वासा कासूतरी॥ गोणीतरी॥ वत्सोक्षाश्चर्षभभयश्च तनुत्वे। वत्सतरः। द्वितीयं वयः प्राप्तः।
उक्षतरः। अश्वतरः। ऋषभतरः। प्रवृत्तत्वेति निमित्तनुत्वे एवाम्॥ कियत्तदो निर्धारणे ह्रस्वैरि कस्य उत्तरन्। अनयो करेत्
वैष्ठावः। यतरः। ततरः। महाविष्ठाप्याकः यः सः। वाबद्धनां जातिपरिप्रश्ने उत्तमन्। बद्धनां मध्ये निर्धारणे उत्तमन्
वा स्यात्। जातिपरिप्रश्ने इति विषये उत्तरजपि। कतरः। एकाच प्राचा। उत्तरञ्च उत्तमञ्च स्यात्॥ अनयो रेकतरो मेक
एषामेकतमः। अवक्षेपणे कन्। व्याकरणकेन गर्वितः। येनेतरः कुत्त्यते तदिहोदाहरणं॥ स्वतः कुत्सितं कुत्सिते
इत्यस्य॥ प्राग्वीयानां पूणे विधिः॥ इवे प्रतिहृतो। कन् स्यात्। अश्व इव प्रतिहृतिरश्वकः। प्रतिहृतो किं॥ गोश
वगवयः। संज्ञायां च। इवार्थे कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिहृत्यर्थ आरंभः। अश्वसदशस्य संज्ञा। अश्वकः।
एकः। लुम्भनुषे। संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यात् मनुष्ये वा च्ये। चंचात्तृणमयः। पुमान्। चंचेव मनुष्यः। चंच
वा। वधिका। जीविकार्थे चापण्ये। जीविकार्थे यदविक्रयणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात्। वासुदेवः। शिवः। सं

ति० कौ० तः देवतकानां जीविकासंघे देवप्रतिकृतिषिदं। अपण्येकिं। हस्तिकान्त्रिकीणां ते। देवपथादिभ्यश्च। कनोत्तुप्यात्।
 देवपथः। इंसंपथः। आकृतिगणोयं। वस्तेर्दञ्। इवेत्यनुवर्तते। प्रतिकृतौ इति निवृत्तं। वस्तिरिव वास्तेयं। वास्तेयं
 शिलायादः। शिलाया इति योगविभागादञ्पात्येके। शिलेव शिलेयं। शाखादिभ्योयः। शाखेव शाख्यः। जघ-
 न्यः। आद्यः। शरण्यः। इव्यन्तव्ये। इव्यमयब्राह्मणः। कुशायाश्च। कुशायमिव कुशायावुधिः। समासाच्चतद्वि-
 षयात्। इवार्थविषयाश्च। स्यात्। काकतालीयो देवदत्तस्य वधः। इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम-
 इति समासार्थः। तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तत्प्रत्ययार्थः। अजाकपाणीयः। अर्तर्कितोपनतइति फलितो-
 शर्करादिभ्योऽण्। शर्करेव शर्करं॥ अंगुल्यादिभ्यश्चकु। अंगुलीवांगुलिकः। भरुजेवभारुजिकः। एकशालायाश्च
 जन्यतरस्यां। एकशालादिवार्थेठज्वा। पक्षेठकु। एकशालेच एकशालिकः। एकशालिकः। कर्कलोहितादीककु॥ क-
 र्कशल्कोऽश्वः सइवकार्किकः। लोहितीकः। स्फटिकः। पूगाभ्योऽयामणीपूर्वात् इवार्थो निवृत्तः। नानाजाती

चिदंबर

१५४

त्ययः। स्यात्। अनेन तु परंपरासंबंधेपीति विशेषः। बहुचोमनुष्यनामठज्वा। पूर्वसूत्रद्वयविषये। घनिलोच्चा। तत्रेवा। य-
 नादाबुधेदितायादन्वः। अस्मिन्प्रकरणेयस्यो जादिप्रत्ययश्चतस्मिन्सरेष्वुतेदितायादन्वउध्वसंबन्धुप्यते॥
 अनुकंपितो देवदत्तः देविकः। देवियः। देविलः। देवत्तकः। अनुकंपितो वायुदत्तः। वायुकः। उग्रहणमुकोदितीत्य-
 कविधानार्थः। पितृकः। चतुर्थादन्वउध्वस्यलोपोवाच्यः। अनुकंपितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। अनजादोचवि-
 भाषालोपोवक्तव्यः। देवदत्तकः। देवकः। लोपः पूर्वपदस्यच। दत्तिकः। दत्तियः। दत्तिठः। दत्तकः। विनापिप्रत्य-
 यपूर्वोत्तरपदयोर्बोलापावाच्यः। देवदत्तः। दत्तः। देवः। सत्या। भामा। भामा। सत्या। उवर्णात्तुलस्यच। भानु-
 दत्तः। भानुलः। कवणादपि। सवित्रियः। सवितृलः। चतुर्थादनजादोचलोपः पूर्वपदस्यच। अप्रत्ययेतथैवेष्ट-
 उवर्णात्तुलस्यच। लइति लोपसंज्ञाप्रानां। प्रानांमुखादेरुज्जुचोच्चा। उपराहपूर्वात्प्रातिपदिकासूच्यविषयेअ-
 च्चुचुत्तौस्तः। नाद्यथाप्राप्तं। आग्रहणं पूजार्थं। अनुकंपितः। उपेददत्तः। उपदः। उपकः। उपिकः। उपियः॥

सि० कौ० त०

१५५

पार्श्वार्थो धेयादिभ्यामणौ ॥ आसुधजी विसंघवाविभ्यः एभ्यः कमादयत्रोस्तः ॥ स्वार्थे ॥ पार्श्वर्श्वः ॥ पार्श्वो ॥ पार्श्वः ॥ योधेयः ॥
मोधेयो ॥ योधेयाः ॥ अभिजिदिदधुच्छावावछिरवावछमीवदूयोवस्युमदणोयत्र ॥ अभिजिदादियोगनेभ्योः स्वार्थे यञ्स्यात् ॥
अभिजितोपत्यमाभिजित्यः ॥ वेदमृत्यः ॥ शालावत्यः ॥ शैखोवत्यः ॥ शामीवत्यः ॥ ओणवित्यः ॥ ओमत्यः ॥ ज्यादयस्त्रिजाः ॥ प्रगाः ॥
ज्योद्वारभ्योक्ता एवत्संज्ञास्युः ॥ तेनास्त्रियावदुपुलुक् ॥ लोहितध्वजाः ॥ कपोतपाकाः ॥ कौंजायनाः ॥ ब्राधायनइ
त्यादि ॥ पादज्ञातस्य संख्या देवी प्रमायां वृत्तोपश्च ॥ लोपवचने मनैमिकत्वात् ॥ अतो न स्थानिवत् ॥ पादः पत्र ॥ तथि
तार्थइति समासे कृते प्रत्ययः ॥ वृत्ततस्थिमा मेव ॥ द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिको ॥ पादज्ञातग्रहणमनर्थकमन्यत्रा
पि दर्शनात् ॥ द्विमादिको ॥ दंडव्यवसर्गयोश्च ॥ वृत्त्यात् ॥ अवीशार्थमिदं ॥ द्वौ पादौ दंडितः ॥ द्विपदिको व्यवसृजति
ददातीत्यर्थः ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ जातीयरोपवादः ॥ स्थूलप्रकारः ॥ स्थूलकः ॥ अयुक्तः ॥ चंचद्बृहत्तोरुपसंख्या
नं ॥ चंचकः ॥ बृहत्कः ॥ सराया अहो ॥ सरावर्णो अहिक ॥ सरकः ॥ अनंत्यंतगतौ क्तात् ॥ छिनकं ॥ भिन्नकं ॥ तसामिव
चने ॥ स्वामिपर्याये उपपदे क्तां तान्न कन् ॥ सामिकृतं ॥ अर्धकृतं ॥ अनंत्यंतगतेरिह प्रवृत्त्यैवाभिधानात् ॥ पूर्वण क

१५५

न प्राप्तः ॥ इदमेव निषेधसूत्रमत्यंतस्वार्थिकमपि कनज्ञापयति ॥ बृहत्तरकं ॥ बृहत्त्या आछादने ॥ कत्त्यात् ॥ द्वौ प्रागारौ नरा
संगो समो बृहत्तिका सौ ॥ आछादने किं ॥ बृहती छंदः ॥ अषडक्षाशितंग्वलं कर्मालं पुरुषाध्युत्तरपदात्त्वः ॥ स्वार्थे ॥
अषडक्षाणो मंत्रः ॥ द्वाभ्यामेव कृतइत्यर्थः ॥ आशितो गावो स्मिन्नित्याशितंगवीनमरण्यं ॥ निपातनात् पूर्वस्य मुमु
अलंकर्मणो अलंकर्माणाः ॥ अलंपुरुषाणाः ॥ इश्वराधीनः ॥ नित्योयैव ॥ उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ॥ अत्येपिके चि
त्स्वार्थिकानित्यमिच्छंते ॥ तमबादयः प्रागक्तेन ॥ ज्यादयः प्राग्वुनः ॥ अमादयः प्राग्व्ययः ॥ बृहती जात्यंताः समा
साश्चेति ॥ विभाषाचेरदिक्रियायां ॥ अदिक्रियावृत्तेरंचत्यंतात्प्रातिपदिकात्त्वः ॥ स्यात्स्वास्वार्थे ॥ प्राक् ॥ प्राचीनं ॥ प्र
त्यक् ॥ प्रतीचीनं ॥ अवाक् ॥ अपाचीनं ॥ निरुष्टाप्रतिरुष्टावदेकयाप्यावमाधमाः ॥ इतिकोशान्निरुष्टप्रयाये
ष्वत्तत्तद्वपाठादवन्निरुष्टमित्यर्थः ॥ अवर्तेमचतोति अवर्चीनं ॥ अवर्क ॥ अदिक्रियायां किं ॥ इति प्राचीदि
कू ॥ उदीचीदिक् ॥ दिग्ग्रहणं किं ॥ प्राचीनावाहणी स्त्रीग्रहणं किं ॥ प्राचीनं आमादायाः ॥ जात्यंताच्छबुधुति ॥

३२२

ब्रह्मणजातीयः। बंधुनिकिं। ब्रह्मणजातिः। शोभना॥ जातेर्व्यजकंद्वयंबधु॥ स्थानांताद्विभाषा। सेस्थानेनेतिचेत्॥ सस्थानेननुत्येनचे
 स्थानांतमर्थवदित्यर्थः॥ पितृस्थानीयः। पितृस्थानः। सस्थानेकिं। गोः स्थानं॥ अनुगादिनष्टक॥ अनुगदतीत्यनुगादी॥ स एवानु
 गादिकः। गन्तः स्त्रियामज्ज॥ गन्तव्ययांतोत्वार्थे अज्ज्यास्त्रियामू॥ न कर्मव्यतिहारे॥ अत्रेचनस्थात्। व्यावकोशी। अगिनुयः॥ नु
 गंतादणस्थात्स्वार्थे॥ इतग्यनेपत्ये॥ साराविणं॥ विसारिणो मत्स्ये। अणस्थात्॥ वैसारिणः। मत्स्येकिं। विसारीदेवदत्तः॥ संख्या
 याः क्रियाभ्यां वृत्तिगणनेकत्वसत्त्वं॥ अभ्यावृत्तिर्जन्म॥ क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याज्ञात्वात्स्वार्थेकत्वसत्त्वात्॥ पंचकत्वोभुक्ते॥
 संख्यायाः किं॥ श्रिवारानुभुक्ते॥ द्वित्रिचतुभिस्फच॥ कृत्स्नस्योपवादः॥ द्विभुक्ते॥ त्रिः। रात्स्य॥ चतुः। एकस्य
 सकृच्च॥ सकृदिन्यादेवः स्यात्सकृच्च॥ सकृद्वृत्ते। संयोगात्तस्येति सक्तो लोपः॥ ननु हलङ्गयामिति॥ अभेसीदि
 त्यत्रसिचइवसक्तोपितदयोगात्॥ विभाषाबहो धाविप्रकृष्टकाले॥ उविप्रकृष्टासप्तः॥ बहुधाबहुकत्वोदि
 वस्यभुक्ते॥ उवासप्तकालेकिं॥ बहुकत्वोमासस्यभुक्ते॥ तत्प्रकृतवनेमयट्॥ प्राचुर्येणप्रस्तुतकृतंतस्यवक्ष

धाअनियतवृत्तयोर्यकामप्रधानाः। संघाः पूगाः। तद्वाचकात्स्वार्थेभ्यः स्यात्। लोहितध्वज्यः। अग्रामणीपूर्वादिनि
 किं। देवतादन्नोग्रामणीर्येषांतेदेवदत्तकाः। स एषोग्रामणीरितिकन्। वातचक्रोरस्त्रियां। वातः कापोतपाक्यः॥
 चक्रः। कौजायन्यः। बाधायन्यः। आयुधजीविसंघाताज्जुह्विकेष्टब्राह्मणराजन्यात्। काहीकेषुयआयुधजी
 विसंघः। तद्वाचिनः स्वार्थेभ्यट्। क्षौद्रक्यः। मालव्यः। दित्वाङ्। क्षौद्रकी। मालवी। आयुधेकिं। मल्लः। संघेति
 किं। संघाट्। वाहीकेषुकिं। शबराः। अजब्राह्मणेतिकिं। गोपालवाः। शालंकायनाः। ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणं। राज
 न्यस्वरूपग्रहणं। चक्रां देव्यण्। आयुधजीविसंघवान्कात्स्वार्थे। चार्केण्यः। आयुधेति किं। जातिशब्दात्मा
 मृत्। दामन्यादिषुत्रिगर्तपष्टाच्छः। दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तपष्टेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे
 छः स्यात्। त्रिगर्तः पष्टेवर्गोयेषांतेत्रिगर्तपष्टाः। आङ्। स्त्रिगर्तपष्टास्तु कौडोपरथराडिकी। कौष्टकिं। जाल
 मानिश्चब्रह्मणो यजानकिः। दामनीयः। दामनीयो। दामनीयः। ओलपीयः। त्रिगर्त। कौडोपरथीयः। दाडकी

५४ लः परस्मैपदं। आदेशः परस्मैपदसंज्ञाः स्यः। तउगोवात्मनेपदं। तउः प्रत्याहारः शानच् कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः।

योगेश्वरानमः॥ शंकरायनमः॥ श्रोत्रार्हती चणोर्गुणैर्महविभिर्हरिर्वं। तोष्टयमानोपगुणोविभुर्विजयनेतरां॥ १॥ पूर्वार्धे
कथितास्तूर्यपंचमाध्यायवर्तिनः। प्रत्ययावथकथ्यंतेतृतीयाध्यायगोचराः॥ २॥ तत्राहोदशलकाराः प्रदर्शन्ते॥ लट्। लिट्। लृट्। य
लृट्। लेट्। लोट्। लुट्। लिङ्। लुङ्। लृङ्॥ एषु पंचमौ लकारश्च होमात्रगोचरः। वर्तमाने लट्। वर्तमानक्रियावृत्ते धातोर्लट् स्यात्।
अरावितौ। लः कर्मणि च भावे च कर्मकेभ्यः। लकारास्म कर्मकेभ्यः कर्तरि कर्मणि च स्वर कर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च॥ लस्य
अधिकारोयं। तिस्रस्तु सैसिप्थसैथैमिबस्मस्तोतौ श्रेथासाथा ध्वैमिडुहिमहिङ्। एतेषां दशलस्यादेशाः स्यः। पूर्व
संज्ञापवादः। अनुदात्तजित् आत्मनेपदं। अनुदात्ते तउपदेशे योडित् तदंताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात्। स्वर
रितत्रितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। स्वरिते तोजितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्। तिङ्। स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्त
माः। तिङ्। उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः। तान्येकं द्विचनबहुवचनान्येकशः। लब्धप्रथमादि वचन
संज्ञानितिङ्। स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः। युष्मद्युपपदे समाधिर्नो करणे रणानिन्यपि
॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदं। आत्मनेपदनिमित्तहीना धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ३

मध्यमः। तिङ्। वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात्। प्रहोसे च मन्योपपदे मन्यते रत्तम
एकवचनं। मनुधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्नकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने मन्यते स्तूतमः स्यात्सचैका
र्थवाचकः स्यात्। अस्मद्युत्तमः। शेषे तथा भूते सति अस्मद्युत्तमः स्यात्। शेषे प्रथमः। मध्यमोत्तमौ रविषये प्रथमः स्यात् यो
भू सत्तायां कर्तृविवक्षायां भूति इति स्थिते। तिङ्। शित्सार्वधातुकं। तिङ्। शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः। कर्तरि श
प्। कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात्। शपावितौ। सार्वधातुकार्धधातुकयोः। अनयोः परयोरिगतौ गस्य लुणः स्यात्।
अवादेशः। भवति। भवतः। झोन्नः। प्रत्ययावयवस्य अस्य अन्तादेशः स्यात्। भवति। भवसि। भवथः। भवथा। भवअतो दीर्घ
यजि। अतो गस्य दीर्घः स्यात् यजाहो सार्वधातुके परे। भवामि। भवावः। भवामः। इत्यादि। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे। सुक्त
स्मोतिथिभिः। एत एतवामन्ये ओदनं भोक्ष्यसे॥ भोक्ष्यध्वे। ओदनं भोक्ष्ये। भोक्ष्यावहे। इत्यादि मन्यसे मन्येथे इत्यादिर
र्थः। युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते। तेनेहन। एतु भवान्मन्यते। ओदनं भोक्ष्ये इति। प्रहोसे किं। यथार्थं कथ्यते मा भूत् ॥ १
अनो गुणे।

सि० को० ति हि मन्यसे। ओदनं सोऽथे। इत्यादि। परोक्षे लिट्। भूतान्द्यतन परोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात्। लस्यति वा दयः। लिट्वा। लिज्
 देशस्तिङा धातुकसंज्ञ एव स्यात्। ननु सार्वधातुकसंज्ञः। तेन शाबादयो न। परस्मैपदानां लृणुसल्लुथुसंयत्त्वमाः। लि
 टस्तिबादीनां नवानां यत्तादयो न वस्यः। भूअ इति स्थिते। भुवो वुगुं द्विदोः। भुवो वुगागमः स्यात्तु द्विदोरचि। नित्यत्वा
 त्त्तु कृगुणवृद्धी बाधते॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य। अजादे द्वितीयस्येत्यधिकृत्य। लिटि धातोरनभ्यासस्य। लिटि परे अनभ्या
 सस्य धात्वव्यवस्थेकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादन्तः परस्य तु द्वितीयस्य। भूवू भूवू अ इति स्थिते पूर्वोभ्यासः। अ
 त्रये द्वे विहिते तयोः पूर्वोभ्याससंज्ञः स्यात्। हलादिः शेषः। अभ्यासादिर्हलशिष्येतेन्ये लुप्यन्ते॥ इति वलोपः। इह स्वः। अभ्या
 सस्याचो ह्रस्वः स्यात्॥ भवतेरः। भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात्। लिटि। अभ्यासे चर्त्। अभ्यासे झलान्तरः स्युर्जज्ञश्च। झ
 शांजज्ञः खयां चरः। तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजज्ञः। प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः॥ आंतरतम्यात्॥ असिधवद
 त्रामात्॥ इत उर्ध्वमापादयिस्मात्तेरासीयं। समानाश्रयेतस्मिन्कर्तव्ये तदसिधं स्यादिति वुको सिधत्वा दुवडि प्रा

शंकर
 २

सिधांतको मुदीति उक्त उत्तरार्धे सः॥

ते॥ बुग्गुडाबुवदुयणोः सिधोवक्तव्यो। बभूव। बभूवतुः। बभूवुः। आर्धधातुकस्येड् लोदेः। वलादेराधधातुकस्येजगमः।
 स्यात्। बभूविथ॥ बभूवथुः। बभूव। बभूव। बभूविब। बभूविम॥ अनद्यतनेलुट्। भविष्यत्यनद्यतनेधातोर्लुट् स्यात्॥ स्य
 तासीलृलुगोः॥ लृड्। तिलृड्। लृटोर्ग्रहणं॥ धातोः स्यतासीएतौ प्रत्ययौस्तौ। लृलुटोः परतः। शबाद्यपवादः। आर्धधातु
 कंशेषः। तिङ्। शिङ्गो न्योधातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात्॥ इट्। लुट्। प्रथमस्यजरोरसः। जरोरस एतेकमात्मनः।
 इत्त्वममथ्यादिभ्यस्यापिरेलोपः। पुगंतलघूपधस्यच॥ पुगंतस्यलघूपधस्यचोऽङस्येकोऽङस्यत्सार्वधातुकार्धधातुकयोः।
 येननाव्यवधानंतेनव्यचहितेपिबचनप्रामाण्यात्। तेनभिनतीत्यादावनेकव्यवहितस्येकोऽङगुणः। भवित्। आइत्यत्रेकोऽङ
 गेप्राप्ते। दीर्घावेदीर्घां॥ दीर्घावे। योरित्श्चगुणवृद्धीनस्तः। भवेता। तामस्योर्लोपः। तासेरस्तेश्चलोपस्यात्त्सादौ प्रत्ययेपरे॥
 रिच। रादौ प्रत्ययेपरेप्राग्वत्। भवितारो। भवितारः। भवितारि। भवितारः। भवितारः। भवितारः। भवितारः। भवितारः। भवि
 स्मः। लृट्। शेषेच। भविष्यदर्थधातोर्लृट् स्यात्क्रियायां असत्यासत्यांच। स्यः। इट्। भविष्यति। भविष्यतः। भविष्यति॥

सि० कौ० ति ११ विष्मसि। ११ विष्मथः। ११ विष्मथ। ११ विष्ममि। ११ विष्मवहः। ११ विष्ममः। लोचन। विष्मदिष्येष्टुलोदस्यात्। आशिषि। लिङ्।
 लोचो। एरुः। लोचइकारस्यउः स्यात्। भवतु। तुलोस्तातजिष्यन्यतरस्यां। आशिषितुह्योस्तातइवास्यात्। अनेका। लतात्स
 र्वादेनाः। यद्यपि डिङ् चेत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थ डिङ् चेत्यनडादिषु न्वरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थत
 यासंभत्ययोजनउकारेतातडे मथरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते। इहोत्सर्गपवादयोरपिसमबलत्वात्। भवतात्। लोचो लङ्।
 लोचो लङ्। इवकार्यस्यात्। तेनतामादयसलोपश्च। तथाहि। तस्य रुमिपातांततामः। डिङ् चेत्यनुर्णातामादयः क्रमात्स्यः
 नित्यं डिङ् चेतः। सकाशंतस्य डिङ् चेतमस्य नित्यं लोपः स्यात्। अलोत्त्यस्येति सस्य लोपः। भवतां। भवतु। सेर्हपिच। लोचः से
 र्हिः स्यात्। लोपिच। अतोहेः। अतः परस्य हेर्लु कसार्वधातुके। भव। भवतात्। भवतं। भवत। मेर्निः। लोचो मेर्निः स्यात्।
 आहुतमस्य पिच। लोचुतमस्याजगमः स्यात्। पितृच। हिन्योरुत्वंन। इकारोच्चारणसामर्थ्यात्। भवानि। भवाच॥
 भवामि। अनद्यत्तने लङ्। अनद्यत्तनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात्। लुङ् लङ् लृङ् च उदात्तः। एषु भंगस्याजगमस्स्यात्

उ

परे

शंकर

२

सचोदातः। इतश्च। डिः तोलकारस्य परस्मैपदमिकारांतयत्तस्य लोपः स्यात्। अभत्। अभवताम्। अभवन्। अभवः। अभवत्। अभवत। अभवं। अभवाव। अभवाम। विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्। एषर्थेषु चोत्थेषु वा
 न्येषु वाधातो लिङ् स्यात्। विधिः प्रेरणं। भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तनं। निमंत्रणं नियोगकरणं। आवश्यके आस्थादौ दौहि
 त्रादेः प्रवर्तनं। ओमैषं कामान् चारात्तुज्ञा। आधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सूचनं। चतुर्णां पृथगु
 पादानं प्रपञ्चार्थं। यासु ह परस्मैपदे पूदातो डिः। लिङ् परस्मैपदानां यासु डागमस्यात्स च उदातो डिः। डिः त्वोक्ते ज्ञाय
 ते कविदनुबन्धकार्येऽनन्विधाविति प्रतिषेध इति। आदेशस्य ज्ञानचः शित्वमपीह लिङ्। सूदृतिथोः। लिङ् स्तका
 रथकारयोः सूदृ स्यात्सूदायासूदृ न बाध्यते। लिङो यासूदृ तकाथकारयोः सूडिति विषयभेदात्। लिङ्
 सलोपो नन्त्यस्य। सार्वधातुकलिङो नन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात्। इति सकारद्वयस्य निवृत्तिः। सूदः सवर्णं चारी
 लिङि। स्फुटतरनुत्तत्रायात्मनेपदे। अतो येयः। अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय स्यात्। गुणः।

सि० को० स्ति- यलोपः। भवेत्। सार्वधातुकेति किं। चिकीर्ष्यात्। मध्येपवादस्यायेनालोप एव बाध्यते। भवेदित्यादौ तु परत्वादीर्घः स्यात्।
 भवेतां। ऐर्जुसु। लिङो ऐर्जुसु स्यात्। जइत्। जस्य पदांतात्। अपदांताद्वर्णादुसि परे पररूपमेकादेशा स्यात्। इति प्राप्ते। परत्वा
 न्नित्यत्वाच्चातोयेयइति प्राञ्चः। यद्यप्यंतरंगत्वात्पररूपन्याय्यं तथापि यासू इत्येतस्य इयस्यो इत्येव न्यास्येयं। एवं च सलोप न
 स्यापवादइयू। अतोयेयइत्यत्र तु संधिरार्थः। भवेयुः। भवेः। भवेत्तम्। भवेत्। भवेयं। भवेव। भवेम॥ लिङाशि पि। आशि
 षिलिङः स्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात्। किदाशि पि। लिङो यासू इति क्त्वात्। स्कोरितिसलोपः॥ क्तिन्। कित्गित्। डि
 न्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धीनस्तः। भूयात्। भूयास्तां। भूयासुः। भूयाः। भूयास्तं। भूयास्त। भूयांसं। भूयास्व। भूयास्म। लु
 ङ्। भूतेः ये धातोर्लुङ् स्यात्। माङि लुङ्। सर्वलकारापवादः। स्मोत्तरे लुङ् च॥ स्मोत्तरे माङि लुङ् स्यात्। लुङ्। चि लुङि। चावा
 द्यपवादः। न्नेः सिन्। इच्चावितो। गतिस्ते घुपा भूष्यः सिन्वः परस्मैपदेषु। एयो सिन्वो लुक्। गापा विहणा देहा पिबती गृ
 ह्यते॥ भूस्त्वो स्तिङि। भूस्त्वो एतयोः सार्वधातुकेति डि परे गुणो न स्यात्। अस्ति सिन्वो पृक्ते। सिन्व अश्नेति समाहार इदं॥

असूत

सिन्धुशङ्खस्य सौत्रं भवं। अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः। ततः पञ्चभ्याः सौत्रोलुक्। विद्यमानास्ति चोस्तेश्वपरस्यापृक्तस्य
हल ईडागमः स्यात्॥ इति ईयनेह। सिन्धोलुप्तत्वात्॥ असूत। हलः किं। रे धिषि॥ असूतां। सिजित्यस्तु विहित्यश्च। सि
चोभ्यस्ताद्विदेश्वपरस्य डित्संबधिने ज्ञेर्जुस् स्यात्। इति प्राप्ते। आतः। सिजितुकि आदंतादेव ज्ञेर्जुस् स्यात्। असूव
त्। असूः। असूतं। अभूत। अभूवां। अभूवो नमाङ् योगे। आडादौ नस्तः। मासवांभूत्। मासमभवत्। मासमभूद्। लिङ्
निमित्ते लृट्। क्रियातिपत्तौ॥ हेतुहेतुमद्भावादिलिङ्। निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृट्। स्यात्क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमा
नायां अभविष्यत्। अभविष्यतां। अभविष्यन्। अभविष्यः। अभविष्यन्तं। अभविष्यत॥ अभविष्यम्। अभविष्या
व। अभविष्यात्। ते प्राग्धातोः। ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः। आनि लोट्॥ उपसर्गान्निमित्तात्परस्य लो
डादेशस्य आनीत्यस्य नत्यणः स्यात्॥ प्रसवाणि। डुरः। षत्वयत्त्वयोरुपसर्गप्रतिषेधोक्तव्यः। डुः। स्थितिः। डुर्भवा
नि। अंतः। शङ्खस्याङ्। किकि धिणत्वेषुपसर्गत्वं वाच्यं। अंतर्भा॥ अंतर्धिः। अंतर्भवानि॥ शेषे विभाषा कृत्वा हावप

ति० कौ० ति० तउ पदे शो। उपदेशोकादिखादिषांतवर्जे गदनदहादेरस्मिन्धातोपरे उपसर्गस्थानि मित्तात्परस्यनेर्णत्वं वा स्यात् ॥ प्रणि
 भवति। प्रणिभवति ॥ इहोपसर्गाणामसत्त्वेपिसंहितानित्या ॥ तदुक्तं ॥ संहितैकपदेनित्या नित्याधातूपसर्गयोः ॥ नि
 त्यासमासेवाक्येतुसावविशामपेक्षतइति ॥ सत्ताद्यर्थनिर्देशाश्चोपलक्षणं ॥ यागात्त्वर्गोभवतितीत्यादाचुत्यत्
 चतइत्याद्यर्थात् ॥ उपसर्गस्त्वर्थविशेषस्थद्योतकाः। प्रभवति। पराभवति ॥ संभवति ॥ अनुभवति ॥ अभिभव
 ति ॥ उद्भवति ॥ परिभवतीत्यत्रविलक्षणार्थावगतेः। उपसर्गेणधात्वर्थोबलादन्यत्रजीयते ॥ प्रहाराद्धारसंहारवि
 हारपरिहारवत् ॥ १॥ इति ॥ एधवृथो ॥ कृत्यंताः षट्त्रिंशदनुदात्तेनाः ॥ टितआत्मनेपदानांटेरे ॥ टितोलस्यात्मनेपदानां
 टेरेत्वं स्यात् ॥ एधते। सार्वधातुकमपित् ॥ अपित्तसार्वधातुकं डिः कृत्यात् ॥ आतोडितः। अतः परस्यडिः तां आकारस्य
 इयुस्यात् ॥ एधेते। एधंते। आसस्से। टितोलस्यथासः से स्यात् ॥ एधसे। एधेथे। एधध्वे। अतोऽगुणे। एधे। एधावहे
 एधामहे। इजादेश्वगुरुमतो नृछः। इजादादियोधातुर्गुरुमानृछत्यन्यस्ततआमस्याहिति। आमोमकारस्य

नेत्वं ॥ आसकासोरासुविधानात्ज्ञापकात् ॥ आमः । आमः परस्यलुक्स्यात् ॥ कञ्जानुप्रयुज्यन्ते लिटि ॥ आमन्ताहिटपराः क
भवस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते ॥ आम्प्रत्ययवत्कञोनुप्रयोगस्येति सूत्रे कञ्ग्रहणसामर्थ्यात् ॥ दनुप्रयोगो न्यस्यापीति ज्ञायते ।
तेन कृष्वस्तियोगः कञो द्वितीयेति सूत्रे जकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृष्वस्तित्वात् ॥ तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादासुप्र
कृतीनां विशेषवाचित्वान्नदर्थयोरभेदो न्वयः । संपदिस्तु प्रत्याहारे तर्हि तोष्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यन्ते ॥ कञस्तु क्रिया
फले परगामिति परस्मैपदं प्राप्ते ॥ आम्प्रत्ययवत्कञोनुप्रयोगस्य ॥ आम्प्रत्ययो यस्मादिति च कञ्प्रत्ययसंवि
ज्ञानबहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कञोप्यात्मनेपदं स्यात् ॥ इह पूर्ववदित्यत्र त्व्यवाक्यभेदेन संब
ध्यते ॥ पूर्ववदेव आत्मनेपदं ननु तद्विपरीतमिति ॥ तेन कर्तृगेपि क्रियाफले इहान्वकारेत्यादौ न तदु ॥ लिटिस्तु ज्ञायो
रेतीरेन् ॥ लिङ्देशयोस्तस्य योरेश इरेन् च एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं । तज्ज्ञादेशानां देरेत्वंनेति ॥ तेन ज्ञारौ रसा
नात् ॥ कएइति स्थिते ॥ असंयोगाहिट्कित् ॥ असंयोगात्परोपि हिट्कित्स्यात् ॥ किकिति चेति निषेधात्सार्च

सि० को० त्रि०

धा० च

श

धातुकार्धधातुकयोरिति गुणो न ॥ द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥ द्विर्वचने चि ॥ द्वित्वनिमित्ते अविपरे जन् आदेशो न स्यात्
द्वित्वकर्तव्ये । उरत् । अभ्यासस्य क्ववर्णस्य अत्त्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वं । हलादिशेषः । प्रत्यये किं । चक्षश्च ॥ कुहो
श्रुः । अभ्यासकवर्णहकारयोश्च वर्णादेशः स्यात् ॥ एधा० चके । एका० ते । एधा० चकिरे ॥ एका० च उपदेशे नुदात्त । उपदेशे ता
यो धातुरेका० च अनुदात्तश्च नानादेशः स्यात्ततः परस्यार्धधातुकस्य न स्यात् ॥ उपदेशादित्यस्य च यि । एका० च इति किं ।
यङ्लुग्यावृत्तिर्यथा स्यात् ॥ स्मरंति हि । तिपाशापा नुबन्धेन निर्दिष्टं यङ्गणेन च । यत्रैकाज्जगृहणं वैवपंचैतानि न यङ्
लुकीति ॥ एतच्चैवैकाज्जगृहणेन ज्ञाप्यते ॥ अनङ्त्वे वै कत्वविवक्षया तद्धनो यङ्गणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादेनेका
चकोपदेशो व्यावर्त्यते ॥ तेन बधेर्द्व्यपदे एका० चोपिन निषेधः । आदेशोपदेशोऽनेका० चत्वात् ॥ अनुदात्ताश्चानुपदमे
व संगृहीष्यन्ते । एधा० चकषे । एधा० चक्राथे । इणः षोऽध्वलुङ्गिदाधोगात् ॥ इणं तादृगात्परेषां षोऽध्वलुङ्गिदाधस्य मू
र्धन्यादेशः स्यात् । एधा० चकृष्के । एधा० चक्रे । एधा० चकृवहे । एधा० चमहे । एधा० चभूव । इत्यादि । अनुप्रयोगसाम

स

ध्यादस्तेर्भावो न ॥ अत्ययादिक्श्चानुप्रयुज्यते इति क्वचित् वा ब्रूयात् । अत आदेः । अभ्यासस्यादेरतो दीर्घस्यात् ॥ पर
रूपापवादः । एधा मास । एधामासतुरित्यादि । एधिता । एधितारी । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे । धिन् । धादौ प्रत्य
ये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे । इति । तासस्त्योः सस्यहः स्यात् । इति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे ॥
एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यंते ॥ इत्यादि ॥ आमेतः ॥ लोट् एकारस्य आम् स्यात् । एधतां । एधेतां । एधंतां । सवाभ्यां चामौ । सवाभ्यां
परस्य लोडेतः क्रमादुभयोरतोस्तः । एधस्व ॥ एधेथां । एधध्वं ॥ एतरे ॥ लोटु नमस्य एतरे स्यादा मोपवादः ॥ एधे ॥ एधावहे ॥ ए
धामहे ॥ आडजादीनां ॥ अजादीनामादस्यालुङादिषु ॥ अनेपवादः ॥ आरश्च ॥ एधत । एधेतां । एधंत ॥ एधथाः ॥ एधेथां ॥ एधध्वं
एधे । एधावहे ॥ एधावमहि ॥ लिङः सीयुट् ॥ लिङादेशानां सीयुडागमस्यादात्मनेपदे ॥ सलोपः ॥ एधेत । एधेयानां । एधे
अस्यरन् ॥ लिङोऽस्यरन् स्यात् ॥ एधेरन् ॥ एधेथाः । एधेयाथाम् ॥ एधेध्वम् ॥ इतोऽत् ॥ लिङादेशस्येतोऽत्मन् ॥ एधेय ॥ एधे
वहि ॥ एधेमहि ॥ आशीर्लिङि । आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न ॥ सीयुट् स्फुरोः प्रत्ययावयवत्वात्पत्वं ॥ एधिषीष्ट । एधि
षीयास्तां । एधिषीरन् ॥ एधिषीष्ठाः ॥ एधिषीयास्थाम् ॥ एधिषीदुं ॥ एधिषीय ॥ एधिषीवहि ॥ एधिषीमहि ॥ एधिष्ट । एधि

सि० को० ति०

[illegible]

५५

इहो न सिद्धं रुद्धं लिङ्गवद्विस्तृथा ६ अनुदात्तादलंतेषु धातवोऽध्वधिकं शतं ॥ तुदादौ सतभेदेनास्ति तो योचतुरादिषु ॥ ७ ॥
तुपदपीतो वारयितुं नयनानिर्देश आहतः ॥ किंच ॥ सिद्धपद्यौ सिध्यबुध्यो मन्यपुष्यश्लिषः नयना र वसिः शपालुकायो
ति निर्दिष्टेन्यनिवृत्तये निजिर्विजिर्ज्ञाकूडतिसानुबंधा अमीनथा ॥ ९ ॥ विदतिश्चांद्रदोर्गादेरिष्टे भाष्येऽपि दृश्यते ॥ व्या
घ्रभूत्यादयस्त्वेतन्नेहपुंरुतिरिति स्थितं ९० रंजिमस्ती अदिपदी तु दक्षद्राषिपुषी शिषिः ॥ भाष्यानुक्तानवेदोक्ता व्याघ्र
भूत्यादिसंमतेः ॥ ९१ ॥ स्पर्धसंघर्षे ॥ संघर्षः पराभिसवेष्टा ॥ धात्वर्थेनोपसंगृहादकर्मकः ॥ स्पर्धते ॥ शरपूर्वाः स्वयः ॥
अभ्यासस्य शरपूर्वाः स्वयः शिष्यते ॥ हलादिः शेषा इत्यस्यापवादः ॥ पस्पर्धे ॥ स्पर्धिना ॥ स्पर्धिष्यते ॥ स्पर्धतो ॥ अस्पर्धत ॥
स्पर्धेत ॥ स्पर्धिषीष्ट ॥ अस्पर्धिष्ट ॥ अस्पर्धिष्यत ॥ इति ॥ ३ ॥ गाधृप्रतिष्ठालिं सयोयं येन ॥ गाधते ॥ जगाधे ॥ ४ ॥ बाधृलोडा
ने ॥ लोडनं प्रतिधातः ॥ बाधते ॥ ५ ॥ नाथृनाथृयाञ्चोपरेश्वर्य आशीष् ॥ आशिषिनाथ इति वाच्यं ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं
स्यात् ॥ नाथते ॥ अन्यत्र नाथति ॥ नाधते ॥ ७ ॥ दधधारणे ॥ दधते ॥ अतएकद्वयं ध्येनादेशादेर्लिटि ॥ लिङ्गनिमित्तादेशा

दिक् न भवति यदंगं तदवयवस्यासंयुक्तहृत्स्मध्यस्थस्याकारस्य एकारः स्यादप्यासलोपश्च किति टिलि ॥ अतिचमेति ॥
 प्रागुक्तस्यात् ॥ आदेशश्चेद्वैरूप्यसंघादक एवाश्रीयते ॥ शसिदद्योः प्रतिषेधवचनो जापकात् ॥ तेन प्रकृतिजश्वरांतेषु
 सस्त्वपि एत्वाप्यासलोपोस्त एव ॥ देधे ॥ देधाते ॥ देधिरे ॥ अतः किं ॥ दिदिवतुः ॥ तपरः किं ॥ ररासे ॥ एकेत्यादि किं ॥ तत्
 रतुः ॥ अनादेशादेः किं ॥ चकणतुः ॥ लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव ॥ नेमिथ ॥ सेहे ॥ ८ ॥ सुदि आप्रवणे ॥ आप्रव
 णमुल्लवनमुधरणं च ॥ इदितो नुमूधातोः ॥ सुंदते ॥ चुसुंदे ॥ ९ ॥ श्विदि श्वेत्ये ॥ अकर्मकः ॥ श्विंदते ॥ शिश्विंदे ॥ १०
 वदि अभिवादनस्तुत्योः ॥ वंदते ॥ ववंदे ॥ ११ ॥ भदिकल्याणोत्तरवेच ॥ भंदते ॥ वभंदे ॥ १२ ॥ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्र
 कांतिगतिषु ॥ मंदते ॥ ममंदे ॥ १३ ॥ स्पदि किंचिच्चलने ॥ स्पंदते ॥ पस्पंदे ॥ १४ ॥ क्तिदि परिदेवने ॥ शोकदुर्त्यर्थः ॥ सक
 र्मकः ॥ क्तिंदते ॥ चैत्रं ॥ चिक्किंदे ॥ १५ ॥ मुदहर्षे ॥ मोदते ॥ मुमुदे ॥ १६ ॥ दददाने ॥ ददते ॥ नशासददवादिगुणानां ॥ शसंदे
 दिर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाप्यासलोपो न ॥ दददे ॥ ददाते ॥ दददिरे ॥ १७ ॥ घदस्व

सि० को० ति० परस्मैपदिनः॥ अतस्तत्त्यगमने॥ अतति॥ अतआदेः॥ आत॥ आतनुः॥ आतुः॥ लुङि॥ आतिसूई दि० स्थिते॥ इटि० इटि॥ इटः ति०
 परस्यसस्यलोपः स्यादीटि परे॥ सिचलोपएकादेशे सिधोवाच्यः॥ आतीत्॥ आतिष्ठां॥ आतिषुः॥ ३॥ वदव्रजहं लंतस्या
 चः॥ वदेर्वजेर्हं लंतस्यचांगस्याचः॥ स्थानेवृद्धिः स्यात्परस्मैपदेषु॥ इतिप्राप्तेनेटि॥ इडादौसिचिप्रागुक्तं न स्यात्॥ मासवा
 नतीत्॥ अतिष्ठां॥ अतिषुः॥ चितीसंज्ञाने॥ चेतति॥ चिचेत्॥ अचेतीत्॥ अचेतिष्ठां॥ अचेतिषुः॥ ३०॥ च्युतिरआसेचने
 आसेचनं आर्द्धकरणं॥ आडर्द्धपदर्थे अभिव्याप्तौ च॥ इरुत्संज्ञावाच्या॥ च्योतति॥ च्योत॥ इरितोवा॥ इरितोधातोश्चे
 रड्चा स्यात्परस्मैपदेषु॥ अच्युतत्॥ अच्योतीत्॥ ३१॥ श्रुतिरक्षरणे॥ श्रुति॥ च्युति॥ अच्युतत्॥ अच्योती
 त्॥ यकाररहितोप्ययं॥ श्रुति॥ ४०॥ मंथविलोडने॥ यासुटः कित्वादिनिदिता मितिनलोपः॥ मथ्यात्॥ ४१॥ कुथि
 पुथिलुथिमथिमंथहिंसासंज्ञानयोः॥ इदित्वान्नलोपोन॥ कुंथ्यात्॥ ४२॥ विधगत्यायां॥ सेधति॥ सिषेध॥ सेधि
 ता॥ सिधिष्यति॥ सेधतु॥ असेधत्॥ सेधेत्॥ सिध्यात्॥ असेधीत्॥ सात्पदाद्योरितिनिषेधेप्राप्ते॥ उपसर्गात्सुनो

तिस्रचतिस्यतिस्तोतिस्तोमतिरुक्तासेनयसेधसिचसंज्ञां॥ उपसर्गात्स्थानिमितादेवांसस्यपुंस्यात्॥ स
 दिरपतेः॥ प्रतिसिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्यषः स्यात्॥ स्तन्नेः॥ स्तन्नेः सोत्रस्यसस्यषः स्यात्॥ सदिरपतेः॥ योगवि
 भागउत्तरार्थः॥ किंच॥ अपतेरिति नानुवर्तते॥ बाहुप्रतिष्ठंभविद्वधमत्युः॥ अवाच्चांलुं वनाविद्वर्थयोः॥ अवात्तं
 पेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात्॥ वेश्वस्वनोभोजने॥ व्यवाष्यांस्वनतेः षः स्यात्भोजने॥ परिनिविष्यः सेवसितसय
 सिवुसुटस्त्वस्वजां॥ परिनिविष्यः परेषांमेषांसस्यषः स्यात्॥ निषेधति॥ प्राकृसितादुव्यवायेपि॥ न्वस्यात्॥ न्वपे
 जीत्॥ न्वपेधिष्यत्॥ सेवसितेत्यत्रसितशब्दाग्न्येसुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवापिषत्वं स्यात्॥ न्वपेधीत्॥ न्वपेधिष्यत्॥
 रूपादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्य॥ प्राकृसितादिरूपादिष्वभ्यासेनव्यवायेपिषत्वं स्यात्एषामेवचाभ्यासस्यनतुसुनोत्यादीनाम्॥
 निषिषेधे॥ निषिषिधतुः॥ निषिषिधुः॥ सेधतेर्गतौ॥ गत्यर्थस्यसेधतेः षत्वं न स्यात्॥ गंगांविसेधति॥ ४३॥ विधूनास्वमां

सि० को० ति

गत्येच॥शास्त्रंशासनं॥स्वरतिसूतिसूयातिधूजुदितोवा॥स्वरत्यादेरुदितश्चपरस्यवलादेरार्धधातुकस्येड्वास्यात्॥अथस
थोर्धोऽधः॥अथःपरयोस्तथयोर्थःस्यान्नतुदधातेः॥जशस्त्वं॥सिषेड्॥सिषेधिथ॥सेधा॥सेधिता॥सेत्त्यति॥सेधिष्यति॥
असेत्सीत्॥अलोझलि॥अलःपरस्यसस्यत्तलोपःस्याद्झलि॥असेधां॥असेत्कः॥असेत्की॥असेदं॥असेड्॥असेत्सं
असेत्स्व॥असेत्स्म॥पक्षे॥असेधीत्॥असेधिष्मामित्यादि॥४८॥खादृषक्षणे॥कृकारइत्॥खादति॥४९॥खदस्तेर्येहिंसा
यांच॥चादृक्षणे॥स्तेर्येःकर्मकः॥खदति॥अतउपधायाः॥उपधायाअतोवृद्धिःस्यात्तुजितिगितिचप्रत्ययेपरे॥चखाद॥ण
तुत्तमोवा॥उत्तमोणत्वाणित्यात्॥चखाद॥चखद॥अतोहलादेर्लघोः॥हलादेर्लघोरकारस्यइडादौपरस्मैपदसिचिच
द्विर्वास्यात्॥अखादीत्॥अखदीत्॥५०॥बदस्तेर्ये॥पवर्गायादिः॥बदति॥बबाद॥बेदतुः॥बेदिथ॥बबाद॥बबद॥अबादीत्॥
अबदीत्॥५१॥गदव्यक्तायांचावि॥नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहंतियातिवातिडातिष्मातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोति
देष्मिषुच॥उपसर्गस्त्रान्निमित्तात्परस्यनेर्गःस्याद्दादिषुपरेषु॥प्रणिगदति॥जगाद॥५२॥रदविलेखने॥विलेखनं॥

१०

र्दआस्वादने॥अयमनुभवेसकर्मकः॥रुचावकर्मकः॥धात्वादेशःसः॥धातोरादेःवस्यसःस्यात्॥सात्पदाद्योरितिषत्वनिषे
धः॥अनुस्वदते॥अनुसस्वदे॥स्वदते॥सस्वदे॥१०॥उर्दमानेकीडायांच॥उपधायांच॥धातोरुपधाभूतयोरैकवकारयोर्द
त्यरयोःपरत॥उकीदीर्घःस्यात्॥उर्दते॥उर्दं चके॥११॥कूर्दखुर्दगुर्दगुदकीडांमेव॥कूर्दते॥चुकूर्दे॥खूर्दते॥गूर्दते॥२३॥
गोदते॥जुगुदे॥२३॥षूदक्षरयो॥सूदते॥सूषूदे॥सेकृसृपृसृस्सृजस्सृस्यान्येदंत्याजंतसादयः॥एकाचःषोपदेशाः
षष्त्विदस्वदस्वदस्वजस्वपःस्मिडः॥दंत्यःकेवलदंत्यः॥नतुदंतोषजोपि॥षष्कादीनांपृथग्रहणात्॥२४॥ह्लादअ
व्यक्तेशब्दे॥ह्लादते॥जह्लादे॥२५॥ल्हादीस्वरवेच॥चादव्यक्तेशब्दे॥ल्हादते॥जल्हादे॥२६॥स्वादआस्वादने॥स्वाद
ते॥२७॥पर्दकुत्सितेशब्दे॥गुदरवेत्यर्थः॥पर्दते॥२८॥यतीप्रयत्ने॥यतते॥येते॥२९॥युत्तुजुत्तुभासने॥योतते॥यु
युते॥जोतते॥जुजुते॥३०॥विष्टुवेष्टुयाचने॥वेथते॥विविथे॥वेथते॥विवेथे॥३३॥अथिप्रैथित्ये॥अंथते॥३४॥
प्रथिकोवित्ये॥अंथते॥३५॥कथश्लाघायां॥कथते॥एधादयोअनुदात्तेतोगताः॥॥अथाष्टत्रिंशन्नवर्गीयांताः॥

चां

सि०को०ति० दयः पंचैतेनतिङ् विषयाः ॥ इति काव्यपः ॥ अन्ये तु तिङ् मपीच्छंति ॥ णिदिक्कुत्सायां ॥ निंदति ॥ प्रणिंदति ॥ ६७ ॥ तुनदिसमृ
द्धौ ॥ आदिर्जिह्ववः ॥ उपदेशो धातोराद्या एते इतस्त्यः ॥ नंदति ॥ इदित्वान्नलोपो न ॥ नंद्यात् ॥ ६८ ॥ चदिआह्लादे ॥ चचंद ॥ ६९
त्रदिचेष्टायां ॥ तचंद ॥ ७० ॥ कदिक्कदिक्कुदिआह्लाते रोदने च ॥ चकंद ॥ चक्रंद ॥ चकुंद ॥ ७१ ॥ क्विदिपरिदेवने ॥ चिक्किंद ॥ ७२
शंधशद्धौ ॥ श्रशंध ॥ नलोपः ॥ श्रध्यात् ॥ ७३ ॥ अथ कवर्गणिंता अनुदाते तो द्विचत्वारिंशत् ॥ ॥ श्रीकृसेचने ॥ ताल
व्यादिः ॥ दंत्यादिरित्येके ॥ श्रीकृते शिरीके ॥ अश्रीकिष्ट ॥ ७४ ॥ लोहदर्शने ॥ लोकते ॥ लुलोके ॥ ७५ ॥ श्लोकसंघाते ॥
संघातो ग्रंथः ॥ सचेह्यग्रंथ्यमानस्य व्यापारो ग्रंथकर्तुर्वा ॥ आद्यैः कर्मको द्वितीये स कर्मकः ॥ इत्येकते ॥ ७६ ॥ इत्ये
कशब्दोत्साहयोः ॥ उत्साहो हृदि रोधत्यं च ॥ दिडुके ॥ ७७ ॥ रेकशंकायां ॥ रेकते ॥ ७८ ॥ सेहस्नेहस्य किं प्रकि ॥ श्लकि
गते ॥ त्रयो दंत्यादयः ॥ द्वौ तालव्यादी ॥ अपोपदेशत्वात् न षः ॥ सिसेके ॥ ७९ ॥ शकिशंकायां ॥ शंकते ॥ शशंके ॥ ८० ॥

अकिलक्षणे। अंकते। आनंके ॥८८॥ वकि कोटित्ये ॥ वंकते ॥ ८९ ॥ सकिमंडने ॥ सकंते ॥ ९० ॥ ककलोल्ये। लोल्यंगवश्चापत्यं
च। ककते। चकके ॥ ९१ ॥ कुकचकआदाने ॥ कोकते। चुकुके। वर्कते। वचके ॥ ९२ ॥ पधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वप्रवित्तिषेधेन ॥
॥ ९३ ॥ चकत्तौ प्रतीयाते च ॥ चकते। चेके ॥ ९४ ॥ ककिचकिश्चकिचकिदौ कत्रौ कश्चकवस्वमस्वविकृटीकृतिकृतीकृदधिलधि
गत्यर्थाः ॥ कंकते। दुदौके। तुत्रौके ॥ सखातुष्टिबुधश्रुतीनां सत्वप्रतिषेधोक्तव्यः ॥ ब्रूते। अत्रतृतीयोदंत्यादिरित्येके ॥ ल
धिर्भोजननिवृत्तावपि ॥ ९०८ ॥ अधिवधिमधिगत्याक्षेपे। आक्षेपो निंदा ॥ गतौ गत्यारंभे चेत्यन्ये। अंधते। आनंघे ॥ वंघा
ते। मंघते। मधिकैतवे च ॥ ९०९९ ॥ राघृलाघृद्राघृसामर्थ्ये ॥ राघते ॥ धाघृइत्यपिकेचित् ॥ द्राघृआयामे च ॥ ९१६ ॥ श्लाघक
त्यने ॥ श्लाघते ॥ ९१७ ॥ अथपरस्मैपदिनपंचाशत् ॥ ॥ फक्कनीचैर्गतौ। नीचैर्गतिर्मदगमनं। असद्व्यहो वरश्च ॥ फक्कति ॥
तकहसने। तकति। तकिक्छजीवने। तंकति। बुक्कभषणे। भषणं श्वरवः। बुक्कति। करवहसने। प्रनिकरवति ॥ ओरव
रारव्लारवृझारवृधारवृशोषणालमर्थयोः ॥ शारवृश्लारवृव्याप्तौ ॥ शारवति ॥ उरवउखिवरववरिवमरवमखिवारव

सि० को० ति

यस्विरस्विरस्विलस्वलस्विड्स्वईस्विर्स्वबल्लारगिलगिअगिवगिमगितगित्वगिश्रगिश्चगिइगिरिगितिगिगत्यर्थः
॥ द्वितीयांताः पञ्चदशा तृतीयांता स्वयोदश । इह रवांतेषु रिस्वरवत्रिस्विशिस्विड्त्वपिचतुरः केचित्पठन्ति ॥ अभ्या
सस्यासवर्णे ॥ अभ्यासस्ये वर्णो वर्णयो रियङ् उवङो स्तोऽसर्वणेऽचि ॥ उवोरव । संनिपातपरिभाषयाऽजादेरित्याम्
न ॥ पुरवतुः ॥ उरवुः ॥ इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासेन ग्रहणात् ह्रस्वः प्राप्नोत सवति सकृत्यवृत्तत्वात् ॥ आंगत्वाद्दिपर्जन्यवल्
क्षणाप्रवृत्त्याद्रूपेकतेतलोदीर्घः ॥ वारणादांगंबलीयइति न्यायान्न । परत्वान्न । उंस्वति । ववरवतुः ॥ वंस्वति । मेस्वतुः ॥ व
गिकंपनेच । युगिजुगिबुगिवर्जने ॥ युंगति ॥ घघह्रसने । घघति । जघाघ ॥ मधिमंडने ॥ मंघति ॥ शिधिआघ्राणे ॥ शिं
घति ॥ अथ चवर्गायां ताः ॥ तत्रानुत्तेत एकविंशतिः ॥ वर्चदाष्टौ ॥ वर्चते । षच सेचने सेवनेच । सचते । सेचे ॥ लोचदृश
ने ॥ लोचते । लुलोचे ॥ शच व्यक्तायां वाचि ॥ शेचे । श्वच श्वविगतौ ॥ श्वचते । श्वंचते ॥ कच बंधने ॥ चकचे । कचिकाचि
दीप्तिबंधनयोः ॥ चकंचे । चकांचे ॥ मच मुचिकल्कने । कल्कनंदंशः ॥ कत्यनमित्यन्ये ॥ मेचे । ममुंचे ॥ मचिधारणोष्ठा

93

मेदनं ॥ रराद ॥ ५३ ॥ गद अव्यक्ते शब्दे ॥ गोनः । आतोरादेर्गस्थनः स्यात् ॥ गोपदेशास्त्वनर्द्राटिनाश्राध्रनक्कृन्तः ॥ नादेर्दीर्घाहं
स्थपर्युदासान्घटादिर्गोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नृनंद्योश्चकेचिगोपदेशतामाहुः । उपसर्गादसमासेऽपि गोप
देशस्य ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य गोपदेशस्य धातोर्नस्थगः स्यात्समासेऽसमासेपि ॥ प्रणदति ॥ प्रणिनदति ॥ ५४ ॥
अर्दगंतौ याचने च ॥ अत आदेः । तस्मानुड्दिहलः । डिहलोधातोर्दीर्घाभूतादकारात्परस्यनुट्स्यात् ॥ आनर्द । आर्दति ॥
नर्दगर्दशब्दे । गोपदेशत्वाभावान्नयः । प्रनर्दति ॥ ५६ ॥ गर्दति । जगर्द । तर्दहिंसायां । तर्दति ॥ ५७ ॥ कर्दकुत्सितेशब्दे । कु
त्सितेकाक्षे । कर्दति ॥ ५९ ॥ रवर्ददं दशूके । दंशहिंसादिरूपायां दं दशूक क्रियायामित्यर्थः ॥ रवर्दति । चरवर्द । ६० ॥ अतिअ
दिबंधने । अंतति । आनंत । ६१ ॥ अंदति । आनंद ॥ ६२ ॥ इदिपरमैश्वर्ये ॥ इंदति । इंदं चकार । ऐंदीत् ॥ ६३ ॥ विदि अवयवे
पचर्गायादिः । बिंदति । अवयवं करोतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ भिदीति पाठांतरं ॥ ६५ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । ६६ ॥ अत्या

य पूजनेषु ॥ म संचे । पवित्र्यतीकरणे । पंचते । धुच प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । ऋज गति स्थानार्जनोपार्जनेषु ॥ अर्जते ॥ तु
डविधौ ऋकारे कदेशोरे फो हत्वेन शृङ्गते ॥ तेन द्विहलत्वात्तुष्टु ॥ आनृजे ॥ ऋजिंश्चर्जने ॥ ऋंजते । उपसर्गादृतीति वृद्धिः ॥ प्रा ॥ प्रा
र्जते । ऋजां चक्रे । आर्जिष्ट । मर्जते । बभ्रजे ॥ अमर्जिष्ट । एजृभो जृदो भो भोजे । एजां चक्रे । ईज गतिकुत्सनयोः । ईजां चक्रे ।
अथ द्विसप्ततिर्ब्रज्यंताः परस्मैपदितः । श्च शोके ॥ शोचति ॥ कुच शब्देतारे ॥ कोचति ॥ कुंचकुंचकोटिल्या ल्याभावयोः ।
तमि अनिर्दिष्टितलोपः । कुच्यात् । कुच्यात् । कुंच अपनयने । कुंचति ॥ अंचु गति पूजनयोः ॥ अंचति । अच्यात् । गतो न लोपः ।
पूजां ॥ आंतु ॥ नांचेः पूजायां ॥ अंच्यात् । वंचु चंचुतंचुतंचुमुंचुमुंचुमुचुस्तुचु गत्यर्थाः ॥ वच्यात् ॥ वच्यात् । तच्यात् ॥ त्वच्या
त् ॥ अमुंचीत् । अम्लुंचीत् । जृस्तं मुचुचुम्लुचुमुचुगुचुमुंचु श्विष्यश्च ॥ एभ्यश्चोरुवास्यात् । अमुचत् । अमोचीत् ॥ अ
मुचत् ॥ अम्लोचीत् ॥ मुचुगुचुकुचुरुचु स्तेयकरणे ॥ जुग्रोच । अमुचत् ॥ अग्रोचीत् ॥ अमोचीत् । अमुचत् ॥ अम्लो

सि०को०ति

त्वं

चीत्। अकोजीत्। अखोजीत्। ग्लुं चुषस्त्रगतौ। अङ्। अग्लुचत्। अग्लुंचीत्॥ सस्यश्रुतेनशः। जस्तेनजः। सज्जति। ससज्ज
अयमात्मानेपद्यपि। सज्जते। गुजिअव्यक्तेराद्दे। गुंजति। गुंज्यात्॥ अर्चपूजायां। आनर्च॥ म्लेछअव्यक्तेराद्दे। अस्युदेअप
शब्देनेत्यर्थः॥ म्लेछति॥ मिस्लेछ। लच्छलाच्छिलक्षणे॥ ललच्छ। ललंछे। वाछिउछायां। वाछति। आछिआयामे॥ आ
छति। अतआदे। रिचनपरकरणंस्वाभाविकद्रूपपरिग्रहार्थं॥ तेनदीर्घाभावान्ननुट्॥ आज्छ। तपरकरणंस्वरवमुखा
र्थमितिमतेतुपक्षेनुट्। आनाज्छ॥ द्वाछलज्जायाम्॥ जिद्वाछ। दुर्छकोटिल्ये॥ कोटिल्यमपसरयामितिमेवेयः॥ उप
धायांचेतिदीर्घः॥ दूर्छति। मुर्छामोहसमुद्भाययोः॥ स्फूर्छविस्तृतौ॥ स्फूर्छति॥ युछतिप्रमादे॥ युछति॥ उछिउंछे
उंछः कणशआदानं कणिशधर्जनंशिलमितिआदवः॥ उंछति। उंछांचकार। उछीविवासे॥ विवासः समाप्तिः।
प्रायेणायंविपूर्वः॥ व्युछति। धजधजिधृजधृजिधजध्वजिगतौ। धजति। धंजति। धर्जति। धृजति। ध्वजति। ध्वंज
ति। कूजअव्यक्तेराद्दे। चुकूज। अर्जषर्ज अर्जने॥ अर्जति। आनर्ज॥ सर्जति। ससर्ज। गर्जराद्दे। गर्जति। तर्जसर्जने

तर्जति॥ कर्जव्यथने॥ रवर्जपूजने॥ चरवर्ज॥ चकर्ज॥ अजगतिक्षेपणयोः॥ अजति॥ अजेर्व्यधजपोः॥ अजेर्वीडित्ययमादेशः स्यात्
 धधातुकविषये॥ घञमपं वर्जयित्वा॥ वलादावार्धधातुके वेप्यते॥ विचाय॥ विव्यतुः॥ अत्रवकारस्य हल्परत्वादुपधायां चेति दीर्घे
 प्राप्ते॥ अन्वः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वं॥ नचनपदांतेति निषेधः॥ स्वरदीर्घयलोपेषु लोपादेश एव न स्थानिवदि
 त्युक्तेः॥ थलि एकान्तं निषेधे प्राप्ते॥ कृस्त्स्वस्तु दुश्चुवोलिति॥ एभ्यो लिट् इण् न स्यात्॥ कादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमा
 र्थं॥ प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो यावन्निष्पन्नः स लिटि चेन्नर्हिक्रादिस्य एव नान्येभ्य इति॥ नतश्चतुर्णां थलिभारद्वा
 जनियमप्रापितस्य च मादिषु क्रादि नियमप्रापितस्य चेतो निषेधार्थं॥ अन्वस्तास्वथल्यनिवोनित्यं॥ उपदेशो जंतो धातु
 स्तासौ नित्यानिट् नतः परस्य लेथे इण् न स्यात्॥ उपदेशोत्वतः॥ उपदेशो अकारवतस्तासौ नित्यानिट् स्तनः परस्य थल
 इण् न स्यात्॥ क्तोभारद्वाजस्य॥ तासौ नित्यानिट् कृदंतादेव थलोनेट् भारद्वाजस्य मतेन॥ तेनान्यस्य स्यादेव॥ अ
 यमत्र संग्रहः॥ अजंतोकारवायस्तास्य निट् थलिचेड्यं॥ कृदंतर्हृद्वित्यानिट् क्राद्यन्योलिटि सेट् सवेत्॥ १॥ नचस्त

सु

सि० कौ० ति० द्वादीनामपिथलि विकल्पः शंक्यः । अस्तस्वदिति उपदेशोत्तरत इति चमोगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो
निवर्तकः ॥ अनंतरस्येति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिवा । विव्यिम ॥ आजि
व । आजिम ॥ वेत्ता । अजिता । वेप्यति । अजिष्यति । अजतु । अजत् ॥ अजेत् । वीयात् । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । उगंतांगस्य
वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे सिचि । अवेषीत् । अजीत् ॥ अवेष्यत् । आजिष्यत् ॥ तेजपालने ॥ तेजति ॥ रक्जमंथे रक्जति ॥ रक्
जिगतिवैकल्ये ॥ रक्जति । एजृकंपने । एजांचकार ॥ हुओस्पूर्जावज्जनिर्घोर्ये । स्पूर्जति । पुस्पुर्ज । क्षि क्षये । अकर्मकः ॥ अं
तर्भावितव्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । विक्षाय । विक्षियतुः । विक्षियुः । विक्षियिथ । विक्षेथ ॥ विक्षियिम ॥ क्षेता । अ
वृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ अजंतांगस्य दीर्घस्याद्यादौ प्रत्यये परेन तु वृत्सार्वधातुकयोः ॥ क्षीयात् ॥ अक्षेपीत् ॥ क्षीज
यत्तेराद्धे ॥ कूजिना सहायं पठितुं युक्तः ॥ चि क्षीज ॥ लजेलजि सजने । लाजलाजि सत्सने । जजजजि युद्धे ॥ तुजहिंसा
याम् ॥ तोजति । तुतोज । तुजिपालने । गजगजिष्टजगजिमुजमुजिशार्थाः । गजमदने च । वजव्रजगतौ ॥ वदव्रजेति

दृष्टिः॥ अत्राजीत॥ ॥ अथ वरगीयांताः शाख्यंता अनुदात्तेतः पञ्चिंशत् ॥ ॥ अत्र अतिक्रमहिंसनयोः दोषधोषयं॥ तोपधुत्ये
के॥ अइते॥ आनडे॥ वेष्टवेष्टने॥ विवेष्टे॥ चेष्टचेष्टायाम्॥ अचेष्टिष्ट॥ गोष्टलोष्टसंघाते॥ जुगोष्टे॥ लुलोष्टे॥ अइचलने॥ जघडे॥ स्फुर
विकसने॥ स्फोटते॥ पुस्फुटे॥ अठिगतौ॥ अंठते॥ आनये॥ वठि एकचर्चायां॥ ववये॥ मठिकठिगोके॥ शोकइहाध्यानं॥ मंठते
कंठते॥ मुठिपालने॥ मुण्ठते॥ हेठविबाधायाम्॥ जिहेडे॥ एठच॥ एठांचके॥ द्विडिगत्यनादरयोः॥ हिंडते॥ जिहिंडे॥ कुडि
संघाते॥ जुडुंडे॥ कुडिदाहे॥ चुकुंडे॥ वडिविष्ठाजने॥ गडिच॥ मडिपरिभाषणे॥ परिहासः सनिंदोपालंभश्चपरिभाषणं
पिडिसंघाते॥ मुडिमार्जने॥ मार्जनंशुडिर्न्यग्भावश्च॥ मुंडते॥ तुडितोडने॥ तोडनंदारणं हिंसनंच॥ तुंडते॥ कुडिवरणे॥
वरणंस्वीकारः॥ हरणइत्येके॥ चडिकोपे॥ शडिरुजायाम्॥ तडिताडने॥ पडिगतौ॥ कडिमंदे॥ खडिमंथे॥ देडुहोडुअनाद
रे॥ जिहेडे॥ जुहोडे॥ बाडुआल्लुप्राव्ये॥ वशादिः॥ आप्लाव्यमाप्लवः॥ बाडते॥ डाडुधाडुविशरणे॥ शाडुश्लाघायाम्॥ ॥ अ
थारवर्गीयांतसमाप्तेः परस्मैपदिनः॥ ॥ शोडुगर्वे॥ शूशोर॥ योडुबंधे॥ योडति॥ म्नेडुघेडुउन्मादे॥ द्वितीयोऽंतः॥ टांत

सि० को० ति० न मध्ये पाठस्तु अर्थसाम्यान्नाथ निवत् ॥ म्लेटति ॥ म्लेडति ॥ कटे वर्षा वर्षयोः ॥ चटे इत्येके ॥ चकार ॥ सिचि अतो हलादेरिति च
 हो प्राप्ता मां ॥ ह्यंतक्षयाश्च स जागृयिष्येदितो ॥ ह्रमयांतस्य क्षयादेर्येन स्यश्च यतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादितो हो सिचि ॥ अ
 कटीत् ॥ अटपटगतौ ॥ आट ॥ आटतुः ॥ आटुः ॥ पपाट ॥ पेटतुः ॥ पेटुः ॥ रटपरिभाषयो ॥ लटवात्ये ॥ शटरुजाविशरयाग
 त्यवसादनेषु ॥ वटवेष्टने ॥ ववाट ॥ ववटतुः ॥ ववटिथा ॥ किरिखित्वासे ॥ शिरषिटअनादरे ॥ शेवति ॥ शिशेट ॥ सेटति ॥ सि
 षेट ॥ जरझरसंघाते ॥ सरश्चतौ ॥ तटउष्णये ॥ खटकांक्षायाम् ॥ गटनृतौ ॥ पिटशङ्खसंघातयोः ॥ हटदीप्तौ ॥ पटअवय
 वे ॥ लुटविलोडने ॥ रांतोयमित्येके ॥ चिटपरप्रेष्ये ॥ विटशङ्खे ॥ विटआक्रोशे ॥ वशादिः ॥ हटे इत्येके ॥ इटकिटकरीगतौ ॥
 एरति ॥ केरति ॥ करति ॥ ईकारः श्रीदितो निष्ठाया मिति उणनिषेधार्थः ॥ केचित्तु इदितं मत्वानुमिहते इति कंरतीत्यादि
 वदंति ॥ अंते च उईदिति प्रशिष्य ॥ अयति ॥ इयाय ॥ इयतुः ॥ इयुः ॥ इययिथ ॥ इयेथ ॥ इयाय ॥ इयाय ॥ दीर्घस्य तु अमिहते
 अयांचकारेत्याद्युदाहरंति ॥ मडिष्पयायां ॥ कुडिचैकल्ये ॥ कुयडति ॥ कुंडतडतितुदाहेगतं ॥ मुटमर्दने ॥ बुडिअल्पीभावे

22

हवनं

22

स्मृते ॥ रंभते । छभिस्सुभीप्रतिबंधे ॥ स्तम्भते । उन्नम्भते ॥ उद्ग्रास्तंभोरिति पूर्वसवर्णः । विस्तंभते ॥ स्तम्भेरिति पठनं । शुविधोनि
र्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ तद्भोजंतुस्तंभोरिति पवर्गयोपधपाठः स्तम्भेरिति पवर्गयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य
टकारोपदेशिक इत्याहुः स्तम्भते । छंभते । छष्टम्भते ॥ जप्तीजृप्तिगात्रविनामे ॥ रधिजप्तोरधि । एतयोर्नुमागमः स्याद्वि ॥
जंभते । जजंभे ॥ जंभिता । अजंभिष्ट ॥ जंभते । जजंभे । शल्भकथने ॥ शशल्भे । बल्भभोजने । दंतौषादिः । ववल्भे ॥ गल्भधाष्ट्ये
गल्भते । शंसुप्रमादे । तालव्यादिर्देत्यादिष्व । शम्भते । संभते । छुप्सुस्तंभे ॥ स्तोभते । विष्टोभते । लुष्टुप्ते । व्यष्टोभिष्ट ॥ ॥ अथप
रस्मैपदिनः ॥ गुप्तरक्षणे । गुप्धूपविधिपणिपनिष्य आयः । रष्य आयः प्रत्ययः स्यात्त्वार्थे ॥ पुगंतेति गुणः । सनाद्यन्ताधातवः
सनादयः कमेर्णिउंताः प्रत्यया अंते ये पांते धातुसंज्ञाः स्युः ॥ धातुत्वाह उादयः । गोपायति । आयादय आर्धधातुके वा । आर्ध
धातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥ कास्प्रत्यया दाममंत्रे लिटि । कास्प्रधातोः प्रत्ययांते स्यश्चाम् स्यात् छिदिमत्तुमंत्रे ॥ का
स्यनेकाच्ग्रहणं कर्तव्यं । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने अनेकाच् इति वाच्यमित्यर्थः । अतो षोपः । आर्धधातुकोपदे

सि० को० ति०

शकालेयदकोरांतंतस्याकारस्यलोपः स्यादार्धधातुकेपरे॥ गोपायांचकार। गोपायांबसूव। गोपायामास। जुगोप। जुगुपतुः। उदित्वा
इह। जुगोपथ। जुगोपिथ। गोपायिता। गोपिता। गोप्ता॥ गोपाय्यात्। गुप्यात्। अगोपायीत्। अगोपीत्। अगोप्सीत्। धूपसंतापे।
धूपायति। धूपायांचकार। उधूप। धूपायितासि। धूपितासि। जपजल्पव्यक्तायांचाचि। जपमानसेच। चपसांतने। पपसमवाये॥
धो समवायः संमधः सम्यगवबोवा॥ सपति। रपलपव्यक्तायांचाचि। चुपमंदायांगतौ॥ चोपति। चुचोप। चोपिता। चुपतुम्पुपतु
म्पतुफतुम्फतुफुम्फहिंसार्थाः। तोपति। तुतोप। तुंपति। तुम्पेतु। तुतुम्पतुः। संबोगात्परस्यलिटः कित्वाभावान्नलोपः॥
किदाशिपीतिकित्वान्नलोपः। तुप्यात्। प्रतुम्पतौगविकर्तरीतिपारस्करादिगणेषाठात्सह॥ प्रस्तुम्पतिगोः। शिपानि
देशात्तयडुलुकिन। प्रतोतुंपाति॥ चोपति॥ चुम्पति। तोफति। तुम्फति। चोफति। चुम्फति॥ उहाद्यौद्वौपंचमषष्ठौनीरेफाः।
अन्येसरेफाः॥ आद्याश्चत्वारः प्रथमांताः। ततोद्वितीयांताः। अष्टावधुकारवंतः। पर्वरफ। रफि। अर्बपर्वलर्ववर्बमर्वकर्व
स्वर्बगर्वशर्वषर्वचर्वगतौ॥ आद्यः प्रथमांतः। ततोद्वौद्वितीयांतौ। ततएकादशात्तृतीयांताः। द्वितीयतृतीयोमुक्तासर्व

१७

मुडिखंडने। मुंडति। पुडिचेत्येके॥ पुंडति॥ रुडिलुडिस्तेये। रुंडति। लुंडति॥ रुडिलुडित्येके॥ रुडिलुडित्यपरे॥ स्फटिर्विशर
यो। इरित्वादडुवा। अस्फुटत्॥ अस्फोटीत्। स्फुटीत्येके॥ उदित्वात्तुमू॥ स्फुण्टति॥ पठव्यक्तायांचाचि। पेठथुः। पेठिथ॥ अपा
रीत्॥ अपरीत्॥ वठस्तेत्येके॥ ववठथुः। ववठिथ॥ मठमदनिवासयोः॥ कठकृष्टजीवने॥ रठपरिभाषणे। द्रुठलुतिशठत्वयोः
वलात्कारे इत्येके॥ द्रुठति। जह्वाठ॥ रुठलुठउपधाते॥ ओठति॥ उठेत्येके॥ उठति। उठांचकार॥ पिठहिंसासंकेतनयोः॥ शठके
तवेच॥ शुठप्रतीघाते॥ शोठति॥ शठीतिस्वामी॥ शंठति॥ कुठिच। कुण्वति॥ लुठिआलस्यप्रतीघातेच॥ शठिशोषणे। रुठिलु
ठिगंतौ। चुडुभावकरणे॥ भावकरणमपि प्रायसूचनं॥ चुडुति॥ चुचुडु॥ अडुअभियोगे॥ अडुति। आनडु। कडुकाशये॥ कडुति
चुडादयः स्वयोदोपधाः। तेनकिपिचुत्। अत्। कत्॥ इत्यादि। क्रीडविहारे॥ चिकीड। लुडुतोडने॥ तोडति। तुतोड। तूडुइत्येके। हूडु
डुडुहोडुगतौ। हूडयायात्॥ हूड्यात्॥ होड्यात्। रोडुअनादरे॥ रोडुलोडुउन्मादे॥ अडउद्यमने॥ अडति। आड। आडतुः॥ आडुः॥ ल
डविलासे। लडति। लडयोः॥ लडयोश्चैकत्वस्मरणात्तलतीतिस्वाम्यादयः॥ कडमदे। कडति। कडिइत्येके। कण्डति॥ ग

रोपथाः॥ पर्वति। पर्व। रफति। रम्फति॥ अर्बति। आनर्ब। पर्वति। लर्बति। वर्ब। पवर्गीयादिरयं॥ मर्बति। कर्बति। खर्बति। गर्बति॥
शर्बति॥ सर्बति। चर्बति। कुविआष्ठादने॥ कुम्बति। लुबितुविअर्दने। लुंबति। लुंबति। लुबिवल्कसंयोगे। लुम्बति॥ द्रुमुष्टुमुष्टि
साथी॥ सभति। ससर्भ॥ सभिंता। स्मभति। ससंभ। स्मभ्यात्॥ पिसुपिंसुइत्येके॥ सेसति। सिंसति। शससुंभसाषणे॥
भासनइत्येके॥ हिंसायामित्यन्ये॥ ॥ अथानुनासिकांताः॥ तत्रकस्येता अनुदात्तेतौदश॥ ॥ धिणिघुणिघृणिग्रहणे॥ नु
म॥ छुत्वे। धिणते। जिधिणे। घुणते। जुघुणे॥ घुणघूर्णभ्रमणे॥ घोणते। घूर्णते। इमौतुदादौपरस्मैपदिनौ। पणव्यवहारेस्त
तौच। पनच। स्तुतावित्येवसंबध्यते॥ पृथङ्निर्देशात्॥ पनिसाहचर्यात्पणेरपिस्ततावेवआयप्रत्ययः॥ व्यवहारेतु। पणते।
पेणे। पणिता॥ इत्यादि॥ स्तुतावनुबन्धस्येकेवलंचरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्मात्रेणपदं॥ पणायति। पणायान्चकार॥
पेने॥ भामक्रोधे॥ भामते। बभामे॥ क्षमूषसहने॥ क्षमते। चक्षमे। चक्षमिषे॥ चक्षंसे। चक्षमिध्वे। चक्षन्ध्वे। चक्षमिवहे। च
चक्षयवहे॥ म्वाश्च॥ मात्रस्यधातोर्नकारादेशः॥ स्यान्मकारेचकारेचपरे॥ यत्वं। चक्षयवहे। चक्षमिमहे। चक्षयमहे। क्षमिष्य

सि. कौ. नि.

ते। संस्पते। क्षमेत। आशिषि। क्षमिषीष्ट। क्षंसीष्ट। अक्षमिष्ट॥ अक्षंस्त॥ कसुकान्तो। कान्तिरिच्छा। कर्मणिङ्। स्वार्थे। ङित्वा नङ्।
कामयते। कायामन्त। स्त्वाय्येत्विष्णिषु॥ आम् अन्त आलु आय्यङ् त्वुङ् णु एषु णेरयादेशः स्याद्दृश्यमाणलोपापवादः॥ का
मयांचके। आयाद० वा। चकमे। कामयिता। कमिता॥ कामयिष्यते। कमिष्यते॥ णिश्चिदुस्त्रस्यः कर्तरि चङ्॥ ग्यंज्ञान्
श्यादिभ्यश्चक्षुश्चङ्। स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे॥ कामुङ् अतङ्ति स्थिते। णेरनिटि। अनिडादावार्धधातुके परेणोर्लोपः स्या
त्॥ परत्वादेरनेकाचङ्ति यणि प्राप्ते। ग्यल्लोपावियङ्। यण् गुणवृद्धिर्दोर्धस्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्तिकं। णिलोपस्य
तुपाचयतेः पाक्तिरित्यादिक्तिन्नतमवकाश इतिभावः। चस्ततस्त्वनिटीतिवचने सामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्यविययः
तथान्वेयङ्गादेरपवाद एवायम्। उयङ्। अततक्षत्। यण्। आटिष्टत्। गुणः। कारणा। वृद्धिः। कारकः। दीर्घः। कार्यते। णोचञ्
पधायाद्दस्वः। चङ् परेणोयदंगंतस्योपधायाद्दस्वः स्यात्॥ चङि। चङि परेनप्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथम
स्यदेस्तेजादेस्त्वितीयस्य॥ सन्वल्छुनिचङ् परेनग्लोपे। चङ् परे इतिबहुबीहिः। सचांगस्येतिचद्वयमप्यावर्तते॥

सि० को० ति०

१९

संघाते। श्रोणति॥ श्लेष्ण॥ शोणादयस्त्रयोमीतालव्योष्मादयः। पैणगतिप्रेरणश्लेषणे। पैणति। पिपेण। अणशब्दे॥ उप
देशेनांतोयं। रषाम्यामितिगत्वं॥ धणति। नोपदेशेफलंतुयडु। लुकि। दन्त्रान्ति। वणेत्यपिकेचित्॥ वेणेतुः। वेणित्॥ कनीदीप्तिकं
तिगतिषु॥ चकान। छनवनशब्दे॥ स्तनति। वनति। वनषण। संसक्तौ॥ वनेरर्थभेदात्पुनःपाठः। सनति। ससान॥ सेनतुः॥ येविभा
षा॥ जनसनरवनामातंस्याद्यादौकि॥ सायात्। सन्यात्॥ अमगत्यादिषु॥ कनीदीप्तिकांतिगतीत्यवगतेःपरयोःशब्दसंभ
त्तयोरादिशब्देनसंग्रहः॥ अमति॥ आम। इमहम्ममीमृगतौ। इमति। इमाम॥ ह्यंतंतिनवृद्धिः। अइमीत्। हम्मति। जहम्म॥ मीम
ति। मिमीम। अयंशब्देच। चमुछमुजमुझमुअदने। छिबुक्कुमुचमांशिति॥ एषामचोदीर्घःस्यात्छिति। आडिचमइतिवक्तव्यं
आचामति। आडिकि। चमति। विचमति। अचमीत्। जिमिकेचित्पठंति॥ जेमति। क्रमुपाद्विक्षेपे॥ बाष्पाशब्दाश्वमुक्कुमु
क्कुमुचसिबुटिलषः। एष्यः। इयन्वास्यात्कर्त्तृसार्वधातुकेपरे॥ क्रमःपरस्मैपदेषु॥ क्रमेदीर्घःस्यात्परस्मैपदेषुपरेति॥ क्राम्य
ति। क्रामति॥ चक्राम॥ क्राम्यत्॥ कृकमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ अवैवेत्॥ अकमीत्॥ अथरेवंत्यंताअनुदात्तेतः॥ ॥

नियमार्थइदं तथोरुदात्तत्वात्तिष्ठेः

१९

अयवयपयमयचयतयणयगतौ। अयते। दयायासश्च। दयूअयूआसूएयआमूस्याल्लिटि। अयांचके। अयेत्। अयिषीष्ट॥ विषा
षेत्॥ इयःपरोयइत्ततःपरेपांषीध्वंलुङ्। लिट्। अयिषीष्ट॥ अयिषीध्वम्। आयिष्ट। आयिध्वम्। उ
पसर्गस्यायतौ॥ अयतिपरस्योपसर्गस्ययोरेफस्तस्यलत्वंस्यात्॥ प्लायते। पलायते। निसृदुसोरुत्वस्यासिद्धत्वात्तत्त्वम्॥
निरयते। दुरयते। निरुदुरोस्तनिलयते॥ डलयते॥ प्रत्ययइत्विगोरूपम्॥ अथकश्चमुदयतिविततोर्ध्वरश्मिरज्जावितिमा
घः॥ इट्किट्कटीत्यत्रप्रश्लिष्टस्यभविष्यति। यद्वाअनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्। चक्षिडोडित्करणान्ज्ञापका
त्॥ नादित्वात्॥ बबये। पेये। मेये। चेये। तेये। प्रणयते। नेये। दयदानगतिरक्षणहिंसादानेषु। आदानंग्रहणम्। दयाञ्चके॥
रयगतौ॥ ऊयीतंतुसंताने॥ ऊयाञ्चके॥ पूयीविशरणेदुर्गंधेच। पूयते। पुपूये। कूयीशब्देउन्नेच। चुकूये। क्ष्मायाविधूनने। चक्ष्माये।
स्फायाओप्यायीवृद्धौ॥ स्फायते। पस्फाये। प्यायते। लिट्यडोश्च। लिट्यडिचप्यायःपीप्सावःस्यात्॥ पुनःप्रसंगविज्ञानात्पीप्सावस्य
डित्वम्॥ एरनेकाचइतिग्रन्थः। पिप्ये। पिप्याते। पिप्यिरे। दीपजनबुधपूरितायिप्यायिप्योन्यनरस्यां॥ एष्य॥ श्लेष्णस्वावादेकव

सि०को०ति०

चनेतशरेपरे। विणोलुक्। विणः परस्य लुक् स्यात्। अप्यायि। अप्यायिष्ठ। तायुसंतानपालनयोः। सन्तानः प्रबंधः। तायते। तताये॥
अतायि। अतायिष्ठ। शलचनसंवरणयोः। शोले। वलवलसंवरणे संचरणे च॥ ववले। ववले। मलमलधारणे। मेले। मलले। मलम
लपरिभाषणद्विसादानेषु। वभले। वभले। कलशश्च संवरणयोः। कलले। चकले। कलुअन्यत्ते शब्दे। कलुले। चकले॥ अशश्च इति
स्वामी। अशश्च स्त्रीणां भाव इति च। तेवृदेवृदेवने। तितेवे। दिदेवे॥ वेवृगेवृग्लेवृपेवृमेवृम्लेवृसेवने। परिनिविध्य इति पत्व॥ परि
षेवते। सिषेवे। अयं सोपदेशो पीतित्यासकारादयः। तद्वाच्यविरुद्धं। जेवते। जिगेवे। जिग्लेवे। पिपेवे। मेवते। मिमेवे। म्लेवते॥
शेवृरेवृकेवृइत्यप्येके। रेवृहवगतौ। हवगतिः। पुतगतिः। रेवते॥ ॥ अथावत्यंताः परस्मैपदिनः॥ ॥ मव्यबंधने। ममव्य। सूह्व
ईह्वईह्वईह्वार्थाः। ह्वगतौ। अह्वीत्॥ यान्तत्वान्नृदिः। शुच्यअभिषवे। अवयवानां शिथिलीकरणं सूरयाः संधानं वा अ
भिषवः। स्नानञ्च। शश्च॥ चुच्यइत्येके॥ ह्वगतिकान्त्योः॥ जह्व्य। अलपूषणपर्याप्तिवारणेषु॥ अलति। आल॥ अतोला
तस्य॥ लेतिलुप्तलुपष्ठाकं॥ अतः समीपो यौत्वो तदंतस्यांगस्यातो ह्रदिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि। नेवीति निषेधस्यातो ह्रत्वा २०

यो

अंगतिमित्तं यच्च परं गिरितियावत्। तत्परं यल्लघुतत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीवकार्यं स्यात्तावलोपे सति॥ अंगस्येति ना
वर्तते॥ चङ्। परेणोयदंगं तस्य योभ्यासो लघुपरस्तस्येति प्राग्वत्॥ सन्वतः। अभ्यासस्यालङ्कारः त्सति॥ दीर्घो लघोः। लघोरभ्यासा
सस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये॥ अकीकमतं। गिङ्। भावपक्षे। कमेम्ले श्रुवक्तव्यः। गेरभावात् दीर्घसद्भावो। अचकमतं॥ ज्ञा
याः कार्यकालत्वादंगं यत्रादिरुच्यते॥ तत्रैव दीर्घः सन्वच्चनानेकास्त्विति माधवः॥ १॥ चकास्त्यर्थी पयस्योर्गोत्यादौ नागं द्वािरुच्य
ते॥ किं तस्यावयवः किंचित्तस्मादेकांक्षिदं द्रव्यं॥ वस्तुतोगस्यावयवोभ्यास इति वर्णनात्॥ उणोर्दीर्घोर्थापयतो द्रव्यं स्यादिति म
मदे॥ ३॥ चकास्तोत्तमयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया॥ गेर्विशिष्यं सन्निहितं लघुनीत्यंगमेव वा॥ इति व्याख्या विकल्पस्य
कस्यदेनैव वर्णनात्। गेरङ्। लोपेपिसंबंधस्त्वगितामपि सिद्धये॥ ॥ अथ कस्यंतास्त्रयस्त्रिंशत्परस्मैपदिनः॥ ॥ अण
रणमणमणमणकणकणवणवणध्वणशार्थाः॥ अणति। वणति। वादित्वादेवाभ्यासलोपोन। ववणतुः। ववणिथ॥ धा
णिरपिकैश्चित्पठ्यते। धणति। ओण्। अपनयने। ओणति। ओणांचकार॥ शोण्टवर्णगत्योः। शोणति॥ शोशुण॥ शोष

समीपत्वाभावान्नृदिः। धिबुनिरसने। धिबुकुम्भितिदीर्घः। धीवति। अस्य द्वितीयरूपाकारः षकारो वेतिवृत्तिः। तिष्ठेव। तिष्ठिव
 तुः। तिष्ठिवुः। तिष्ठेव। तिष्ठिवतुः। तिष्ठिवुः। हलिचेतिदीर्घः। धीव्यात्। जिजये। अयमजंतेषु पठितुं युक्तः। जयउत्कर्षप्राप्तिः।
 अकर्मकोयं। जयति। सन्निहोर्जेः। जयते। सन्निहिति निमित्तो योभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात्॥ जिगाय। जिग्यतुः। जिग्युः।
 जिगयिथ। जिगेथ। जिगाय। जिगय। जिग्यिव। जिग्यिम॥ जेता। जीयात्। अजेयीत्। जीव प्राणधारणे। जिजीव। जीवमीव
 जीवतीवस्थोल्ये॥ पिपाव। मिमीव। तितीव। नितीव॥ क्षीबुक्षेबुनिरसने। उर्वीतुर्वीथुर्वीधुर्वीहिंसार्थाः। ऊर्वाञ्चकार॥ उप
 धायांचेतिदीर्घः। तूर्वति। तुतूर्व। गुर्वीद्यमने॥ गुर्वति। मुर्वीबन्धने॥ पुर्वपर्वमर्वपूरणे। चर्वअदने। भर्वहिंसायाम्॥ कर्व
 खर्वगर्वदर्पे। अर्वशर्वषर्वहिंसायां। आनर्व। शर्वति॥ सर्वति॥ उर्वीव्याप्तौ। उन्वति। उन्वाञ्चकार॥ पिविभिविणिविसेचने॥
 तृतीयोमूर्धन्योभादिरिके। सेवनइतितरंगिण्यां। पिन्वति। पिपिन्व। हि विदिविधिविजिविप्रीयनार्थाः। हिन्वति। हिन्व
 ति। धिन्विहृण्वोरन्व। अनयोरकारोत्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्धिषये। अतो लोपः। तस्य रूपा निवडावाहधूपधगु

णोत्। उप्रत्ययस्य पितृगुणः। धिनोति। धिनुतः। धिन्वति। लोपश्चास्यान्यतरस्यां न्वोः॥ असंयोगपूर्वोयः प्रत्ययउकारस्तदंतस्यां
 गस्यलोपोवास्यान्वोः परयोः। धिन्वः। धिनुवः। धिन्मः। धिनुमः॥ मिपितुपरत्वाद्गुणः। धिनोमि। उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्। असं ग
 योगपूर्वोयः प्रत्ययोकारस्तदंतंगात्परस्य हेतुं कस्यात्॥ धिनु। नित्यत्वाद्गुणलोपात्पूर्वमाह। धिनवानि। धिनवाव। धिनवाम॥ जिन्व
 तीत्यादि। रि विरविधविगत्यर्थाः। रिण्वति। रिण्वति। धन्वति। क्व विहिंसाकरणयोश्च। चकारादौ॥ कृ णोतीत्यादि धिनोवत्॥
 अयं स्वादौ च॥ मवबंधने। मेवतुः। मेवुः। अमवीत्। अमावीत्। अवरक्षणगतिकांस्तेति प्रीतिनृत्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाच
 नक्रियेष्वादीभ्यवाप्त्यालिंगनहिंसादानभागवृदिषु॥ अवति। आव॥ माभवानवीत्। धावुगतिशब्धयोः। स्वरितेत्। धावति। धावते
 दधाव। दधावे॥ ॥ अथोभाता आत्मनेपदिनः॥ ॥ धुक्षधिक्षसंदीपनक्लेशनजीवनेषु। धुक्षते॥ धुक्षे। धिक्षते। दिक्षिसे॥ वृक्ष
 वरणे। वृक्षते। वृक्षे। शिषविद्योपादाने। शिषते। भिक्षभिक्षायां लाभेत्तामेव। भिक्षते। क्लेशअव्यक्तायां वाचि। क्लेशो नृपलोको
 बाधनइति दुर्गः। क्लेशते। चिक्लेशे। दक्षवृद्धौशीघ्रार्थे च। दक्षते। दक्षे। दीक्षमोऽयेज्योपनयननियमव्रतादेशेषु। दीक्षते। दिदी

सि. को. ति. से. ईक्षदर्शने. ईक्षांचके. ईषगतिहिंसादर्शनेषु. ईषांचके. भाषव्यतायांवाचि. भाषते. वर्षस्नेहने. दंतौष्मादिः. चबर्षे. गेषुअन्वि
छायां. स्लेषुइत्येके. अन्विछाअन्वेषणं. जिगेषे. येषुप्रयत्ने. जेषुयेषुएषुप्रेषुगतौ. जेषते. नेषते. एषांचके. पिप्रेषे. रेपुहेषुहेषु
अच्यतेनाहे. आद्योचकशहे. ततोद्वौअश्वशहे. रेपते. हेपते. हेपते. कासृशहकुत्सायां. कासाञ्चके. भासृदीप्तौ. बभासे. णा
सृरासृगतौ. नासते. प्रणासते. गसकौरित्ये. नसते. भ्यसभये. भ्यसते. बभ्यसे. आडः. शसिउछायां. आशंसते. आशशंसे
प्रसुग्लसुअदने. जग्रसे. जग्लसे. ईहचेष्टायां. ईहांचके. चहिमहिचहौ. वंहते. चवंहे. मंहते. अहिगतौ. अंहते. आनंहे.
गहृगल्हकुत्सायां. जगर्हे. जगल्हे. बह्वल्हप्राधान्ये. ओष्यादी. बह्वल्हपरिभाषणहिंसाछादनेषु. दंतौष्यादी. केत्तितु
पूर्वयोर्दंतौष्यादितामनयोरोष्यादितांचाडुः. लिहगतौ. पिच्छिहे. वेहजेहबाहप्रयत्ने. आद्योदंतौष्यादिः. अंत्यः. केव
लौष्यादिः. उभावप्योष्यादीइत्येके. दंत्योष्यादीत्यपरे. जेहतिर्गत्यर्थोपि. बबाहे. डाहनिद्राक्षये. निक्षेपेत्यपरे. का
शृदीप्तौ. चकाशे. ईहवितर्के. ईहांचके. गाहूविलोडने. गाहते. जगहे. जगाहिपे. जघाक्षे. जगाहिदे. जगाहिध्वे. जघा

२२

वेह

देरिति विकल्पस्यचापवादः. माभवानालीत्. अयंस्वरितेदित्येके. तन्मतेअलतेइत्याद्यपि. जिफलाविशरणे. तृफलेत्येवं. फेलतुः. फे
लुः. अफालीत्. मीलरमीलस्मीलक्ष्मीलनिमेषणे. निमेषणसंकोचः. द्वितीयस्तालव्यादिः. तृतीयोदंत्यादिः. पीलप्रतिष्ठंभे. प्रति
ष्ठम्भोरोधनं. नीलवर्णे. निनील. शीलसमाधौ. शीलति. कीलबन्धने. कूलआवरणे. शूलरुजायां. संघोषेच. तूलनिष्कर्षे. नि
ष्कर्षेनिष्कोणं. तत्रांतर्गतस्यबहिर्निःसारणं. तुतूल. पूलसंघाते. मूलप्रतिष्ठायाम्. फलनिष्पत्तौ. फेलतुः. फेलुः. चुलुभावकरणे
भावकरणमभिप्रायाविकारः. पुल्लविकसने. विल्लुशैथिल्ये. भावकरणेच. तिलगतौ. तेलति. तिल्लेत्येके. तिल्लति. वेल्लचेल्हके
खेल्हक्षेल्हचलने. पञ्चकुरितः. षष्ठोलोपधः. पेल्हफेल्हशेल्हगतौ. पेल्हइत्येके. खलसञ्चलने. चखवाल्ह. अखवालीत्. ख
लसंचये. गलअदने. गलति. अगालीत्. षलगतौ. सलति. दलविशरणे. श्वलश्वलआशगमने. शश्वल. अश्वालीत्. शश
ल. अश्वलीत्. खोल्लरवोर्कगतिप्रतीक्षाते. खोलति. खोरति. धोर्कगतिचानुर्ये. धोरति. त्सरछद्मगतौ. तत्सार. अत्सारी
त्. क्मरदूर्छने. चक्मार. अभ्रवभ्रमभ्रचरगत्यर्थाः. चरतिर्भक्षणेपि. अन्नति. आनन्न. माभवानभीत्. अंगांतरेकस्यातः

क्षीत्। आष्टां। आक्षः। तक्षत्क्षत्तक्षत्करणे। तक्षत्करणे तक्षः। श्रुः स्यादाश्रविषये। तक्ष्णोति। तक्षतिक्राष्टं। ततक्षिथ। ततष्ट। अतक्षीत्।
अतक्षिष्टां। अतक्षिष्टुः। अतक्षीत्। आष्टोतो। अतक्षः। तक्षत्करणे किं। वाग्भिः संतक्षति॥ मत्सर्वयतीत्यर्थः। उक्षसेचने। उक्षांचकार।
रक्षपाठने। णि क्षत्तुंचने। प्रणिक्षति। तक्षद्दक्षगक्षगतो। तक्षति। स्तक्षति। नक्षति। वक्षरोषे। संघाते इत्येके। मृक्षसंघाते। मक्षइ
त्येके। तक्षत्तचने॥ त्वचनंसंवरणत्वचोग्रहणंच। पक्षपरिग्रहे इत्येके। सूक्ष्मादरे। ससूक्ष्म। अनादरइति तु क्वचित्को अपपाठः॥
अवज्ञावहेकनमसूक्ष्णमित्यमरः। काक्षिवाक्षिमाक्षिकांक्षायां। शक्षिधाक्षिधाक्षिघोरवासितेच। चूषपाने। तूषतुष्टौ। पूषद्वौ
सूषस्तेये। लूषरूषपूषायां। शूषप्रसवे। प्रसवोअप्यनुज्ञानं॥ तालव्योष्मादिः। यूषद्विसायां। जूषच। भूषअलंकारे। भूषति॥
ऊषरुजायां। ऊषांचकार। ईषउंछे। कषखषशिषजषझषशषवषमषरुषरिषहिंसार्थाः। तृतीयपष्ठे। ताव्योष्मादी। सप्तमो-
दंतोष्ठ्यादिः। चकाष। चरवाष। शिशेष। शिशेषिथ। शेष। कसः। अक्षिक्षत्। अक्षेक्ष्यत्। जेषतुः। जज्ञेष। शेषतुः। ववषतुः। मेष
तुः। तीपसह। लुभरुषरिषः। इच्छत्यादेः परस्य तादेः राधधातुकस्येड्वास्यात्। रोषिता। रोषा। रोषिष्यति। रोषिता। रोषा॥

रोषिष्यं। मषमत्सने। इहमत्सनेश्वरवः। मषति। चकाष। उषदाहे। ओषति। उषविदजाग्रभ्योन्यतरस्यां। एभ्यो लिट्यामुवास्यात्।
ओषांचकार॥ उवोष। ऊषतुः। उवोषिथ। जिषुविषुमिषुसेचने। जिजेष। क्रादिनियमादिट्। विवेषिथ। विविषिव। वेष्टा। वेष्ट्यति
अविक्षत्॥ पुषपुष्टौ। पोषति। पोषिता। पोषिष्यति। अपोषीत्। अनिष्टकेषु पुष्येति श्यना निदेशादयं सेट्। अतो न कसः। अउ-वि
धौ देवादिकस्य ग्रहणान्नाइ। श्रिषुश्लिषुपुषुलुषुदाहे। श्रेषति। शिश्रेष। श्रेषिता। श्रेषति। शिश्लेष। श्लेषिता। अयमपि सेट्।
अनिष्टसं देवादिकस्य ग्रहणमिति कैयदादयः। यत्तत्त्वनिट्कारिकान्यासेद्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं। तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रंथां च
रविरोधाच्चोपेक्ष्यं। पुषोष। पुष्लोष। पृषुवृषुमृषुसेचने। मृषुसहनेच। उत्तरोहिंसासंज्ञे शनयोः। पर्षति। पपर्ष। पृष्यात्।
धृषुसंघर्षे। हृषुअलीके। तुसहसल्लससरसशब्दे। तुतोस। जह्रास। जह्रासा। ररास। लसश्लेषणक्रीडनयोः। अघस्तदने
अयं न सार्वत्रिकः। लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्तोदेशविधानात्॥ ततश्च यत्र लिंगवचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः। अत्रैव
पाठः। शपिपरस्मैपदे लिंगं। लट्दित्करणमडि। अनिट्कारिकासु पाठो बलाद्यार्धधातुके। क्मरविविशिष्योपादानं॥ घस

प्रेवरधुकाव्ये। प्रशस्त्यपिकेचित्। पेरुः। अत्रतृतीयएवतालव्यांतउत्पत्त्ये। अत्रश्रंश्रअधःपतनइतिदिवादी॥ संभुविश्वासे॥
 अस्यपत्। असंभिष्ट। दंत्यादिरयं। तालव्यादिस्तप्रमादेगतः। चतुर्वर्तने। वर्तते। चरते। चर्यः। स्वसनोः। चतादिभ्यः परस्मै
 पदंवास्यात्स्ये। सतिच। नवृद्ध्यश्चतुर्थ्यः। एभ्यः सकारादेराधधातुकस्येणस्यात्तज्ञानयोरभावे। चर्त्यति। वर्तिष्यते
 अवृत्तत्। अवर्तिष्ट। अवर्त्यत्। अवर्तिष्यत्। वृधुवृडौ। श्रुश्रुत्सायां। इमौचतुर्वत्। स्यंदत्। सस्यंदे। सस्यं
 दिष्टे। सस्यंत्से। सस्यंदिध्वे। सस्यंध्वे। स्यंदिता। स्यंता। वृद्ध्यः। स्वसनोरितिपरस्मैपदेकृते। ऊदितुक्षणमतरेगमपिविकल्प
 बाधित्वाचतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्नवृद्ध्यश्चतुर्थ्यइतिनिषेधः। स्यंत्स्यति। स्यंदिष्यते। स्यंत्स्यते। स्यंदिषीष्ट। स्यन्त्सीष्ट। वृद्ध्यो
 लुङीतिपरस्मैपदपक्षे। अउ। नलोपः। अस्यदत्। अस्यंदिष्ट। अस्यन्त। अस्यन्त्तातां। अस्यन्त्स्यत्। अस्यंदिष्यत्। अस्यन्त्स्य
 वि। अनुविपर्यभिर्तिष्ठः। स्यंदतेरप्राणिषु। एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्यस्यंदतेः सस्यंवास्यात्। अनुष्यंदते। अनुस्यंदते
 वाजलं। अप्राणिषुकिं। अनुस्यंदतेहस्ती। अप्राणिष्वितिपर्युदात्मस्योदकेअनुष्यंते। इत्यत्रापिपक्षेपक्षंभवत्येव। प्राणिषुनेत्यु

कोनस्यात्। रूपसामर्थ्ये॥ रूपोरोलः। रूपउच्छेदः। रूपेतिउत्तयाधीकादं। तच्चावर्तते। रूपोयोरेफस्तस्यलः स्यात्। कर्ककारस्यावय
 वोयोरः रेफसदृशस्तस्यचकारसदृशः स्यात्। कल्पते। चकृपिषे। चकृप्ते। इत्यादिस्यंदिवत्। लुटिचकृपः। लुटिस्यसनोश्चकृपेः
 परस्मैपदंवास्यात्॥ तासिचकृपः। रूपेः परस्मैतासेः सकारादेराधधातुकस्येणस्यात्तज्ञानयोरभावे। कल्तासि। कल्तास्वः
 कल्पितासे। कल्तासे। कल्प्यति। कल्पिष्यते। कल्प्यते। कल्पिषीष्ट। कृषीष्ट। अकृपत्। अकल्पिष्ट। अकृत्। अल्प्यत्॥ अ
 कल्पिष्यत्॥ अकल्प्यत्। चत्। चतः। संपूर्णोद्युतादिर्चतादिश्चेत्यर्थः॥ ॥ अथत्वरत्यंतास्त्रयोदशानुदातेतः॥ ॥ पितृश्व॥
 घटचेष्टायां। घटते। जघटे। घटादयोर्मितइतिवक्ष्यमाणेनमित्संज्ञा। तत्फलंतुणोमिताहस्वइतिचिणमुलोदीर्घोऽन्यतरस्या
 मितिबुध्यते। घटयति॥ विघटयति। कथं तर्हि कमनोहाटनंकुर्वतेये। प्रविघाटयितासमुत्पतन्हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्या
 दि। श्रुणु। घटसंघातस्येदं। नचतस्येवार्थविशेषेमित्त्वार्थमनुवादोयमितिवाच्यम्। नान्येमितोऽहेतावितिनिषेधात्। अहेतो
 स्वार्थेणिचिज्जादिपं। इतिचोरादिकं चैत्यक्तिरिक्ताश्वरादयोमितोनेत्यर्थः। व्यथयसंचनयोः। व्यथते। व्यथोलिदि। व्य

सि० कौ० ति०

२६६

थोप्यासस्यसंप्रसारणस्याहिति। हलादिः शेषापवादः। यस्य हलादिः शेषेणानिवृत्तिः। विव्यथे॥ प्रथप्रख्याने। प्रथते। प्रथथे। प्रसविस्त्रा
रे। प्रप्रसे। म्रदमर्दने। स्खदस्खदने। स्खदने विडावणं। क्षिजिगतिदानयोः। मित्वसामर्थ्यादनुपधात्वेपि चिष्ठा मुलोरिति दीर्घविकल्पः
असन्ति। असाञ्जि। क्षाज्जिम्। क्षाज्जम्। साञ्जं। साञ्जं। दक्षगतिहिंसनयोः। योयं वृद्धि शैथिल्योरनुदात्तेत्सपठितस्येहार्थवि
शेषे मित्वार्थानुवादः। कपकपायांगतौ। कदिक्कदिक्कदिक्कच्ये। वैकल्ये इत्येके। त्रयोप्यनिहित इति नदी। उदित इति स्वामी। कदि
क्कदी इति नदी। कदक्कदेति चानिदिताविति मैत्रेयः। कदिक्कदिक्कदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदेषु कानां पुनरिहोपायो मित्वा
र्थआत्मनेपदार्थश्च। जित्वरासंभ्रमे। घटादयः पितः। पित्वादङ्कृत्स्ववक्ष्यते॥ ॥ अथ फणांताः परस्मैपदिनः॥ ॥ ज्वररोगे
ज्वरति। जज्वार। गडसेचने। गडति। जगाड। हेडवेष्टने। हेड अनादरे इत्यात्मनेपुगतः स एवोत्सृष्टानुबंधो नृद्यते अर्थवि
शेषे मित्वार्थः। परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेव अनुवादे कर्तव्ये एतन्मध्येः अनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम्॥ हेडति। जिहेड॥
हिडयति। अहिडि॥ अहीडि। अनादरे तु हेडयति। बटभटपरिभाषणे। बटवेष्टने भटभृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्वा

परि

२६६

उदत्त। अदोहीत्॥ अनिट्कांस्वस्य उद्देर्ग्रहणं नेच्छंति। ओहति। उवोह्। ऊहत्। ओहिता। माभवानुहत्। ओहीत्। अर्हपूजायाम्॥
आनर्ह॥ ॥ कृष्णपर्यन्ता अनुदात्तेनः॥ ॥ द्युतदीप्तौ। द्योतने। द्युतिस्वाध्याः संप्रसारणं। अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणस्यात्। दिद्युते
। दिद्युताते। दिद्युतिरे। द्योतिता। द्युज्योलुडि। द्युतादिभ्योलुडः परस्मैपदं वा स्यात्। पुषादीति सूत्रेण परस्मैपदम्। अद्यो पदे
तिष्ठ। श्वितावरणं। श्वेतते। शिष्विते। अश्वितत्। अश्वेतिष्ठ। जिमिदास्तेहने। मेदते। मिदेर्गुणः। मिदेरिकोगुणः स्यादित्संकेत
शकारादौ। एरा आदिशीत्वाभान्नेन गुणः। मिमिदे। अमिदत्। अमेदिष्ठ। जिष्विदास्तेहनमोचनयोः। मोहनयोरित्येके। स्वेदते। सि
ष्विदे। अस्विदत्। अस्वेदिष्ठ। जिष्विदाचेत्येके। अष्विदत्। अष्वेदिष्ठ। रुचदीप्तौ। अभिप्रीतोच। रोचते सूर्यः। हरये रोचते सक्तिः॥
अरुचत्। अरोचिष्ठ। घुटपरिवर्तने। घोटते। जुघुटे। अघुटत्। अघोटिष्ठ। रुटलुटलुटप्रतीयाते। अरुटत्। अरोटिष्ठ। शभदीप्तौ॥
क्षभसंचलने। गभतुभहिंसायां। आद्योभावेपि। नभंतामन्यके समे। माभूचन्नन्यके सर्वे इति रुक्ते। अनभत्। अनभिष्ठ। अतुभत् नि
अतोभिष्ठ। उमोदिवादीकादीच। संसृध्वंसंभ्रंसं अवसंसने। ध्वंसगतौच। अडिनलोपः। अस्वसत्। असंसिष्ठ। नासंक्षरिणां स

सि० को० ति०

२७

मित्वविकल्पोवक्ष्यते ॥ ज्वलदीप्तौ ॥ गप्रत्ययार्थपठिष्यमाण एवायं मित्वार्थमनूद्यते ॥ प्रज्वलयति ॥ ज्वलद्गलच्चलने ॥ प्रक्षलयति ॥
प्रक्षलयति ॥ स्मृआध्याने ॥ चिंतायां पठिष्यमाणस्याध्याने मित्वार्थः ॥ अनुवादः ॥ आध्यानमुत्कंठापूर्वकं स्मरणं ॥ दृश्ये ॥ दृविदारयें
तित्रयादेरयमनुवादः ॥ दृगंतं प्रेरयति ॥ दरयति ॥ भयादन्यत्र दारय ॥ धातंतरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि ॥ केचित्तु घटादौ अ
स्मृदृत्वरइति सूत्रे च दृइति दीर्घस्त्वने ह्रस्वपठंति ॥ तन्नेति माधवः ॥ नृनये ॥ त्रयादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः ॥ नयादन्यत्र ना
रयति ॥ आपके ॥ श्रुतिरुक्तात्स्यश्राइत्यहादिकस्य च सामान्येनानुकरणं ॥ लुग्विकरणा लुक्किकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषाभ्याम् ॥ अपयति ॥ विक्लेदयतीत्यर्थः ॥ पाकादन्यत्र आपयति ॥ स्वेदयती
त्यर्थः ॥ मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ॥ निशामनं चाक्षपंज्ञानमिति माधवः ॥ ज्ञापने मात्रमित्यन्ये ॥ निशानेष्विति पाठान्तरं ॥ नि
ज्ञानं तीक्ष्णीकरणं ॥ एष्वर्थेषु ज्ञानातिमिति ॥ ज्ञपमिच्चेति चुरादौ ॥ ज्ञापनमारणादिकंच तस्यार्थः ॥ कथं विज्ञापनाभूतं पुंसि
डिमेतीति ॥ तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च ॥ श्रुणु ॥ माधवमते अचाक्षपज्ञाने मित्वाभावात् ॥ ज्ञापनमात्रे मित्वमिति मते तु ज्ञा

ति

२७

नियोगइति चोरादिकस्य ॥ धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु नकायुपतिः ॥ कंपने च छिः ॥ चलइति ज्व
लादिः ॥ चलयति शारवा ॥ कंपनादन्यत्र तु शीलंचालयति ॥ अन्यथा करोतीत्यर्थः ॥ हरतीत्यर्थइतिरवामी ॥ सूत्रंचालयति ॥ क्षिपतीत्य
र्थः ॥ छदिरुर्जने ॥ छदअपवारणइतियोजादिकस्य ॥ स्वार्थेणिजभावे मित्वार्थेयमनुवादः ॥ अनेकार्थत्वादेर्जेरर्थेइति ॥ छदं
तंप्रेरयति छदयति ॥ बलवतंप्राणवतं वा करोतीत्यर्थः ॥ अन्यत्र छादयति ॥ अपवा ॥ रयंतंप्रयुंक्तेइत्यर्थः ॥ स्वार्थेणिचितुछाद
यति ॥ बलीभवति ॥ प्राणीभवति ॥ अपवारयति ॥ वेत्यर्थः ॥ जिह्वोन्मथने लडिः ॥ लडविलासइति पठितस्य मित्वार्थः ॥ अनुवादः ॥ उन्म
थनं ज्ञापनं ॥ जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः ॥ लडयति जिह्वा ॥ तृतीयात्पुरुषोवा ॥ लडयति जिह्वया ॥ अन्येतु जिह्वाशब्देन तद्भाषा
शोलक्ष्यते ॥ समाहारइंद्रोयं ॥ लडयति शत्रुं ॥ लडयति दधि ॥ अन्यत्र पुत्रम् ॥ मदीहर्षग्लेपनयोः ॥ ग्लेपनंदैन्यादैवादिकस्य मित्वा
र्थेयमनुवादः ॥ मदयति ॥ हर्षयति ॥ ग्लेपयति ॥ वेत्यर्थः ॥ अन्यत्र मादयति ॥ चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ध्वनशब्दे ॥ भाव्य
यं मित्वार्थमनूद्यते ॥ ध्वनयति घंटां ॥ अन्यत्र ध्यानयति ॥ अस्यष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ अवभोजः ॥ दलिवालिस्वलिरणिध्व

लडयति

सि. को. ति.

२८

निजपि क्षपयश्चेति पपाठ। तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ। दलविदारणे। बलसंवरणे। स्वलसंचने। त्रपुषु लज्जायामिति गताः। तेषां
द्वयति। वलयति। स्वलयति। उपयति। श्लेषयति। वक्ष्यमाणस्य कृतात्त्वस्य पुकानिर्देशः। क्षपयति। स्वनप्रवर्तनसने। शब्दइति पठि
व्यमाणस्यानुवादः। स्वनयति। अन्यत्र स्थानयति। घटादयो मितः। मित्संज्ञा इत्यर्थः। जनीजृषु कसरं जोमं ताश्व। मितइत्यनुवर्त
ते। जृषिति विनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणं। जृणोते स्तजारयति। केचित्तु जनीजृषुणा सइति पठित्वा णासु निरसने इति देवादि क
मुदाहरति। ज्वलङ्गललनमामनुपसर्गाद्वा। एषां मित्वा। प्राप्तिविभाषेयं। ज्वलयति। ज्वालयति। उपसृष्टे तु नित्यं मित्वा।
प्रज्वलयति। कथं तर्हि प्रज्वालयति। उन्नामयतीति। घञन्तात्करोतीति गौ। कथं संक्रामयतीति। मितोद्गस्वइति सूत्रे वा
चिन विरागे इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थित विभाषाश्रयणादिति वृत्तं। एतेन रजो विश्रामयन्नाज्ञा। धुर्यान्विश्रामयेतिसः
इत्यादिव्याख्यातं। ग्लास्मावतु वसान्व। अनुसर्गादेषां मित्वा स्यात्। आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा। न कंम्यमिचमो
च। अमन्तत्वात्प्राप्तमित्वा मेषां न स्यात्। कामयति। कामयति। आमयति। चामयति। शमोदर्शने। शाम्यति दर्शने मिन्न स्यात्॥

२९

अनुवादः। गटचतौ। इत्यमेव पूर्वपठितं। तत्रायं विवेकः। पूर्वपठितस्य नाद्वयमर्थः। यत्कारिपुनरव्यपदेशः। वाक्यार्थाभिनयो नाद्वयं। घट
द्वेतु नृत्यं नृत्तं चार्थः। यत्कारिपुनर्नव्यपदेशः। पदार्थाभिनयो नृत्यं। गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तं। केचित्तु घटादौ नरनृतौ विति पठंति। गता
वित्यन्ये। गोपदेशपर्थुदासवाक्ये भाष्यकृतानादीति दीर्घपाठत्वाद्घटादिर्णोदेपे शएव। एकप्रतीघाते। स्तकति। चकत्तौ। तृप्तिप्रति
घातयोः पूर्वपठितस्य तृप्तिमात्रे मित्वा र्थानुवादः। आत्मनेपदेषु पठितस्य परस्मैपदेषु अनुवादात्परस्मैपदं। कस्वेह सने। एदित्वा न
रुद्धिः। अकरवीत्॥ रगे शंकायां। लगे संगे। द्रगे हृषगे हृषगे संवरणे। कगे नोच्यते। अस्यायमर्थ इति विशिष्य नोच्यते। क्रियासामा
न्यार्थत्वात्। अनेकार्थत्वादित्यन्ये। अकभगकुटिलायांगतौ। कणरणगतौ। चकाण। रराण। चयशयश्रणदाने। शयगतौ वि
त्यन्ये॥ अथ कथं कथं हिंसार्थाः। जासिनि प्रहणे तिसूत्रे काथेति मित्वा पितृहि निर्पात्यते। काथयति। मित्वा तु परत्वान्निपातनाच्चि
मुत्तोरिति सूत्रेण दोषे चरितार्थः॥ अक्रथि। आक्रथि। कथं। कथं॥ काथं। काथं। वनच। हिंसायामिशेषः। वनुच नोच्यते॥ वनुइति प्र
पूर्ववायं धातुर्ननुतानादिकस्यानुवादः। उदित्करणसामर्थ्यात्। तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि। प्रवतयति। अनुपसृष्टस्य॥

जे। रा। जे। अत इत्यनुवृत्तावपिविधानविसामर्थ्यादान एवमुक्तं। दुभाजदुभाजदुभाजदुभाजदुभाजो। अनुदातेतः। भ्राजतेरिदृपाठः फणादि
कार्यार्थः। पूर्वपाठस्तत्रादिषत्वाभावात्। तत्रहिराजिसाहचर्यात्फणादेरेवग्रहणं। भ्रजते। बभाजे। बाभाशेतिश्यन्वा। भ्रास्यते। भ्राशते
भ्रेशे। बभाशे। भ्रास्यते। भ्राशते। भ्रेशे। बभाशे। द्वावपीमोतालव्यांतौ। स्यमुस्वनध्वनशाब्दे। स्यमादयः क्षरंत्यंताः परस्मैपदिनः। स्येमे
तुः। सस्यमतुः। अस्यमीत्। स्वेनतुः। सस्वनतुः। अस्वानीत्। अस्वनीत्। विघ्नयति। अवघ्नयति। सशब्दंमुक्ते इत्यर्थः। वेश्वस्वनपत्वं। इति।
फणादयोगताः। दध्वनतुः। पमष्टमअवेक्युव्ये। ससाम। तस्ताम। ज्वलद्वाप्तौ। अतोत्वांतस्य। अज्वालीत्। चलकंपने। जलघातने। घात
नंतैश्च। जलति। टलडुलवैक्युव्ये। छलरुगने। छलविलेखने। गलगंधे। वनइत्येके। पलगतो। पलति। बलप्राणैधान्याबरोधेच। ने
बेलतुः। बेलुः। पुलमइत्ये। पोलति। कुलसंस्त्यानेबंधुषु। संस्त्यानेसंधालः। बंधुशब्देनतद्वारोगृह्यते। कोलति। चुकोल। शलडुल
पल्लुगतौ। शाल। जुहोत। पपात। पेततुः। पेतुः। पतिता। पतः। अडिपरे। अपप्तत्। नेर्गदे। पा। तिणत्वं। प्रणयपत्तत्। कथे
निष्पाके। कथति। चक्राथ। अकथीत्। पथेगतौ। अपथीत्। मथेविलोडने। मेथतुः। अमथीत्। दुवमुद्विरणे। उहैवनिपातनाह

तइत्वमितिसुधाकरः। ववाम। ववमतुः। वादित्वादेत्वासलोपोन। भागवतौतुवेमतुरित्याद्युदाहृतं। तद्वाप्यादौनदृष्टम्॥ भ्रमु
चलने। बाभाशेतिश्यन्वा। भ्रम्यति। भ्रमति। भ्राम्यतीतिद्विवादेर्ब्रह्मते। वाजृभ्रमुत्रसां। एषामेत्वाभ्यासलोपोवास्तः। किति। त्रिदिसे
दियलिच। भ्रमतुः। बभ्रमतुः। अभ्रमीत्। क्षरसञ्चलने। अक्षारीत्। अथद्वावनुदातेतौ। षड्मर्षणे। परिनिविभ्यइतिषत्वं। परिषद्वते
सेहे। सहिता। तीषसहेतिवेह। उडभावेदत्वधचष्टुत्वदलोपाः। सहिवहोरोदवर्णस्य॥ अनयोरवर्णस्यओत्स्यात्तदलोपेसति। सोदः।
सोदूपस्यस्यषत्वनस्यात्। परिसेदा। सिवादीनावाड्यवायेपि। परिनिविभ्यः परेषांसिवादीनांसस्यषोवास्यादुच्यवायेपि। पर्य
षद्वत। पर्यसद्वत। रमकीजायां। रेमे। रेमिषे। रंता। रंस्यते। रंसीष्ट। अरंस्त॥ अथकसंताः परस्मैपदिनः॥ षड्विशरणगत्यवसाद
नेषु। पात्रा। ध्या। स्था। म्नादाणदृश्यविसर्तिशदसदांविबजिप्रधमतिष्ठमनयछपञ्च्यर्थोऽशौयसीदाः। यादीनांपिवादयः स्फुरित्सं
जकशकारादौप्रत्ययेपरे। सीदति। ससाद। सेदतुः। सेदिय। ससथ। सत्ता। सत्स्यति। लदित्वादु। असदत्। सदिरप्रतेः। नीषाद
ति। न्यषादत्। सदेः परस्यलिटि। सदेरभ्यासात्परस्यषत्वनस्यालिटि। निषसाद। निषेदतुः। शद्वशातने। विशीर्णतायामयं। शा

३३

ज्ञाः स्फुटं शब्दं पौ विना । एति डि । धुसंज्ञानामास्त्रदीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके लिङि किति धेयात् । धेयास्तां । धेयास्तुः । विभाषा धे
इभ्योः । आभ्यां चेश्वरुः वा स्यात्कर्तृवाचिनिङि लुपरे । च डीति द्वित्वं । अदधत् । अदधतां । विभाषा धाधे इशा छसः । एभ्योऽसिचो लु
वा स्यात्परस्मैपदेषु । अधात् । अधातां । अधुः । यमरमनमातां सक्त्वा । एषां सकस्यां हेत्यः सिच इत्स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत् । अ
धासात् । अधासिष्ठां । अधासिषुः । ग्ले म्ले इर्षक्षये । इर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लो । जग्लिथ । जग्लथ । वान्यस्य संयोगादेः ।
धुमास्त्रादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लायत् । ग्लेयात् । अग्लासीत् । म्लायति । धैन्यकरणे
न्यकरणंतिरस्कारः । ईस्वप्ने । धैत्तुषौ । ध्ये चित्तायां । रैरादे । स्तेष्ट्येश्च संधातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे क्त्वे रूपं
तुल्यं । षोपदेशफलं तु तिष्ठ्या सति । अतिष्ठ्यत् । दित्यत्र षत्वं । रवेरवदने । क्षेजैषैक्षये । क्षायति । जायति । जजो । जाता । सा
यति । ससौ । साता । धुमास्तेत्यत्र विभाषा धाधे इत्त्यत्र चस्य तेरे वग्रहणं नत्वस्य । तेन एत्वसिज्जुकोना सायात् । असासीत् ।
कैगैरादे । शैश्रेषाके । पैओवैशोषणे । पायात् । अपासीत् । धुमास्त्रेतीत्वं दंतदपवाद एति डीत्यत्वं गतिं सिज्जुकुन ॥ पारु स्तेति

पस्यलाक्षणि कृत्वात्। षेवेष्टने। स्नायति। षेवेष्टने। शोभायां चेत्येके। स्नायति। देपूशोधने। दायति। अयुत्वादेव सिज्जुकोन। दायात्।
अदासीत्। पापाने। पाधाभ्येति पिबादेनाः। तस्यादंतत्त्वान्नोपधागुणः। पिवति। पेयात्। अपात्। प्रागंधोपादाने। जिघ्रति। घ्राया
त्। घ्रेयात्। अघ्रासीत्। अघ्रात्। ध्याशब्दाभिसंयोगयोः। धमति। धागतिनिवृत्तौ। तिष्ठति। स्थादिष्वभ्यासेनेति पक्षं। अधित
ष्टौ। उपसर्गादिति पक्षं। अधिष्ठाता। स्तेयात्। म्नाभ्यासे। मनति। दायदाने। प्रणियच्छति। देयात्। अदात्। वृकोदित्ये। दूर
ति। दूरतः। दूरंति। कृतश्च संयोगादेर्गुणः। कृतस्य संयोगादेर्गस्य गुणः स्यादिति। किदर्थमपीदं परत्वाण्यपि भवति। र
त्वं। उपधावृद्धिः। जद्वार। जद्वरतुः। जद्वरुः। जद्वर्य। दूर्ता। कडुनोस्ये। दूरिष्यति। गुणोर्तिसंयोगाद्योः। अर्तिसंयोगादेर्कृतं त
स्यच गुणः स्यात्। यकियादावार्थधातुके लिङि च। दूर्यात्। अद्वार्षीत्। अद्वार्षी। स्तृशब्दोपतापयोः। स्वरतीति वेद। सस्वरिथ॥
सस्वर्थ। वमयोस्तु। श्वकः किति। श्रिन् एकानु उगताच्च परयोगित् कितोरिणून स्यात्। परमपि स्वरत्यादि विकल्पं बाधित्वा
पुरस्तात्प्रतिषेधकारं मसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते कादिनिधमा न्नित्यमिह। सस्वरिव। सस्वरिम। परत्वादुनोरि

तत्र ग्रहणात्। उंबुदिरतिशामने। निशामनं ज्ञानं। बुबुंद। बुबुंदे। अबुदत्। अबुदीत्। वेणुगतिज्ञानचिंता निशामनवादित्रयग्रहणेषु। वे
गते। नोतोप्ययं। खनु। अबदारणे। खनति। खनन्ते। गमहनजनखनयसंलोपः। कृत्यनडि। एषामुपधायालोपः स्यादजादौ कृत्तिन
त्वनडि। खरक्तुः। येविभाषा। खायात्। खन्यात्। चीत् आदानसंवरणे। योः। निवीव। निचेवे। चायृपूजा निशामनयोः। व्ययगतौ। अ
व्ययीत। दाशदाने। ददाश। ददाशे॥ मेष्टृभये॥ गतावित्येके। मेषति। विमेषा। मेष्टृभ्येष्टृगतौ। असगतिदोषादानेषु। असति। असते। अ
से। आसे। अयं पांलोपि। स्पशबाधास्पर्शनयोः॥ स्पर्शनं ग्रंथनं॥ स्पशति। स्पशते। लषकान्तौ। कांतिरिति। वात्राशेति ज्यन्वा॥ लष्य
ति। लषति॥ लेषतुः। लेषे। चषभक्षणे। छषहिसायां। चषषतुः। चषेषे। अपआदानसंवरणयोः। स्त्रक्षभक्ष अदने। दासृदाने॥
माहमाने। गुहसंवरणे। ऊडुपधायागोहः। गुहउपधायाइत्स्मादुणहेतावजादौ प्रत्यपरे। गूहति। गूहते। ऊदित्वादिउवा। गूहिता। गो
दा। गूहिष्यति। घोष्यति। गूहेत्। गुह्यात्। अगूहीत्। उडभावेस्सः। अघुक्षत्। लुग्वाडुहदिहलिहगुहामात्मनेदित्ये। एषां कस्य लुग्वाप रं
स्यादित्येति। टत्वधत्तुत्वटलोपदोषाः। अगूडे। अघुक्षत। कस्य चोत्त्यंतलोपः। अघुक्षात्। अघुक्षत। अघुहृदि। अघुक्षावहि॥

33

वते। कुहोष्णः। जुहुवे। डोता। जुङ् जुङ् जुङ् जुङ् गतौ। कुङ् इत्येके। रुङ् गतिरेषणयोः। रेषणं हिंसा। रुरुवे। रवितासे। धुङ् अव
ध्वंसने। ध्वरते। दध्रे। मेङ् प्रणिदाने। प्रणिदानं विनिमयः। प्रत्यर्पणं च। प्रणिमयते। नेर्गदेति गत्वं। तत्र घु प्रकृतिमाङ्गिति पठित्वा
ङितो मा प्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात्। देङ् रक्षणे। दयते। दयते दिगिलिटि। दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः। दिग्ये। दि
ग्याते। दिग्यिरे। स्था घोरि च। अनयोरिदादेशः स्यात्सि च कित्स्यात्। अदित। अदिथाः। अदिषि। ज्येङ् गतौ। ज्ञायते। ज्ञज्ये। ज्ये
ङ् चक्षौ। प्यायते। पप्ये। प्याता। वैङ् पालने। त्रायते। तत्रे। पूङ् पवने। पवते। पुपुवे। पविता। मूङ् बंधने। डीङ् विहायसागतौ। उच्यते
डिङ्ये। डयिता। तृ चवनतरणयोः। र्कं त इडातोः। र्कं दंतस्थधातोर्गस्ये न्यात्। इत्वात्वाभ्यां गुणवृद्धीविप्रतिषेधेन। तरति। कृष्
त्यृतामिति गुणः। तृ फलेत्येत्वं। तेरतुः। तेरुः। वृ तोवा। वृङ् वृज्यामृदंताच्चेरोदीर्घो वा स्यान्न तु लिटि। तरिता। तरीता। अलिरीति
किं। तेरिथ। हलिचेति दीर्घः। तीर्यात्। सिचि चारस्मैपदेषु। अत्र वृत्त इरोदीर्घेन। अतारिष्टां। अथाष्टावनुदात्तेन। गुपगोपने।
तिजनिज्ञाने। मान पूजायां। बध बंधने। गुप्तिर्ज्किञ्चः सन्। मान्बधदात्रान्वयो दीर्घश्चाभ्यासस्य। सूत्रद्वयो गतेभ्यः स न्या

सि० कौ० ति०
३४

मानादीनामभ्यासस्येकारस्यदीर्घश्च। गुपेर्निदायां। तिजेक्षमायां। कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च। माने
जिज्ञासायां। बधेऽश्विनविकारे। दाने रार्जवे। शानेर्निशाने। सनाद्यन्ताधातव इति धातुत्वं। सन्यजेः। सन्नंतस्य यङंतस्य च प्रथमेका
चोद्देशो जादे स्तुतिद्वितीयस्य। अभ्यासकार्ये। गुपिप्रभृतयः कितभिन्नानि दाद्यर्थका एवानुदात्ते तो दानशानौ च स्वरिते तो। एतेति
त्यसन्नताः। अर्थोतरे त्वननुबंधकाश्चुरादयः। अनुबंधस्य केवलेः चरितार्थत्वात् सन्नंतानां इ। धातोरित्यविहितत्वात् सनोत्रनार्थ
धातुकत्वं। तेनेदुणो न। जुगुप्सते। जुगुप्सोचक्रे। तितिसने। मीमांसते। मृषुभावः। चर्त्त। बीभत्सते। रभराभस्ये। आरभते। आरेभे। र
व्या। रक्ष्यते। दुलभपूपाप्तो। लभते। श्रंजपरिधंगे। दंशसंजस्वजांशपि। रंजेश्च। एणांशपिनलोपः। स्वजते। परिष्वजते। श्रंथियं
थिदंभिसंजीनां लिटः कित्वंवेति व्याकरणांतरं। देभतुः। सस्वजइति साप्योदाहरणादेकदेशानुमत्या उदाह्याश्रीयते। सदेः
परस्य लिटो निसूत्रे स्वंजे रूपसंख्यानं। अतोभ्यासात्परस्यत्वं न। परिष्वजते। परिष्वजते। सस्वजिषे। सस्वजिषे। स्वंता
स्वंश्यते। स्वजेत। स्वंशीष्ट। प्रत्यश्चंक्त। प्राप्तितादितिषत्वं। परिनिविभ्यस्तु सिवादीनांवेति विकल्पः। एतदर्थमेवोसंयोगे

३४

तिनित्यमिह। स्वरिष्यति। स्वर्यात्। अस्वारीत्। अस्वारिष्ठां। अस्वार्षीत्। अस्वारिष्ठां। स्मृयते। स्मृचितायां। इ संवरणे। सृगतौ। कादि
त्वानेह। ससर्थ। ससृव। रिड्। स्त्रियात्। असाषीत्। असाष्ठी। सतिशास्यतिष्यश्च। एभ्यःत्वेरड्। स्यात्कर्त्तृथेलुडिः परे। इहलुपत्रपाशा
सिनासाहचर्यात्सत्यर्ताजोहोत्यादिकावेवगृह्यते। तेनत्वाद्योरड् न। शीघ्रगतौ तु पात्राध्मेनिशितियोरदेशः। धावति। क्रगतिप्रापण
योः। कछति। कछत्यृतां। तौदादिककृच्छेर्कधातोर्कृतांचगुणः स्याद्विडि। णलि प्राग्वदुपधावृडिः। आर। ओरेः। आरेतुः। इडत्यति
व्यवतीनां। अड्कृत्वेज्ज एभ्यः लो नित्यमिह। आरिथ। अर्ता। अरिष्यति। अर्यात्। आर्षीत्। आर्षीम्। गृध्रसेवने। गरति। जगार
जगर्थ। जगिब। रिड्। प्रियात्। अगोषीत्। धृहृर्छने। स्फगतौ। स्फस्त्रोथ। स्फस्त्रव। स्त्र्यात्। णि श्रीतिचड्। लघूपधगुणादंतरंग
त्वाडवड्। अस्फस्त्रवत्। पुप्रसवैश्वर्ययोः। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानं। स्फोथ। स्फविथ। स्फुविब। स्फु सोता। स्फुधूज्यः परस्मैप
देषु। एभ्यः। सिचड् स्यात्परस्मैपदे। असावीत्। पूर्वोतराभ्यां त्रिभ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेवग्रहणपक्षे। असोषीत्। अश्रवणे
श्रवः श्रवः। श्रवः श्रुत्यादेशः स्यात्श्रुप्रत्ययश्च शपोपवादः। नोर्डि। ताडातोर्गुणो न। शृणोति। शृणुतुः। ऊरुक्रवोः सा

सर्वति। ससर्प। अनुदातस्य चर्दुपथास्यान्यतरस्याम्। उपदेशेनुदात्तोयकदुपथस्तस्य अम्वास्याज्झलादावकिति परे। सत्ता। सत्ता।
 स्वश्यति। सर्पस्यति। असृपत्। यमउपरमे। यच्छति। येमिथ। यथंथ। यंता। अयंसीत्। अयंसिष्टा। तपसंतापे। तप्ता। अताप
 सीत्। निसस्तपतावनासेवने। षः स्यात्। आसेवनं पौनः पुन्यं। ततो न्यस्मिन्विषये। निष्पति। त्यजहानौ। तत्यजिथ। तत्यक्ष
 त्यका। अत्यक्षीत्। पञ्जसंगे। दंशसंजेति नलोपः। सजति। संक्ता। दृशिर्पेक्षणे। पश्यति। विभाषासृजिदृशोः। आप्यां यत्तु
 उवास्यात्। सृजिदृशोर्झत्यमकिति। अनचोरमागमः स्याज्झलादावकिति। दृष्ट। दृष्टिथि। दृष्ट। दृष्ट्यति। दृष्ट्यात्। इरित्वा
 दृष्ट्वा। कृदृशो डिगुणः। कर्बणां तानां दृशेऽश्वगुणः स्यादृडि। अदृशत्। अड्भावे। नदृशः। दृशश्चेः कसोन। अद्राक्षीत्
 दंशने। दंशानं दंशव्यापारः। पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः। अतएव निपातनादित्येकेन स्यात्पत्रेव तासर्थ्य। अर्थनिर्दे
 शस्याधुनिकत्वात्। दंशसंजेति नलोपः। दशति। ददंशिय। ददंष्ट। दंष्टा। दंष्ट्यति। दशोत्। दश्यात्। अदांक्षीत्। कृषविले
 खने। विलेखनमाकर्षणं। कृष्ट। कर्ष्टा। कृष्ट्यति। कर्ष्ट्यति। स्पृशस्पृश कृषत्पदपदंष्टेः सिज्वावक्तव्यः। अकाक्षीत्। अका

ष्टां। अकाक्षीत्। अकाष्टा। अकाक्षः। पक्षेऽक्षः। अक्षत्। आक्षतां। अक्षत्। ददृक्षस्माकरणे। देहिथ। ददृग्थ। दग्था। धक्ष्यति।
 आधाक्षीत्। अदाग्थां। अधाक्षः। मिहसेचने। मिमेहिथ। मिमिहिवा। मेदा। मेक्ष्यति। अमिक्षत्। कितनिवासे रोगापनयनेच। चिकि
 त्सति। संशये प्रायेण विपूर्वः। विचिकित्सा तु संशये व्यमरः। अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य विचिकित्सतेत्यादिकश्चिदुदाजहार। नि
 वासेकेतयति। दानखंडने। शानतेजने॥ इतो बह्व्यंताः स्वरितेनः॥ दीहांसति। दीहांसते। शीहांसते। शीहांसते। अर्थविशेषे सन्।
 अन्यवदानयति। शानयति। उपचषुपाके। पचति। पचते। पेमिथ। पपक्थ। पेचे। पक्ता। पक्षीष्ट। पचसमवाये। सचति। सचते।
 सचिता। सचिष्यति। भजसेवायां। वभाज। भेजतुः। भेजिथ। वभक्थ। भक्ता। भक्ष्यति। भक्ष्यते। अभाक्षीत्। अभक्त। अभामेताम्।
 अभक्षत्। रंजरागे। नलोपः। रजति। रजते। रज्यात्। रंक्षीष्ट। अरांक्षीत्। अराक्तां। अरांक्षः। अरंक्त। अरांक्षातां। शपआकोशे। आको
 विरुद्धानुं ध्यानं। शशाप। शेषे। शप्ता। अशाक्षीत्। अशाक्ष। त्विषुदीप्तौ। त्वेषति। त्वेषते। त्वेषे। त्वेष्यति। त्वेष्यात्। त्विषीष्ट। अविष
 त्। अविषतां। अविषत्। अविषातां। अविषन्त। यजदेव पूजासंगतिकरणदानेषु। यजति। यजते। लिख्यस्यासस्योसयेपां। वच्चा
 दीनां ग्रहादीनां चाप्यासस्य संप्रसारणं स्यादिति। यजिर्विर्वहिश्चैव वसिर्व्यञ्ज्यञ्ज्यत्पि। केञ्चवदीश्वयतिश्चैव यजायास्तु

सि० कौ० ति०

उ०

रिमेनव। इयाज। वचिस्वपियजादीनांकिति। वचिस्वयोर्यजादीनांचसंप्रसारणं स्यात्किति। पुनः प्रसंगविज्ञानाद्विह्वं। ईजतुः। ईजुः।
इयजिथ। इयष्ठ। ईजे। यष्टा। यक्ष्यति। यक्ष्यते। इज्यात्। यक्षीष्ट। अयाक्षीत्। अयष्ठ। उवपूर्वजसंताने। वजसंतानंक्षेत्रे विकरणं
साधनं च। अयंछेदनेपि। किञ्चान्वपति। वपते। उवाप। उपे। वप्ता। उप्यात्। वप्तीष्ट। प्रणयवाप्तीत्। अवप्ता। वहप्रापणे। उवाह। उ
वह्यि। सहिवहोरोदवर्णस्य। उवोद। उहे। वोदा। वह्यति। वह्यते। अवाक्षीत्। अवोदां। अवाक्षः। अवोद। अवक्षातां। अवक्षत।
अवोटाः। अवोडं। वसनिवासे। परस्मैपदो। वसति। उवास। शासिवसिघसीनांच। इण्कुभ्यां परस्येवांसस्यचः। स्यात्॥ उषतुः। उ
षुः। उवसिथ। उवक्थ। वस्ता। सस्यार्द्धधातुके। वत्स्यति। उप्यात्। अवात्सीत्। अवातां। वेजतंतुसंताने। वयति। वयते। वेजोवयिः।
वास्याल्लिटि। इकारउच्चारणार्थः। उवाय। ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनांङि। तिच। एवांकितिङिति
चसंप्रसारणं स्यात्। यकारस्य प्राप्ते। लिटिवयोयः। वयोयस्यसंप्रसारणं न स्यात्। लिटि। उचतुः। उयुः। वश्चास्यान्यतरस्या
किति। वयोयस्यवोवास्यात्किति लिटि। उवतुः। ऊवुः। वयेस्तासाभावात्थलिनित्यमिह। उवयिथा। र्णानिवद्भावेनजित्वा

३६

क्तनोतीत्येवसिधेस्तस्वजोः परिनिर्वृत्यवपुनरुपादानं॥ पयबंक्त। हृदपुरापोत्सर्गे। हृदने। जहृदे। हृता। हृत्यते। हृदेत। हृत्सीष्ट॥
अहृत्॥ अथपरस्मैपदिनः। जिह्विदाअव्यक्तेराहे। स्कंदिरगतिशोषणयोः। चस्कंदिथ। चस्कंथ। स्कत्स्यति। नलोपः। स्कवात्॥
इरित्वादङ्वा। अस्कदत्। अस्कात्सीत्। अस्कातां। अस्कात्सः। वेःस्कंदेरनिष्ठायां। पत्वंवास्यात्। कृत्येवेदं। अनिष्ठायामितिपर्यु
दासात्। विष्कंता। विस्कंता। निष्ठायांतुविस्कन्नः। परेस्व। अस्मात्परस्यस्कंदेः सस्ययोवास्यात्। योगविभागादनिष्ठायामिति नसं
वध्यते। परिष्कंदति॥ परिस्कंदति। परिष्कणः। परिस्कन्नः। पत्त्वपक्षेणत्वं। नचपदद्वयाश्रयतयाबहिरगंतयापत्तस्यासिद्धत्वं॥
धातूपसर्गयोकार्यमतरंगमित्यभ्युपगमात्। पूर्वधातुरुपसर्गेणयुज्यतेततः साधनेनेतिभाष्यं। पूर्वसाधनेनेतिमतांत
रेतुनणत्वं। यममैथुने। येमिथ। ययन्थ। यब्धा। यक्ष्यति। अयाक्षीत्। यामप्रवृत्तेराहेत्वा। नेमिथ। ननंथ। नंता। अनंसीत्
अनं। सिष्ठां। गस्तृप्तृगंतौ। इण्गमिथमांछः। एवांछः स्याच्छिति। गच्छति। जगमे। जग्मतुः। जगमिथ। जगंथ। गंता। गमेरि
हपरस्मैपदेषु। गमेः परस्यसकारादेरित्स्यात्। गमिष्यति। लटित्वादङ्वा। अनडीतिपर्युदासान्नोपधागुणः। लोपः। अगमत्॥

सि-को-ति श्वयेत्। श्रयात्। जृस्तंभित्यङ्वा। श्वयतेरः। श्वयतेरि-कारः स्यादङि। परस्त्वं। अश्वत्। अश्वतां। अश्वन्। विभाषाधेह्-भ्योरिति चङ्। इयङ्। अशि-श्वयत्। अशि-श्वयतां। ह्यन्तक्षणेतिनचङिः। अश्वयीत्। अश्वयिष्ठां। चन्। यजादयोचताः। ष्वादिस्त्वा कृतिगणः। तेनचुलुं पतीत्यादिसंग्रहः॥ ॥ इति ष्वादयः॥ ॥ क्रतूरीयङ्। क्रतिः सौत्रः। तस्मादीयङ्। स्वार्थे। जुगु-शायामयं धातुरितिबह्वः। कृपायांचेत्येके। सनाद्यन्ताधातवेशतिधातुत्वं। क्रतीयते। क्रतीयांचक्ने। आयादय आर्धधातुकेवेतीङ्। भावेशे पात्कर्तरिपरस्मैपदं। आनर्त। अतिथिति। अतीर्त्। इत्यादि। अदभक्षणे। द्वेपरस्मैपदिनो। अदिप्रभृतिभ्यः शपः। लुक्श्रयात्। अत्ति। अतः। अदंति। छिद्यन्यतरस्यां। अदोधस्त्ववास्याहिति। जघास। गमहनेत्यपधालोपः। तस्यचविधिप्रतिष्ठानिव त्वनिषेधाद्दस्यचत्वं। शसिवसीतिषत्वं। जक्षतुः। जक्षः। घसः स्तासाभावात्यलिनित्यमिह। जघसिथ। आद। आदतुः। इडत्यर्तातिनित्यमिह। आदिथ। अत्ता। अत्त्यति। इडलभ्योङ्। ह्येर्लभ्येर्धेः। ह्येर्लभ्येर्धेः। स्यात्। अदि। अत्तात्। अहानि। अदः स र्वेषां। अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्यजडागमः स्यात्सर्वमतेन। आदत्। आत्तां। आदन्। आदः। आत्तं। आत्त। आदं। आ

इ। आभ। अद्यात्। अद्यातां। अद्यः। अद्यास्तां। अद्यास्तः। लुङ्। सनो घस्त्व। अदो घस्त्व वास्या लुङि सनिन्व। लृटि ह्वाद्। अघसत्।
हनहिंसागत्योः। प्रणिहन्ति। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्योदीनामनुनासिकलोपोद्बलिक्रिति। अनुनासिकेति लुप्तवशीकंपदं॥
वनतीतरेषां विशेषणं। अनुनासिकांतानामेषां वनन्तेश्चलोपः स्याज्जल्लोदौ क्रितिपरे। यमिरमिनमिगमिहनिमंतयोनुहोतोपदेशः। न्य
तनुपयुक्षयुक्षियुक्कयुक्त्तयुधृयुवनुमनुतनोत्यादयः। हतः। घन्ति। वमोर्वा॥ उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्येहंतेर्हस्यगोवास्यादम
योः परसोः। प्रहण्मि। प्रहन्मि। प्रहण्वः। प्रहन्वः। होहन्तेरितिकुत्वं। जघान। जघतुः। जघ्रः। अभ्यासाच्च। अभ्यासात्परस्येहंतेर्ह
स्यकुत्वं स्यात्। जघनिथ। जघंथ। हंता। ऊङ्। नोरिति। हनिष्यति। हंतु। हतात्। घंतु। हंतेर्जः। होपरे। आसीत्। याजस्यासिद्धत्वा
इलुङ्। न। जहि। हनानि। हनाव। हनाम। अहन्। अहतां। अघनन्। अहनन्। अहनं। आर्थधातुके। इत्यधिकृत्य। यः। हनोवधलुङि
लुङिन्व। वधादेशोऽहंतः। आर्थधातुकेतिविषयसप्तमी। तेनार्थधातुकोपदेशो अकारांतत्वादतोलोपः। वध्यात्। वध्यास्तां॥ आर्थ
धातुकेइतिकिं। विध्यादौहन्त्यात्॥ हंतेरितिणत्वं। प्रहण्यात्। अलोपस्यस्थानिवत्त्वादतोह्लादेशेरिति न वृद्धिः। अवधीत्। अथन

सि. को. ति.

३८

त्वारः स्वरितेनः ॥ ॥ द्विषुः अप्रातो ॥ द्वेष्टि ॥ द्वेष्टे ॥ द्वेष्टा ॥ द्वेष्ट्यते ॥ द्वेष्ट्यते ॥ द्वेष्टु ॥ द्विषात् ॥ द्विष्टि ॥ द्विषाणि ॥ द्वेषै ॥ द्वेषावहे ॥ द्वेषामहे ॥ अ
द्वेष्ट ॥ द्विषश्च ॥ लङोऽनेर्जुसस्योवात् ॥ अद्विषुः ॥ अद्विषन् ॥ अद्वेषं ॥ द्विषीत ॥ द्विष्यात् ॥ द्विषीष्ट ॥ अद्विषत् ॥ दुहप्रपूरणे ॥ दोग्धि ॥ दु
ग्धः ॥ धोक्षि ॥ दुग्धे ॥ धुक्षे ॥ धुग्धे ॥ दोग्धु ॥ दुग्धि ॥ दोग्धानि ॥ धुक्ष्व ॥ धुग्धं ॥ दोग्हे ॥ अधोक् ॥ अदोग्हं ॥ अदुग्धं ॥ अधुक्षत् ॥ अधुक्षत ॥ लु
ग्वाडुहेनिलुकूपक्षे ॥ तथास् ॥ ध्वं वहिषुलङ् वदपि ॥ दिह उपचये ॥ प्रणिदेग्धि ॥ दिग्धे ॥ लिह आस्वादने ॥ लेदि ॥ लीदः ॥ लिहंति ॥
लोक्षि ॥ लोदे ॥ लिक्षे ॥ लीदे ॥ लेदु ॥ लीदि ॥ लेहानि ॥ अलेद ॥ अलिक्षत् ॥ अलीद ॥ अलिक्षावहि ॥ अलिहहि ॥ चक्षिड् व्यक्तायां वाचि ॥ अयं
दर्शनेपि ॥ इकारोऽनुदानः ॥ युजर्थः ॥ विचक्षणः ॥ प्रथयन् ॥ नुमृत्तुन ॥ अंतेऽदितइति व्याख्यानात् ॥ उकारस्त्वनुदाने त्वप्रयुक्तेमा
त्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः ॥ तेन स्फायनिर्मोकसंधीत्यादि सिध्यति ॥ चष्टे ॥ चक्षाते ॥ आर्धधातुके ॥ चक्षिडः ॥ रव्याज् ॥ चलि
टि ॥ अवभाष्ये रवशादिरयमादेशः ॥ असिड्कांडेशस्योवेति स्थितं ॥ त्रिभात्यद्वयं ॥ चरव्यो ॥ चरव्ये ॥ चक्वो ॥ चक्वो ॥ चयोद्वि
तीयाप्रतिपत्तुन ॥ चर्त्वा सिङ्त्वात् ॥ चचक्षे ॥ रव्याता ॥ क्क्षाता ॥ स्थास्यति ॥ रव्यास्यते ॥ क्क्षास्यति ॥ क्क्षास्यते ॥ अचष्ट ॥ चक्षीष्टत् ॥

३९

त्वान्तङ् ॥ उये ॥ उवे ॥ वयादेशाभावे ॥ वेजः ॥ वेजः संप्रसारणं न स्यादिति ॥ ववौ ॥ ववतुः ॥ ववुः ॥ वविथ ॥ ववाथ ॥ ववे ॥ ववाते ॥ वाता ॥ ऊया
त् ॥ वासीष्ट ॥ अवासीत् ॥ अवासिष्टां ॥ व्येज संवरणे ॥ व्ययति ॥ व्ययते ॥ नव्योलिटि ॥ व्येज आत्वं न स्यादिति ॥ वृद्धिः परमपि हलादिः
शेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणं ॥ उभयेषां प्रहणसामर्थ्यात् ॥ अन्यथा वच्चादीनां ग्रहादीनां चातुर्वत्यैव सिद्धेः किं तेन ॥ विव्याय ॥ वि
व्यतुः ॥ विव्युः ॥ इड्त्वातिव्ययतीनामिति नित्यमिड् ॥ विव्ययिथ ॥ विव्याय ॥ विव्यय ॥ विव्ये ॥ विव्याते ॥ व्याता ॥ वीयात् ॥ व्यासीष्ट ॥ अव्या
सीत् ॥ अव्यास्त ॥ द्वेज् संधायां शब्देन ॥ अभ्यस्तस्यन्व ॥ अभ्यस्तीमविष्यतः ॥ द्वेजः संप्रसारणं स्यात् ॥ ततो द्वित्वं ॥ जुहाव ॥ जुहुवतुः
जुहुवुः ॥ जुहविथ ॥ जुहोथ ॥ जुहुवे ॥ क्क्षाता ॥ क्क्ष्यात् ॥ क्क्षासीष्ट ॥ लिपिसिङ्क्ष्व ॥ एष्यश्चुरङ् स्यात् ॥ आत्मनेपदेऽन्यतरस्यां ॥ आतो लो
पः ॥ अहत् ॥ अहता ॥ अहन् ॥ अहत ॥ अह्वास्तां ॥ अथद्वौ परस्मैपदिनौ ॥ वद व्यक्तायां वाचि ॥ अघवदति ॥ उवाद ॥ उदतुः ॥ उवदिथ
वदिता ॥ उधात् ॥ वद वजेति वृद्धिः ॥ अवादीत् ॥ दुओऽश्विगतिवृद्धयोः ॥ श्वयति ॥ विभाषाश्च ॥ श्वयतेः संप्रसारणं स्यादिति यडिन्व ॥ श
शाव ॥ शश्वतुः ॥ श्वयते लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥ तेन लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न ॥ शिष्याय ॥ शिषियतुः ॥ श्वयिता ॥

सि-को-ति

७९

हादेशः। अकारउच्चारणार्थः। आह। आहतुः। आहुः। आहूः। अलिपरे। चर्त्तु। आथ। आहयुः। जुवईह। जुवः परस्य हलादेः पित
ईहस्यात्। आथेत्यत्र णनिवद्वावेन त्यागोयं झलीति थत्वविधानान्नभवति। ब्रवीति। ब्रूतः। ब्रुवन्ति। ब्रूते। आर्थधातुकारेधिकारे॥
जुवोवचिः। उवाच। उचतुः। उचुः। उवचिथ। उवच्य। उवे। वक्ता। ब्रूतात्। डिच्पिन्नेत्यपित्वादीयन। ब्रवाणि। ब्रवे। ब्रूयात्। उच्यात्। अ
स्यतिवक्तिरव्यातिभ्योङ्। वचउम्। अङिपरे। अवोचत्। अवोचत। अथशास्यंताः परस्मैपदिनः। इङ्त्वात्मनेपदी। इण्गत्तौ। एति।
इतः। इणोयण्। अजादौ प्रत्यपरे। इयङोपवादः। यंति। इयाय। दीर्घइणः किति। इणोभ्यासस्यो दीर्घः स्यात्कितिलिति। ईयतुः। ईयुः।
इययिथ। इयेथ। ऐत्। ऐतां। आसीयत्वेन यणोसिङ्त्वात्। आह। आयन्। इयात्। ईयात्। एतेलिङि। उपसर्गात्परस्येणोणोङ्स्वः।
स्यादार्धधातुके कितिलिङि। निरियात्। समियात्। उभयत आश्रयणे। नांतादिवत्। असीयात्। अणः किं। समेयात्। समीयादि
दितिप्रयोगस्तभोवादिकस्य। इणो गालुङि। गतिरुत्थितिसिचो लुक्। अगात्। आगाताम्। अगुः। इङ्। अध्यनयने। नित्यमधिपूर्वः।
अधीते। अधीयाते। अधीयते। गाङ्। लिङि। इङो गाङ् स्यादिति। लावस्यायां विवक्षिते वा। अधिजगे। अधिजागते। अधिजगि

३९

रभ्यायात्। रभ्येयात्। क्शायात्। क्शेयेयात्॥ अस्वतिवक्तिरव्यातिभ्योङ्। एयश्चरङ्। अरव्यत्। अरव्यातां। अक्शासीत्। अक्शा
स्त। वर्जने चञाजनेष्टः। समचक्षिष्टत्यादि॥ अथपृच्यंता अनुदात्तेतः॥ ईरगतौ कं पनेच। ईर्ते। ईरांचके। ईर्तो। ईर्धे। ईर्ध्वम्। ऐरिष्ट
ईडस्तौ। ईहे। ईशः से। ईडजनोर्ध्वेच। ईशीडजनांसेध्वेश्चयोः सार्वधातुकयो रित्स्यात्। योगविभागेवैचित्र्यार्थः। इडिषे। ई
डिध्वे। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। ईडिष। ईडिध्वं। विकृतग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्। ऐडङ्। ईशैश्वर्ये। ईष्टे। ईशिषे। ईशिध्वे॥
आसउपवेशने। आस्ते। आसाञ्चके। आस्व। आध्वं। आसिष्ट। आडः शास् ईछायां। आशास्ते। आशासाते। आडः पूर्वत्वं प्रायिकं।
तेन नमो वा कं प्रशास्महे इति सिङ्। वसआछदने। वस्ते। वस्से। वध्वे। ववसे। वसिता। कश्चिगतिशासनयोः। कंस्ते। कंसाते। कंसेते। अयाम
निदिदित्येके॥ कस्ते। ताव्यां तोयनिदिद्व। कष्टे। कशाते। कक्षे। कङ्। णिसितुंबने। निस्ते। दंत्यांतोयं। आपणकारणं स्तुलालव्यां न इति
बभ्राम। णिजिशाङो॥ निंके। निंसे। निज्जिता। शिजिअव्यक्ते शङ्। शिंके। पिजिवर्णे। संपर्चनइत्येके। उभयवेत्यन्ये। अवयवेत्यपु
रेअव्यक्ते शङ् इतीतरे। पिङ्के। षजिइत्येके। षङ्के। वृजीवर्जने। दंतोष्ठ्यादिः। इदित्। वृक्ते। वृजाते। वृक्षे। इदिदित्यन्ये। वृङ्के। ष्वीसं

सि. कौ. ति.

शाकरायनस्येव ॥ आदन्तात्परस्य लङोऽङोर्जुस्वास्यात् । अयुः । अबान् । आयात् । आयातां । आयास्तां । वगतिगंधनयोः । भादोभौ । आ
शौचे । आपाके । अकुत्सायांगतो । आपक्षणे । पारक्षणे । पायास्तां । अपासीत् । रादाने । आदाने । आवपिदाने इति चंद्रः । दा
पुलवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दायास्तां । अदासीत् । रव्याप्रकथने । अयं सार्वधातुकविषयः । स स्थानत्वं नमः रव्याने इति
वार्तिकं तद्वाच्यं चेहलिंगं । स स्थानो जिह्वासूलीयः सनेति । रवशाजादेशस्य रवशाच्चात्र । द्वित्वेन प्रयोजनमित्यर्थः । सम
पूर्वस्य रव्यातेः प्रयोगेनेति न्यासकारः । प्राप्तरणे । मामाने । अकर्मकः । तनोममुस्तत्र । उपसर्गवशेनार्थान्तरे स कर्मकः ॥
उदरं परिमाति मुष्टिनेति नैषधोये । नेर्गदेत्यत्र नास्य यङ्गणं । प्राणिमाति । प्रनिमाति । वचपरिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अय
मंतिपरो न प्रयुज्यते । बहुवनपरइत्यन्ये । शिपरइत्यपरे । वग्धि । वन्यात् । उच्यात् । अबोचत् । विदज्ञाने । विदोलोवा । वे
तेः प्लुतः परस्मैपदानां गलादयो वास्यः । वेद । विदतुः । विडुः । वेथ्य । विदथुः । विद । वेद । विदु । विम । पक्षे । वेति । वि
लः । इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उपविदेत्यामाहो विदेत्येकोत्तरो निपातनाल्लुभपथगुणो न । विदंञ्चकार । वेदिता । विदां

कुर्वन्वित्यन्यतरस्यां । वेनेर्लोऽयाम् गुणाभावो लोऽङोर्जुस्वास्यात् । पुरुषवचनेन विवक्षिते । इति शब्द
त् । तनादिह अयउः । तनादेः कृजश्चउप्रत्ययः स्यात् । शपोपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृजप्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिंगम्
तेन न विश्वसेद विश्वस्तइत्यादिसिद्धं । विदां करोतु । अतउत्सार्वधातुके । उपत्यायां तत्कारस्य उत्स्यत्सार्वधातुके किति ।
उदितितपरत्वं सामर्थ्यान्गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुतां । उत्तश्चेति हेतुर्लुक् । आसीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वात् । विदांकुरु । विदां
करवाणि । अवेत् । अवितां । सिजश्चस्तेति ज्ञेजुस् । अविडुः । दश्च । धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपिपरेरुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् । अस
मुवि । अस्ति । असोरलोपः । अस्य स्तेश्वाकारस्य लोपस्य उत्स्यत्सार्वधातुके किति । स्तः । संति । तासस्त्योरिति सलोपः । अस्ति । स्त
रु । अस्मि । स्वः । स्मः । आर्द्धधातुकेत्यधिकृत्य । अस्तेर्भूः । बभूव । भविता । अस्त । स्तात् । स्तां । संन्तु । अस्तेरेडावस्यासलोप
श्च । घोरस्तेश्च एत्वं स्यादोपरेभ्यासलोपश्च । आसीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वादेर्धिः । अस्तेरिति अलोपः । एधि । तातउः पक्षे एत्वं
न । परेण तातडावाधात् । सकृदङ्गोऽङिति न्यायात् । स्तात् । स्त । स्त । असानि । असाव । असाम । अस्ति सिचइति ईद । आ

सि.को.ति.

तुक्गुणोबाधते। तंसिचिद्विः। तांजागतिगुणः। तत्रकृतेदलंतलक्षणवृद्धिः। प्राप्तानेदीतिनिषेधः। ततोऽतोहलादेरितिबाधित्वाऽतो
त्वांतस्येतिप्राप्ताह्येतेतिनिषिध्यते। तदाहुः। गुणोवृद्धिगुणोवृद्धिः। प्रतिषेधोविकल्पनं। पुनर्द्विर्निषेधोतोयेणपूर्वाः। प्राप्तयोनवेति
॥१॥ हरिडाडुर्गतो॥ हरिदाति। इह्रिइस्य। हरिडातेरिकारः स्याड्छादोक्तिरितिसार्वधातुके। हरिदितः। **आभ्यस्तयोरातः**। अनयोरातो
लोपः स्यात्कृत्तिसार्वधातुके। हरिदति। अनेकाचूत्ताहाम्। हरिडांचकार। आतओणलउत्यत्रओइत्येवसिद्धेओकारविधानंहरि
डातेरातोपोहतेप्रवणार्थं। अतएवज्ञापकाहमेत्येके। दहरिडौ। दहरिडतुरित्यादि। यत्तुगलिटदइदितिननिर्मूलं। हरिडातेरार्थ
धातुकेविवाहितेआतोलोपोवाच्यः। लुडिवा। सनिष्पुलिल्युटिचन। हरिडिता। अहरिडात्। अहरिडिताम्। अहरिडुः। हरि
डित्यात्। हरिड्यात्। अहरिडीत्। इहसको। अहरिडासीत्। चकासहीतो। अस्यअत्। चकासति। चकासाञ्चकार। धिचेति
सस्यलोपः। सचएवेत्येके। चकाडि। चकाधीत्येवमाप्यं। तिप्यनस्तेः। पदांतस्यसस्यदः स्यात्तिपिनत्वस्तेः। अचकात्। अचका
ह। अचकास्। सिपिधातोरुर्वा। पदांतस्यधातोः सस्यरुर्वास्यात्सहोदः। अचकाः। अचकात्। शासअनुशिष्टौ। शास्ति॥

शासइहइहलोः। शासउपधायाइत्यादडिहलादोक्तिरितिच। शासिवसिधसीतिषः। शिष्टः। शासति। शाशास। शाशासतुः। शास्त॥
शिष्टात्। शिष्टाम्। शासतु। शाहो। शास्तेः। शादेनाः स्यादोपरे। तस्यामीयत्वेनासिद्धत्वादेर्धिः। शाधि। अशात्। अशिष्टाम्। अशास्।
अशाः। अशात्। शिष्ट्यात्॥ सतिशास्तीत्यड्। अशिषत्। अशासिष्यत्। दीधीउ. दीधित्देवनयोः। एतदादयः पंचधातवश्छांदसाः। दी
धीते। एरनेकाचइतिवर्ण। दीध्याते। यीवर्णयोदीधीवेव्योः। एतयोरन्त्यलोपः स्याद्यकारेइवर्णेचपरे। इतिलोपबाधित्वानित्यत्वादेरेत्वं।
दीध्ये। दीधीवेवीरामितिगुणनिषेधः। दीध्यांचके। दीधिता। दीधिष्यते। वेवीउ. वेतिनातुल्ये। वीगतीत्यनेनतुल्येर्थेवर्ततइत्यर्थः॥ अथ
चयः परस्मैपदिनः॥ षसस्यस्वस्तिस्वप्ने। सस्ति। सस्तः। ससन्ति। ससास। सेसतुः। सस्तु। सधि। पूर्ववासिद्धमितिसलोपस्यासिद्धत्वाद्
तोहोरितिउड्। असत्। असस्ताम्। असः। असत्। सस्यात्। असासीत्। अससीत्। सन्ति। सन्तः। संस्तंति। बहूनांसमवायेद्वयोः संयो
गसंज्ञानेत्याश्रित्यास्कारितिलोपाभावात्। संस्ति। संस्तः। इत्येके। वञ्चकान्तौ। कांतिरिष्ठा। वचि। उष्टः। उचान्ति। वक्षि। उष्टः। उवाञ्।
पुशतुः। वशिता। वष्टु। उष्टात्। उष्टाम्। उष्टि। अवष्टु। औष्टाम्। औष्टात्। अवष्टां। उष्ट्याताम्। उष्ट्यास्ताम्। चर्करीतंच। यड्। लुङांतम

दादौ बोध्यम् । डङ् अपनयने । कुते । कुकुवे । कुवीता । डोषाष्ट । अडोष ॥ ७४ ॥ इत्यदादयः । डङ् दानादनयोः । आदानेनेत्येके । प्रायजपीति भाष्यम् ।
 दानेनेह प्रक्षेपः । सन्नेधे आधारः । हविषश्चेति स्वभावाच्च भ्यते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । शपः श्लुः स्यात् । श्लौ ॥
 धातोर्देस्तः । जुहोति । जुहुतः । अदाप्यस्तादिति अतः । डङ् कुवोति रियण् । जुङ्गति । सीङ्गीति मृडुवांश्च । एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । आभि
 श्वाविवकार्ये च ॥ जुहवांचकार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आदिपरत्वाद्गुणः । जुह्वानि । परत्वाच्चुमि
 चेति गुणः । अजुहुवुः । जुहुवात् । दूयात् । अहोषीत् । विभीमये । विभेति । भियोन्यतरस्याम् । इकारः स्याद्दलादौ । सार्वधातुके किति ।
 विभितः । विभीतः । विभ्यति । विभयांचकार । विभाय । भेना । द्वाकृज्जाभां । जिङ्गति । जिङ्गीतः । जिङ्ग्यति । जिङ्ग्यांचकार । जिङ्गाय । पृषाल
 नशरणयोः । आर्तिपिपत्योश्च । अभ्यासस्य इकारः स्यात् श्लौ । उदोष्य पूर्वस्य । अंगावयवोष्ठ्यपूर्वोयर्कृतं नदंतांगस्य उक्त्यात् ॥ गु
 णवृद्धीपरत्वादिमं बाधते । पिपति । उत्वं । रपरत्वम् । हलिचेति दीर्घः । पिपूतः । पिपुरति । पपार । किति लिटि । कृच्छ्रवृत्तामिति गुणे प्रा
 णे । शृद्धांङ्खोवा । एषां किति लिटि । कृस्वोवा स्यात्किंशे गुणः । प्रप्रतुः । प्रप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता । परीता । अपिपः । अपिपूतः ।

४०

कुरुपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे पत्वे च कृते द्वित्वं । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनोऽसुपुपुपुतुः । सुपुपुपुतुः । अकितितु द्वित्वे
 भ्यासस्य संप्रसारणं । पत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वहलादिः शेषः । नित्यत्वाच्च । ततः कपिरूपात्तावान्नपः । ककषाप । कस्वप्ता । अस्वपी
 त् । अस्वपत् । स्वयात् । कप्यात् । कपुप्यात् । अस्वाप्तीत् । अस्वप्रायने । अस्वसिति । अस्वसिता । अस्वसीत् । अस्वसत् । अस्वस्यात् । अस्व
 स्यातां । अस्वस्यास्तां । अस्वतेति नृदिः । अस्वसीत् । अनन्व । अनिति । आन । आनिता । आनीत् । आनत् । अनितेः । उपसर्गस्त्वानिमित्ता
 त्परस्यानितेर्नस्यणः स्यात् । प्राणिति । जक्षतक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः । अक्षप्यस्तात् । अस्य अत्त्यादं तापवादः । जक्षति । सि
 जक्ष्यस्तेति जुस् । अजक्षतुः । अथमंतस्थादिरिति उज्वलदतो बभ्राम । रुदादयः पंचगताः । जागृनिडाक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्र
 ति । उपविदेत्याम्वा । जागरांचकार । जजागार । जाग्रोविचिण्डित्क । जागर्ते गुणः स्याद्विचिण्डित्क । श्लो न्यस्मिन्परे वृद्धि विषये प्र
 तिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृतां । अभ्यस्तत्वाज्जेर्जुस् । जुसिच । अजाहो जुसिङ्गंतांगस्य गुणः स्यात् । अजागरुः ।
 अजाहोकिं । जाग्रयुः । आशिषितु । जागर्यात् । जागर्यास्तां । जागर्याकः । लुडि । अजागरीत् । जाग्रुस् । इत्यत्र यण्प्राप्तः । न सार्वधा

सि-को-ति-

त। उधानुधारणपोषणयोः। दानेइत्येके। प्रणिदधाति। दधस्तथोश्च। द्विरुक्तस्य संप्रतस्य धाजो वशोपस्यत्। नथयोः। रधोश्च परतः।
वचनसामर्थ्यादालोपोनस्थानिवदिति वामनमाधवौ। वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिधेन स्थानिवत्। धतः। दधति। धत्थः। दध्यः। धत्ते। धत्से।
धध्वे। धेहि। अधित। अथत्रयः स्वरितेतः। गिजिर्गोत्रपोषणयोः। गिजांत्रयाणां गुणः। ग्लो। गिज्। विज्। विषामभ्यासस्य गुणः स्यात्।
ग्लो। नेनक्ति। नेनक्तः। नेनेज। नेक्ता। नेक्ष्यति। नेनेकु। नेनिग्धि। नाभ्यस्तस्याचिपितिसार्वधातुके। लघुपधगुणेन स्यात्। नेनिजा
ति। अनेनेकु। अनेनिकाम्। अनेनिजुः। नेनिज्यात्। निज्यात्। अनिजत्। अनेसीत्। अनिक्तु। विजिर्गुणभावे। वेविति। वेविके।
विवेजिथ। अत्रविजाइडिनिडि। त्वंन। ओविजाइत्यस्यैव तत्रग्रहणात्। गिजिजिजोरुधादावपि। विष्क्यातो। वेविष्टि। वेविष्टे। लृदि
त्वादङ्। अविषत्। तडि। क्तः। अजादोक्तस्यान्वीति अलोपः। अविषत। अविषाताम्। अविषंत। अथ आगणंताः परस्मैपदिच्छां न
दसाश्च। घृक्षरणदीप्त्योः। जिघर्म्यग्रिद्विषाघृतेन। ऋजामित्। बङ्। लृ। छदसीत्। त्वं। ह्रस्वसह्यकरणे। अयंस्कवोपि जिघर्तिहोमा
न्। कृत्सगत्तौ। बङ्। लृ। छदसीत्येवसिद्धे। अतिविषात्तयोश्चोतीत्विधानादयंभाषायामपि। अस्यासस्यासवर्णेइतीयङ्। इय

र्ति। इयुतः। इयति। आर। आरतुः। इउत्यतीति नित्यमिड्। आरिथि। अर्ता। अरिष्यति। इयराणि। रेयः। रेयताम्। रेयुरुः। अर्यात्। इयुवात्। आर
त्। ससर्ति। ससप्तर्त्सनदीप्त्योः। वसस्ति। घमिषसोर्हलिचेत्पधालोपः। सलोपलोपिसलोपः। वय्यः। दद्विर्वनानिबक्षति। किञ्ज्ञाने। चिकेति। चि
कितः। चिक्क्यति। तुरत्वरणे। तुतोर्ति। तुत्तः। तुतुरति। धिषज्ञाहे। दिधिष्टि। दिधिष्टः। धनधान्ये। दधन्ति। दधन्तः। दधनति। जनजनने। ज
जंति। जनसनरवनांसन्मलोः। एषामाकारोन्तादेशः स्याज्जल्लादोक्कितिसनिब। जजातः। जंजन्ति। जजंमि। जजान। जजन्यात्। जजायात्॥
जन्यात्। जायात्। गास्तुतो। देवाज्जिगतिसुस्त्युः। जिगीतः। जिगति॥ २४॥ इति जुहोत्यादयः॥ दिवुकीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमो
दमदस्वप्नकान्तिगतिषु। शृपंताः परस्मैपदिनः॥ दिवादिभ्यः। इयन्। शपोपवादः। हलिचेति दीर्घः दीव्यति। दिदेवादेविता। देविष्यति॥
दीच्यतु। दीव्य। अदीव्यत्। दीच्येत्। दीव्यात्। अदेवीत्। अदेविष्यत्। षिवुतं वुसंताने। परिषीव्यति। परिषिषेच। न्यषेवात्। न्यसेवात्। सि
नुगतिशोषणयोः। षिवुनिरसने। केचिदिहंमनपठन्ति। णसु। अदने। आदानइत्येके। अदर्शनेत्यपरे। स्तस्यति। स्तणोस। णस्तनिरस
ने। स्तस्यति। सस्नास। क्रसृक्षरणदीप्त्योः। ह्रणंकोटित्यं। चक्रास। व्युषदाहे। व्यञ्ज्योष। पुषन्। वृतीगात्रविक्षेपे। वृत्यति। ननर्त्त। से। से

सि० को० ति० विरुतचतष्टदचतः। एष्यः परस्यसिजिनस्यसादेरार्धधातुकस्येडास्यात्। नर्तिष्यति। नर्त्स्यति। नृत्येत्। नृत्यात्। अनर्तात्। वसीउद्देगे। वस्यति। वसति। वसतुः। तवसतुः। कुथीपूतीभावे। पुथहिंसायाम्। गुधपरिवेष्टने। क्षिपप्रेरणे। क्षिप्यति। क्षेप्ता। पुष्यविकसने। पुष्यति। पुपुष्य। तिमष्टिमष्टीमआर्द्धभावे। तिम्यति। स्तिम्यति। स्तीम्यति। बीजबोदनेउज्जायान्त। बीज्यति। उषगंतौ। उष्यति। पदपुहम्वस्यर्थे। चक्ष्यर्थस्तृप्तिः। सद्यति। सद्यति। जृषजृष्ययोहानौ। जीर्यति। जजरतुः। जेरतुः। जरिता। जरीता। जीर्येत्। जीर्यात्। जृस्तश्चित्यङ्वा॥ कृदशोडिः गुणः। अजरत्। अजारीत्। अजारिष्टाम्। जीर्यति। जजरतुः। अजारीत्। पूङ्। प्राणिप्रसवे। सूयते। सृषुवे। स्वरतिसूतीतिक्किं त्यंवाधित्वाश्रुकः कितीतिनिषेधेप्राप्तैकादिनियमान्नित्यमिट्। सृषुविषे। सृषुविवहे। सोता। सविता। इङ्। परितापे। इयते। दीङ्। क्षये॥ दीयते। दीङोयुडचिक्रिति। दीङ्। परस्याजादेः क्तिनार्धधातुकस्ययुट्स्यात्। वृग्युगवृङ्। यणोः सिङ्गे। दिदीये। मीनाति। मिनोतिदीङ्। ल्यपिच। एषामात्स्यात्पिचकारादशित्येजिमित्ते। दाता। दास्यते। अदास्त। अदास्ताः। डीङ्। विहायसागतौ। डीयते। धीङ्। आधारे। धीयते। दिध्ये। धेना। मीङ्। हिंसायां। हिंसात्रप्राणवियोगः। मीयते। रीङ्। श्रवणे। रीयते। लीङ्। उद्देशणे। विभाषात्तीयते। लीयते। रितेयकानिर्देशोऽननुस्यना। लीतीजोरात्वास्यादेजिषयेत्यपिच। लेना। लाता। लेयते। एजिषयेकिं। लीयते। लिल्ये। बीङ्। चणोत्यर्थे। बीयते। विजिये। स्वादयओ

४३

अपिपरुः। पिपूर्यात्। पूर्यात्। अपारीत्। अपारिष्टाम्। इत्सांलोयमितिकेचित्। पिपति। पिपृतः। पिप्रति। पिप्रयात्। आशिपिप्रियात्। अपाषति। पाणिनिमतेतु। तरोदसीपिपृतंसत्यवान्वम्॥ इत्यादौछांदसत्वंशरणम्॥ उषुजधारणपोषणयोः। अजामित्। अजमाङ्। ओहाङ्। चयाणामभ्यासस्यइत्यात्स्त्रोः। बिभर्ति। बिभृतः। बिभ्रति। बिभ्रदे। श्रुवद्वावाहित्वेत्वे। बिभरामास। बभार। बभर्था। बभ्रव॥ बिभ्रहि। बिभराणि। अबिभः। अबिभृताम्। अबिभरुः। बिभ्रयात्। धियात्। धीषीष्ट। अभाषति। अभ्रत। माङ्। मानेराहेत्वा। इहल्यघोः। श्राप्सस्तयोरानुत्स्यात्सार्वधातुके। क्तिनिहलि॥ मिमीते। श्राप्सस्तयोरित्यालोपः। मिमाते। मिमते। प्रण्यमास्त। ओहाङ्। गतो॥ जिहीते। जिहाते। जिहते। जहे। हाता। हास्तते। ओहाङ्। त्यागे। परस्मैपदी। जहाति। जहाते। इत्याङ्। लोकोक्तिनिवासार्वधातुके। पक्षेईत्वम्। जहितः। जहीतः। जहति। जहौ। जहातु। जहितात्। जहीतात्। आचहौ। जहातेहौ। परेआत्स्याच्चादिर्दितो॥ जहाहि। जहिहि। जहीहि। अजहात्। अजङ्। लोपोयि। जहातेरालोपः स्याद्वादोसार्वधातुके। जह्यात्। एतेर्लङ्। देयात्। अवासीत्। उदाजृदने। प्राणिददाति। दत्तः। ददति। दत्ते। ददौ। घसोरित्येत्वाभ्यासलोपो। देहि। अदात्। अदताम्। अदङ्। ददात्। देयात्। अदात्। अदि

सि. को. ति.

ते। ववाशे। कपिजलोभिववाशाइति निरुक्तं। अथपंचस्वरितेतः। मृषति। मृषायाम्। मृष्यति। मृष्यते। ममर्ष। ममर्षे। ईशचिरपूतीसावे।
पूतीसावः क्लेशः। श्रुच्यते। श्रुच्यति। श्रुशोच। श्रुशोचते। अश्रुचत्। अश्रुचीत्। अश्रोचिष्ट। गह्वबंधने। नद्यति। नद्यते। ननाह। ननडा। नेहिय।
नेहे। नडा। नत्त्यति। अनात्सीत्। रंजरागे। रज्यति। रज्यते। शपआकोशे। शप्यति। शप्यते। अथैकादशानुदात्तेतः॥ पदगतौ। पद्यते। पेदे।
पता। पद्येत। पत्सीष्ट। विद्यतेपदः। पदाश्चे। श्विगूस्वात्तत्रादेपरे। प्रण्यपादि। अपत्साताम्। अपत्सत। श्विददेन्ये। श्विद्यते। चिस्विदे॥
स्वेता। अस्वित्त। विदसत्तायाम्॥ विद्यते। वेत्ता। बुधअवगमने। बुध्यते। बुबुधे। बोडा। सोत्त्यते। छुत्सीष्ट। अबोधि। अबुड। अभुत्साताम्। यु
प्र धसंहारे। युयुध्यते। युयुधे। योडा। सिक्त्वा। अयुड। कथंयुध्यातीति। युधमिच्छतीति क्यन्त्। अनुदानेत्त्वलक्षयमात्मनेपदमनित्यमि
तिवा। अनोरुधकामे। अनुरुध्यते। अणप्राणने। अण्यते। आणे। अणिता। अनेतिदंत्यातोयमित्येके। मनज्ञाने। मन्यते। मेने। मंत्ता॥
युजसमाधो। समाधिश्चिन्तनचिन्तितिरोधः। अकर्मकः। युज्यतेकः। युज्यते। योक्ता। सृजविसर्गे। अकर्मकः। संसृज्यतेसरसिजेरसुणा
शमिन्नेः। ससृजिषे। स्वष्टा। स्वस्यते। लिङ् सिन्वाविनिकित्त्वानुगुणः। नायम्। सृसीष्ट। असृष्ट। असृष्टातां। लिङ् अत्पीसावे। लिङ्यते
लेष्टा। लेस्यते। लिङ् सीष्ट॥ अलिस्त। अलिस्ताताम्। आगणंताः परस्मैपदिनः। राधोऽकर्मकाहुत्वावेव। एवकारोभिन्नक्रमः। राधोअक

र्मकादेवयन्। उदाहरणमाह। वडाविनि। यन्मद्यमपराध्यति। दुद्यतीत्यर्थः। विराध्यंतंक्षमेनकः। दुद्यंतं। राध्यत्योदनः। सिध्यती
त्यर्थः। रुणायराध्यति। देवंपर्यालोचयतीत्यर्थः। देवस्यधात्वर्थेत्तन्मागजीवेत्यादिवदकर्मकत्वं॥ रराध॥ रराधतुः। रराधिय॥ राधो
हिंसायामित्येताभ्यामलोपाविह न॥ हिंसार्थस्यसकर्मनयादेवादिकत्वायोगात्॥ राडा॥ रात्त्यति। अयंस्वादिश्रुरादिभ्यः। व्यधत्ताउ
ने। अहिज्येति संप्रसारणं॥ विध्यति। विव्याध॥ विविधतुः। विव्यड्। विव्यधिय। व्यडा। व्यत्त्यति। विध्येत्। विध्यात्॥ अव्यात्सीत्।
पुषपुष्टौ। पुष्यति। पुपोष। पुपोषिय। पोष्टा। पोष्यति। पुषादीत्यङ्। अपुषत्। शपशोषणे। अशपत्। तुषप्रीतो। दुषवेत्त्य।
श्लिषआलिङ्गने॥ श्लिषेष्टे। श्लिष्येति। श्लेष्टा। श्लेष्ट्यति। श्लिषः। अस्मात्परस्यानिटः श्लेः क्तः स्यात्। पुषापडोपवादः। नतुविणः।
पुरस्तादपवादस्यायात्। आलिङ्गने। श्लिषश्चेरालिङ्गनएवक्तो नान्यत्र। योगविभागसामर्थ्याच्छ्रुतगुपधादित्यस्याप्ययंनियमः॥
अश्लिषत्कन्यादेवदत्तः। आलिङ्गनएवेति किं। समश्लिषज्जनुकाष्टं। अङ्। प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः। कर्मणिअनालिङ्गनेतुसिजे
वनतुक्तः। एकवचनेचिण्। आश्लेषि। अश्लिषातां। अश्लिषत। अश्लिषाः। अश्लिष्टुं। शकवितापितोमर्षणे। विभाषित

सि०कोः।

इत्युभयपदीत्यर्थः। शक्यति। शक्यते। हरिद्वंशक्तः। शशाक। शोकेय। शशक्य। शोके। शक्ता। शस्यति। शस्यते। अशक्त। अशक्ता।
सेरुकोयमित्येके। तन्मतेनानिर्कारिकासुलदित्यतिः। शकिता। शकिष्यति। शिदागत्र प्रक्षेपणे। धर्मस्कृतावित्यर्थः। अयं श्रीदितिन्यासका
रादयः। नेतिन्यासकाहरदत्तादयः। सिद्यति। सिधेद। सिधेदित्य। सेता। अखिदत्। कुधकोधे। कोडा। कोह्यति। कथयुमुक्षायाम्। शोधा। कथं
स्थालमेषाक्षधितस्येति। संपदादिक्किंचनानारकादित्वादितन्॥ इतिमाधवादयः। वस्तुतस्तवसतिक्षधोरितौवक्ष्यते। शोधयते। शोधयति।
शोधय। शोडा। विधुसंराडौ। उदित्याठः। ग्रामादिकः। सिध्यति। सेडा। सेह्यति। असिधत्। रधहिंसासंराध्योः। रध्यति। रधिजमोरचि। नुम्। रं
रंधतुः। रधादित्यश्च। वलाद्यार्धधातुकस्यवेदस्यात्॥ रंधिथ। ररडा। रंधिव। रेध्व। रेध्म। तोडु। लिटिरेधेः। लिट् वर्जेश्चटिरेधेनुमूल्यानस्यात्॥
रधिता। रडा॥ रधिष्यति। रत्स्यति। अडि। नुम्॥ अनिदितामिति नलोपः। अरधत्। गरा अदर्शनने॥ नश्यति। ननाश। नेशतुः। नेशित्य। मस्तिन
शोर्षिता। नुम्स्यात्। ननंछ। नेशिव। नेश्व। नेशिम। नेशम। नशिता। नंछा। नशिष्यति। नश्यति। नश्येत्। नश्यात्। अनशत्। प्रणश्यति॥ न
शोः। नतस्या। नतनस्यात्। प्रनंछ। अंतग्रहणंभूतपूर्वप्रतिपत्यर्थः। प्रनश्यति। नृपप्रीणने। प्रीणनंनृप्तिरनर्पणंन। नाप्रिस्थयतिकाष्ठानां
पितृनतासीत्। इत्युभयवददर्शनात्॥ नतपिथ। ततपर्थ॥ तत्रप्य। तपितो। तर्मा। त्रपिता। स्मृश। मृश। लृषेति। सिज्वा॥ अतपति। अताशी

४५

दितः। तत्कलंतुनिष्ठायांनत्वं। पीडु। पाने। पायते। माडु। माने। मायते। ईडु। गतो। ईयते। अयांचक्रे। प्रीडु। प्रीतो। सकर्मकः। प्रीयते। प्रिपिये। अथपरस्मैपदिनः
श्वत्वारः। शोनतूकरणे। ओतः। र्यनि। लोपःस्यात्। र्यनि। र्यनः। र्यनि। शशौ। शशतुः। शाता। शास्यति। विष्ठावाग्रादधेडितिसिचोवालुङ्। लुगसा
वेयमरमेतीरसको। अशात्। अशाताम्। अशः। अशासीत्। अशासिष्टाम्। अशासिषुः। छेच्छेदने। छयति। गंतकर्मणि। स्यति। ससो। अभिष्य
ति। अभ्यष्यत्। अभिससो। होअवरखंडने। द्यति। ददौ। प्रणिदाता। देयात्। अदात्। अथात्मनेपदिनः पञ्चदश। जनीयादुर्भावे। ज्ञानोर्जा।
अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रिति। जायते। जज्ञे। गमहनेत्यपधालोपः। श्रुत्वम्। जज्ञाते। जज्ञिरे। जनिता। जनिष्यते। दीपजनेतिवाचिष्। जवनिवध्यो
श्च। अनयोरुपधायाहृदिर्नस्याञ्जिणिज्जितिकृतिव। चिणोत्तुक्। अजनि। अजनिष्ट। दीपोर्दीप्तो। दीदीप्ये। अदीपि। अदीपिष्ट। प्रीआया
यने। पूर्यते। अपूरि। अपूरिष्ट। नूरीगतिवरणहिन्सनयोः। तूर्यते। तुतूरे। धूरीगूरीहिंसागत्योः। धूर्यते। डूधूरे। ग्रूर्यते। जुगूरे। धूरी। जूरीहिंसा
वयोहान्योः। शूरीहिंसास्तंभनयोः। चूरीदाहे। तपरेष्वर्ये। अयंधातुशैव्येवातडुःश्यनोत्सते। अन्यदातुशब्दिकरणः। परस्मैपदीत्यर्थः। केचि
तुवाग्रहणंरतुधातुराद्यावयवमिच्छन्ति। तप्यते। तप्ता। तप्यते। पतेतिव्यत्यासेनपाठानरं। द्युतद्यामानिद्युतमत्यमानः। द्युतवर्तने। द्यत्यते। पक्षां
तरे। वाच्यते। ततोवाच्यमानासारामशालांन्यविवक्षतेभाट्टिः। क्लिशउपतापे। क्लिश्यते। क्लेशिता। काशदीप्तो। काश्यते। वाशशब्दे। वाश्य

ते। पर्यास्तत। यस्तप्रथने। यस्तोनुमसर्गात्। संयस्य। श्यन्तास्यात्। यस्यति। यसति। संयस्यति। संयति। अनुपसर्गात्। प्रयस्यति। जस्तमोक्षणे।
 जस्यति। तस्तउपक्षये। दस्तन्। तस्यति। अतसत्। दस्यति। अदसत्। वस्तन्ते। वस्यति। ववास। ववस्तुः। नशासदेत्येताभ्यासलोपः। निषेधः॥
 वशादिरयमिति मतेतु। वेसतुः। वेस्तः। व्युषविभागे। अयंदाहेपठितः। अर्थमदेनत्वउर्थेपुनःपठयते। अव्युषत। ओष्ठ्यादिर्दंत्यां तोये। प्युसिइ
 त्यन्ये। अयकारप्युसूइत्यपरे। लुपदाहे। अलुपत्। पूर्ववपाठः। सिजर्थइत्याहुः। तद्वादिपाठेनगतार्थमिति सूचनं। विसप्ररणे। विस्यति। अवि
 सत्। कुससंश्लेषणे। अकुसत्। वुसउत्सर्गे। मुसरवंडने। मसीपरिणामे। परिणामोविकारः। समीत्येके। लुटविलोउने। उचसमवाये। चुच्यति
 उवोच। उचथुः। मासवानुचत्॥ धुशभंशअधःपतने। बभ्रश। अभ्रशत्। अनिदितामिति न्लोपः। भ्रयति। बभ्रश। बभ्रशतुः। अभ्रशत्। वृशच
 रणे। वृशयति। अवृशत्। कृशततूकरणे। कृशयति। जितृषपिपासायां॥ हृषतुष्टे। श्यन्तदेमौवादिकादिशेषः। रुषरिषहिंसायां। तीपसहेतिवेट्॥
 रोषिता। रोषा। डिपक्षेपे। कुपक्रोधे। गुपव्याकुलत्वे। गुपरुषलुपविमोहने। युप्यति। रुपति। लुपति। लोपिता। लुपतिसेट्। अनिद्वारिकास
 लिपिसाहचर्यात्तौदिकस्येवग्रहणात्। लुभगार्थे। गार्थ्यमाकांक्षा। तीपसहेतिवेट्। लोभिता॥ लोब्धा। लोभिष्यति। लुभेत्। लुभ्यात्॥ अलु
 पत्॥ मूवादेररत्तुरणात्तत्वालोपतोत्यपीत्याहुः। कृभसंनने। कृभ्यति। यभतुभहिंसायाम्॥ कृभिनभितुमयोद्युतादौक्यादौचप

ग्यंतेवेपांक्षुतादित्वादङ्। सिडेः। क्वादिक्वात्क्षेप्तिभबत्येव॥ इहपाठस्तश्चनर्थः। क्लिदूआर्शोभावे। क्लिद्यति। चिक्लेदिय। चिक्लेत्य। चिक्लिदिव। चिक्लिद्व।
 चिक्लिद्य। क्लेदिता। क्लेता। जिमिदास्नेहने। मिदेर्गुणः। इत्संज्ञकशकारादौप्रत्यये। मेद्यति। अमिदत्। दितादिपाठदिचामित्वादत्। अमेदिष्टेति सिडेइ
 हपाठेअमेदीदितिमाप्सूदेतर्थः। धुतादिभ्योबहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः। जिस्विदास्नेहनमोचनयोः। कृधृष्टौ। आनर्द। आर्दत्। गृध्रअभिका
 क्षायां। अगृधत्। वृत्। पुषादयोदिवादयश्चवृताः। केचित्तुपुषादिसमाध्यर्थमेववृत्तरणंदिनादिस्तृप्वादिवदास्तुतिगणः। तेनक्षीयतेमृग्यतीत्या
 दिसिडिरित्याहुः॥ १३९॥ इतिदिवादयः॥ पुत्रअभिषवे। अभिषवः। पीडनं। स्त्रपनंस्नानंकरायाः। संधानं च। नत्रस्नोनेः। कर्मकः। स्वहिष्यः। कृः॥
 कृतोति। कृतुतः। कृन्वति। कृन्वः। कृतुवः। कृन्वहे। कृतुवहे। कृषाव। कृषुवे। सोता। कृतु। कृतवानि। कृतवौ। कृतुयात्। कृत्यात्। कृतसूधूज्यः
 इतीद्। असावीत्। आसोष्ट। अभिपुणोति। अप्यपुणोत्। अभिसृषाव। कृतोतेः। स्यसनोः। स्येसनिचपरेकत्रः। वोनस्यात्। विसोष्यति। पित्रेव
 धने। सिनोति। विसिनोति। सिषाय। सिष्ये। सेता। शिञ्जनिशाने। ताठव्यादिः। शेना। दुमिञ्प्रक्षेपणे। मीनातिमिनोतीत्याहं। ममो। ममित्यामः
 माथ। मिम्ये। माता। मीयात्। मासीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टाम्। अमास्त। विञ्चयने। प्रणिचिनोति। विष्ठापनेः। अप्यासात्परस्यविजः। कुत्वंवा
 स्यात्तसनिष्ठित्वा। प्रणिचिकाय। चिचाय। चिक्ये। चिच्ये। अचैपीत्। अचेष्ट। स्तृजआछादने। स्तृणोति। स्तृणुते। गुणोतीतिगुणः। स्तर्यात्॥ कृ

सि० कौ० ति०

तश्च संयोगदेः। कृदन्तात्संयोगदेः परयो लिङ्। सिचोरिडा स्यात्तडि। स्तरिषीष्ट। स्तृषीष्ट। अस्तरिष्ट। अस्तृत्। वृजवरणे। बभूयात्तन्त्यजगृभभवर्थेति नि
गमे। एषां वेदेऽङ्भावा निपात्यते। तेन भाषायां यत्नोत्। ववरिष्य। ववृव। ववृवहे। वरिता। चरीता। बिड्। सिचोरात्सनेपदेपु। ववृवभ्यां कृदन्ताच्च परयो लि
ङ्। सिचोरिडा स्यान्नडि। मन्तलिङि। वृत्तोऽरो लिङो दीर्घेति स्यात्। वरिषीष्ट। वृषीष्ट। अवारीत्। अवरिष्ट। अवरीष्ट। अवृत्। धूञ्कपने। धुनोति। धु
नुते। अधोषीत्। अधोष्यत्। दीर्घा नोप्ययं। धूनोति। धूनुते। स्वरति सूतीति वेत्। डुधुविथ। डुधोथ। किति लिङि श्युक निषेधं वा धित्वा। कादित्वानिय
मान्नित्यमिह। डुधुविथ। स्तकस धूञ्भ्यश्चिन्त्यमिह। अधावीत्। अधविष्ट। अधोष्ट। अथ परस्मैपदिनः। दुदु उपतापे। डुनोति। द्विगतोरुदो
च। हिनुमीना उपसर्गस्य निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्यणः स्यात्। प्रहिणोति। प्रहिणोमिह रंयमराज्ञः। हेरचडि। अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्यकु
त्वं स्यान्ननुचडि। जिघाथ। पृषीतो। पृणोति। पती। स्पृषीति पालनयोः। प्रीतिचलनयोरित्येके। चलनं जीवनमिति स्वामी। स्पृणोति। पसार। स्पृ
इत्येके। स्पृणोति। पृणोत्यादयस्त्रयोपिष्ठांदसा इत्याहुः। आहूव्याघो। आनोति। आश्रुतः। आश्रुवन्ति। आश्रुवः। आना। आश्रुहि। लुदित्वा
दङ्। आपत्। शङ्कुशक्तो। अशकत्। राधसाधसंसिधो। राधोति। राधो हिंसायां। एवाभ्यासलोपोस्तः। किति लिङि सेद्विथानिच। अपरेधतुः
रेधुः। रेधिय। राडा। साधोति। साडा। असात्सीत्। असाडाम्॥ अथ ह्रावनुदात्तेतौ। अशूव्याघो संघातेच। अश्रुते। अश्रुते श्व। दीर्घा

४६

अवासीत्॥ अतृपत्॥ दृष्टवर्षमोहनयोः। मोहनं गर्वः। दृष्यति। इत्यादि। रधादित्वादिमोवेदोवमर्थमतुदात्तता॥ दुहजिघासायां॥ वाडुहेतियः। पसेहोदइति
दः। डुडोथ। डुडोद। डुडोहिथ। डोहिता। डोम्हा। डोदा। डोहिथति। एकाचइति मधु। धोश्यति। दत्तयत्त्रयोस्तुल्यरूपम्। अडुहत्। मुहवेनित्ये। मोश्यति। अ
मुहत्। णुहउद्विरेणे। स्तृष्यति। स्तृष्णाह। स्तृष्णोहिथ। स्तृष्णोम्हा॥ स्तृष्णाद॥ स्तृष्णुहिथ। स्तृष्णुह। स्तोहिता। स्तोम्हा। स्तोदा। स्तोहिथति। स्तोश्यति। अ
स्तुहत्। णिहप्रीतो। सिध्यति। सिध्योह॥ वृत्॥ रधादयः समासा इत्यर्थः॥ उपादयः स्तृआगणांताइति सिद्धांतः। शमउपशमे। शमामथनां दीर्घः। श्यति।
शमादीनामित्यर्थः। प्रणिशम्यति। शमथुः। शेमिथ। शमिता। अशमत्। तमुकांशायाम्। ताम्यति। तमिता। अतमत्। दमुउपशमे। उपशमे इति ग्यंतस्य।
तेन सकर्मकोयं। नतुशमिबदकर्मकः। अदमत्। अमुतपसिरेवेदेच। श्राम्यति। अश्रमत्॥ अमुअवस्थाने। बाधशोतित्र्यन्वा। तत्रकृते शमामथनामि
ति दीर्घः। श्राम्यति। लुअ्यदु॥ अश्रमत्॥ शेषात्वादिबन्तु॥ क्षमसहने॥ क्षाम्यति। चक्षमिथ। चक्षथ। चक्षमिव। चक्षण्व। चक्षमिम। चक्षण्व। क्षमिता
क्षंता। अयंनषित्। श्वादिस्तृपित्। अपितः। क्षाम्यतेः। क्षातिः। क्षमूषः। क्षमतेः। क्षमो। क्लुमुग्लानो। क्लाम्यति। क्लामति। शपावन्नयन्यपि। छिबुकुम्प
मित्येव। दीर्घेति डे शमादिपाठे घितुणर्थः। अङ्। अक्लमत्॥ मदीदृष्ये। माद्यति। अमदत्। शमादयोऽष्टो गताः। असक्षेपणे। अस्यति। आस॥ अ
सिता। अस्यमेच्छुङ्। अङि परे। आह्। आस्थान्॥ अस्यपुषादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्तातिवचनंतउर्थः। तङ्। तूपसर्गादस्यलुहोरिति वक्ष्य

क्षीष्ट। अदिष्टत्। अदिष्टतं। अक्षपाके। ग्रहिज्येति संप्रसारणं। सस्यश्चक्रेनशः। शस्यजस्त्वेनजः। भृज्जति। भृज्जते। भ्रज्जोरोपधयोरम
 न्यतरस्याम्॥ भ्रज्जोरेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके। मित्रादं त्यादचः परः। स्थानपष्ठीनिर्देशादोपधयो निर्दिष्टः॥
 वभर्जतुः। वभर्जिथ। वभ्रष्ट। वभर्ज। रमभावे। वभ्रज्ज। वभ्रज्जतुः। वभ्रज्जिथ। स्कोरितिलोपः। वभ्रष्टेतिषः। वभ्रष्ट। वभ्रज्ज। भर्षा। भ्रष्टा॥
 भ्रष्ट्यति। भ्रष्ट्यति। कृतिरमागमं बाधित्वासंप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन। भृज्यात्। भृज्यास्ताम्। भ्रष्टीष्ट। भ्रष्टीष्ट। अत्ताष्टीत्॥ अभ्रा
 क्षीत्। अभर्षा। अभ्रष्ट। क्षिपप्रयोगे॥ क्षिपति। क्षिपते। क्षेप्ता। अक्षेष्टीत्। अक्षिप्त। कृषविलेरवने। कृषति। कृषते। कृष्टा। कृष्टा। कृष्ट्या
 त्। कृष्टीष्ट। स्पृशामृशकृषेति सिज्वा। पक्षेस्सः। सिचिअम्वा। अक्राक्षीत्। अक्राक्षीत्। अक्रुक्षत्। तडिः लिङ्गिचाविति कित्वादस्य अ
 त्। अक्रुक्षीष्ट। अक्रुक्षतां। अक्रुक्षन्त॥ कृषीगतौ। परस्मैपदौ। कृषति। आनर्ष। जुषीप्रीसेवनयोः॥ अथात्म
 कृष्ट। अक्रुक्षतां। अक्रुक्षन्त॥ अक्रुक्षत्। अक्रुक्षतां। अक्रुक्षन्त॥ कृषीगतौ। परस्मैपदौ। कृषति। आनर्ष। जुषीप्रीसेवनयोः॥ अथात्म
 नेपदिनश्चत्वारः॥ जुषते। ओविजापयसंचनयोः। प्रायेणायंमुत्पुर्वः। उडिजते। विजविट्। विजेः परस्थश्चदिप्रत्ययोवाडिः। उडिन्ता जि
 उडिष्यते। ओलजीओलजीवीउने। लजते। लेजे। लज्जेते। ललज्जे। अथपरस्मैपदिनः। ओबश्चछेदने। ग्रहिज्येति। वृश्चति। ब्रजश्च।
 व५ जि५ ब्रश्चतुः। ब्रजश्चिथ। वब्रष्ट। लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं। रेफस्यककारः। उरत्। तस्याचः परस्मिन्निति स्थावनिवद्वा

नसंप्रसारणे संप्रसारणं मिति वस्योत्वंन। ब्रश्चिता। ब्रष्टा। ब्रश्चिष्यति॥ ब्रष्ट्यति॥ वृश्चिता। वृष्टा। वृश्चिष्यति॥ वृष्ट्यति॥ वृश्चिता। वृष्टा। वृश्चिष्यति॥ वृष्ट्यति॥
 विव्याच। विविचतुः। विविचिता। विविचिष्यति। विव्यात्। अव्याचीत्। अव्यचीत्। व्यचेः कुरादित्वं अनसीतितुनेहप्रवर्तते। अनसीतिपर्युदासेनरुन्मा
 वविषयत्वात्। उच्छिउंछे। उच्छति। उच्छीविवासे। अपूर्व्याव्युच्छति। कृच्छगतीं द्वियप्रलयमूर्तिभावेण॥ कृच्छत्युतामितिगुणः॥ द्विद्व्यहया
 स्यानेकद्वलुपलक्षणत्वान्नुट्। आनर्ष। आनर्षतुः। कृच्छिता। मिच्छउत्केशे। उत्केशः पीडा। मिच्छति। मिमिच्छ। अमिच्छीत्। जर्जचर्चश्चपरि
 भाषणसत्सर्जनयोः। त्वचसंचरणे। नत्वान्। कचस्तुतौ। आनर्ष। उञ्जआर्जवे। उज्जउत्सर्गे। लुप्तविमोहने। विमोहनेमाकुलीकरणं। लुप्तति। लो
 पित्ता। तीषसहेतीङ्किल्पः। लोब्ध्या। लोभिष्यति। रिक्कत्थनयुद्धनिंदाहिंसादानेषु। रिफति। रिरेफ। रिहेत्येके। शिशुनप्रामतिमीरिदं
 ति। तृपतुंफत्तौ। आघः प्रथमान्तः। द्वितीयोद्वितीयांतः। द्वावपिद्वितीयांतावित्यन्ये। तृपति। ततर्प। तर्पिता। स्पृशामृशेति सिज्वाकल्पः। पोषा
 दिकस्येवअउपवादत्वात्। तेनात्रनित्यं सिचु। अतर्पीत्। तृप्फति। शस्यडित्वादनिदितामिति नलोपेनाप्ते। शेतफादीनांनुम्बान्यः। आदिश
 हः प्रकारे। तेनात्रयेनकारानुष्कास्तेतुंफादयः। तृफति। ततृफ। तृफ्यात्। तुफतुंफतुपतुंफहिंसायां। तुपति। तुम्पति। तुफति। तुंफति। दृप
 दृफउत्केशे। प्रथमः प्रथमान्तः। द्वितीयांतइत्येके। दृपति। दृफति। दृम्फेति। दृफेति। कृफकृफहिंसायां। कृफति। आनर्ष। कृंफति। कृंफ

सि० को० ति०

फांचकार। गुफगुफग्रंथे। गुफति। जुगोफ। गुंफति। जुगुंफ। उभउंभपूरणे। उभति। उवोभ। उभंति। उभांचकार। शुभशुभशोभार्थे। शुभति। शुभंति। दृभीग्रंथे। दृभति। चृतीहिंसाग्रंथनयोः। चर्तिता। सेसिचिह्नतेतिवेत्। चर्तिष्यति। चर्त्स्यति। अचर्तति। विधविधाने। विधति। वेधिता। जुडगतौ। तवर्गपंचमांतमित्येके। जुडति। तवर्गपंचमेरधंचिन्मरुतोजुनंति। मृडसरवने। मृडति। मर्डिता। पृडच। पृडति। पृणप्रीयाने। पृणति। पपर्णी। वृणच। वृणति। मृणहिंसायां। तुणकोटिल्ये। तुणोण। पुणकर्मणिशप्ते। पुणति। पुणप्रतिज्ञाने। कुणशरोपकर्णयोः। शूनगतौ। जुणहिंसागतिकोटिल्येपु। घुणघूर्णप्रमणे। पुरऐस्वर्यदीप्त्योः। सरति। सृषोर। आशिषिसूर्यात्। कुरशहे। कुरति। कूर्चात्। अवनपकुर्चुरांमूइति। निषोनेधो। करोतेरेवतत्रयहणादित्याहुः। रकरछेदने। मुरसंवेष्टने। स्तरविलेखने। घुरभीमार्थशब्दयोः। पुरअग्रगमने। चडूउद्यमने। दंत्योष्ठ्यादिः। पवर्ग्यादिरित्यन्ये। तृदूस्तृदूस्तृदूहिंसार्थाः। तृहति। तर्तह। स्तृहति। तस्तर्ह। तर्हिता। तर्दा। स्तर्हिता। स्तर्दा। अतर्हीत्। अतर्द्धीत्। अतर्द्धाम्। इषइछायाम्। इषगमियमांछः। इच्छति। एषिता। एष्टा। एषिष्यति। इष्यात्। ऐषीत्। मिषस्पर्धायाम्। मिषति। मेषिता। किलश्वेत्यकीडनयोः। तिलस्नेहे। तिलवसने। तिलविलसने। इलस्वप्नक्षेपयोः। किलसंवरणे। दंत्योष्ठ्यादिः। विलसेदने। ओष्ठ्यादिः। गिलगदने। हिलभावकरणे। शिलविलउंछे। मिलसंश्लेषणे। तिरखअक्षरवि ^{ख्या} न्यासे। लिलेख। कुटकोटिल्ये। गडू। कुरादिभ्यइतिउत्वं। चुकुदि

४८

दध्यासावर्णात्परस्यनुदस्यात्। आनशे। अशिता। अष्टा। अशिष्यते। अक्ष्यते। अश्नवीत्। अशिषीष्ट। असीष्ट। आशिष्ट। आष्ट। आसातां। छिद्यआसुंदने॥ स्तिघ्रते। तिष्ठिये। स्तेधिते। आथागणांताः परस्मैपदिनः। तिकतिगच। तिक्कोति। तिक्कोति। वधहिंसायां। सघ्नोति। जिधृषा प्रागभ्लेय। धृणोति। दर्धर्ष। दंभुदंभने। दंभनंदंभः। दंभोति। ददंभ। श्रंथियंथिदंभिस्वजीनां लिटः। कित्वंवेतिव्याकरणान्तरंमिहाप्याश्रीयतइत्युक्तं। अनिदितामिति लोपः। तस्यआभीयत्वादसिद्धत्वेनएत्वाभ्यासलोपोयोरप्राप्तेयो। दंभेश्च। एत्वाभ्यासलोपोवक्तव्यो। दंभतुः॥ ददंभतुः। इदं कित्वंविदपिद्विषयकमिति सधाकरादयः। तन्मतेतिपूसिधूमिब्यस्क। देम। देमिथ। देमेतिरुपांतरं बोध्यं। अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमतेनु। ददंभ। ददंभिथ। ददंभेत्येव। दंभिता। दंभ्यात्। ऋधुदृष्टौ। तृप्रीयानइत्येके। कृष्णादिक्वाणत्वंन। तृप्नोति। छंदसि। आगणांताधिकारोयं। अह्व्याप्तौ। अह्वोति। दधघातनेपालनेच। दध्नोति। चमुभक्षणे। चम्नोति। रिक्षिचिरिजिरिदाशदहिंसायां॥ रिणोति। क्षिणोति। अयंभाषायामपीत्यन्ये। तंनतद्यशःशस्त्रभृतांक्षिणोति। इतिरध्वंशे। कृक्षीत्येकएवाजारिदरित्यन्ये। कृक्षिणोति। चिरिणोति। जिरिणोति। दाश्नोति। दणोति। वृत्॥ २५॥ इतिस्वादयः। तुदव्यथने॥ इतःपट्स्वरितेतः। तुदादिभ्यःशः। तुदति। तुदते॥ तुदोद। तुबुदे। नोत्ता। अतोत्सीत्॥ अनुत्त। शुदप्ररणे। नुदति। नुदते। नुनोद। नुनुदे। नोत्ता। दिशअतिसर्जने। अतिसर्जनंदानं। देहादि

सि० को० ति

किरति। किरतः। किरंति। चकार। चकरुः। करिता। करीता। कीर्योत्। किरतौ कवने। उपास्किरतेः। सुडागमस्यात्छेदेर्धे। उपस्कि
रति। अडभ्यासव्यवायेपि स्फुटकात्पूर्वइति कव्यं उपास्किरत्। उपचस्कार। हिंसायां प्रतेश्च। उपप्रतेश्च किरतेः स्फुटस्या
हिंसायां। उपस्किरति। प्रतिस्किरति। गृध्रनिगर्णे। अचिविभाषा। गिरते रेफस्य लृखं वा स्याद्जादौ। गिरति गिलति।
जगार। जगाल। जगलिष्य। जगलिष्य। गरिता। गरीता। गलिता। गलीता। अथहौडितो। दृडू। आदरे। आदिष्यते। आ
दिष्येते। आदरे। आदरेषे। आदर्यो। आदरिष्यते। आदरीष्ट। आदत। आदपातां। पृष्टु। अवस्थाने। ध्रियते। अथ
परस्मैपदिनः षोडश। प्रष्टु। इद्री सायां। पृष्ठति। पृष्ठ। पृष्ठतुः। पृष्ठिष्य। पृष्ठ। प्रष्टा। प्रष्ट्यति। अप्राक्षीत्।
वृत्। किरदादयो वृत्ताः। सृजविसर्गे। विभाषा सृजिदृशोः। ससर्जिथ। ससृज। सृष्टा सृष्ट्यति। सृजिदृशो। सृज्यम
कति। अमागमः। सृजेत्। सृज्यात्। अस्त्राक्षीत्। दुर्ममस्रौ श्रुचौ। मज्जति। ममज्ज। मस्तिनशोर्धे। तिनुम्
मस्तिरंत्यात्पूर्वनुम्वाच्यः। संयोगादिलोपः। ममडू कथ। ममज्जिथ। मडू। मडू स्यति। अमोक्षीत्। अमोक्षी।

अमाक्षः। रुजो भंगे। रोक्ता। रोस्यति। अरोक्वीत्। अरोक्ताम्। अजौकोदित्ये। रुजिवत्। रुपस्पर्शे। कोमा। अलोस्पर्शे। त्वस्पर्शे। हंसा
यो। तालव्योतो। रोष्टा। रोस्यति। रोष्टा। रोस्यति। लिङागतौ। अलिषत्। सृष्टा संस्पृशे। सृष्टा। सृष्ट्यति। अस्त्राक्षीत्। अस्त्राक्षित्। अ
स्त्राक्षत्। विष्णुगतौ। मुपृषेत्याद्यः। आर्धधातुके वा। विष्णयति। विष्णयान् चकार। विविष्। विष्णुप्रवेशने। विष्णति। वेष्टा। मृश आमर्शने। आमर्शान् स्पर्शः।
अमाक्षीत्। अमाक्षीत्। अमृक्षत्। शुद्धप्रणे। कर्त्तुमिष्टायेपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः। पट्टु विचारणगत्य वसादनेषु। सीदतीत्यादिभौवादिक
कवत्। उह पाठे तुम्बिकल्पार्थः। सीदती। सीदति। ज्वलादिपाठस्तु गार्थः। सीदः। स्वार्थे राश्च॥ चावनुदात्तः शस्त्वदात्तः। चादृशात्तने। स्वार्थे प
वपुनः पाठः। वीयते इत्यादिभौवादिकवत्। शतानुनास्ति। शदेः शित इत्यात्मनेपदोक्तेः। अथ वदस्वरितेनः। मिले संगमने। मिले संश्लेषणे
इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्तुमिष्टायेत उर्ध्वः। मिलति। मिलते। मिमेल। मिमिले। मुञ्चमोक्षणे। मुञ्चतीतीनां। मुञ्चस्यात्। मुञ्चति। मुञ्चते। मोक्ता
मुञ्च्यात्। मुक्षीष्ट। अमुञ्चत्। अमुक्त। अमुक्षीत्। लुप्टछेदने। लुप्पति। लुप्पते। अलुपत्। अलुप्ता। विदूलासे। विदति। विदते। विविद। वि
विदे। व्याघ्रपूत्यादिमते सेदोचं। वेदिता। साप्यमतेः निदूः। वेत्ता। परिवेत्ता। परिवर्जने। ज्येष्ठपरित्यज्य दारान् ग्रीश्वलब्धवानित्यर्थः। लुन्त
चौ। लिप उपदेहे। उपदेहो ह्यदिः। लिप्पति। लिप्पते। लेत्ता। लिपि सिचीत्यङ्। तडि। तुगा। अलिपत्। अलिपत्। अलिप्ता। चिचक्षरणे। सिंच
ति। सिञ्चते। असिञ्चत्। असिञ्चत्। असिञ्च। असिचिचिचति। अथ वयः परस्मैपदिनः। कृती छेदने। क

तीछेहने। कृन्तति। चकर्त्त। कर्त्तिता। कर्त्तिष्यति। कर्त्तर्यति। अकर्त्तत्। खिदपरिधाते। खिदति। चिखेद। खेना। अयंदेन्येहिवाहोरुधाहोच। पित्रा
अवयवे। पित्राति। पेशिता। अयंदीपनायामपि। त्वष्टारूपाणिपिशालु॥ इतिमुचादयस्तदायश्च। रुधिरआवरणे। नचस्वरितेतद्रुति
श्च॥ रुधादित्यः। उमस्। शपोपचादः। मित्वादंत्यादन्तः परः। नित्यत्वाद्युगंवाधिते। रुणादि। शनसोरलोपः। यत्त्वस्यासिद्धत्वाद्नुस्वारः। परसव
र्णः। तस्यासिद्धत्वात्तत्त्वं। नपदांतेनिसूत्रेण अनुस्वारपरसवर्णयोश्चलोपोनस्थानिबत्॥ रुन्धः। रुन्धति। रुन्धे। रोडा। रोत्स्यति। रोत्स्यते
रुण्डु। रुन्धात्। रुंधि। रुणधानि। रुणधे। अरुणत्। अरुंधाम्। अरुंधन्। अरुणः। अरुणत्। अरुणधं। अरुधत्। अरोत्सीत्। अरुड्।
भिद्भिद्विदारणे। भिनत्ति। भिन्ते। भेत्ता। भेत्स्यति। भेत्स्यते। अभिनत्। अभिन्तां। अभिन्तु। अभिनत्। अभिनः। अभिन्तु। अभिन्त।
अभिनदं। अभिदत्। अभेत्सीत्। अभित्। छिद्भिद्भीकरणे। अछिदत्। अछेत्सीत्। अछित्। रिचिर्विरेचने। रिणक्ति। रिडे। रि
रेच। रिचिरे। रेक्ता। अरिणक्। अरिचत्। अरैक्षीत्। अरिक्त। विचिर्पृथग्भावे। विनत्ति। विडे। क्षद्भिर्संपेषणे। क्षणक्ति। क्षन्ते। क्षो
अक्षदत्। अक्षोत्सीत्। अक्षत्। युजिर्योगे। युनक्ति। योक्ता। उच्छद्भिर्दीप्तिदेवनयोः। छृणक्ति। छृत्ते। चच्छद्। सेसिचीतिबद्। चच्छि
दिषे। चच्छेत्से। छर्दिता। छर्दिष्यति। छर्त्स्यति। अच्छदत्। अच्छर्दत्। अच्छर्दिष्ट। उच्छद्भिर्हिंसानादरयोः। तृणतीत्यादि छृणक्तिव

अ। कुकोटा। कुकुटा। कुडिता। पुटसंश्लेषणे। ह्रउघनत्वे। घनत्वंसादना। चकडं। कडिता। कुडबाल्ये। पुडउत्सर्गे। धुटप्रतीधाते। तुजतोडने। तोडने।
तेदः। थुडस्फुडसंवरणे। थुडति। तुथोड। पुस्फोड। खुडछुडइत्येके। स्फुरस्फुरसंचने। स्फुरस्फुरणे। स्फुलसंचनेइत्येके। स्फुरतिस्फुलत्योर्नि
निर्विष्यः। षत्वंवास्यात्। निष्फुरति। निःस्फुरति। स्फुरइत्येके। रोपधंकेचित्स्फुरति। पस्फार। स्फुडबुडबुडसंवरणे। बुडभ्रुडनिमज्जनइत्येके।
गुरीउद्यमने। अनुदातेत्। गुरते। जुगुरे। गुरिता। गूरस्तवने। दीर्घांतः। परिगूतेगुणोदयः। इतश्चत्वारः। परस्मैपदिनः। भुवति। अनुवीत्। धूवि
धूनने। धुवति। गुपुरीषोत्सर्गे। जुगुविथ। जुगुथ। गुता। गुप्यति॥ अगुपीत्। ह्रस्वादंगात्। अगुतां। अगुमुः। भुगतिस्त्रैर्ययोः। भुवतिपागति
रं। आद्यस्यभुवतीत्यादिगुचतिवत्। द्वितीयस्तसेट्। उभ्रविथ। भुविता। भुविष्यति। भूव्यात्। अधुवीत्। अध्रविष्टाम्। कूड। राह्ये। दीर्घांत
इतिकेयटः। कुविता। अकुविष्ट। ह्रस्वांतइतिन्यासकारः। कुर्वीत्। अकुत। वृत्॥ कुरादयोवृत्ताः। कृड्। व्यायामे। प्रायेणव्याड्। पूर्वः॥ रिड्।
इयड्। व्याप्रियते। व्यापत्रे। व्याप्राते। व्यापप्रिरे। व्यापरिष्यते। व्यापृन। व्यापृषानां। मृड्। प्राणत्यागे। म्रियते। लुड्। लिङोश्च। लुड्। लिङो
ज्ञानेश्वप्रकृतिभूतान्मृड्। स्तड्। न्तान्यत्र। डित्वंस्वरार्थं। म्रियते। ममार। ममर्थे। मम्रिव। मतोसि। मरिष्यति। मृषीष्टोअमृत। अथपरस्मै
पदिनः। सप्त। रिपिता। अंतरंगेत्वारिड्। रियति। पिपति। रेता। पेत्ता। धिधारणे। क्षिनिवासगत्योः। पूत्रेरणे। सवति। सचिता। वृकि। सैपे।

सि० को० नि०

दिक्कज्ययः। तनोति। तनुतः। तन्वति। तन्वः। तनुवः। तनुते। तनान। तेने। तनु। अतनीत्। अतानीत्। तनादिभ्यस्तथासोः। तनादेः सिचोवा
लुक्स्यात्तथासोः। आसासाहचर्यादेकवनंतशाद्योय्यते। तेनेहन। ध्वयमतनिष्ट। अतनिष्ट। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। तडि। अतत।
अतनिष्ट। अतथाः। अतनिष्ठाः। षणुदाने। सनोति। सनुते। चेविभाषा। सायात्। सन्यात्। जनसनेत्यात्वं। असात्। अकासनिष्ट। असायाः। अ
सनिष्ठाः। क्षयुहिंसायां। क्षणोति॥ क्षणुते। व्यंतेतिनवृद्धिः। अक्षणीत्। अक्षत। अक्षनिष्ट। अक्षथाः। अक्षणिष्ठाः। क्षिणुचाउप्रत्ययनिमिः
तोत्तुपधगुणः। संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिनसवतीत्यावेयादयः। भवत्येवेत्यन्ये। क्षिणोति। क्षेणोति। क्षेणितासि। क्षेणितासे। अक्षेणी
त्। अक्षिता। अक्षेणिष्ट। कणुगनो। कणोति। अर्णोति। अर्णुतः। अर्ण्वति। आनर्ण। आनृणे। अर्णितासि। अर्णीत्। आर्त। आर्णिष्ट। आर्थाः।
आर्णिष्ठाः। तृणुअदने। तृणो। तर्णोति। तृणुते। तर्णुते। घृणुदोषो। जघर्ण। जघृणे। अयद्वावनुदात्तो। वनुवाचने। वनुते। ववने। चांइमतेपरस्मै
हो॥ वनोति। ववाना। मनुते। मनुअवबोधने। मनुते॥ उक्कृज्करणे। करोति। अतउत्सार्वधातुके। कुरुते। कुरुतः। चणू। नमकुर्णुरामिति नदीर्घः।
कुर्वन्ति। नित्यं करोतेः। करोतेः प्रत्ययोकारस्यनित्यलोपः स्यान्मोः। परयोः। कुर्वः। चकर्ण। चकृवा। कर्त्ता॥ करिष्यति। येच। वज्रउलोपः स्याद्वाहो
प्रत्ययेपरे। कुर्यात्। आशिषि। रिडोरोति। क्रियात्। हृषीष्ट। अकार्षीत्। तनादिभ्यइतिबलुकोपवे। क्स्वाहगादिति सिचोलोपः। अकृत॥

अकृथाः। संपरिस्थां करोतौ भूषणे। समवायेच। संपरिपूर्वस्य करोतेः कृत्स्वाहुपणे संधाने चार्थः। संस्करोति। अलंकरोतीत्यर्थः। संसुर्वन्ति। संधी
भवन्तीत्यर्थः। संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेपि कृत्। संस्कृतं तस्मादितिज्ञापकात्। परिनिविष्यः। इतिषः। परिष्करोति। सिचाहीनांवा। पर्यस्काशीत्। पर्य
काशीत्। उपात्प्रनियत्नवेकतवाक्याधारेषु। उपात्कृजः कृत्स्वाहैष्यर्थे पुनचात्मागुक्तयोरर्थयोः। प्रतियत्नोगुणाधाना। विरुतमेववेकतविका
रः। वाक्यास्याधारआकाक्षितस्यैकदेशापरणं॥ उपस्कृतकृत्या॥ अलंकृत्येत्यर्थः। उपस्कृतंभुङ्गे। विरुतमित्यर्थः। उपस्कृतंभूते। वाक्याधारेणभूत
इत्यर्थः। कृद्वात्पूर्वः। अजभ्यासव्यवायेपीत्यक्तं। संचस्कार। कात्पूर्वइत्यादिभाष्येप्रत्यातंरव्यातं। तथाहि। पूर्वधातुरूपसर्गेणयुज्यते। अंतरं वा
त्वात्कृत्। ततोद्वित्वं। एवंचकृतश्चसंयोगादेर्गुणः। संचस्करतुः। कृत्सृष्टृसूत्रेकतोत्सारहाजस्येति सूत्रेचकृजोः कृत्इतिवक्तव्यं। तेनसकृद्वा
त्परस्येत्। संचस्करिष्य। संचस्करिव। गुणोतीति सूत्रेनित्यंछंदसीति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते। नित्यं कयः संयोगादित्यस्येत्यर्थात्। संहिगु
णोत्। संस्क्रियात्। कृतश्चसंयोगादेर्लिङ्। सिचोनेट्। एकाचउपदेशोइतिसकाहुपदेशोइत्यनुवर्त्यउपदेशोयः संयोहिरिति व्याख्यानात्। संस्क
षीष्ट। समस्कृत। समस्कृषाता॥ इतिननादयः॥ उक्कीज्जुव्यविनिमये। क्र्यादिभ्यः। क्रीणाति। ईहल्यघोः। क्रीणीतः। इत्वात्पूर्वज्ञोतादेशः। परत्वा
न्नित्यत्वादंतरगत्वाच्च। एवमस्याद्भावः। तत्तद्वचनाभ्यस्तयोरानुत्यालोपः। क्रीणाति। क्रीणीते। क्रीणाते। क्रीणते। चिकाय। चिकियतुः। चिकयिष्य

सि०को०ति०

सि०को०ति०
विक्रेय। विक्रियि। विक्रियिषे। विक्रेता। विक्रेयति। क्रीयात्। क्रीषीष्ट। अक्रीषीत्। अक्रीष्ट। प्रीजतर्पणेकांनोच। कांतिः। कामना। प्रीणाति। प्रीणीते।
प्रीजपाके। मीजहिंसायां। हिनुमीना। प्रमीणाति। प्रमीषीत। मीनाति। मिनोतीत्येजुविषयजातं। ममौ। मिम्यतुः। ममिथ। ममाथ। मिम्ये।
माना। मास्यति। मीसीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टाम्। अमास्त। पित्रुबंधने। सिनाति। सिनीते। सिषाय। शिष्ये। सेना। सुत्रप्रवणे। स्तं
मुस्तं। मुस्कं। मुस्तुं। मुस्तुजयः। मुश्च। चान्त्रा। सुनोति। सुनते। सुनाति। सुनीते। तुस्काव। तुस्कुवे। स्कोता। अस्कोषीत्। अस्कोष्ट। स्तंवा
दयश्चत्वारः। सोचाः। सर्वरोधनार्थाइत्येके। माधवस्तु प्रथमचतुर्थीयां स्तंभनाथौ। द्वितीयो निष्कोषणार्थः। चतुर्थो धारणार्थ इत्याह। सर्वपर
स्तेपदिनः। नोपः। विष्टभोति। विष्टभ्नाति। अवष्टभोति। अवष्टभ्नाति। अवतष्टं। जृस्तं। चित्यउ. वा। व्यष्टसत्। व्यष्टसीत्। सुभोति॥
स्तभ्नाति। वेस्तभ्नातेर्नित्यं। वेः परस्य स्तभ्नातेः। सस्यषः स्यात्। विष्कभोति। विष्कभ्नाति। सुभोति। सुभ्नाति। हलश्चः। शानज्यौ। हलः परस्य
श्चः। शानजादेशाः स्यादौ परे। स्तभान। स्तभान। स्तभान। सुभान। पक्षेस्तभुहीत्यादि। युजबंधने। युनाति। युनीते। योना। क्रूजशब्दे
क्रूनाति। क्रीनीते। क्रविता। क्रूजहिंसायाम्। क्रूणाति। क्रूणीते। पूजपवने। घादीनां द्रुवः। शितिपरे। पुनाति। पुनीते। लूजछेदने। लुनाति

तत्सुनीवेष्टने। परस्मैपदी। ह्यगति। आर्धधातुकेचकर्तव्यादिनौदादिकवत्। मिडन्धीदीप्तौ। वयआत्मनेपदिनः। इनान्त्रलोपः। इममः परस्यन
स्यलोपः स्यात्। इनसोरलोपः। इन्धे। इन्से। इन्धेता। इन्धे। ऐन्धा। ऐन्धाः। श्विदन्धे। श्विन्ते। विदविचारणे। विन्ते। वेन्ता। अथपरस्मैपदिनः। शिष्ट
विशेषणे। शिनष्टि। शिष्टः। शिषन्ति। शिशोषिष। शेष। शेष्यति। हेर्धिः। जरत्वेमू। छुत्वं। इरोइसरीतिवाडलोपः। अनुस्वारपरसवर्णौ। शिण्दि। शिण्दि
शिनपाणि। अशिनट्। लृटित्वाह्रूवाअशिषत्। पिष्टसंचूर्णेने। पिनष्टिस्माकुनंनुमा। शिषिवत्। भंजोआमर्दने। पनक्ति। वसंजिथ। वसड्। वथ।
मड्। पुजपालनाभ्यवहारयोः। पुनक्ति। मोक्ता। मोक्ष्यति। अपुनक्ता। लृट्। हिंसिहिंसायां ॥ लृणहरम्। लृहः। श्रमिकृतेड्। मागमः स्यात्। हजोहोपि
ति। लृणेहि। लृण्डः। लृहंति। तत्तर्हं। तर्हिन्ता। अलृणेट्। हिनस्तिदैत्यतेजांसि। जिहिंस। हिंसिता। अहिनत्। अहिंस्तां। अहिंसन्। अहिनः। अहिनत् ॥
इदित्वाहिंस्यात्। उन्दीकृदने। उनक्ति। उन्तः। उन्हंति। उदांचकार। औनत्। औन्तां। औन्दन्। औनत्। औनवः। औनदम्। अंजूयक्ति। मक्षणकान्ति
गतिषु। अनक्ति। अङ्कः। अज्जति। आनज्जिथ। आनंयथ। आङ्का। अज्जिता। अजिग्घ। आनजानि। आनक्ता। अंजेः। सिचि। अंजेः। सिचो। नित्यमिड्
स्यात्। अंजीत्। तंचूसंकोचने। तनक्ति। तज्जु। तज्जिता। ओविजीमयसंचलनयोः। विनक्ति। विङ्कः। विजड्। इति। उचित्वं। विविजिथ। विजिता।
अविनक्ता। अविजीत्। रज्जीवर्जने। वृणक्ति। वर्जिता। पृचीसंपर्के। पृणक्ति। पपर्व। इतिरुधादयः ॥ ॥ अथसप्तस्वरितेतः। तनुविस्तारे। तना

वः। नरतेषणे। विभाषालीयतेरिति रज्जिषये आबंवा। ललौ। लिलय। लला। लेता। ल्लीवरणे। क्लिनाति। लीगते। लत। ल्वादयोतेवृत्ताः। वा
 हयोपीत्येके। वीवरणे। वीसये। वरणइत्येके। वीषुहिंसायां। एषां त्रयाणां द्रस्वः। केषां विमते तु न। ज्ञा अवबोधने। ज्ञजनेर्जा। जानाति। दी
 र्घनिर्देश सामर्थ्यान् द्रस्वः। बंधबंधने। बंधाति। बंधधिया। बंधध। बंधा। बंधारौ। भंत्यति। बंधान। अभांतीत्। पूर्ववासिदुमिति भ
 पुमाचात्पूर्वमठिसिज्जोपः। प्रत्ययलक्षणं न सा हि प्रत्ययमाश्रित्य भूभावेन। प्रत्ययलक्षणं प्रतिसिज्जोपस्यासिद्धत्वात्। अबाहु
 अभांत्सः। वउ संभक्तौ। वृणीते। वव्रे। ववृषे। ववृडे। वरिता। वरीता। अवरिष्ट। अवरीष्ट। अवृत। अथ विमोचनं प्रतिहर्षयोः। इतः परस्मै
 पदिनः। अश्नाति। अंथिग्रंथीत्यादिना कित् पक्षे रत्वाभ्यासलोपावित्यत्र वक्तव्याविति हरदत्तादयः। श्रेयस्तुः। श्रेयुः। इदं कित् पिता
 मपितामपीति सुधाकर मते श्रेथिथ। अस्मिन्नपि पक्षेण लि। शश्राथ। उत मेतु शश्राथ शश्रयेति माधवः। तत्र मूलं मृग्यं। मंथविलोडने। अं
 थग्रंथसंहर्षे। अर्थमेदाच्छंथः पुनः पाठः। रूपं दूक्तं। कुंथसंश्लेषणे। संकुशनइत्येके। कुश्नाति। कुकुंथ। कुथेति दुर्गः। कुकोष। घृदक्षोहे। मृद्वा
 ति। मृदान। मृड्वा। अयं सखेपि। घृत्वं। मृद्वाति। गुधरापे। गुध्राति। कुपनिषर्पे। कुष्णाति। कोपिता। निरकुपः। निरः परात्कुपोचलादेराक्ष
 भालुकस्येडास्यात्। निष्कोपिता। निष्कोषा। निरकोपीत्। निरकुक्षत्। क्षमसंचने। क्षत्वादिपुनः। क्षत्नाति। क्षत्नीतः। क्षोपिता। क्षभा

न। णम। तुमहिंसायां। नन्नाति। तुम्नाति। नमते। तोमते। इतिशपिनम्यति। तुम्यतीति श्यनि। क्लिश विबाधने। शात्। इतिश्रुत्तनिषेधः। क्लिश्ना
 ति। क्लेशिता। क्लेशा। अक्लेशीत्। अक्लिषत्। अशमोजने। अश्नान्ति। आश। उधसउधे। उकारइत्। धस्नाति। उकारो धात्ववयवइत्येके। उध
 सांचकार। इपआसीहण्ये। पौनः पुन्यं पृथगर्थे वा आसीहण्यं। इष्णाति। रषिना। तीषसहेत्यत्र स हि नासाहचर्यादकारविकरणस्य नोरादिक
 स्येव शेषे ग्रहणं न तु इत्थतीष्णात्योरित्याहुः। वस्तुतस्तु इष्णातेरपीद्विकल्पउचितः। तथा च वार्तिकं। इषेस्तकारश्च अत्ययाप्रतिषेधः।
 इति। विषविप्रयोगे। विष्णाति। वेश। पुषलुपस्नेहनसेवनपूरणेषु। पुष्णाति। पुष्णाति। पुषपुष्टौ। पुष्णाति। पोपिता। मुपस्तेये। मो
 रषिता। रवचभूतप्रादुर्भावे। भूतप्रादुर्भावोऽति कांतोत्पत्तिः। रवेज्जाति। बांतोयमित्येके। र्वोः इत्तुनासिके च। सतु रूचस्य च स्य चक्रमा
 त्शर्जठ एतावादेवोस्तोऽनुनासिके कोऽसलाहोक्तिश्च। र्वोनाति। चरवाच। रवविता। शानवः परत्वाद्दृढिक्ते हलंतत्त्वान्न शानच्। र्वो
 नोहि। हिठ्च। छृत्वं। हिठ्णाति। ग्रहउपादाने। स्वरितेत्। ग्रहिज्या। ग्रह्णाति। ग्रहीते। ग्रहोलिदिदीर्घः। एकाचो ग्रहे विहितस्येदोदीर्घः स्या
 ननु लिटि। ग्रहीता। लिटितु। जग्रहीष। ग्रहीयात्। ग्रह्यात्। ग्रहिषीष्ट। ह्यंतोति न च डिः। अग्रहीत्। अग्रहीष्ट। अग्रहीष्ट। अग्रहीषाताम्।
 इतिव्यादयः। चुरस्तेये। सत्यापपाशरूपवीणात्तल्लोकसेनालोमत्वचर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्। एभ्यो णिच स्यात्। चूर्णीतेभ्यः

सि० कौ० ति० प्रातिपदिकादात्तार्थ इत्येव सिद्धं ॥ तेषां मिह ग्रंथं प्रपञ्चार्थं ॥ चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे ॥ पुगंतेति गुणः ॥ सनाद्यन्ता इति धातुत्वं ॥ तिप्रशपादि ॥ गुणायादेशो
 चोरयति ॥ णिन्श्च ॥ णिजतादात्म्येनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥ चोरयते ॥ चोरयामास ॥ चोरयिता ॥ गेरनिदि ॥ चोर्वात् ॥ चोरयिषीष्ट ॥
 णिश्चातिचङ् ॥ णोन्वडीति ड्रस्वः ॥ द्वित्वं ॥ हलादिशेषः ॥ दीर्घोत्तपोरित्याभ्यासदीर्घः ॥ अचूचुरत् ॥ अचूचुरन् ॥ चित्तिस्मृत्यां ॥ चिन्तयति ॥ अ
 चिचिन्तत् ॥ चिन्तेति पठित्वे इति कुर्यात् ॥ णिन्श्च ॥ पाक्षिकत्वे लिंग ॥ तेन चिन्त्यात् ॥ चिन्त्यते ॥ इत्यादौ न लोपन ॥ चिन्तति ॥ चिन्तेत् ॥ एतच्च ज्ञापकं ८
 सामान्यापेक्षामित्येके ॥ अतएकहलित्यनृत्तिरुक्ता जगत्तुः ॥ जगत्पुरित्याह्वयतत्वात् ॥ विशेषापक्षमित्यपरे ॥ अतएव आधृषादेत्यस्य न वै
 व्यर्थं ॥ यविसंकोचे ॥ यञयति ॥ यञ्जेति पठितुं शक्यं ॥ यत्तु इति कुर्यात् ॥ यञ्जनीति माधवेनोक्तं चिन्त्या ॥ एवं कुडित इति मडिषु ॥ स्फुडिपरिहा
 से ॥ स्फुंडायति ॥ इति कुर्यात् ॥ स्फुटीति पाठांतरं ॥ स्फुटयति ॥ स्फुटति ॥ लक्षदशनांकनयोः ॥ कुडिअनृतसापणे ॥ कुडयति ॥ लउउपसे
 रायां ॥ लउयति ॥ मिदिस्नेहे ॥ मिदयति ॥ ओलडिउत्सेपे ॥ ओलउयति ॥ ओलउति ॥ ओकारइदित्येके ॥ लउयति ॥ लउति ॥ उकारादिरयममित्यन्ये
 उलउयति ॥ जलअपवारणे ॥ लजइत्येके ॥ पीउअवगाहने ॥ पीउयति ॥ धाजभासभापदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्यां ॥ एषामुपधाया इत्सो
 नास्याञ्जउ परेणो ॥ अपीपिउत् ॥ अपिपीउत् ॥ नरअवस्यंदने ॥ अवस्यंदनं नाह्यं ॥ अथप्रयत्ने ॥ प्रस्थानइत्येके ॥ बधसंयमने ॥ बाधयति ॥ बधे

५४

लुनीते ॥ स्तृज्जाछाहने ॥ स्तृणाति ॥ स्तृणीने ॥ तस्तार ॥ तस्तबतुः ॥ कृच्छस्यतामिति गुणः ॥ स्तरिता ॥ स्तरीता ॥ स्तृणीयात् ॥ स्तृणीत ॥ आशिषि
 स्तोर्वात् ॥ लिङ्गिचोरिति वेद ॥ नलिडीति दीर्घनिषेधः ॥ स्तरीषीष्ट ॥ उश्चेति कित्वां ॥ स्तरीष्ट ॥ सिचिचपरस्मैपदेष्विति नदीर्घः ॥ अस्तारीत् ॥ अस्तारि
 ष्ठां ॥ अस्तरिष्ट ॥ अस्मरीष्ट ॥ अस्तीष्ट ॥ वृज्जहिसायां ॥ कृणाति ॥ कृणीने ॥ चकार ॥ चकर ॥ वृज्जवरणे ॥ कृणाति ॥ कृणीते ॥ ववार ॥ ववरे ॥ वरिता ॥ वरी
 ता ॥ आशिषि ॥ उहोष्यपूर्वस्य ॥ वृयात् ॥ वरिषीष्ट ॥ वृषीष्ट ॥ अवारीत् ॥ अवारिष्टां ॥ अवरिष्ट ॥ अवरीष्ट ॥ अवृष्ट ॥ धूज्जकंपने ॥ धनाति ॥ धुनीते ॥
 उडविधा ॥ उडोय ॥ उडविवा ॥ धोता ॥ धविता ॥ स्तस्फूज्जयइतीह ॥ अधावात् ॥ अधविष्ट ॥ अधोष्ट ॥ अथबंधात्यन्ताः परस्मैपरसदिनः ॥ मृहिसा
 यां ॥ मृहृमावेति रुस्वपक्षेयण ॥ अन्यदा कृच्छस्यतामिति गुणः ॥ शशश्रतुः ॥ शशरतुः ॥ श्युकः ॥ कितीति निषेधस्य कादिनियमेन बाधः ॥ शशरि
 व ॥ शश्रिव ॥ शरिता ॥ शरीता ॥ शृणीहि ॥ शीर्यात् ॥ अशारिष्टां ॥ घृपालनपूरणयोः ॥ पप्रतुः ॥ पपरतुः ॥ आशिषि ॥ घृयात् ॥ घृवरणे ॥ मरणइत्येके ॥
 मृषत्सने ॥ मरणइत्येके ॥ मृहिसायां ॥ मृणाति ॥ ममार ॥ दृविदारणे ॥ दृदरतुः ॥ दृदतुः ॥ उडवयोहानो ॥ इत्येके ॥ नूनयो ॥ कृहिसायां ॥ कृगनौ ॥ कृ
 णाति ॥ अरांचकार ॥ अरिता ॥ अरीता ॥ आर्णात् ॥ आर्णीनां ॥ ईर्यात् ॥ आचरीत् ॥ आरिष्टां ॥ गृशचे ॥ ज्यावयोहानो ॥ ग्रहज्या ॥ हलः ॥ अंगावय
 वाइलः परस्मैपरसारणं नहंतांगं स्वदीर्घः स्यात् ॥ इति दीर्घेक्षते ॥ घाहीनां इस्वः ॥ जिनाति ॥ जिज्यो ॥ जिज्यतुः ॥ रीगतिरेणयोः ॥ रेणं चकरा

सि० को० ति

पूर्वः। विभ्राणयति। तडआघाते। तडयति। खडखडिक विभेदने। खडयति। खंडयति। कंडयति। कंडति। कुडिरक्षणे। गुडिवेष्टने। रक्षणे इत्येके।
कुडित्येन्ये। अबकुंठयति। अबकुंठति। गुडित्यपरे। खुडिरखंडने। वडिविभाजने। वडित्येके। मडिभूषायां हर्षेन। मडिकल्याणे। छर्दवमने।
पुस्तबुस्तआदरादादरयोः। चुदसंचोदने। नक्थक्कनाशने। गोपदेशालक्षणे पर्युदास्तोयम्। प्रनक्तयति। चक्चुक्कयथने। लक्षशौचक्रमणि
तलप्रतिष्ठायां। तुलउन्माने। तोलयति। अतूतुलत्। कथंतुलायति। तुलनाइत्यादि। तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्यामिति निपातनादुतंतस्य तुलाशब्द
स्यसिद्धौ न तोणिन्। तुलउत्सेपणे। पुलमहत्त्वे। तुलसमुष्णये। मूलरोहणे। कलविलसेपे। विलभेदने। तिलस्नेहने। चलघृतौ। पालरक्षणे।
क्षुपहिसायां। शल्बमाने। शर्पन्। चुरछेदने। मुटसंचूर्णने। पडिपसिनाशने। पंडयति। पंडति। पंसयति। पंसति। वजमार्गसंस्कारण
त्योः। शल्कअतिस्पर्शने। चपिगत्यां। चंपयति। चम्पति। क्षपिकांत्याम्। क्षंपयति। क्षंपति। क्षजिह्वाजीवने। श्वर्तगत्यां। श्वधन्व। जप
मित्र। अयंज्ञानेज्ञापने चवर्तते। मितांङ्गस्वः। मितामुपधायाङ्गस्वः स्यात्तु गोपरे। जंपयति। यमचपरिवेषणे। चात्पमित्। परिवेषण
मिहवेष्टने। ननुभोजनानापिवेष्टना॥ यमयति चंडं। परिवेष्टतइत्यर्थः। चहपरिकल्कने। चहयति। अचीचहत्। कथाहोचक्ष्यमाणस्य
तुअदंतत्वेनाग्लोपित्वादीर्घसन्द्वाबोन। अचचहत्। चपइत्येके। चपयति। रहत्यागे। इत्येके। अरीरहत्। कथाइत्कअररहत्। बल

प्राणने। बलयति। चिञ्चयने॥ चिस्सुरोर्गो। आत्वंवास्यात्। अतिङ्गीक्रीरीकूयीह्माभ्यातांपुङ्गो। एषांपुङ्गुस्यागे। चपयति। चययति॥
त्रित्तरणसामर्थ्यादस्यणिज्विकल्पः। चयति। चयते। प्रणिचयति। प्रतिचयति। नान्ये मितौ हेतौ। अहेनोणिचिस्वार्थे जगदिभ्योन्ये मितौ न
स्युः। तेनशमादीनाममतत्वे प्रयुक्तं मित्वं न। घटचलने। घुस्तसंघाते। खटसंवरणे। पिट्स्फिट्नुविहिंसायां। पुलसंघाते। पूर्णे इत्येके। पुणेत्य
न्ये। पुंसअभिवर्द्धने। टकिबंधने। टंकति। धूसकांतिकरणे। हंत्यान्तमूर्धन्यांतइत्येके। तालव्यान्तइत्यपरे। कीटवर्णे। चूर्णसंकोचने। पूजपूजा
यां। अर्कस्त्वने। तपनइत्येके। शठआलस्ये। शठिशोषणे। शठयति। शठति। जुडप्रेरणे। गजमार्जशाह्यर्थो। गजयति। मार्जयति। मर्चन्वाम
र्चयति। घृमस्त्वने। स्वावणइत्येके। पचिविस्तारवचने। पंचयति। पंचति। पंचनेइति। व्यक्तार्थस्यशपिगत्तं। तिजनिशाने। तेजयति। कृतसं
शब्दने। उपधायाश्च। धातेरुपधायार्जहत्तइत्स्यात्। रपरत्वं। उपधायांचेनिर्द्धार्यः। कीर्तयति। उक्तं। अचीकृतत्। अचिकीर्तव। बड्नेछेद
नपूरणयोः। कुबिष्ठादने। कुंचयति। कुंचति। कुभित्येके। लुबितुबिअदर्शने। अर्दनइत्येके। हूपच्यक्तायांचाचि। रूपेइत्येके। चुरिछेदने।
इत्तप्रेरणे। एलयति। ऐलितत्। असस्नेहने। स्नेछअव्यक्तायांचाचि। ब्रूसहिबर्हहिसायां। केचिदिहगर्जगर्हशब्दे। गर्धअभिकांसायांमि
हतिपठति। गुर्दपुर्वनिकेतने। जसिरक्षणे। मोक्षणइतिकेचित्। जंसयति। जंसति। ईउस्कनौ। जसहिसायां। पिडिसंघाते। रुपैरोषे

सि० को० ति०

रुद्रइत्येके। डिपसेपे। पसमुष्ठाये। आकुस्मादात्मनेपदिनः। कुस्मनामोवेतिबध्यते। तमभिव्याचेत्यर्थः। अकर्तृमायमिफलार्थमिदं। चि
तसंचेतने। चेतयति। अचीचितत्। दशिदंशने। दंशयते। अददंशत। इदित्वाभिजसावे। दंशति। आकुस्मीयमात्मनेपदं णिचसंनिभोगेनैवै
तिव्याख्यातारः। तलोपेसंजिसाहस्ययात्समादेरेवग्रहणं। दसिदर्शनदंशनयोः। दंसयते। दंसति। दसेत्येके। उपडिपसंघाते। तविकुटुंब
धारणे। तंचयते। चांदाः। धातुद्वयमिति मत्वाकुटुंबयतेइत्यदाहरंति। मन्त्रिगुप्तपरिभाषणे। स्पशग्रहणसंश्लेषणयोः। तर्जसर्त्सजर्जने। वस्तगं
धअर्देने। वस्तयते। गंधयते। विष्कहिंसायां। हिक्तेत्येके। निष्कपरिमाणे। ललउशायां। वृणसंकोचने। दूणपूरणे। भ्रूणआशाविशंकयोः। शठ
रत्नाघायां। यक्षपूजायां। स्वमवितर्के। गूरउद्यमने। शमलक्षआलोचने। नान्येमित्तिइतिमित्वनिषेधः। शामयते। कुर्त्तअवक्षेपणे। वुटछेदने
कुटइत्येके। गलस्रवणे। मलआमंडने। कूटआप्रदाने। अवसादनइत्येके। कुट्टप्रतापने। वंचुप्रलंसने। वृषशक्तिप्रबंधने। शक्तिप्रबंधनं प्रजन
नसामर्थ्यं। शक्तिसंमंथश्च। वर्षयते। मेदत्तृप्रियोगे। दिवुपरिकूजने। गृविज्ञाने। गारयते। विदचेतनारव्यानविवासेषु। वेदयते। सनायां
विद्यतेज्ञानेतिविनेचिचारणे। विंतेचिदंतिप्राप्तौचयन्लुकुश्ममृशोधिदंक्रमान्। मनस्तंसे। मानयते। युजुगुशायां। यावयते। कुस्मना
मोवा। कुस्मेतिधातुः। कुत्सितस्पर्शनेवर्तते। कुस्मयते। अचुकुस्मत। अथवाकुस्मेतिप्रातिपदिकं। ततोधात्वर्थेणिच्॥ ॥ इत्याकुस्मीयाः॥

५६

तिचंडः। वृष्टणे। दीर्घोच्चैरिणंणिच्। पाक्षिकत्वेतिगं। तडिसेरुक्ताय। एवंचष्टणानिपिपतिभ्यांपरिनेत्यादिसिद्धावपिपतिरितिपसतरत्या
दिसिद्धिःफलं। पारयति। परनि। उर्जबलप्राणनयोः। पक्षपरिग्रहे। वर्णचूर्णप्ररणे। वर्णवर्णनइत्येके। प्रथप्रयाने। प्राथयति। नान्येमितोहे
तावितिबध्यमाणत्वाच्चास्यमित्वं। अत्स्मृद्वत्प्रमथमहस्तृस्पशां। एषामभ्यासस्याकारोतादेशः स्याच्चडः परेणो। इत्वापवादः। अपप्रथत्।
पृथप्रसेपे। पर्थयति। उर्कत्। उपधायाऊवर्णस्यस्मनेऊत्स्याद्वाचडः परेणो। इररामपवादः। अपीष्टयत्। अपपर्थत्। पप्रइत्येके। पाथयति
षंबसंबन्धे। संबयति। अससंबत्। शंबन्। अशशंबत्। सांबइत्येके। अक्षअहने। कुट्टछेदनमर्त्सनयोः। पूरणइत्येके। कुट्टयति। उट्टुट्टअस्पी
भावे। अट्टुट्टअनादरे। अट्टयति। अयंदोषधः। टुत्तस्यासिद्धत्वाच्चडासंयोगादयइतिनिषेधः। आट्टित्। लुंरस्तेये। लुंरुयति। लुंरतीतिरु
लुटिस्तेयइतिभौवादिकस्य। शठश्वठअसंस्कारगत्योः। श्वठइत्येके। लुजिपिजिहिंसाबलादाननिकेतनेषु। लुंजति। पिंजति। इदित्करणचुंजति
पिंजति। लुजपिजेतिकेचिन्। लजिलुजिइत्येके। पिसगतौ। पेसयति। पेजतीतिलुशपिगतं। सांत्वसामप्रयोगे। श्वक्कबल्कपरिभाषणे। पि
हस्तेहने। स्फिटइत्येके। स्मिटअनादरे। अषोपदेशत्वात्तूनषः। असिस्मिटत्। पिउःअनादरेइत्येके। कित्त्वावयवेत्तरितार्थत्वाभिजंतात्त
उः। स्माययते। श्लिषश्लेषणे। पथिगतौ। पन्थयति। पन्थयति। पिछकुट्टने। छदिसंवरणे। छंदयति। छन्दन्ति। श्रणदाने। प्रायेणायंवि

सि० को० ति०

मोदयति सक्तुन्धनेन। असधारणे। ग्रहणे इत्येके। वारणे इत्यन्ये। उभ्रसउंछे। उकारो धात्ववयव इत्येके। न इत्यन्ये। धासयति। उधासयति। मुचप्रमोच
नेमोदनेन। वसस्नेहछेदापहरणेषु। चरसंशये। व्यसहने। हसनैवेत्येके। व्यावयति। व्यसेत्येके। व्योसयति। भुवोऽवकल्कने। अवकल्कनं मि०
श्रीकरणमित्येके। चिंतनमित्यन्ये। भावयति। कृपेऽत्र। आस्वदः सकर्मकात्। स्वदिमभिव्याप्यसंभवत्कर्म एव गिन्। असग्रहणे। आसयति। फ
लं। पुषधारणे। पोषयति। आभरणं। दलविदारणे। दालयति। पटपुटलुटतुजिमिजिपिजिलुजिभजिलधिवसिपिसिकुसिदशिकुशिघ
दघटिदहिबर्हबहुल्हगुपधूपविच्छ्वीवपुथलोहलोचृणदकुपनर्कदतुचधुमागार्थाः। पाटयति। पोटयति। लोटयति। तुंजयति। तुंजति
एवंपरेषां। घटाटयति। घंटयति। नाग्लोपिशास्त्रदितां। णिच्यग्लोपिनः शास्त्रेर्कदितां चोपधायाङ्स्त्वनस्यात्। त्वउ. परेणो। अलुलोक्त
अलुलोचत्। वर्तयति। वर्डयति। उदित्वाड्नेति। वर्डति। रुटलजिअजिदसिभृशिरुशिशीकनटपुटिजिचिरधिलधिअहिरहिमहिनालडि
तउ। नलन्। पूरीआप्यायने। ईदित्वं निष्ठायामिणिनपेधाय॥ अतएव गिज्वा। पूरयति। रुजहिंसायां। पदआस्वादने। स्वादइत्येके। असिब
दत्। शीर्षस्य तुअपोपदेशत्वात्। असिस्वदत्। आधृणाद्वा। इतउर्ध्वविभाषितणिनेः धृषधातुमभिव्याप्य। युजपृचसंयमने। येजयति। योजति।
अयोक्षीत्। पर्वयति। पर्वति। पर्विता। अपर्वति। अर्नपूजायां। पदमर्षणे। साहयति। सखायं नागः सहति। कलभेभ्यः परित्तवं। ईरक्षे

पे। सीडबीकरणे॥ लाययति। लयति। लेता। रुजीवर्जने। कर्जयति। वर्जति। वृज्जुआवरणे। वारयति। वरति। वरते। वरिता। वरीता। ज्ववयोहा
नो। जारयति। जरति। जरिता। जरीता। जिन्। ज्वायायति। ज्वयति। ज्वेता। रिचवियोजनसंपन्नयोः। रेचयति। रेचति। रेन्ता। शिषअसर्वोप
योगे। शेषयति। शेषति। शेषा। अशिष्टत्। अयंविपूर्वोतिज्ञाये। तपदादे। तापयति। तपति। तप्ता। तृपत्तुसो। संदापने इत्येके। तर्पयति। तर्पति
तर्पिता। छृदासंदापने। छर्दयति। छर्दति। छर्दिता। छर्दिच्यति। सेसिनीतिरिक्त्योन। साहचर्यात्तत्रोभादिकस्येवग्रहणात्। छपछृत्तप
दपसंदापने इत्येके। चर्पयति। दृप्तीमये। दर्पयति। दर्पति। दर्पिता। दृप्तसंदर्भे। अयंतुदादावीदिन्। अथमोक्षणे हिंसायांमित्येके।
मीगतो। माययति। मयति। मेता। ग्रंथबधने। ग्रंथयति। ग्रंथति। शीकआमर्षणे। वीकन्। अर्दहिंसायां। स्वरितेत्। अर्दयति। अर्द
अर्दिते। हिंसिहिंसायां। हिंसयति। हिंसति। हिनस्तीतिश्रमिगतं। अर्दपूजायां। आडः पदपद्यर्थे। आसादयति। आसीदति। पाद्ये
तिसीदादेशः। आसत्ता। आसात्सीत्। शंथशोचकर्मणि। शंथिता। अशंथीत्। अशंथिष्ट। छदअपवारणे। स्वरितेत्। जुषपरितर्क
यो। परितर्पणं मोहो हिंसावा। परितर्पण इत्येके। परितर्पणं परितृप्तिक्रिया। जोषयति। जोषति। प्रीतिसेवनयोः जुषते इति तुदादौ

सि० को० ति०

धूज्जुं पने। णावित्यधिकृत्य। धूज्जुं प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः। धूनयति। धवति। धवते। केचित्तु धूज्जुं प्रीजोपरितिपठित्वा प्रीणा निसाहन्वया धूनाते
रेवेधुकमाहुः। धावयति। अयं स्वादोऽत्रयादौ तु होच। स्वादोऽद्रस्वश्च। तथा च कविरहस्ये। धूनोति चंकेपेनाबनानि धूनोत्यशोकं चूतं धूनोति धुव
ति स्फुटितानि मुक्तं। बाधुर्विधूनयति चंपकपुष्परेणुनयत्कानने धवति चंदनं मजरीम्बे ॥३॥ प्रीजनपर्वणे। प्रीणयति। धूज्जुं प्रीणोति रिति ह
रदत्तोक्तपाठे तु। प्राययति। प्रयति। प्रयते। अथ ग्रंथसंदर्भे। आपहृतं पने। आपयति। आपति। आपत्। आप्त। स्वरितेदयमित्येके ॥
आपते। तनुश्रद्धोपकरणे योः। उपसर्गश्चैर्ध्वे। तानयति। वित्तानयति। तनति। वितनति। चनश्रद्धोपहननयोरित्येके। चानयति।
चनति। वदसंदेशचन्ने। वादयति। स्वरितेत्। वदति। वदते। अनुदात्तेदित्येके। ववत्तु। ववदित्। ववदे। वद्यात्। वचपरिभाषणे ॥
वाचयति। वचति। वक्ता। अवाक्षीत्। मानपूजायां। मानयति। मानति। मानिता। विचारयेत्तु भौवादिको नित्यसन्नताः। स्तंभे मानयते
इत्याहुस्मीमांसाः। मन्यते मनुनइति हिवादौ तनादौ च। भूषात्मावात्मनेपदी। भावयते। भवते। णिचसंनियोगे नैव आत्मनेपदमित्येके ॥
भवति। गार्हविनिंदने। मार्गअन्वेषणे। कठिशोके। उत्सूर्वोयमुत्कंठयां। कंठतइत्यात्मनेपदी गतः। मृज्जुशौचालंकारयोः। मार्जयति। मा
र्जति। मार्जिता। मार्जी। मृषति नित्यायां। स्वरितेत्। मर्षयति। मर्षति। मर्षते। मृष्यति। मृष्यते। इति हिवादौ। सेचने शपिमर्षति। धृष

५८

चर्चअध्यने। बुक्कसपणे। शब्दउपसर्गादाविकारेत्। चाद्रुषणे। प्रतिशब्दयति। प्रतिश्रुतेमाविकरोतीत्यर्थः। अनुपसर्गश्च। आबिष्कारे इत्येव। शब्दय
ति। कणनिर्मिलने। काणयति। णोचअपधायाद्रस्वः। काण्यादीनां वेति वक्तव्यं। अचीकणत्। अचकाणत्। जभिनाशने। जंभयति। जंभति
पूरक्षरणे। सूदयति। असूषुदत्। जसुताडने। जासयति। जसति। पाशबंधने। पाशयति। अमरोगे। आमयति। नान्येभितइति निषेधः। अमृग
त्योरोशपिगतः। तस्मादुत्तमणो। आमयति। स्वार्थे। चटस्फुटभेदने। विकासेनाशयोः। स्फुटति। स्फोटते। इत्कृत्। घटसंघाते। घाटयति। हंत्वा
र्थश्च। नवगण्यामुक्ता अपि हंत्यर्थाः। णिचलभतइत्यर्थः। दिवुमर्दने। उदित्वादेवतीत्यर्थः। अर्जप्रतियत्ने। अयमर्थोऽतरेपि। धुषिरविशविहने ॥
इति सूत्रे अविशहनइति निषेधाहिंगादनित्योस्य णिन्। धोषति। इति वाट्। वा। अधुषत्। अधोषीत्। ण्यंतस्य तु अज्जुषत्। आडः कंदसातत्ये।
मौघादिकः कंदधातुशब्दाद्यर्थे उक्तः स एवाडः पूर्वो णिचलभते सानत्ये। आकंदयति। अन्येतु। आडः पूर्वो धुषिः कंदसातत्ये इत्याहुः। आधोषय
ति। लसशिल्पयोगे। तसिष्पूषअलंकरणे। अवतंसयति। अवतंसति। मृषयति। अर्हपूजायां। ज्ञानियोगे। आज्ञापयति। भजविश्राणने। मृधु
प्रसहने। अशशर्धत्। अशीशृधत्। यननिकारोपस्कारयोः। रक्कलगआस्वाहने। रघइत्येके। रगेत्यन्ये। अंचुविशेषणे। अंचयति। उदित्वमि
डिकल्पार्थे। अनएवविभाषितो णिन्। अंचयति। एवं मृधुजस्तप्रभृतीनामपि बोध्यं। लिगिचित्रीकरणे। लिंगयति। लिंगति। मुदसंसर्गे ॥

प्रसहने। धर्षयति। धर्षति। इत्याधुषायाः। अथादंताः। कथवाक्यप्रबंधे। अल्लोपस्यरूपा निर्वत्तान्नृदिः। कथयति। अल्लोपित्वादीर्घसन्वहावो
न। अन्वकथत्। वरइशायां। वरयति। वारयतीतिगते। गणसंख्याने। गणयति। ईन्गणः। गणेरप्यासस्यईत्यात्। चादत्तुजपरेणो। अजग
यत्। अजगयत्। शठश्वठसम्यगवसाषणे। पटवटयंथे। रहत्यागे। अररहत्। स्तनगदीदेवशब्दे। स्तनयति। गदयति। अजगदत्। पत
गलौबा। बाणिजंतः। बाअदंतइत्येके। आद्येपतयति। पतति। पतान्चकार। अपपतत्। अपतीत्। द्वितीयेपातयति। अपीपतत्। पपअनु
पसर्गात्। गतावित्येव। पषयति। स्वरआक्षेपे। स्वरयति। रन्वप्रतियत्ने। रन्वयति। कलगतौसंख्यानेस। चहपरिकल्कने। परिकल्कनंद
सःशाठयन्च। महपूजायां। महयति। महतीतिगनंशपि। सारहपश्रथदौर्बल्ये। सारयति। रूपयति। श्रथयति। स्पृहईशायां। भामको
धे। अबभामत्। सूचपैशून्ये। सूचयति। अषोपदेशत्वान्नषः। अससूचत्। रवेदपक्षणे। तृतीयांतइत्येके। रवोटइत्यन्ये। सोटक्षेपे।
गोमउपलेपने। अजुगोमत्। कुमारकीजायां। अनुकुमारत्। शीलउपधारणे। उपधारणमप्यासः। सामसांतप्रयोगे। अससामत्। सामसा
त्वेने। इत्यतीतस्यनुअसीषमत्। बेलकालोपदेशे। बेलयति। कालइतिपृथग्धातुरित्येके। कायलयति। पल्पूललवनपवनयोः। वातसरवसे
वनयोः। प्रीतिसेवनयोरित्येके। वातयति। अववानत्। गवेषमार्गणे। अजगवेषत्। वासउपसेवायां। निवासआछादने। साजपृथक्कर्मणि

सि० को० ति

सभाजप्रीतिदर्शनयोः। प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये। सभाजयति। ऊनपरिहाणे। ऊनयति। ओः पुमण्जीतिसूत्रे पथयोरिति वक्तव्येवर्ग
प्रत्याहारजग्रहोलिंगं। णिचिअचआदेशानस्यादित्वेकार्येइति। यत्रद्विरुक्तौ जप्यासोत्तरखंडस्य भाद्योचुत्रक्रियोयापरिनिष्ठितेरूपे
बाजवर्णोलभ्यतेतत्रैवायं निषेधः। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्तयितिसिद्धं। प्रकृतेनूनराष्टस्यद्वित्वंततउत्तरखंडेअ
लोपः। ओननत्। माभवात्नूनत् ध्वनराष्टे। अदध्वनत्। कूटपरितापे। परिहाडइत्यन्ये। संकेतग्रामकुणगुणचामंत्रणेचात्कू
टोपि। कूटयति। संकेतयति। ग्रामयति। कुणयति। गुणयति। पाठांतरं। केतश्रवणेनिमंत्रणेच। केतयति। निकेतयति। कुणगुणचामं
त्रणे। चकारात्केतकुणसंकोचनइति। स्तेनचौर्ये। अस्तिस्तेनत्। आगर्वादात्मनेपदिनः। पदगतौ। पदयते। अपपदत्। गृहग्रहणे। गृह
यते। मृगअन्वेषणे। मृगयते। मृग्यतीतिकंडूदिः कुहविस्मापने। शूरवीरविक्रान्तौ। शूरयते। वीरयते। स्थूलपरिचुंदणे। स्थूलय
ते। अतुच्छत्। अर्थउपयांचायां। अर्थयते। आर्तथत। सत्रसंतानक्रियायां। अससत्रत्। अनेकाचत्तान्तषोपदेशः। सिस
त्रयिषते। गर्वमानो गर्वयते। अदंतत्सामर्थ्याणिजिवक्त्रम्। धातोरंतउदात्तः लिपामचफलं। पवमनेपि। इसागवश्याः
। सूत्रवेष्टने। सूत्रयति। अससूत्रत्। मूत्रप्रसवणे। मूत्रयति। मूत्रति। रुक्षपारुष्यते। पारती कर्मसमाप्तौ। अपपारत्।

चित्रचित्रकरणे। आलेख्यकरणमित्यर्थः। कदाचिद्दर्शने। चित्रेत्ययमदुतदर्शनेण चंचलभते। चित्रयति अंससमाधाते। चटविभाजने।
 लजप्रकाशने। वडिलजित्येके। वंटयति। लंजयति। अदंतेषु पाठबलाददंतत्वे च द्विरित्यन्ये। वंटापयति। लंजापययति। शाकटायन
 स्तकथादीनां सर्वेषां पुकमाह। तन्मते कथापयति। गणापयतीत्यादि। मिश्रसंपर्के। संग्रामयुद्धे। अनुदात्तेतु। अकारप्रश्लेषात्।
 असंसंग्रामत। स्तोमश्लाघायां। अनुस्तोमत्। छिड्कर्णभेदने। करणभेदनइत्यन्ये। कर्णेतिधातुंतरमित्यन्ये। अंधदृष्ट्युपधाते। उपसंहा
 रइत्यन्ये। आंदधत्। दंडदंडनिपातने। अंकलक्षणेपदेच। आंचकत्। अंगच। आजगत्। सखदुःखतक्रियायां। रसआस्वादनैस्नहनयोः
 व्ययवित्तसमुत्सर्गे। अवव्ययत्। रूपरूपक्रियायां। रूपस्यदर्शनं करणं वा रूपक्रिया। छिदद्वेधीकरणे। अचिछेदत्॥ छहअपवारणे
 त्येके। छहयति। लाभप्रेरणे। वणगात्रविचूर्णने। वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु। वर्णक्रियावर्णकरणं। स्ववर्णवर्णयति। कथावर्णयति
 विस्तृणातीत्यर्थः। हरिवर्णयतिस्तोतीत्यर्थः। बडलमेतन्निदर्शनं। अदंतधातुनिर्देशेनमित्यर्थः। बाहुलकादन्येपि बोध्याः। तद्यथा
 । पर्णहरितभावे। अपपर्णत्। विष्कदर्शने। जपप्रेरणे। वसनिवासे। तुल्यआवरणे। एवमांदोलयति। प्रेरवोलय। विडंबयति। अवधीरयति

इत्यादि। अन्येतुदशगणीपाठो बडलमित्याहुः। तेन पठितापि असौत्रलौकिके वेदिका बोध्याः। अपरे तु नवगणीपाठनेभ्योपि क्वचित् स्वार्थे गिचु
 रा मोराज्यमर्चोकरदितियेथेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बडलं गिजित्यर्थ इत्यन्ये। सर्वेषां पाचां ग्रंथे स्थिताः। अङ्गाबिरसने। अंगवाचिनः प्रातिप
 दिकान्निरसनेथे विडुः स्यात्। हस्तौ निरस्यते हस्तयते। पादयते। श्वेताश्वतरगालोडितादूरकाणामश्वतरैतकलोपश्च। श्वेतादीनां चतुर्णाम
 श्वाहोलुप्यंते गिडुधात्वर्थे। श्वेताश्वमाचष्टेतेनातिष्ठासतिवाश्वेतयते। अश्वतरमाचष्टे अश्वयते। गालोडितं वाचां विमर्शः तत्करोति गालो
 उयते। आदूरयते। केचित्तु गिचमेवानुवर्तयंतितन्मते परस्मैपदमपि। पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धं गिजं तादेव बडलवचनादात्मनेपद
 मस्त। मास्तपुच्छसांडेति गिडुविधिः। सिद्धशब्दो ग्रंथांते मंगलार्थः। इति चुरादिः॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कलसंज्ञश्च स्यादिति
 ह्ति हेतुमतिन। प्रयोजकव्यापारे भैवणादौ चाच्येधातोर्णिष्कुर्यात्। भवन्तं प्रेरयति भावयति। गिचश्चेति कर्तृगणले आत्मनेपदं भावयते। भावयां बभूव
 ओः पुयण्जपरे। सनिपरेयदंगंतदवयवाध्यासोकारस्येत्वं स्यात्पवर्गयणजकारेण वर्णपरेषु परतः। असीमवत्। अपीपवत्। मूडुः। अमीमवत्।
 अयीयवत्। अरीरवत्। अलीलवत्। अजीजवत्। स्रवति शृणोति इवति प्रवति ध्रुवति च्यवतीनां वा। एषां मया सोकारस्येत्वं वा स्योत्कानि अवर्ण
 परेधात्वर्षसरेपरे। असिस्रवत्। अस्रस्रवत्। नालोपीति इस्वनिषेधः। अशशासत्। अडुदौकत्। अचीचकासत्। मतांतरे। अचकासत्॥ अ

ग्लोपीतिस्त्वधातुप्ररणेउदाहरिते। व्यंताणिच। पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वाच्येति। गोचडीतिद्वयः। दीर्घोऽलोपोऽनवा
ग्लोपित्वाद्योरप्यसंभवः। व्याकृतिनिर्देशात् अनुचुरत्। गोचसंश्रवणेः॥ सन्परचड्। परचगोचयतेः संप्रसारणं वा स्यात्। संप्रसारणं तदा
अयंचकार्यचलवदितिवचनात्संप्रसारणं पूर्वस्वरूपं। अश्वाचत्। अलघुत्वान्दीर्घः। अशिञ्चयत्। स्तंभुसिबुसहंचडि। उपसर्गनि
मित्तादेशां सस्य षोऽनस्याच्चडि। अवातस्तंभु। पर्यसीषेत्। न्यसीषहत्। आदितत्। आशिञ्चत्। बहिरंगेऽप्युपधाहसोऽदित्वात्त्रागेव॥
ओणेर्कृदित्करणाङ्गिगात्। मासवानिधिधत्। एजावेधतो विधानान्नवृधिः। मासवान्प्रेदिधत्। नन्दाइतिनदराणां नदित्वं। ओदि
धेत्। आडित्। उत। आर्चिचत्। उल्लुआर्जवे। उपदेशोदकारोपधः। पुनत्युल्लोपप्युपतापयोरिति सूत्रे निपातनादस्यवः। संचांतरंगोऽपिद्वित्व
विषयेनन्दाइतिविषेधाजिशब्दित्वेकृतेप्रवर्तते। नतुततः प्राकृदकारोच्चारणसामर्थ्यात्। ओजिजत्। अजादेरित्येवचेह। अददिय
त्। रभेरशबलितोः। रभेर्नुम्यादचिनतुशब्दितोः। लभेश्व। आरंभत्। अललंभत्। हेरचडीतिसूत्रेऽचडीत्युक्तेः कुत्वनं। अजीह्य
त्। अस्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्यशां। असस्मरत्। अददरत्। तपत्वसामर्थ्यादत्रलघोर्नदीर्घः। विभाषावेष्टिचेष्ट्योः। अश्यासस्य
अत्वंवास्याच्चपरणे। अचचेष्टत्। अचिचेष्टत्। अचिचेष्टत्। अचिचेष्टत्। भाजभासेत्यादिनावोपधाहस्यः। अविप्रजत्।

६१

अतितीरत्। पुटसंसर्गे। पुटयति। धेकदर्शनेइत्येके। अदिधेकत्। कत्रशेथित्ये। कचयति। कत्रति। कर्तेत्यथके। कर्तयति। कर्तति। प्रादिपदि
काङ्गात्वर्थबहुलमिष्टवच्च। प्रातिपदिकाधात्वर्थेणिचस्यादिष्टेयथाप्रातिपदिकस्यपुंवडावरभावटिलोपविभक्तुहोपयणदिलोपप्रच्छस्फा
द्यादेशासंज्ञास्तदुष्ठावपिस्कः। पुटुमाचष्टेपटयति। परत्वाद्द्वौसत्याटिलोपः। अपीपटत्। गोचडीत्यत्रभाषेचुडेलोपोबलीयानिति
प स्थितं। अपटत्। तत्करोतितदाचष्टे। पूर्वस्यप्रपंचः करोत्याचष्टेइतिधात्वर्थमात्रंणिजर्थः। लउर्थस्त्वविवक्षितः। तेनातिक्रामति। अश्वेना
तिक्रामति। अश्वयति। हस्तिनातिक्रामतिहस्तयति। धातुरूपंच। णिचप्रकृतिधातुरूपंप्रतिपद्यते। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तथाचवार्तिकं
आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकलुकप्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकमिति। कंसवधमाचष्टे कंसंघातयति। इहकंसहनूइतिस्थि
ते। हनस्तोचिणलोः। हन्तेस्तकारोत्तादेशः स्याच्चिणलवर्जोऽपि। नन्वत्रांगसंज्ञाधातुसंज्ञाचकंसविशिष्टस्यप्राप्तात्तत्त्वंअट्टित्व
योर्देशः। किंच। कुत्वतत्त्वेनस्यातां। धातोः स्वरूपग्रहणेत्तत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानात्। सत्यं। प्रकृतिवच्चेतिचकारोभिन्नक्रमः कारकच।
चात्कार्यं। हेतुमणिचः प्रकृतेर्हेत्यादेर्हेतुमणौयादृशंकारकं धातावनंतर्हंतंतीतीयांतंयादृशंकार्यं कुत्वतत्त्वादितदिहापीत्यर्थः।
कंसंमजीघतत्॥ कर्तृकरणाङ्गात्वर्थे। कर्तुर्व्यापार्थयत्करणंनतुचरादिमात्रमित्यर्थः॥ असिनाइति। असयति। चकदर्शनेच

पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। उक्तेनोवार्तिस्मासुल्लापसेते अभिसवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते वंचयतीत्यर्थः। विभेते हेतुभये। विभेतेरेचः आत्वं वास्या
 त्रयोजकाद्रयंचेत्। भीस्यो हेतुभये। आभ्यामात्मनेपदं वास्यादेतोश्चेद्रयस्मयो। सूत्रे सययहणं धात्वर्थोपलक्षणं। मुंडोसापयते। भियो
 हेतुभयेपुक्। भीईउतीकारः प्रश्लिष्यते। ईकारांतस्यभियः पुक्स्याणो हेतुभये भीषयते। नित्यं स्मयते। स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्यात्तूणो हेतोः
 स्मये। जटिलो विस्मापयते। हेतोश्चेद्रयस्मया वित्तुक्तेर्नेह। कुंचिकेयै नं भावयति। विस्माययति॥ कथं तर्हि विस्मापयन्निमित्तमात्म
 वृत्तौ विति। मनुष्यवाचेति करणादेवहितत्रस्मयः। अन्यथाज्ञानजपि स्यात् सत्यं। विस्माययन्नित्येव पाठः इति सांप्रदायिकाः। यद्वा म
 नुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा सिंहो विस्माययन्निति प्यंता षोऽशतेति व्याख्येयं। स्फावोचः। णो स्फावयति। शदेरगतौ तः।
 शदे णो तौ तादेशः स्यान्न तु गतौ शतयति। गतौ तु गाः शादयति गोविंदः गमयतीत्यर्थः। रुहः षोऽन्यतरस्यां। णो। रोपयति। रोहयति
 कीड जीष्मो। एषामेव आत्वं स्याणो। कापयति। अध्यापयति। जापयति। णोचंसंश्वडोः। सन्यरेचडः परेचणा विडोगाडुचा स्यात्। अ
 ध्यजीगपत्। अध्यापिपत्। सिध्यतेरपारलौकिके। वेदलौकिके र्थे विद्यमानस्य सिध्यते च आत्वं स्याणो। अन्नं साधयति। निष्पादय
 तीत्यर्थः। अपारलौकिके किं। तापसः सिध्यति। तत्त्वं निश्चिनोति। तंप्रेरयति सेधयति तापसंतपः। प्रजनेवीयते। अस्यैव आत्वं वा

स्याणो प्रजने र्थे। वाषयति। वाययति गाः पुरोवातः गर्भेयाहवतीत्यर्थः। उडुपधायागोहः। गृहयति। दोषो णो। दुषयति स्फुवचं। दुषतेरुपधा
 याडु स्याणो। दूषयति। वाचिन्न विरागे। विरागोऽप्रीतता। चिन्नं दूषयति। दोषयति वाकामः। मितां दूषयः। भ्रादोचुरादौ च मितउक्ताः। घट्टय
 ति। जनीजुषूजरयति। जनयति। जृणाते स्तु जायति। रंजे णो मृगरमणेन पोवक्तव्यः। मृगरमणमारवेतकः। रंजयति मृगान्। मृगेति
 किं। रंजयति पक्षिणः। रमणादन्यत्र तु रंजयति मृगान्। तृणाहनेन। चुरादिषु जपादिश्चिन्नु। चिस्फुरो णो। चपयति। चययतीत्य् आत्वं वास्या
 त्। चिनोते स्तु। चापयति। चावयति। स्फारयति। स्फोरयति। अपुस्फुरत्। अपस्फुरत्। उभौ साप्त्यासस्य। साप्त्यासस्यानित्तेरुभौ नका
 रौणत्वं प्राप्नुते निमित्ते सति। प्राणिणत्। **गोगमिरबोधने**। उणोगमिः स्याणो। गमयति। बोधने तु प्रत्याययति। इष्वदिकः। अधिगम
 यति। हनस्तोचिणलोः। होहंतेरितिकुत्वं। घातयति। इर्ष्ययति। इर्ष्यते स्तु तीयस्येति वक्तव्यं। तृतीयव्यंजनस्य तृतीय एकाचड
 ति वार्थः। आद्येषकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदं। द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयेत्यस्यापचादतया सन्नंते प्रवर्तते। ऐर्ष्ययत्। द्वितीये व्या
 रव्यावांणिजंताच्च डिबकार एवाभ्यासे श्रूयते हलादिशेषात्। द्वित्वं द्वितीयस्यैव। तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिका प्रवर्तते। निवृ
 त्तप्रेषणा धातो हेतुमणोरुक्तेन तुल्योर्थः। तेनाप्रार्थयति शयनोत्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धं। एवं सकर्मकेषु सर्वेषु ह्यं॥ इति वयंतप्रति

आत्वं वास्या
 त्

को० ति०

यज

या॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिछायांवा। उषिकर्मण उषिके कर्तृका धातोः सन्प्रत्ययोवास्यादिछायां। धातोर्विधेरिदमनार्धधातुक
त्वं। सत्यतः। पठितुमिच्छतिपिपठिषति। कर्मणः किं। गमनेछ। तीतिकरणान्माप्नुत। समानकर्तृकात्किं। शिष्याः पठन्तितीक्ष्णतिगु
रुः। वायहणात्पक्षेवाक्यमपि। लुङ् सनोर्धसु। एकाचइतिनेट्। सस्यतत्वं। अनुमिच्छतिजिघत्सति। ईर्ष्यतेस्तृतीयस्यतिविसनोर्दि
त्वं। ईर्ष्ययिष्यति। ईर्ष्ययिषति। ईर्ष्ययिषति। रुदविदमुपयद्विस्वपिप्रछः संश्व। एभ्यः संश्वक्ताचकितोस्नः। रुदयति। विविदि
षति। मुमुषिषति। सनियहगुहोश्च। ग्रहेर्गुहोरुगंताच्चसनः इट् न स्यात्। ग्रहज्येति संप्रसारणं। सनः पत्वस्यासिद्धत्वाद्भूमावः। जिघृ
क्षति। कृषु सति। किरश्चपंचभ्यः। वृगृहड् घृड् प्रछ एभ्यः सनः इट् स्यात्। पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। जिगलि
षति। अचेरोदीर्घोनेष्टः। दिदरिषति। दिधरिषते। कथंमुदिधुः धीश्च। भोवादि कयोः घृड् घृजोरितिगृहाण। इकोऽप्यलु। उगंतात्
अलादिः सन्कित्स्यात्। बुभूषति। दौड् दातुमिच्छतिदिदीषते। एज् विषयत्वाभावान्मीनातेमिनोतीत्यात्वंन। अत्तएवसतिमीमे
तिसूत्रेमाधातोः पृथग्मीग्रहणंरुतं। हलन्ताच्च। इकुसमीपाडुलः परोऽल्लादिः सन्कित्स्यात्। गुह्नुघुसति। विभित्सति। इकः किं
विष्येते। अल्लकिं। विवर्धिषते। हलग्रहणंजातिपरं। तृन्हू। तितृक्षति। तितृहपति। अज्जनगमांसनि। अजंजानांइतेस्त्रादे

६३

अबभ्राजत्। काव्यादीनांवेतिवक्तव्यं। ग्यन्ताः कणरणभणश्चणलुपहेटः काव्यादयः षड्प्रत्ययेउक्ताः द्वापिवाणिलोटिलोपयश्चत्वारोधिकान्यासेचा
णिलोटिअप्यन्यत्रइत्यंदादश॥ अचीकणत्। अचकाणत्। स्वापेश्चडि। ग्यन्तस्यस्वापेश्चडि। संप्रसारणंस्यात्। असूषुपत्। शाछासाङ्कावेद्या
वेपांयुक्। गो। उकोपवादः। शाययति। द्वापयति। द्वाः संप्रसारणं। सन्परेचड् परेचणोऽल्लः संप्रसारणंस्यात्। अज्जहवत्। अज्जहावत्॥
लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य। पिबतेरुपधायाः लोपः स्यात्। अभ्यासस्यइदंतादेशश्चड् परेणो। अपीयत्। अतिर्दीतिउक्। अर्पयति। द्वेप
यति। द्वेपयति। रेपयति। बलोपः। कुोपयति। स्थापयति। स्थापयति। तिष्ठतेरित्। उपधायाइदाशः स्यात्तचड् परेणो॥ अतिष्ठिपत्। जिघ्रतेर्वा।
अजिघ्रिपत्। अजिघ्रपत्। उर्जत्। अचीकृतत्। अचिकीर्तत्। अवीवृत्तत्। अववर्तत्। अमीमृजत्। अममार्जत्। पातेणोलुक्वक्तव्यः। उकोप
वादः पालयति। बोविधूननेजुक्। वातेर्जुक्स्याणोऽकंपेथे। बाजयति। कंपेकिं। केरान्वापयति। विनापालीयते। लीलोलुक्लुकावन्यतरस्यां
स्नेहविपातने। लीयतेलीतेश्चकमानुकुलुकावागमोस्तोबाणोस्नेहइवे। विलीनयति। विलाययति। विलासयति। विलापयति। वाघृतं। लीर्
इतिर्ब्रुकारप्रबलेषादात्पक्षेनुक्नुस्नेहइवेकिं। लोहं विलापयति। विलापययति। प्रलंभनाभिसवपूजासुलियोनित्यमात्वमशितिगान्यं
लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च। लोड् लियो ग्यन्तयोरात्मनेपदस्यात्। अङ्गेपिफलेपूजाभिसवयोः प्रलंभनेवार्थे। जरासिलोपयते

को० ति०

ओः पुण्जी
ति अभ्यासो
कारस्येत्वं

तितांसति

हणजातिपरमित्कत्वं। तेन सनः कित्वान्नलोपः। धिष्णति। धी सते। दिदंभिषति। शिश्नापति। शिश्नायिषति। उदोऽप्यध्वस्य। संस्वृषति। सि
स्वरिषति। युयूषति। यियैविषति। उर्युनूषति। ऊर्युनुविषति। उर्युनविषति। नचपरत्वाद्गुणादेशयोः सतो रभ्यासे उकारो नश्च येतेति वाच्यं
द्विर्वचनेतिरुत्वेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिशोदैत्तु। आदेशानिषेधाद्वा। नचसन्नंतस्य द्वित्वं प्रतिकार्यित्वान्निमित्तताकथमिति वाच्यं। का
यैमनुभवन्तिकार्यानिमित्तयानाश्रयितेन च ननु भवन्नपि। नचेह सन्न द्वित्वमनुभवति। चुषृषति। बिभरिषति। जपिः पुगंतो मित्त्वसंज्ञः पका
रांतश्चोरादिकः। इड् इभावे। इकोऽल्लितिकित्वान्नगुणः। अङ्नेति दीर्घः परत्वाभिलोपेन बाध्यते॥ आङ्गपीति ईत्। जीष्मति। जिज्ञपयि
षति। अमित्तस्तु जिज्ञापयिषति। जनसेनेत्यात्वं। सिषासति। सिसनिषति॥ तनिषति दरिद्रातिष्यः सनो वा इड् वाच्यः। तनोते विभाषा॥
अस्योपधायादीर्घो वा स्याद्भल्लोसनि। तित्सतितित्तनिषति आशंकायां सन्वक्तव्यः। श्चामुमृषति। कूलं पिपतिषति॥ सनि मैमाधु
रभलभशकपतपदांमचुड्स्। एषामच इत्स्यात्सादोसनि। आभ्यासलोपः। स्कोरितिसलोपः। पित्सति। दिदृडिषति। दिदृडासति। उमिन्
मीज्। आभ्यासन्नृक्तदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषात् इत्। सः सीतितः। मित्सति। मित्सते। मामाने। मित्सति। माउः मेडोः मित्सते। दो
हाणो। दित्सति। देड् दित्सते। दाज् दित्सति। दित्सते। धेद्। धित्सति। धाज् धित्सति। धित्सते। रिषते। शकृशिषति। शकृमर्षणे इति दिवा

दिः। स्वरितेत्त। शिष्मति। शिष्मते। पित्सते। राधो हिसायां सनी सूचाच्यः। रित्सति। हिसायाकिं। आरिरात्सति। मुचोः कर्मकमस्य गुणोवा। सादोसनि
अभ्यासलोपः। क्षेमोत्ते। मुमुक्षते वा वत्सः। स्वयमेव। अकर्मकस्य किं। मुमुक्षति वत्सं वृथाः। न हृदयः चतुर्थः विवत्सति। तडित्तु विवर्तिषते। सेसिनीतिवेत्।
निनर्तिषति। निनृत्सति। इड्सनिवा। वृड् वृत्रभ्यामृदंताच्च सन इड् वा स्यात्। तितरिषति। तितरीषति। तित्तीर्षति। विवरिषति। विवरीषति। वुवृषति। वुव्रे
षते। उधृषति। स्मिपूज् रज्वशांसनि। स्मिपूज् क् अजू अजू एभ्यः सन इड् स्यात्। सिस्मयिषते। पिपविषते। अरिरिषति। इहरिस्त्रास्य द्वित्वं। इस्त्रासति।
नोवयवः कार्यभागितिकार्येणो निमित्तत्वायोगात् द्विर्वचनेति न प्रवर्तते। अंजिजिषति। अशिशिषते॥ उभोसास्यासस्य। प्राणिणिषति। उच्छेत्तु कुचुत्वं।
पूर्ववासिर्दिभ्यमद्वित्वेति च षाभ्यां संहितस्येदो द्वित्वं। हलादिः शेषः। उचिष्ठिषति। निमितापायेनो मित्तिकास्य पाय इति त्वमित्यं। धोरितिसनुकृत्रहणांज्ञा नृ
पकात्। प्रकृतिप्रत्यापतिवचनाद्वा। णोवसंश्चो रितिसूत्राभ्यामिडो गाउः स्वयतेः संप्रसारणं च वा। अधिजिगायिषति। अध्यायिषति। शिश्वाययि
षति। शशावयिषति। दूः संप्रसारणं। जुहावयिषति। णोद्वित्वात्प्राग्वच आदेशोनेत्कत्त्वाडुकावतो द्वित्वं। उस्फारयिषति॥ चुक्षावयिषति। ओः पुयञ्
परे। पिपावयिषति। बिभावयिषति। यिथावयिषति। रिरावयिषति। लितावयिषति। जिजावयिषति। पुयञ्जिकिं। नुनावयिषति। अयरेकिं। वुषृष
ति। स्ववतीति इत्वं वा। सिस्मावयिषति। सस्मावयिषति इत्यादि। अवरइत्वेव। श्कृष्यते। स्तोति ण्योरेव षण्यभ्यामात्। अस्यासेणः परस्य स्तोषिति
ण्यंनयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यस्य। तुष्टृषति। द्युतिस्वाप्योरित्कत्वं। सुधापयिषति। सिषावयिषति। स्तोति ण्योः किं। सिसिषति॥

को० ति०

उपसर्गानुस्मृतिरिध्यासेनचेति। परिषिषिदति। षणिकिं। तिष्ठासति। रुषुषति। अभ्यासादित्यक्तेनेहनिषेधः। इण्प्रतीषिषति। इकाअधीषि
षति। सः सिहिरवरेसहीनान्च। अभ्यासेणः परस्यण्यंतानां एषांसस्यसर्वनपः। धणिपरे। सिस्वेदयिषति। सिस्वादयिषति। सिसाहयिषति॥ रु
दिधेवाभ्यासस्येतिनियमान्नेह। अभिरुसूषति। शेषिकात्मतुवर्थीयाछेषिकोमतुवर्थिकः सरूपप्रत्ययेनेष्टः सन्नंतान्नसनिथते। शेषिका
छेषिकः सरूपोनेति। तेनशालीयेसवइतिवाच्यमेव। नतुछान्ताछः। सरूपः किं। आहिछवेभवः आहिछत्रीयः अणन्ताछः। तयामत्वर्था
त्सरूपः। सधनवानस्यास्ति। इहमतुवतान्तुत्र। विरूपस्तमस्यादेव। इतिमतीशाली। सरूपइत्यनुपज्यते। अर्थद्वारासादृश्यंनस्यार्थः॥
तेनेछासन्नतान्नसन्। स्वार्थसन्नतान्तुस्यादेव। जुगुप्सिषते। मीमांसिषते। इतिसमप्रक्रिया॥ धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारेय
उ। पौनः पुन्यंभृशार्थश्चक्रियासमभिहारः तस्मिन्बोत्येयदुः स्यात्। गुणोयडुलुकोः। अभ्यासस्यगुणः स्याद्यडि यडुलुकिच। सना
धेन्ताइतिधातुत्वालुडादयः। डि दंतत्वादात्मनेपदं। पुनः पुनरेतिशयेनवासवतिबोध्यते। बोभूवांचके। अबोभूयिष्ट। धोतोकिं। आर्ष
धातुकत्वंयथास्यात्। तेनबुबोवचिरित्यादि। एकाचः किं। पुनः पुनः जागर्ति। हलादेः किं। भृशमीक्षतेभृशंशोभतेरोचतेइत्यत्रयडुनेति
भाष्यं। पौनः पुन्येतुस्यादेव। रोचयते। शोचयते। सूचिस्वनिस्व्यत्वंशर्गोतिभ्योयडुवाच्यः। आद्यास्त्रयश्चुरावदंताः। सोरूच्य

इ५

किंकीपति

समागम्य
रिध्यामि
तितडु

त शगमेश्वदीर्घः स्वांशलादोसनि। सन्तिटोर्जेः। जिगीषति। विभाषाचेः। चिच्चापति। जिधांसति। सनिच॥ इणोगमिः स्यात्सनि। चोधनेतु
प्रतीषिषति। इण्वदिकु। अभिजिगमिषति। कर्मणिनडुः परस्मैपदेधित्यक्तेः नेहशलादोसनिइतिदीर्घः। जिगांसते। अधिजिगांसते
अजादेशस्येत्यक्तेर्गच्छतेर्नदीर्घः। जिगंसते। सं। जिगंसते। इडुः श्व। इडोगमिः स्यात्सनि। अधिजिगांसते। रलोव्युपधाद्धलादेः
संश्च। उश्चइश्चवी। तेउपधेयस्यतस्माद्धलादेरलंतात्परोक्तासनोसेदोवाकितौस्तः। द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं। द्युतिषते। दिद्यो
तिषते। रुरुचिषते। रुरेचिषते। लि लिखिषति। लिलेखिषति। रलः किं। दिदेविषति। व्युपधात्किं। विवर्तिषते। हलादेः किं। एषिषति वि
इहनित्यमपिद्वित्वगुणेनबाध्यते। उपधाकार्येहिद्वित्वात्बलं। ओणेर्कृदित्करणस्यसामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्। सनीवंतध्वञ्ज
दंसुश्चिस्वयूणभरुपिसना। इवतेभ्यः कृधादिभ्यश्चसनः इडुवास्यात्। इभावे। हलन्ताच्चेतिकित्त्वं। छोरितिवस्यडुठ। यणूदि उ
त्वं। उद्युषति। दिदेविषति। स्तौतिठयो रितिवक्ष्यमाणनियमान्नेषः। सस्युति। सिसेविषति। आपृज्यकृधामीत्। एषामेचइत्या
त्सादोसनि। अत्रलोपोभ्यासरय। सनिमीमेत्यारभ्यवदुक्तंनवाभ्यासरयलोपः स्यात्। आनुमिछतिइति। अधितुमिछतिपरत्वंइति
अदिधिषति। विधजिषति। विभर्जिषति। विध्वंसति। विभर्षति। दंतइच्च। दंभेचः इत्यात्सादोसनि। अभ्यासलोपः। हलन्ताच्चेत्यत्रहल्य

ष

कृत्यते। नीग्वंचुखंसध्वंसकसपतपदस्कंदां। एषामभ्यासस्यनीगागमः स्यादुलुकोः। अकितः इत्युक्तेर्नदीर्घः लोपः। वनीवच्यते। सनीसख
 ते। इत्यादि। नुगलोननासिकांतस्य। अनुनासिकांतस्यांगस्यबोऽभ्यासोऽदंतस्यतुके स्यात्। नुकातुसारोलह्यते इत्युक्तं। यमयस्यते। यंयस्यते॥
 तपरत्वसामर्थ्याभ्युत्पत्तपूर्वदीर्घस्यापिन। भामक्रोधे। बाभाम्यते। येविभाषा। जाजायते। जंजंन्यते। इंतेर्हि सायांयडि। प्रीभावोवाच्यः। जेप्रीय
 ते। हिसायां किं। जंघन्यते। जजंन्यते। रीगुपधस्यच। ऊपधस्यधातो रभ्यासस्यरीगागमस्यादुलुकोः। वरीच्यते। श्कभ्रादित्वान्नणः।
 त्व नरीच्यते। जरीगुह्यते। उभयत्रलत्वं। चलीकृत्यते। रीगुह्यते इति वक्तव्यं। वरीच्यते। परीच्यते। स्वपिस्वमित्येवांयडि। संप्रसारणं स्यात्।
 सोषुष्यते। सेसिष्यते। वेवीयते। नवशः। वाच्यते। चावः। की। चेकीयते। ईध्याधोः। जेप्रीयते। देधीयते। अयडि। किति। शीडोयडादेश
 स्यादादौ किति परे। शाशय्यते। अभ्यासद्रुसः॥ ततो गुणः। डोदोव्यते। तेवौव्यते। इति यडं तत्र क्रिया॥ यडोचिच। यडोऽनुप्रत्यये लुक् स्या
 चकारात्तं विनापि वडलं लुक् स्यात्। अनेमिति कोयमत्तरंगत्वादादौ सवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यडं तत्त्वादित्वं। अभ्यासकार्यं। धातु
 त्वाद्गुडादयः। शेषात्कर्तृ रीतिपरस्मैपदं। अनुदान्तडि। तइतितुन। डित्वस्य प्रत्ययाप्रत्यसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। यत्र हि प्रत्य
 यस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव नत्। अतएव स्फुटपत्त्यासादइत्यत्र अत्वसंज्ञस्येति दीर्घेन। येषि स्पर्धशीडादयो नुदान्तडि। तस्ते

ष्योपिन। अनुदान्तडि। तइत्यनुबंधनिर्देशात्। तत्रचश्चिपाशपेतिनिषेधात्। अतएव श्यनादयो नगणेन निर्देशात् किंतु शवेवाचर्करीतंचे
 त्यदादौ पाठाच्छपोलुक्। यडोच। यडं तात्परस्यह्लादेः पितः सार्वधातुकस्येडास्यात्। मूकबोरिति गुणनिषधो यडलुकिभाषायां न। बो
 लुतेति क्ते इति छंदसिनिपातनात्। अतएव भाम्ययडलुभाषायामपिसिद्धः नच यडलुकि अप्राप्तएव गुणभावो निपात्यते इति वाच्यं॥ प्र
 कृतिगुहणे यडलुगंतस्याग्रहणात्। द्विः प्रयोगो द्विचंचनं प्राष्टमिति सिद्धांतात्॥ बोभवीति। बोभोति। बोभूतः। बोभुवति। बोभवांचकार।
 बोभविता। अभोभवीत्। अबोभोत्। अबोभूता। अबोभुवुः॥ बोभूयात्। बोभूयातां। बोभूयास्तां। गतिरिति सिचोलुगं। यडोवेति ईड
 पक्षे गुणं बाधित्वानित्यत्वादुक्। अबोभूवीत्। अबोभोत्। अबोभूतां। अस्य स्ताप्रयोजुस। नित्यत्वादुक्। अबोभुवुः। अबोभविष्यदित्या
 दि॥ पास्त्यधीति। पास्त्यधि। पास्त्यधः। पास्त्यधीति। पास्त्यधि। डुडुत्योभ्योदेर्धिः। पस्त्यधि। लडु॥ अपास्त्यते। अपास्त्यदी। सिपि
 दश्चेति रुत्वं पक्षे रोरि॥ अपास्त्याः॥ गाधु। जागाधि॥ जाधास्ति। आजाघात्। सिपिरुत्वं पक्षे। अजाघाः। नाथु। नानात्ति। नानात्तिः
 दध। दादधि। दादधः। दाधस्ति। अदाधत्। अदाध्यां। अदाधधुः। अदाधः। अदाधत्। लुडि। अदाधावीत्। अदाधवीत्। चोसुं दीति॥
 चोसुंजि॥ अचोसुंत्। अचोसुंतां। अचोसुंनुः। अमोमुदीः। अमोमोः। अमोमोत्॥ लुडिगुणः॥ अमोमोदीत्। चोसुं दीति॥ लडुति

सि० ति-
६०

५। अचोक्तुः। सिप्रपक्षे। अचोक्तुः। अचोरवृः। अजोगः॥ चनीवंचीति॥ चनीवंक्ति। चनीचैक्तः। चनीवचति॥ अचनीचंचीत्॥ अचनीवच। जंगमी
ति। जंगंति। अनुदातोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। जंगतः। जंमति। म्वाश्च। जंगमि। जंगन्वः। एकाच्यहणोक्तत्वात्नेपिनेधः। जंगमिता। अनु
नासिकलोपस्याभीयत्वेनासिधत्वात्तद्धेलुक्। जंगहि। मनोधातोः॥ अजंगन्। अनुबन्धनिदेशान्नचुरडः॥ ह्यंतेतिनवृद्धिः॥ अजंगमीत्।
अजंगमिष्टां। हंतेर्यङ-लुक्॥ अस्यासाचैतिकृत्वं। यद्यपिहोहंतेरित्यनुवर्त्यविहितं तथापिचड्लुकिभवत्येवेतिन्यासकारः। श्तिपाशपेतिनि
षेधस्त्वनित्यः॥ गुणोचङ्लुकोरितिसामान्यापेक्षज्ञापकादितिभावः। जंघनीति। जंघंति। जंघतः। जंघति। जंघनिता। श्तिपानिदेशात्
जंघनीति। जंघहि। अजंघनीत्॥ अजंघन्। जंघन्यात्। आशिपितु। वध्यात्। अचधीत्। अचधिष्टामित्यादि। चधादेशस्यद्वित्वंनुनभ
वति। स्थानिवत्वेनानस्यासस्येतिनिषेधात्। तद्विसमाधिर्नोकरणाधानोर्विशेषणं। चड्वीहिवलात्। आङ्पूर्वात्तुआङ्गेयमहनेत्या
त्मनेपदं। अजंघतेइत्यादि। उत्परस्येतिउत्परत्वान्नगुणः। हलिचेतिदीर्घस्तस्यादेव। तस्यासिधत्वेनतत्परत्वनिवर्त्यत्वायोगात्। चं
चूर्ति चंचुरीति चंचूर्तः चंचुरति अचंचुरीत् अचंचूः चंरवनीति चरवन्ति जनसनेत्यात्वं। चंरवातः। गमहनेत्यपधातोपः चंरवति चंरवा
हि। चंरवनानि। अचंरवनीत्। अचंरवन्। अचंरवातां। अचंरवन्तुः। येविभाषा। चंरवायात्। चंरवन्यात्। अचंरवनीत्। अचंरवनीत् ६६

ते। सोस्च्यते मोस्च्यते। अनेकाङ्गत्वेनअपोपदेशत्वात्पत्वंन। यस्यहलः। यस्येतिसंघातग्रहणं। हलः परस्ययज्ञस्यलोपः स्यादार्धधातुके। आदेः
परस्य। अतोलोपः सोस्चान्चके। सोस्चिता। सोस्चिता। मोस्चिता। दीर्घोक्तिः। अकिनोऽस्वासस्यदीर्घः स्याद्यङिचङ्लुकिच। अवाच्यते। यङि
च। अर्तेः संयोगदेश्वक्तोर्गुणः स्याद्यङि। यकारपररेफस्यनद्वित्वनिषेधः। अरार्थतेइतिभाष्योदाहरणात्। अरारिता। अज्ञाशिता। उर्णोन्त्य
ते। वेभिद्यते। अद्योपस्यस्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः। वेभिदिता। नित्यंकोटित्येगतौ। गत्यर्थकोटित्येएवचङ्लुकित्यासमभिहारे। कुटि
लंजतिवाज्यते। लुपसदचरजपजभदहृदशगृभ्योभाबगर्हायां। एभ्योधात्वर्थगर्हायामेवचङ्लुकित्यात्। गहिर्नतुंपतिलोलुच्यते। सास
द्यते। चरफलोश्च। अनयोरस्यासस्यअतोनुक् स्याद्यङ्लुकोः। नुगित्यनेनानुस्वारोलक्ष्यते। सचपदांतवद्वाच्यः। वापदांतस्येतियथास्यात्॥
उत्परस्यातः। चरफलोर्भ्यासात्परस्यातउत्स्याद्यङ्लुकोः। हलिचेतिदीर्घः। चंचूर्यते। चंचूर्यते। पम्फुत्यते। जपजभदहृदशभंजपसो
च। एषामभ्यासस्यनुकस्याद्यङ्लुकोः। गहिर्नजपतिजंजप्यतेइत्यादि। योचङि। गिरतेरेफस्यलत्वंस्याद्यङि। गहिर्नगिलतिजेगित्यते। घुमा
स्थेतित्वंद्वित्वं। गुणः। देदीचते। पेपीयते। सेपीयते। विभाषाश्चैः। शोशयते। शोशयते। यङिच। सास्मर्यते। रीडुक्तः। चेकीयते। सुट्। संसे
स्कीयते। सिचोयङि। सिचोसस्यपोनस्याद्यङि। निसेसिच्यते। नकवतेयङि। कवतेरभ्यासस्यचुत्वंनस्याद्यङि। कोवूयते। कोतिकुचलोक्तचो

सि० ति० २ **परत्वा** हलादिः शेषः। रुक्कुरिकुरीकोस्तु अप्यासस्यासर्वणे इत्युयङ्। अरति। अरियति। अरतीति। अरीयरीति। अर्जेतः। अरियतः। अरि
 अत्र। यणरुकोरोरीतिलोपः। नचतस्मिन्कर्तव्येयणः स्थानिवत्त्वं। पूर्वानासिधेतान्निषेधात्। आरति। अरियति। तिडि। श्रित्पानिदेशा
 नृयुणोतीति युणो नरिडः रलोपः दीर्घः। आरियात्। अरियात्। गृहग्रहणे जर्गहीति ३ जर्गहि। ३ जर्गहः ३ जर्गहति। अजर्घह ३ गृहहातेस्तु
 जायहीति। जाग्रहितसादौ डिः निमित्तं संप्रसारणं नस्य बहिरंगत्वेनासिधत्वाच्चरुगादयः जाग्रहः जाग्रहति। जाग्रहीषि। जाग्रहि। लुटि
 जाग्रहितां। यहोलिटीति दीर्घस्तु न। तत्रैकान्वित्यनुवृत्तेः माधवस्तु दीर्घमाह तद्वाप्यादिविरुधं। जर्गधीति ३ जर्गधि ३ जर्गधः जर्गधाति
 जर्गधीषि ३ जर्गधि। अजर्गधीत् इडभावे गुणः हलुच्चादिलोपः भवभावः जस्त्वन्वत्त्वं अजर्घत्। अजर्गधां अजर्गधः। सिपिदश्चेतिप
 सेरुत्वे। अजर्घाः ३ अजर्गधीत्। अजर्गधीष्ठां। पाप्रधीति। पाप्रधि। तसादौ यहिज्येनिसंप्रसारणं नभवति श्रित्पानिदेशात्। घ्योः श्रुः
 डिति शः। व्रश्चेतिपः। पाप्रष्टः। पाप्रष्ठति। पाप्रश्मि। पापष्टः। पाप्रश्मः। मकारवकारांतानामृडभाविनां यङ् लुक् न स्तीति घ्योरिति सूत्रेभाष्ये
 ध्यनित्तं केय्यरेन स्पष्टीकृतं। इदं च घ्योरितियत्रोठतद्विषयकं। ज्वरत्वरत्वेत्युठभाविनोः स्विचिमव्योस्तयङ् लुगस्त्येतिन्याय्यं। माधवादि सं
 मतं च। मव्यबंधने। अयं यांत उठभावी तेवदेव देवने इत्यादयो वान्ताः ह्यगन्तो जाहयीति। जाहति। जाहतः। जाहयति। जाहयसि। च
 लिलोपेयचादौ दीर्घः। जाहामि। जाहावः। जाहामः। ह्यगति कांत्योः। जाहयीति। जाहर्ति। जाहयति। लोटि। जाहहि। अजाहः। अजाहतां॥

अजाहतां। अजाहतां। अजाहयुः मवबंधने। ज्वरत्वरत्वेत्युठभाविनोः स्विचिमव्योस्तयङ् लुगस्त्येतिन्याय्यं। माधवादि सं
 कादौ च प्रत्यये। अत्र किनीति नानुवर्तते। अवतेस्तु निओतुरिति निर्देशात् अनुनासिकग्रहणं चाबुवर्तते। अवतेमंतिन्येतस्यटि
 लोपे ओमिति दर्शनात्। इडभावे उठिपिति गुणः। मामोति। मामवीति। मामूतः। मामवति। मामोषि। मामोषि। मामोमि। मामावः। मामूमः
 मामोतु। मामूतात्। मामूहि। मामवानि। अमामोत्। अमामोः। अमामव २ अमामव २ अमामव २ अमामूम। तुवीहिंसायां। तोतूवीति।
 राह्योपः। रेफान्तरपयोः ध्योलोपः स्याद्ध्योलोपदावनुनासिकादौ च प्रत्यये इति नलोपः। घ्येलेपधगुणः। तधातुलोप आर्धधातुके
 धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इकगुणवृद्धीनस्तः॥ इति नेह निषेधः। तिवादीनामनाधधातुकत्वात्। तोतोति। हलिचेति दीर्घः। तो
 तूतः। तोतूवति। तोथोति। दोदोति। दोधोति। मूर्छा। मामोति। मोमूतः। मोमूछतीत्यादि। आर्धधाक इति विषयसप्तमी। तेन यङि विव
 क्षिते अर्जेवी। वेवीयते। अस्य यङ् लुक् नास्ति। लुकापहारेण विषयत्वात् संभवेन बीभावस्याप्रवृत्तेः। इति यङ् लुगन्तप्रक्रिया ॥ स्तु
 प आत्मनः क्यच्। इषिकर्मणः एषित्त संबधितः सूचतादिष्ठायामर्थे क्यच् अत्ययो वा स्यात्। धात्ववयवत्वात् स्तुक्कुक्। क्यचिच। अ
 स्य इत्यात्। आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। वांतोयि प्रत्यये। गव्यति। नाव्यति। लोपः शाकल्यस्येति तु न। अपदान्तत्वात्। तथाहि
 नः क्ये। क्यचिच्यडिः च नान्तमेव पदं स्थानान्यत्। संनिपातपरिभाषया क्यचोयस्य लोपो न। गव्यांचकार। गव्यिता। नाव्यांचका

सामर्थ्यादिशेषणभूतमात्राकांक्षांशोऽवभूतपूर्वगत्याश्रयणं ननु विशेषभूतत्वाशेषीत्यशेषात्तद्विचित्र-
नोपधायात्कतरार्थत्वात् । तेन च र्शणा मितिदीर्घाभावः सिद्ध इति दिक् ॥ ३॥ **बुद्धीति** नोक्तं उण-
दिनिष्पन्नत्वे दीनां व्युत्पन्नत्वरूपपक्षे । भूजोनुद्धेति निष्पन्नभृंगराष्ट्रे दीर्घापत्तेरिदमेव व्युत्पत्तिव-
क्षस्य स्तोत्रकमिति दिक् ॥ इदं तु आरंभेति प्रतीकमुपादाय यत्तु कर्त्तव्यमिति तत्र च त्रुभ्य इति नुटि सं-
निपातपरिभाषया अप्राप्तेः सावशत्वमस्येति तन्न न ह्येकमुदाहरणं मित्युक्तं न्योसेन कृतेनामीत्ये-
व सिद्धे सामान्यसूत्रारंभेत्यर्थः । एवं च न तिसृचतसृ इत्युत्करणे तत्ता घवमिति भाव इति न घुशब्देऽशो-
खरे उक्तं ॥ अपदान्ते स्वमूर्धन्यैः । अपदान्तस्य परत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणं उणः षीध्वमित्यत्र द्वा-
धानार्थः । रषाभ्यामित्यत्रा अनुदात्यर्थे चैवं तत्रणग्रहणं पदान्तस्येनेति न कर्त्तव्यमिति भाष्ये-
स्पष्टं ॥

ध

आडोनास्त्रिणां । आडोनापुंसि इति नोक्तं । अमुना कुलेनेत्यत्र मुत्वस्या सिद्धत्वात् नुमनापत्तौ उस्त्व-
भावेन नाभायाभायेचरूपा सिद्धेः ॥ नमुनेति निषेक्तं ननु मि । नमुनादेश इति वातिकविरोधात् ।
अत्र एव सूत्रं नुताङ्गीतिवत् नोति नोक्तं । तथा सति तत्रेण निर्वाहे विनकारनिर्देशोपि संभाव्येत ।
आंगुलिकनाकरेण नस्यापिने इति निर्देशेन तत्र स्वीकारे तत्वं तज्ज्ञानगौरवमिति न किंचित्ताघा-
वमिति स्पष्टं भाष्ये ॥ **वेर्जिति** । सपिचेत्यतः सपीति वतं ते तेन पङ्क्तिरिति सिद्धं । न च घंटीति रस-
नकार्यः । उकारादावित्यर्थः । प्रवादचा इत्यत्रा उ अयजानासुपसंख्यानां मित्या उदेशस्तदा-
उत्वे च खिद्धे चतुशक्य इति गान्यं । सत्यामित्याहोचस्याण नद्या इत्यस्य नापत्तः । अल्विधि-
त्वेन स्था निवत्ताभावादित्यहणे तु अनुवकार्यात्वात् स्था निवत्त्वस्पष्टमेवेति दिक् ॥
अनडः सो । सोडा इत्येव न्यासेन सरवोत्यादि सिद्धिः । अनडः विधानं किमिति पूर्वपक्षः-
लाघवात् । अन्यतो ज्ञापनार्थः । तेन न उशनसः संबुद्धो अनडः सिध्यतीति प्राञ्चः आ-
डः ॥ यद्यपि सोडे इत्युक्तो उशना इत्युक्तरसूत्रेणापि उशनात् । ततश्च उशनेत्यत्र स-
र्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात् । पुरुदं सेत्यत्र तु सांन महत इति दीर्घः स्यात् ।

तथापि संज्ञापूर्वको विधिरनित्यत्वादेगवत्तपरिभाषया वा समाधेयमिति तेषामाश-
यः। संज्ञापूर्वक इत्यस्य भाष्या स्पष्टत्वादाह अंगवत्तेति। परंतु तादसत्यासेन
साधवाभावात् ॥ सामर्थ्यादिलोपकल्पने गौरवं च। तस्मादुशानसो न डः संख-
धौ तद्वैकल्पिकत्वं चिंत्यमेव भाष्यानुक्तत्वात् इति प्रामाणिका आहुः ॥ पतिः समा-
स एव। एवकारः इष्टोवधारणार्थः। अन्यथा हि पाशुरेव नियमः संभाव्येत ॥ अ-
नन्विधौ धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे तु निर्वाहः परंप्रतिपत्तिः ज्ञानं तद्वैरवं-
स्यात् ॥ ननु शेषोऽप्यसखिपतीत्येव न्यासोक्त किमनेन सूत्रेणोक्तिचेन्न। समुदाय-
स्य पतिरूपत्वाभावेन सखिनेति बतभू पतिनेत्यादौ समास एव तात्पर्ये विबु-
धपूर्वके पतिशब्दे स्य घिसंज्ञा स्यात् बहुपतिनां इति प्रसज्येत। इष्टं तु यणघटितं निष्टं
मेव। नापि सखिपति समासे इति सूत्रितं बहुसरव्येत्याद्यापत्तेः। अतएव पतिव-
तावेवेति नासूत्रितं। यस्येति च सूत्रभाष्यरोत्यास सखिनास सना इत्यादीष्टसिध्यात्
आन्यासस्य कर्तुर्मैशक्यत्वादिति स्पष्टमेवेति हिक् ॥

निष्टं

श्रीः। रुस्वनद्यापोतुटाहस्वनद्याप इति पंचमी। आमी सर्वनाम्नः इत्यतः आमीति वर्तते। तत्र पष्ठ्या विपरि-
णम्यते नामी। लिंगान्ते। रुस्वांतादिति। आमिति षष्ठी बहुवचनमेव ननु जे। रामादिति स्पष्टं भाष्ये ॥ यत-
तु इति विभज्यते। तदर्थस्तु अंगात्परस्यामः तुष्टिति विधेयः। चाल प्रम्यामित्यवरीयां तुष्टप्रसज्येत त-
रतिनचगाच्यं। दीर्घां ताच्चेतर्हि नद्याप एवेति नियमादीर्घेषु नदीषः। हलन्ताच्चेत्यट्चतुर्थभ्य इति
नियमादि हांडुहामित्यादौ नदीषः एवं च ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति लाघवं मिति तेन। नद्यापत्र-
त्यस्य स्त्रीलिंगानां चेन्नद्याप एवेति नियमपरतया विव्याख्यातुं शक्यत्वेन नदीत्वात्त्वयोर्ह्रस्व-
पिटृष्टत्वेन त्वदुक्तनियमे दृष्टतरप्रमाणानां चो न च मतीनामित्यादौ तुदनापत्तेः ॥ नामि ॥ द्र-
लोप इत्यतदीर्घं अनुवर्तते। नन्वामीत्येवास्तु। नित्यत्वात्पूर्वदीर्घविहस्वांतो न्नुदित्येतत्सामर्थ्ये
न इदं नामित्यदीर्घः। नच नृचेति दीर्घविकल्पान्नृणामित्यवतुष्टचरितार्थः। नृनद्याप इत्येव सिद्धे-
तदुक्तं भाष्ये नैक सुदाहरणयोगारंभप्रयोजयतीति तिसृणां मित्यवषडित्यवरेरित्यनुवृत्त्या सि-
द्धमिति भाष्ये एव स्पष्टं। एतेन कृतं नद्याप इति नृत्तसृणां प्रियचनसृणामित्यवषट्चतुर्थ्य इति सि-
द्धं। गोणे तदप्रवृत्तौ न मानं। बहुवचनं तु लाघवार्थे द्विवचने हि चतुर्भ्यामिति गुरुसिद्धेराः स्यात्
च नचैभूतपूर्वेण निर्वाहे पितदाश्रयणे पदादतामित्यादावतिप्रसंग उक्तिर्वाच्यं। ह्रस्वत्वं नाममात्राकालिकं तत्र

किंति. कर्षेत्. कृष्णइवाचरति कृष्णाति. अतो गुणइति श्यासह परस्परं. अइवाचरति. अति. अतः. अंति. प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाचरत्कृते
 नोम्. ओ. अतुः. उः. द्वित्वं. अतो गुणे इति शान्ते. अत आदेशे इति दीर्घः. णत्. ओ. वृत्तिः. अतुसादिषु तु आतो लोप इति चेत्स्यालोपः. मा
 लेवाचरति मालाति. लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वात्ताद्वा किं. मालांचकार. लडि. अमालात् अत्र हल्. मा विति लो
 पो न. डीसाहर्ष्यादापोपिसोरे वलोपविधानात्. इत्सको अमालासीत्. कविरिचकवयति. आशीर्लिङि. कवीयात्. सिचिवृद्धि
 रित्यत्र धातो रित्यनुचर्य धातुरेव यो धातु रिति व्याख्यानात्. नाम धातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः. अकवयीत्. माधवस्तु नाम
 धातो रपि वृद्धि मिच्छति. अकवायीत्. विरिचयति. विवाय. विच्यतुः. अवयीत्. अवायीत्. श्रीरिचयति. शिष्याय शि
 श्रियतुः. पितेव पितरति. आशिषि रिङ्. पित्र्यत्रियात्. भूरिचयति. अवगाति स्तेति सुबो वृत्ति भवतेर इति च न भवति.
 अभिव्यक्तत्वेन धातु पाठस्यैव तत्र ग्रहणात्. अभावीत्. बुभाव. डुरिव इवति. निश्चीति च ड. अडावीत्. अनुनासिकस्य कि
 झलोः कृति. अनुनासिकांतस्योपधाया दीर्घः स्याच्चेत् अलादो कृति. इहमिवाचरति. इहोमेति. राजेवाचरति. राजानति. पंथा
 इव पथीयति. मथीयति. क. सुक्षीणति. दोरिव देवातीति माधवः. अत्र दिद्यवतीत्युचितं. कइयकति. चकाविति हरदत्तः. मा

धवस्त. प्यलोपाविति वचनात्. वृद्धिं बाधित्वा अतो लोपात् च कइति रूपमाह. स्वइव स्यति. सस्वो. सस्वयत्तु. स्वामास. स्वांचकारे
 तितदनाकरमेव. भृशादिभ्यो भुव्यच्चेत्तेष्वहलः. अभूततद्भावे विषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यड्. स्यात् हलत्ता नमिषां लोपश्च. अभृशो
 भृशो भवति भृशायते. अच्चेरिति पर्युदास. वलादभूतद्भावे इति लङ्. तेनेह. कृ. निदेवात् भृशात् भवेति. येरात्रो भृशाः न सन्नादयः ते दिवा
 कृतवन्तीत्यर्थः. समनस. अस्य सलोपः. समनायते. चुरादौ संग्रामयुद्धे इति पठ्यते. तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकं. तस्मात्तत्करोतीति
 गिन्सिद्धः. तत्संनियोन अनुबंध आसज्यते. युद्धे योयंग्रामशब्द इत्युक्ते पिसामर्थ्यात् संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति. उपसर्ग
 समानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षते पृथक् क्रियते इति तेन मनसश्चात्प्रागह. स्वमनायत. उन्मनायते. उद्मनाय
 त. एवं चाद्यागत्भूत. अद्यागाभिष्टेत्यादावपि अवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यं. ज्ञापकं च सजातीयविषयं. तेन यत्रोपसर्गसंकेतं संप्रत्ययं
 नत्वादेशेनापहतं तत्रैव पृथक्कृतिः. एवं च आऊवः ओवः सइवाचर्य ओटापित्वा. अत्र उन्मनाय्य अवगल्येति वत् नल्यप्. ज्ञापकस्य वि
 शेषविषयत्वे पाठवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणं. तथाहि. उर्योमाड्. ह्याटः प्रतिषेधः. उरिओमाडोश्च परयोः आटः परस्परं नेत्यर्थः. उ
 र्यामेछत्. ओस्वीयत्. ओंकारीयत्. ओदियत्. आटश्चेति च शब्देन पुनर्नृधिविधानादिदं सिद्धमिति पष्टे स्थितं. लोहितादिउजिः क्य

सि० ति०

श्रु। लोहितादिभ्योऽजंताच्चभवत्यर्थेक्यप्रसूयात्। वाक्येषः। क्यपंतत्परस्मैपदं वा स्यात्। लोहितायते। लोहितायति। अत्राच्चेरित्यनुवृत्त्याऽअभूत
तद्भावविषयत्वं लक्ष्यं। तच्च लोहितराद्वस्येव विशेषणं तदुदाहोऽसंभवात्। नापि आदिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात्। तथा च वार्तिके। लो
हितराद्वस्यः क्यपवचनं भृशादिधितराणांति। नचैवं काम्यचरवचनयोर्विकारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यं। तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात्
पटपटायति। पटपटायते। क्वचस्ति योगं विनापि इह डाच्। अजंतात्क्यपोविधानसामर्थ्यात्। यत्तु लोहितस्यामदुःखानिहणं सर्वस्वरवानिच
मूर्छानिडाक्षपाधूमाः करुणानित्यचर्मणि। इति पठित्वां ज्ञायामादिभ्योऽपि क्यपियत्पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिके विरुधं। तस्मान्नेभ्यः क्य
डिब। श्यामायते। दुरवादयो वृत्तिविषये तद्वृत्तिवर्तते। सिंगविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दापि क्यपु। लोहिनीयति। लोहिनीयते॥ क
ष्टाक्रमणे। चतुर्थ्यन्तात्कष्टाच्। इत्साहेत्येक्यडु स्यात्। कष्टायकर्मते कष्टायते। पापं कर्तुं मुत्सहत इत्यर्थः। सत्रकष्टकष्टगृहनेत्येकण्वनि
कीर्षायामिति वक्तव्यं। कण्वपापं सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थास्तेभ्यो द्वितीयांतेभ्यः। श्विकीर्षायां क्यडु। पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदवि
हः सत्रायते। कष्टायते इत्यादि। कर्मणोरोमंथनपोभ्यां वृत्तिचरोः। रोमंथनपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायांचरणेनार्थेक्यडु स्यात्। रोमं
थं वर्तयति रोमंथायते। हनुचलनइति वक्तव्यं। नर्वितस्याकृष्यपुनः चर्वण इत्यर्थः। नेहकीटोरोमंथं वर्तयति। अपानप्रदेशान्निस्तुतं इत्यपि

द्विजं॥ अधिकरणान्नेति वक्तव्यं॥ प्रासादीयतिकुल्यांभिस्तुः। कुटीयति प्रासादे। कर्तुः कडुयसलोपश्च उपमानात्कर्तुः संबन्तादान्चारे
वा क्यडु स्यात्। सांतस्य कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात्। क्यडुत्कृतेः पक्षे वाक्यं। सांतस्य लोपस्तु इव संनि योशिष्टः सच व्यवहितः। ओजसो क्य
प्रसो नित्यं मित्तेरेषां परिभाषया। कृष्णइवाचरति। कृष्णायते। ओजः शब्दो वृत्तिविषये तद्वृत्तिः। ओजायते। अस्तरायते। यशायते। यश
स्यते। विद्वायते। विद्वरयते। त्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थत्वे तु। युष्मद्यते। अस्मद्यते। क्यडु। निनोश्च। कुमारीवाचरति। कुमारायते। ह
रिणीवाचरति हत्तायते। शुर्वीच। गुरूयते। सपत्नीच सपत्नायते। सपत्नीयते। सपत्नीयते। युवतिरिव युवायते। पद्मीमृद्याविचपद्मी
मृदूयते। नकोपधायाः। पाचिकीयते। आचारे वगल्भक्रीबहोडेभ्यः क्तिच्। वाग्रहणात्क्यडु। पि। अवगल्भदयः पचाद्यजंताः कि
पूरसंनियोगेनावुदान्तत्वमनुजासिकत्वं चाश्रयस्य प्रतिज्ञायते। तेन तडु। अवगल्भते। क्रीबते। होडते। भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्
एतद्वार्तिकारंभसामर्थ्यात्। नचावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलं। केवलान्तमेव आचारे वृत्तिसंभवात्। धातूनामनेकार्थत्वात्। अवगल्भा
चक्रे। क्रीबान्चक्रे। होडान्चक्रे। नार्तिकेऽवेत्कपसर्गपाठात्केवलानुपसर्गांतरविशिष्टाच्चक्यड्वेति माधनादयः। तडु। नेति वृत्तिं। सर्वथा
प्रातिपदिकेभ्यः क्तिच्। वक्तव्यः। पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासंगर्थं। तच्च क्तिचनूद्यते। प्रातिपदिकग्रहणादिह स्फुटं न संबध्यते। तेन पद

यति। तत्संकेतइत्येके। जटीभूताः केशा इत्यन्ये। पार्थमित्यपरे॥ मुंडादयः सत्यापेत्यैव पठितुं युक्ताः। प्रातिपदिकाधात्वर्थे इव त्वेव सिद्धे के वांचि
द्रुणं सायेदोभयोपि निजर्थे॥ मुंडयति माणवकं। मिश्रयति अन्नं। उलूहणयति वस्त्रं। लवणयति व्यजनोमिति। हलकलचोरत्वार्थः। सत्य
स्य आपुगर्थः। केषांचित्पंचार्थः। सत्वं करोत्याचष्टेवा। सत्मापयति। अर्थे वेदयोः पुग्वक्तव्यः। अर्थापयति। वेदापयति। पाशं विमुक्तिपारा
यति। रूपं पश्यति रूपयति। वीणयोपगायति उपवीणयति हलेन अनुकुशाति अनुत्तलयति तृणायं। मृक्तेनानुघटयतीत्यर्थः। सुकैरु
पस्तोति उपरलोकयति। अनेनया अभियाति अभिषेणयति॥ उपसर्गात्कनोतीतिषः। आयषेणयत्। प्राक्सित्तादितिषः। अभिषिषेणयि
षति। मृगदिश्यासेनचेतिषः। लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। त्वचसंवरणेघः। त्वचंगृह्णाति त्वचयति। चर्मणा संनमति संचर्मयति। वर्णं गृ
ह्णाति वर्णयति। चूर्णे रवध्वंसते। चूर्णयति। इष्टवत्यतिदेशात्पुंवडावादयः। एनीमाचष्टे। एतयति। दूरदमान्चष्टे दारदयति। पृथं प्रथयति
ब्रह्मो सत्यापूर्वचारिलोपः। अपिप्रथत्। अपप्रथत्। मृदुं घटयति। अमिघदत्। अमंघदत्। भृशं कृशं ददं। भृशयति। कृशयति। दृढयति। अ
बभ्रशत्। अचक्रशत्। अदददत्॥ परिब्रदयति। पर्यवब्रदत्। उठिमारव्यत्। ओजिदत्। हृत्वादीनामसिधत्वात् हतिशब्दस्य हिद्वित्वं पूर्वचा
सिध्नीयमद्वित्वे इति तु अनित्यमित्कत्तं। ठिइत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये॥ ओदिदत्। उदमारव्यत्। ओजदत्। ओः पुयणिति वर्गपत्यमहारजग्रहो

लिंगं द्वित्वे कार्येणावच्य आदेशोनेति उक्तोयेवुक्तं। प्रकृत्यैकान्। वृद्धिस्तुको। स्थापयति॥ त्वामाचष्टेत्वापयति। मापयति। मर्पयन्त्यत्वमो। परस्
पात्पूर्वनित्यत्वादिलोपः। वृद्धिः पुक्। त्वादयति। मारयति। इति तु न्याय्यं। अंतरंगत्वात्पररूपेकते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात्। नचप्रकृति
भावोभाष्येप्रत्यारव्यात् इतिभ्रमितव्यं भाष्यस्यप्रेषाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिध्तिपरत्वात्। युवां मावां वायु अयति। अस्मयति। श्वानं मा
चष्टे। शाचयति। नस्तद्धितइतिरिलोपः। प्रकृतिभावस्कृतयेननाप्राप्तिन्यायेनरित्यस्यैवबाधकोदिसः। भत्वात्संप्रसारणं। अन्येतु। न
स्तद्धितइतिनेहातिशयते। उचनितस्यादृष्टत्वात्। अदिष्टइत्यादौ परत्वादेरित्यस्यैवप्रवृत्तेः। तेनशूनयतीतिरूपमाहुः। विद्वांसमा
चष्टे। विदूयति अंगवृत्तपरिभाषयासंप्रसारणेनेत्येके। संप्रसारणेचध्यवादेशोचविदावयतीत्यनेय। नित्यत्वादिलोपात्प्राक्सं
प्रसारणं। अंतरंगत्वात्पूर्वरूपं। रिलोपः। विदूयतिइत्यपरे। उदंचमान्चष्टेउदीचयति। उदैचिचत्॥ प्रत्यंचमान्चष्टे। प्रतीचयति। प्रत्यवि
चत्। रकोसर्वणेइतिप्रकृतिवद्भावपक्षे। प्रतिअचिचत्। सम्यचमाष्टेसमीचयति। सम्यचिचत्। समिअचिचत्। तिर्यंचमान्चष्टेतिराय
यति। अंचष्टिलोपेनापहारेविचहिरंगत्वेनासिधत्वात्तिरसस्तिरिः। असिध्वदचेतिचिणोलुक् न्यायेनप्रथमदिलोपोऽसिधः। अतः
पुनरिलोपोन। अंगवृत्तपरिभाषया। चडि अंगलोपित्वाउपधाह्रस्वोऽन। अतितिरायत्। सध्यंचमान्चष्टेसध्याचयति। अससप्रा
पत्। विघञ्च। अविविघडाचत्। देवञ्च। आदिदेवडाचत्। अदद्वंच। अदडाचत्। अममुयंच। अमुमुआययति। चड् आ

को०ति मुमुआयत्। अदमुयच्च। अदमुआययति। अददमुआयत्। मुवभापयति। अबीभवत्। भव। अबुभवत्। श्रियं। अशिश्रयत्। गां। अ
जृगवत्। रायं। अरीरयत्। नावं। अनूनयत्। स्वश्वं। स्वाशश्वत्। स्वः स्वयति। असस्वत्। असिस्वत्। बहून्भावयति। बहयतीति। स्त्रियन्ते। स्व
ग्विणस्रजयति। संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिः। श्रीमंती। श्रीमंतंवा। अशिश्रयेत्। श्रयेयति। पयस्विनी। पयसयति। इहटिलोपोन। तदपवादस्य
लुकः प्रवृत्तत्वात्। स्थूलं। स्थूचयति॥ इरंदचयति। कथंनहि इरयत्ववनेते विवस्वतीति। इरमतती। अयतेवा इरात्। इरानं कुर्वतीत्यर्थः।
युवानंयवयति। कनयति। युवात्ययोरिति चाकन। अंतिकं। नेदयति। बाटं साधयति। प्रशस्यं। प्रशस्ययति। इह अज्योत। उपसर्गस्य पु
थक्तेः। वृधं। ज्यापयति। वर्षयति। प्रियं। प्राययति। स्थिरं। स्थापयति। स्थिरं स्थापयति। उरुं चरयति। वारयति। बडुलं। बंहयति। गुरुं
गरयति। त्रपंचपयति। दीर्घं। द्राघयति। चंदारकं। चंदयति॥ ॥ इति नामधातुप्रक्रिया॥ ॥ कंडूदिभ्योयक्। एभ्योधातुभ्योनित्यं
यकृस्यात्स्यार्थे। धातुभ्यः किं। प्रातिपदिकेभ्योमाभूत्। द्विधाहिकंडूदयः धातवः प्रातिपदिकानिच। कंडूजगात्रविधर्षणे। कंडूयति। कं
जयते। मंतु अपराधो रोषइत्येके। मंतूयति। चंडस्तत्रितमाह। मंतूयते। बलुपूजामाधुर्ययोः। बलूयति। अस उपतापे। अस। असूयते
के। अस्याति। असूयति। असूयते। लेट्टलोड धोत्ये। पूर्वभावे स्वप्नेच। दीप्तावित्येके। लेट्टयति। लोट्टयति। लेट्टितालोडिता। लेटादीप्तौ। इरसं
इरसूयति। इरसूयति। इरसूयति। हलिचेति दीर्घः। ईरयते। ईरयति। उपसृपतीभावे। वेदधोत्ये स्वप्नेच। मेधा। आशग्रहणे। मेधायति॥

७३

हरोमंथः। तदश्नातीत्यर्थे इति कैयटः। वर्तुलं करोतीतिर्थे इति न्यासकारहरदत्तौ। नपसः परस्मैपदं च। तपश्चरति तपस्यति। पाप्योमभ्यामुद्वने आभ्यां
केसभ्याम्यङ् स्यात्। पाप्यमुद्वमति। पाप्यायते। उष्मायते। फेनाच्चेति वक्तव्यं। फेनायते। शब्देनैकलहात्रकण्वमेधेभ्यः करणे। एभ्यः कर्मभ्यः करोत्य
र्थे क्यङ् स्यात्। शब्दं करोति चायते। पक्षे न ततोतीति निजरीष्यते इति न्यासकारः। शब्दयति। सुदिनसुदिनीहारेभ्यश्च। सुदिनायते। सुखादि
भ्यः कर्तृवेदनायां। सरवादिभ्यः कर्मभ्यां वेदनायामर्थे क्यङ् स्यात् वेदनाकर्तुरेव चेत्सरवादीनिस्कः। सरवं वेदये। सरवायते कर्तृग्रहणं किं। प
रस्य सरवं वेदयते। नमो वरिचश्चित्रजः क्यञ्च। करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे। पूजायां परिचर्यायामाश्रयेच। नमस्यति देवान्। पूजयतीत्य
र्थः। वरिचस्यति गुरुन्। राश्रपते इत्यर्थः चित्रीयते विस्मयते इत्यर्थः। विस्माययते इत्यन्ये। पुच्छभांउचीवराणिङ्। पुच्छादुदसने व्यसने
पर्यवसनेन। विविधं विरुद्धं बोधोपपन्नं व्यसनं। उत्पुच्छयते। विपुच्छयते। परिपुच्छयते। भांउत्समाचयते। संभांउयते। भांउति समाचिनो
ति राशीकरोतीत्यर्थः। समबभांउत्। चीवरादर्जने परिधानेच। संचीवरयते भिक्षुः। चीवराण्यर्जयति परिधत्तेवेत्यर्थः॥ मुंडमिथ्यस्य
एणलवणव्रतवस्त्रहलकलकृतहस्तेभ्योपिच। कर्त्रर्थे। मुंडं करोति। मुंडयति। अताज्ञाजतनिवृत्त्योः। पयः चूडान्नं वा चनयति। वस्त्रात्तमा
छादने। संवस्रयति। हत्यादिभ्योयहणे। हलिकल्योरदंतत्वं च निपात्यते। हलिकलंचयद्वाति। कलयति। महधलं हलिः। परत्वाद्द्वौ स
त्यांमपि इष्टवद्भावेनागैवलुप्यते। अतः सन्वद्भावादीधोनि। अजहलत्। अचकलत्। कर्तृगृह्णाति। कृतयति। तूस्तानि विहति विहृत्त

ति० को०

पति० यड् णि च्चुं न्वत्ता णि च्चुं बोध्ययिष्यति इति प्रत्ययमाला॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदं॥ आस्ते॥ शेते भावकर्मणोः बभूवे॥
अनुचक्ष्वे॥ कर्तरि कर्मव्यतिहारे॥ क्रियाविनिमयेद्यौ से कर्तयात्मनेपदं स्यात्॥ व्यतिव्यलुनीते॥ अन्यस्य योग्यं लवर्जं करोतीत्यर्थः॥
स्नसोरलोपः व्यतिस्ते॥ व्यतिपते॥ व्यतिपते॥ तासस्त्योर्लोपः॥ व्यतिसेधिव्य॥ व्यतिधे॥ हरति॥ व्यतिहे व्यतिसेत्यसे व्यत्यास्त व्यति
पीत॥ व्यतिराते॥ व्यतिभाते व्यतिबभे॥ नगतिहिंसावेभ्यः व्यतिगच्छति॥ व्यतिघ्नति॥ व्यतिषेधे हसादीनामुर्व्यान्॥ हसादयो हस उपसं
प्रकाराः शब्दक्रियाः व्यतिहसंति व्यतिजल्पंति॥ हरतेर्यतिषेधः॥ संप्रहरंते राजानः इतरेतरान्योन्योपपदाच्च॥ परस्परपदा
चेति वक्तव्यं॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्याच्चापरस्परस्य वा व्यतिलुनंति॥ नेर्विशः॥ निविशति॥ परिच्यवेभ्यः क्रियः॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमि
दं॥ परिक्रीणीते॥ विक्रीणीते॥ अवक्रीणीते॥ विपराभ्यांजेः॥ विजयते॥ पराजयते॥ आङो ह्येनास्य विहरणे॥ आङ्पूर्वाद्गतेर्मुख
विकासादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात्॥ विद्यामादते॥ अनास्येति किं॥ मुखं व्याददाति॥ आस्यग्रहणमविचक्षितं॥ विपादिकां
व्याददाति॥ पादस्फोटो विपादिका॥ नदीकूलं व्याददाति॥ पराङ्कर्मकान्निषेधः॥ व्यादते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखं॥ क्रीडोनुसंपरि
श्वश्च॥ चादाङ्॥ अनुक्रीडते॥ संक्रीडते॥ परिक्रीडते॥ आक्रीडते॥ अनोः कर्मप्रवचनीयान्॥ उपसर्गेण समासाहचर्योत्त॥ माणवक
मनुक्रीडति॥ तेन सहेत्यर्थः॥ तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं॥ समोऽकूजने॥ संक्रीडते॥ कूजने तु संक्रीडति चक्रं॥ आगमेः

चनुष्पा

क्षमायां॥ ण्यंतस्येदं ग्रहणं॥ आगमयस्व तावत्॥ मात्वरिष्ठा इत्यर्थः॥ शिखेर्जिज्ञासायां॥ धनुषि शिक्षते॥ धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुं
इच्छतीत्यर्थः॥ आशिषिनाथः॥ आशिष्येवेति नियमार्थं चार्तिकमित्युक्तं॥ सविषो नाथते॥ सविमेस्तादित्याशास्त्र इत्यर्थः॥ कथं न नाथसे
किमुपनिनभूभूतोमिति॥ नाधस इति पाठ्यं॥ हरतेर्गन्तव्यं॥ गन्तं प्रकारः॥ पेटकमश्वानुहरंते॥ मात्तृकगावः॥ पितुमातुश्चागतं प्रका
रं सत्तत्परिशीलयतीत्यर्थः॥ ताछील्ये किं॥ मातुरनुहरति॥ किरतेर्हर्षजी॥ विकाकुलायकरणेषु चान्यं॥ हर्षादयो विषयाः॥ तत्र हर्षो विक्षेप
स्य कारणं॥ उत्तरेफले॥ अपाङ्कुनिधालेरवने॥ अपाङ्किरतेरुदस्यत्॥ रुडविहर्षादिष्वेव वक्तव्यः॥ अपाङ्किरते॥ दृषो हृष्टः॥ कुक्कुटो
भक्षार्थं॥ आश्रयार्थं च॥ हर्षादिष्विति किं॥ अपाङ्किरति॥ कुसुमं॥ इह तड्॥ सत्तेन॥ हर्षादिमात्रविचक्षायां यद्यपि तड् प्राप्तः तथापि
रुडभावेनेष्यते इत्याहुः॥ गजोपकिरति अंसः॥ आङ्नुप्रध्योः॥ आनुते॥ आश्रुते॥ शपज्पातंभे॥ आक्रोशार्थात् चरितेनोः कर्तृणोपि
ते शपथरूपे॥ ये आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः॥ कृष्णाय शपते॥ समवप्रविश्यच्छः॥ संतिष्ठते॥ स्वाध्वोरिच्छ॥ समस्तिष्ठत॥ समस्तिष्ठातां
समास्तिष्ठत॥ अवतिष्ठते॥ प्रतिष्ठते॥ वितिष्ठते॥ आङ्॥ प्रतिज्ञायामुपसंख्यान्॥ शब्दनित्यमातिष्ठते॥ नित्यत्वेन प्रतिज्ञाते इत्यर्थः॥ प्रका
शनस्तेयारव्ययोश्च॥ गोपीकृष्णायतिष्ठते॥ आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः॥ संशयकृष्णविहृतिष्ठतेयः॥ कर्णादीनि गेत्तुत्वेनाश्रय
तीत्यर्थः॥ उदोर्ध्वकर्मणि॥ मुक्तावुतिष्ठते॥ अनूर्ध्वेति किं॥ पीडादुतिष्ठति॥ उहायामेव॥ नेह॥ ग्रामाद्यत्तमुतिष्ठति॥ उपानमं चकर

को० ति०

प

ये। आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते। मंत्रकरणे किं। भर्तारमुपतिष्ठति योचनेन। उपादेव पूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिधितिवाच्यं। आदित्य
 मुपतिष्ठते। कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थो भिरुपतस्ते सरस्वतीति। हेवतात्वाशोपात्। नृपस्य देवताशंत्वात्। गंगायमुपतिष्ठ नामु
 ते। उपद्रिश्यतीत्यर्थः। रथिकानुपतिष्ठते। मित्रीकरोतीत्यर्थः। पंथाः कृद्गुमुपतिष्ठते प्रामोतीत्यर्थः। चालिष्मायामिति वक्तव्यं॥
 भिक्षकः प्रभुमुपतिष्ठते। उपतिष्ठति वा। लिप्सयोपगच्छतीत्यर्थः। अकर्मकाच्च। उपतिष्ठते रकर्मकादात्मनेपदस्यात्। भोजने काले
 उपतिष्ठते। सन्निहितो भवतीत्यर्थः। उद्दिष्टां लपः। अकर्मकादित्येव। उत्तपते। वितपते दीप्यत इत्यर्थः। स्वांगकर्मकाच्चैति वक्तव्यं। स्वमंगं
 स्वांगम् नत्वद्वमिति परिभाषितम्। उत्तपते वितपते पाणिम्॥ नेह सूच्यते मुत्तपति संतापयति विलापयति वेत्यर्थः। चैत्रो मेव स्वपा
 णिमुत्तपति संतापयतीत्यर्थः। आडोयमहनः। आयच्छते। आहते। अकर्मकात् स्वांगकर्मकादित्येव नेह परस्य शिर आहति। कथं त
 र्हि आज्ञे विषमलोचनस्य चक्षुः इति भारविः। आहध्वं मारधून्तममिति भाट्टिश्च प्रमाद एवायमिति भागवतिः। प्राप्येत्यध्याहारो वा। ल्य
 धूलोपे पंचमीति तु ल्यबतं विने च तदर्थवति यत्र तद्विषयं भूतमित्यादितुमुन्मत्ताध्याहारो वास्तसमीपमेत्येति वा। आत्मनेपदे ह्यन्य
 तैरस्यां हनेव धादेशो वा स्यात्। आवाधीष्ट। आवाधिषात्। हनः सिच्। कित्स्यात्। अनुनासिकलोपः। आहत। आहसात्। आ
 हसत। यमोगंधने। सिक्कित्यात्। गंधनं सूचनं परदोषाविकरणं। उदायत। गंधनेति किं। उदायस्तपाद्। आकृष्टवान् इत्यर्थः। समोगम्भू

३५

कुपुभक्षये। कुपुभ्यति। मगधपरिचेष्टने। नीचदास्ये इत्यन्ये। तंतस्। पंपसु उरवे। स्वरुडः रवत्तक्रियायां। स्वरुव्यति। उः रव्यति। स्वरुवंदुरकं
 चानुभवतीत्यर्थः। सपरपूजायां। अरर अराकर्मणि। भिषजचिकित्सायां। भिजउपसेवायां। इषुधुशरधारणे। चरणचरणगतौ। रव
 णगतौ। तुरणत्तरायां। पुरणधारणपोषणयोः। गड्गदवाक् स्तुत्यने। एलाकेलाखेलाविलासे। इल्लेत्यन्ये। लेखास्वलेनेच। अ
 दंतोयमित्यन्ये। लेख्यति। लिखअल्पकुत्सनयोः। लिह्यति। लाटजीवने। हणीउः रोषणेलज्जायांच। महीउः पूजायां। महीयते। पू
 जांलभते इत्यर्थः। रेरवाश्वाघासादनयोः। इवसुपरित्तापपरिचक्षणयोः। निरसुअतर्धौ। अगदनीरोगत्वे। उरसुबलार्थः। उरस्यति। व
 लवान्भवतीत्यर्थः। तरणगतौ। पयसुप्रसृतौ। संसूयसुप्रभूतभावे। अंबरसुंबरसंपरणे। आकृतिगणायं। इतिकंडादयः॥ कंडूयते
 सन्। सन्यजोरिति प्रथमस्येकाचो द्वित्वे प्राप्ते। कंडूद्वैततीयस्येति वाच्यं। कंडूयिषिषति। क्यंजंतात्सन्। यथेष्टं नाम धातुषु। आद्यानां
 त्रयाणां अन्यत्तमस्याद्वित्वमित्यर्थः। अजादेस्त्वाद्यंतरस्य। पुपुत्रीयिषति। पुनित्रीयिषति। पुत्रीयिषति। अशिशीयिषति। अश्वीयिषि
 षति। नदराणां संयुक्तानामिचः परस्येव द्वित्वनिषेधः। इंडीयतेः सन्। नडिवाद्यिषाद्योरन्यतरस्य द्वित्वं। इंडीयिषति। इंडीयिषति।
 चिचंडीयिषति। चंडीयिषति। चंडीयिषति। प्रियमोरव्यातुं मान्चक्षणं प्रेरयितुं चेच्छति। पित्राययिषति। प्राययिषति। उरुं विवा
 रयिषति। बारिरयिषति। बारयिषति। बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयं। यत्वंतु नास्ति। यउः सन्प्यंतात्सन्॥ बोभूयिषयि

सि० को० ति० सहसा प्रवर्तते। एधोदकस्योपस्कुरुते। गुणमाधत्ते। गाथाः प्रकुरुते। प्रकुथयतीत्यर्थः। शतं प्रकुरुते। धर्मार्थं नियुञ्जे। एषु किं। घटं करोति। अधेः प्रसहने। प्रसहनं क्षमा। मिथवश्च। हर्षमर्षणोच्चे। भिसंवेचेति पाठात्। शत्रुमधिकुरुते। क्षमते इत्यर्थः। अभिप्रवर्तीति वा। वेः शब्दकर्मणः। स्वरा न्विकुरुते। उच्चारयतीत्यर्थः। शब्दकर्मणः किं चिन्नं विकरोतिकामः। अकर्मकाच्चे। वेः कृञ् इत्येव। छात्रा विकुर्वते। विकारं लभन्ते इत्यर्थः। संमान नोत्संजनान्चार्यकरणज्ञानविभूतिविगणनव्ययेषु निबध्यः। अचोत्संजना। ज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः। उत्तरे प्रयोगोपाधयः। तथा हि। शास्त्रेनयते। शास्त्ररूपं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तेन शिष्यसंमाननं फलितं। उत्संजने। दंडमुन्नयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। माणवकं मुप नयते इत्यर्थः। विधिना। त्वसमीपं प्रापयती। उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं कियते। ज्ञाने। तत्त्वं नयते। निश्चि नोत्वीत्यर्थः। कर्मकरानुपनयते इ भूतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणने मृणादेर्निर्यातनं। करं विनयते। राज्ञे देयभागं परिशोध यतीत्यर्थः। शतं विनयते। धर्मार्थं विनियुक्ते इत्यर्थः। कर्तृत्वे चाशरीरे कर्मणि। नियः कर्तृत्वे कर्मणियदात्मनेपदं प्राप्तं न छरी रावयवभिन्ने एव स्यात्। सूत्रेशरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते। कोपं विनयते। अपगमयति। न तत्फलस्य चिन्तनप्रसादस्य कर्तृगत्वात्। स्व रित्तञ्जित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं। तेन हन। गडुं विनयति। कथं न हि विगणय्य नयन्ति पौरुषं मिति। कर्त्तृगामित्वा विवक्षायां सविष्यति वृत्तिर्गतायनेषु क्रमः। चत्तिरजतिर्बन्धः। क्वचिन्मते बुद्धिः। न प्रतिहन्यत इत्यर्थः। सर्ग उत्साहः। अध्ययनाय क्रमते उत्सहते। क्रमतेऽ

स्मिन्शास्त्राणि। स्पीतानि भवन्तीत्यर्थः। उपसाराभ्यां। वृत्त्यादिष्वभ्यामेव क्रमेण तत्पसर्गात्तरपूर्वात्। उपक्रमते। पराक्रमते। नेह संक्रामति। आ उः उद्गमने। आक्रमते सूर्यः उदयत इत्यर्थः। ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यं नेह। आक्रामति। धूमो हर्म्यतलात्। वेः पादविहरणे। साधु विक्रमते वाजी पादविहरणे किं। विक्रामतिसंधिः। द्विधा भवति। स्फुरतीत्यर्थः। प्रोपाभ्यां समर्थार्थ्यां। समर्थौ तुल्यार्थौ। शकं चादित्वात्परस्त्वं। प्रारंभेऽनयोस्तुल्यार्थना। प्रक्रमते उपक्रमते। समर्थार्थ्या किं। प्रक्रमति गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः। अनुपस र्गाद्वा। क्रामति क्रमते। अप्राप्तविभाषेयं वृत्त्यादौ नित्यमेव। अपङ्कवेज्ञः। शतमप जानीते। अपलपतीत्यर्थः। अकर्मकाच्चे। सविषो जा नीते। सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः। संप्रतिभ्यामनाध्याने। शतं सजानीते। अवेक्षत इत्यर्थः। शतं प्रतिजानीते। अंगीकरोतीत्यर्थः। आ ध्यानवृत्तियोगो विभ्यज्यते तत्सामर्थ्याद्दकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते। मात्रं मातुर्वा संजानीति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। भासतोप संभाषाज्ञानयत्नविमत्सपमंत्रणेषु वदः। उपसंभाषोपमंत्रणे धातोर्वाच्ये। उत्तरे प्रयोगोपाधयः। शास्त्रे वदते। भासमानोऽब्रवीत्। नीत्यर्थः। उपसंभाषोपसात्वर्नं। भृत्यानुपवदते। सांत्वयतीत्यर्थः। ज्ञानेशास्त्रे वदते। यत्ने श्चे वदते विमतौ श्चे विवदते इत्यर्थः। उपमंत्रणमुपहृ दनं। उपवदते। प्रार्थयते इति। व्यक्तवाचां समुच्चारणे। मनुष्यादीनां समूहोच्चारणं वदेरात्मनेपदं स्यात्। अनुवदते कठः कलापस्य संप्रवदते आत्मणाः। नेह। संप्रवदति। श्रवणाः। अनोरकर्मकात्। व्यक्तवाचिपवादेन पूर्वोदकर्मकाद्देरात्मनेपदं स्यात्। अनुवदते कठः कलापस्य

सिधति०

अकर्मकात्किं। उक्तमनुवदति। व्यक्तवाचां किं। अनुवदति। वीणा। विभाषाविप्रलापे। विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात्। विप्रव
दति। विप्रवदते वा वेद्याः। अवाङ्मः। अवगिरते गृणाति स्त्वपूर्वो न प्रयुज्यते एवेति भाष्यं। समः प्रतिज्ञाने। शब्दं नित्यं संगिरते। प्रतिज्ञानीति इत्यर्थः।
प्रतिज्ञाने किं। संगिरति यासं। उद्भूतः सकर्मकात्। धर्ममुच्चतेरे। उल्लुप्य गच्छतीत्यर्थः। सकर्मकात्किं। बाष्प उच्चरति। उपस्थादुच्छतीत्यर्थः। रि
समस्तृतीयायुक्तात्। रथेन संचरते। हाणश्च सान्वेचतुर्थ्यर्थः। संपूर्वादाणस्तृतीयात्तेन युक्ता इत्तं स्यात्तृतीयाचेचतुर्थ्यर्थः। दास्यासंयच्छते का
मुकः। पूर्वसूत्रे सम इति पक्षी तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहिते पि प्रवर्तते। रथेन समुदाचरते। दास्यासंयच्छते। उपद्यमः स्वकरणे। स्वकरणं स्वीकारः
भार्यामुपयच्छते। विभाषोपयमने। यमः सिद्धिदा स्यात्। विवाहे रामः सीतामुपायत। उपायंस्तवा उदयोदेत्यर्थः। गंधमांगे। उपयमने तु पूर्व
विप्रतिषेधान्नित्यं कित्वं। ज्ञाश्रस्मृदशांसनः। सन्नंतानामेषां प्राग्वत्। धर्मे जिज्ञासते। श्रुश्रूयते। सस्मृयते। दिदृक्षते। नानोर्ज्ञः। पुत्रमनुजि
ज्ञासति। पूर्वसूत्रस्यो बनिषेधः। अनंतरस्येति न्यायात्। तेनेहन। सर्पिषोः नुजिज्ञासते। सर्पिषा प्रवृत्तिमिच्छतीत्यर्थः। पूर्ववत्सन इति तड्
अकर्मकाच्चेति केवलादिधानान्। प्रत्याङ्भ्यां श्रवः पूर्ववत्कर्त्ता आभ्यां सन्नताश्च उक्तं न स्यात्। प्रतिश्रूयति। आश्रूयति। कर्मप्रवच
नीयात् स्यादेव। देवदत्तं प्रतिश्रूयते। शदेः शितः। प्रियते कुंडलिकेश्व। व्याख्यातं। पूर्ववत्सनः। सः पूर्वो योधा तु श्तेन नुत्यं सन्नतादप्या न
त्सनेपदस्यात्। एदि धिषते। शिशविषते। निविचिषते। पूर्ववत्किं। बुभूषति। शदेरित्यादि सूत्रद्वये सन्नोनेत्यनुवर्त्य व्याख्यभेदेन व्या

३३

धिभ्यां। अकर्मकाभ्यामित्येव। संगच्छते। बागमः। गमेष्टे परोक्षलादिलिङ्। सिचोकिंतौ वास्तः। संगसीष्ट। संगसीष्ट। समगत। समगंस्त। समुधिष्य
ते अकर्मकाभ्यां किं। आमसंगच्छति। विदिष्टिस्वरतीनां सुपसंख्यानां चेतरेव ग्रहणं। संचिन्ते। संविदाते। वेने विभाषा। वेत्तेः परस्य विमर्शनादेश
स्यात्तोरुद्धास्यात्। संविदते। संविदते। संपृच्छते। संस्वरते। अतिश्रुदृशिष्यश्चेति वक्तव्यं। अतीतिद्वयोर्ग्रहणं। अङ् विधोत्वित्येतेरेवेत्यक्तं। मास
मृत। मासमृषात्तां। मासमृषतेति। समार्त। समार्तात्तां। समार्षतेति च भादेः। र्यते स्तमासमर्त। मासमर्तेतां। मासमर्तेति। समारत। समारतां।
समारतेति च। संशृणुते। संपश्यते। अकर्मकादित्येव। अतएवरक्षां। सीति। पुरापिसंशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः। प्रामादिक इत्याहुः। अध्याहा
रोवा। इति कथयद्वाः इति। अथास्मिन्नकर्मकाधिरेह निगम्यादीनां कथमकर्मकेति चेष्टणु। धातोर्थान्तिरेवृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहान्। प्रसिधेरपि
वक्षातः कर्मणोऽकर्मकाक्रिया। वहतिभारं। नदीवहति स्यंत इत्यर्थः। जीवति। नृत्यति। प्रसिधेर्यथामेधोचर्षति। कर्मणोरपि वक्षानोपया। हि
तान्नयः संशृणुते सकिंप्रभुः। उपसर्गादस्य स्यूद्धोर्वेति वाच्यं। अकर्मकादिति निवृत्तं। बंधनिरस्यति। निरस्यते। समूहति। समूहते। उपसर्गा
ङ्खलहतेः। यादौ किति। अक्षसमुद्घात्। अग्निसमुद्घात्। निस्सुपविभ्योङ्। निद्वयते। स्पर्धा माङ्। कृष्णश्चापूरमाङ्कयते। स्पर्धायां किं। पुत्र
माङ्कयति। गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृजः। गंधनं हिंसा। उत्कुरुते सूचयतीत्यर्थः। सूचनं हि भाषणवियोगा
नुकूलत्वाक्षिंसेव। अवक्षेपणभर्त्सनं। र्येनोवार्तिकमुदाकुरुते। भर्त्सयत इत्यर्थः। हरिमुपकुरुते सेवते इत्यर्थः। धरदारान्त्रकुरुते। तेषु

ये परस्मैपदस्यादेव। आद्यत्यन्त्रचट्ना। अणवकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्। प्यन्तात्पदस्येपदस्याद्। शोते कृष्णः तंगोपीराययति। नपादम्याउय
माउयसपरिमुहुरुचिन्तितवद्वसः। एभ्योप्यन्तेभ्यः परस्मैपदन्। विचते निर्गणार्थः। इतरेचित्तवत्कर्तृकाः। कर्मकाः। नृतिश्चलनाथो
पित्तैनसूचद्वयेन प्राप्तिः। पाययते। दमयते। आयामयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। चादयते। वासयते। धेउपसंख्यान्। धापयते
शिरमेकं समीची। अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदस्यादेव। चत्सान्याययति पयः। दमयन्ती कर्मनीयतामदं। भिक्षावासयति। वावयपः
लोहितायति। लोहितायते। घृयोबुद्धिः। अद्युतन्। अद्योतिष्ठ। दृश्यः स्वसनोः। चत्स्यति। वर्तिष्यते। विवृत्सति। विवर्तिषते। लुटिचकूपः॥
कल्प्तासि। कल्पितासो। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते। कल्प्स्यते। विकृष्यति। विकल्पिषते। विकृष्टस्यते। इति पदव्यवस्था। अथ भावकर्म
णोर्लडादयः। भावकर्मणोरिति तड्। सार्वधातुकेयूका। धातोयंकप्रत्ययः स्यात्। भावकर्मधादिनिसार्वधातुकेपुरे। भावो भावना उत्पादना
क्रिया साच धातुत्वेन सकल धातुवाच्या। भावार्थके लकारेणान्द्यते। शुभ्रदस्मद्भासामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः। तिउवाच्यभा
वनायाः असत्वरूपेणोदित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादिकित्वेकवचनमेव। तस्योत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात्। अनभिहिते कर्तरि
तृतीया। त्वयामयान्येभ्यश्चूयते। बभूवे। स्पसि। श्रीयुट्तासि। शुभावकर्मणोरुपदेशोऽयनग्रहदृशां चाविष्वादिर्च। उपदेशोऽयोत्

रव्येयं। तेनेहन। शिरात्सति। मुमूर्षति। आम्प्रत्ययवत्क्रियोनुप्रयोगस्य। एधांचके। प्रोवाथ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु। प्रयुंक्ते। उपयुंक्ते। स्वराद्यन्तोपसर्गा
दिति वक्तव्यं। उद्युंक्ते। विद्युंक्ते। अयज्ञपात्रेषु किं। इहं न्यंचिपात्राणि प्रयुनक्ति। समस्पृश्वः। संस्पृशे शस्त्रं। भुजोनवने। ओदनं मुंक्ते। अस्य बहुरतो
त्यर्थः। बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलं। दृधोजनोदुः खराता निमुंक्ते। इह उपभोगो भुजेरर्थः। अनवने किं। महीभुनक्ति। णेरणोयत्कर्म
णोचेत्सकर्तानाध्याने। प्यन्तादात्मनेपदस्यात्। अणोयाक्रियासेवचे प्रयन्तेनोच्यते। अणोयत्कर्मकारकं संचे णो कर्ता स्थान्त्वाध्याने। णिचश्चे
तिसिद्धे कर्त्रभिप्रायार्थमिदं। कर्त्रभिप्रायेतु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदेन परत्वात्प्राप्ते। पूर्वविप्रतिषेधेनेहमेवेत्य
ते। कर्तृस्त्वभावकाः कर्तृस्त्वक्रियाचाश्चोदाहरणं। तथाहि। पश्यति भवं भक्ताः। चाक्षुषाज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः। प्रेरणां शत्यग्रे पश्यति भ
वः। विषयो भवतीत्यर्थः। ततो हेतुमणिन्। दर्शयन्ति भवं भक्ताः। पश्यन्तीत्यर्थः। पुनर्यस्य विवक्षायां। दर्शयन्ते भवः। इह प्रथमतः तृतीययोरवस्थ
योर्द्वितीयचतुर्थोऽर्थः। तत्र तृतीयकक्षायां न तड्। क्रियासाम्येयणो कर्मकारकस्य णो कर्तृत्वाभावात्। चतुर्थोऽनुतड्। द्वितीयामाद्य
अक्रियासाम्यात्। प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च। एवमारोहयते। हस्तीत्युदाहरणं। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। न्यग्भावयन्तीत्य
त्यर्थः। तत आरोहन्ति हस्ती न्यग्भवतीत्यर्थः। ततो णिन्। आरोहयन्ती आरोहन्तीत्यर्थः। तत आरोहयते। न्यग्भवतीत्यर्थः। यहा पश्यन्त्यारो

सि० को० ति वृत्तेरुक्तत्वाच्चेहगुणः। संस्क्रियते। अनिदितामिति नलोपः। स्वस्यते। इदितस्तु नद्यते। संप्रसारणं। इज्यते। अयद्विप्रकृतिः। शय्यते। तनोतेर्य-
कि। आकारांतादेशो वा स्यात्। तायते। तन्यते। येविभाषा। जायते। जन्यते। तपोनुत्तापेच। तपश्चेत्विष्णुस्यत्। कर्मकर्तरि। अनुतापेच
अन्वतप्त। पापेन पापं कर्तृत्वेनाभ्याहत इत्यर्थः। कर्मणिलुङ्। यद्वा पापेन पुंसाकर्त्रा। अशोचि इत्यर्थः। धुमास्येतीत्वं। दीयते। धीयते। आ-
देच इत्यत्र शितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः। एश आदित्वाभावान्तस्मिन्नात्वं। जग्ले। आतोयुक्विष्णुक्तोः। आदंतानां यु-
गागमः स्याच्चिणिष्णिति ह्रस्वः। दायिता। दाता। दायिषीष्ट। दासीष्ट। अदायि। अदायिषातां। अदिषातां। अधायिषातां। अधिषातां। अग्रा-
यिषातां। अग्लासातां। हन्यते। अचिणलोरित्युक्ते हंनस्तो न होहंतोरिति कुत्वं। घानिता। हंता। घानिष्यते। हनिष्यते। आशीर्लुङि।
वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः। आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात्। घानिषीष्ट। पक्षेवधीषीष्ट। अघानि। अघानिषातां। अ-
हसातां। पक्षेवधादेशः। अवधि। अवधिषातां। अघानिष्यत॥ अहनिष्यत। नच स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्दूधादेशः स्यादिति वाच्यं
अंगस्येत्यधिकारादांगस्येवातिदेशात्तूर्यद्वये। चिण्वदितो दीर्घत्वं प्रकृतस्य वलादिलक्षणेन स्येवेतो अग्रहो लिटोत्यनेन दीर्घविधाना-
त्। ग्राहिता। ग्रहीता। ग्राहिष्यते। ग्रहीष्यते। ग्राहिषीष्ट। ग्रहीषीष्ट। अग्राहि। अग्राहिषातां। अग्रहीषातां। दृश्यते। अदर्शि। अदर्शिषा-
तां। सिचः कित्वाद्मून्। अदक्षातां। गिरतेर्लुङि। ध्वमिचतुरधिकंशतं। तथाहि। चिण्वदितो दीर्घोनेत्युक्ते। अगारिध्वं। द्वितीयेति

टि वृत्तोवेति वार्धः। अगरीध्वं। अगरीध्वं। एषां च याणां लृत्वं दृत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्चवेकल्यिकानि। इत्थं षणवतिः। लिङ्। सिचो विकल्पादि
दिङ्भावे उश्चेति कित्त्वं इत्त्वं रपरत्वं हलिच्चेति दीर्घः। इणः। पीध्वमिति नित्यं दृत्वं। अगीर्णं। दृमादीनां द्वित्वविकल्पो अष्टौ उक्तषणवत्यास
ह संकलने उक्ता संख्येति। रट् दीर्घश्चिण्वदित्त्वं दृत्वं द्वित्वविकृतं तथा। इत्त्वानां विकल्पेन चतुर्भिर्लोकं शतं। हेतुमभ्यं तात्कर्म
णिलः। अकृणिलोपः। शम्यते मोहो मुकुं देन। चिणमुलो दीर्घो न्यतरस्यां। चिणपरेण मुल्परं च णो मिता सुपधाया दीर्घो वा स्यात्। प्रकृ
ते मिताङ्गस्व एव तु न विस्मितः। ष्यंतां णोङ्गस्व विकल्पसिधेः। दीर्घविधो हि णिच्चे लोपो न स्था निवदिति दीर्घः सिध्यति। ङ्गस्वविधो स्वा
निवत्त्वं उर्ध्वारं। भाष्ये तु पूर्वत्रासिधेन स्था निवदित्यवष्टभ्यद्विर्वचनसर्वणानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। णा विनिजातिपरो
निर्देशः दीर्घग्रहणं चेह मास्त्विति तदाशयः। शामिता। शमिता। शमयिता। शमयिष्यते। शमयिष्यते। शमयिष्यते। यङ्। ता शिचु। शंशम्य
ते। शंशमिता। शंशमिता। यङ्। लुगं ता शिच्यप्येवं। भाष्यमते तु यङ्। ता चिण्वदित्त्वं दीर्घो नास्तीति विशेषः। ष्यंतत्वाभावे। शम्यते मुनि
ना। तौदात्तोपदेशस्य मांतस्यानान्वमेः। उपधाया र्धधिर्न स्याच्चिणिञ्जित्कृतिव। अशमि। अदमि। उदात्तोपदेशस्येति किं। अगामि।
मांतस्य किं। अवादि। अनान्वमे किं। आचामि। अनाचामि कृमिचमीनामिति वक्तव्यं। चिणि। आयादइति णिङ्भावे। अकामि। बिाङ्। णि
चोरप्येवं। अवा मि। बध हिंसायां। हलंतः। जनिबध्योरिति नवृद्धिः। अबधि। जाग्रो विचिषा। छित्तिवत्फक्ते नगुणः। अजागारि। पञ्जेश्चि

सि० को०

सि० को० चिणि। तलोपावास्यात्। अभाजि। अभंजि। विभाषाविधामुलोः। लभेर्नुमागमोवास्यात्। अलंभि। अलाभि। व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नि
त्यन्तुम्। प्रालंभि। द्विकर्मकाणां तु गोणकर्मणि ड्धादेः। प्रधानेनीह कषहां। बुधिभूष्यार्थयोः। शक्यकर्मणां च निजेच्छया प्रयोज्यकर्मण्य
न्येषां ण्यंतानां लाह्येयमताः। गोड्धातेपयः। अजाग्रामनीयतेह्यतेक्ष्यते। उद्यतेबोध्यतेमाणयकंधमः। माणयकोधर्ममिति वा। प्रा
र्यते। मृतं देवान्देवान्नुतिवा। अध्याप्यतेविधिर्वेदंबेदोधा। देवदत्तोग्रामंगम्यते। अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणिभावेचल
कारइष्यते। मासोमासेवा। आर्यते। देवदत्तेन। णिजंतान्तु प्रयोज्येप्रत्ययः। मासमास्यतेमाणयकः॥ इतिभावकर्मप्रक्रिया॥ यदासोक्त
यतिशयंघोतयितुं कर्तव्यापारो न विवक्षते। तदाकारकां नराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभते। स्वपारेस्वतंत्रत्वात्। तेन पूर्वकरणात्वादिसत्त्वे
विसंप्रतिकर्तृत्वात्कर्तृरिलकारः। साध्वसिश्चिन्नत्तिकाष्ठानि। पचंति। स्थाली पचति। कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां। प्राक्प्राक्कर्मका
अपि प्रायेणाकर्मकाः। तेभ्योभावेकर्तृरिचलकाराः॥ पच्यतेओदनेन। भिद्यतेकाष्ठेन। कर्तृरित्तु। कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः। कर्मरू
पाक्रियया तुल्यक्रियः कर्ताकर्मवत्स्यात्। कार्यातिदेशोयं। तेनयगात्मनेपदचिण्चिण्वद्विचः स्फुः। कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा। पच्यतेओ
दनः। भिद्यतेकाष्ठं। अपावि। अभेदि। ननुभावेचलकारे कर्तुर्द्विधा स्यात्। अस्मादातिदेशादिति चेन्त। लकारवाच्यत्वेककर्ताकर्मवत्। लिङ्ग
शिष्यइति द्विलकारकाल्पइत्यनुवृत्तेः। भावेप्रत्ययेच कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः। अतएव कृत्यत्तलरवर्याः। कर्मकर्तृरिनभवंति।

तदन्तानां हनादीनां चिचिणीवांगकार्ये वा स्यात्स्यादिषु परेषु । भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्याद्दीना मिडागमश्च । अयमित्ति चिण्वद्भावसन्नियो
गशिष्टत्वात्तदभावेन इहार्थधातुकइत्यधिकृतं सीयुतो विशेषणं नान्येषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद्धृदिः । भाविता भविता । भाविष्यते
भा विष्यते । भूयतां । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट । भाविषीष्ट । चिण्वद्भावकर्मणोः । त्वेश्विण्वत्स्याद्भावकर्मवाचिनित्तज्ञापरे । अभावि । अभाविष्यत
अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते । आनन्दश्चैत्रेण । त्वयामयान् । अनुभूयेते अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये
अन्वभावि । अन्वभाविष्यतां । अन्वभाविष्यते । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचके । भावयांचमूवे । भावयामासे । इहतशब्दस्य एशिइएत्वं कृते ह च
एतीति हत्वन् । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे । इत्याद्येसा र्थधातुके एव एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट् । आभीयत्वे नासिध्
त्वाच्चिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यतां । अभव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविष्यतां । अभवि
यिष्यतां । बुभूयते । बुभूयांचके । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूयते । यङ्लुगंतान्तु । बोभूयते । बोभूयांचके । बोभाविता । बोभविता । अकृत्सा र्थेति
दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तौयते । अस्तावि । अस्ताविष्यतां । अस्तौष्यतां । गुणेतीति गुणः । अर्यते । स्मर्यते ।
सस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणेरपरकृतेऽजंतत्वाभावे ध्रुपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिना । अर्त्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणेतीत्यत्र नित्यग्रहणा

नेपदात्। भूषावाचिनां किरादीनां सन्नतानां च यकुचिणोश्चिष्वदिहचनेत्यर्थः। अलंकुरुते कन्या। अलमकृत। अवकिरते हस्ती। अवाकीर्ष
 गिरते। अगोर्ष। आद्रियते। आद्रत। किरादिस्क्रदाद्यंतर्गणः। चिकीर्षते कटः। अचिकीर्ष। उघायाः कर्तृत्वस्थलेपिकरोति क्रियापेक्ष
 मिहकर्मस्थ। क्रियात्वात् न रुधः। अस्माच्चेष्टिणः। अवारुधंगोः। कर्मकर्तरीत्येव। अवारोधिगो गोपेन। तपस्तपः कर्मकस्येव। कर्ता
 कर्मवत् स्यात्। विध्यर्थमिदं। एवकारस्तस्यार्थेवेति नृत्यनुरारिणः। तप्यते तपस्तापसः। अर्जयतीत्यर्थः। तपोनुतापेचेति चिणनिषे
 धात्सिच। अतस्तपः। कर्मकस्येति किं। उत्तपतिसवर्णसकवर्णकारः। नडहस्कनमां यकुचिणो। प्रस्कते। प्रास्नाविष्ट। प्रास्तोष्ट नेमते
 दंडः। अनेस्त। अर्तभावितप्यर्थोत्रिनामिः। यकुचिणोः प्रतिषेधे हेतुमणि। जामुपसंख्याने। कारयते। अचीकरत्। उघ्रयते दण्डः। उ
 दश्रियत्। चिष्वदिहस्तस्यादेवाकारिष्यते। उघ्रायिष्यते। जूते कथा। अबोवत्। भारद्वाजीयाः पठेति। निश्रंथिग्रंथिब्रूमात्मनेपदाक
 र्मकाणां मुपसंख्याने। पुच्छमुदस्यति। उत्पुच्छयते गोः। अतर्भावितप्यर्थं तायां उत्पुच्छयते गोः पुनः कर्तृत्वविवक्षायां उत्पुच्छयते गोः
 उदपुपुच्छत्। यकुचिणोः प्रतिषेधाच्छयडो। श्रंथिग्रंथोराधुषीयत्वाभिजभावपक्षे ग्रहणं। ग्रंथति ग्रंथं। श्रंथति मेखलादेव दन्तः।
 ग्रंथते ग्रंथः। अग्रंथिष्ट। श्रंथते अश्रंथिष्ट। क्रैयादिकयोस्तु श्रंथीते। श्रंथीते स्वयमेव किं कुर्वते सैंधवाः। वत्संतीत्यर्थः। वेः श
 द्कर्मणोः कर्मकाच्चेति तड्। अतर्भावितप्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे विकुर्वते सैंधवाः। व्यकारिष्ट। व्यकारिषातां। व्यकारिषत्। व्यक

त व्यरूपातां व्यरूपत। कुपिज्जोः प्राचांश्चत्परस्मैपदंच। अनयोः कर्मकर्तरि नचकु। किंतुश्चनू। परस्मैपदंच। आत्मनेपदापवादः कुप्य
 ति। कुप्यते। रज्यति। रज्यते। वस्त्रं। यगविषयेनास्य प्रवृत्तिः। कोषीष्ट। रंक्षीष्ट॥ इतिकर्मकर्तृप्रक्रिया॥ ॥ अभिज्ञाचचनेलृट्॥ स्मृतिचो
 धित्युपपदेभूतानद्यतनेधातोर्लृट् स्यात्॥ लङोपवादः। स्मरसिद्ध्या गोकुले चत्स्यामः। एवं चध्यसे। चेतयसे इत्यादियोगेपिनेषामपि प्रक
 रणवशेन स्मृतौ वृत्तिसंभवात्॥ नयदि। यद्योगे उक्तं। अभिजानासिद्ध्या यद्धने अभुंज्माहि॥ विभासाकांक्षे॥ उक्तविषये लृट्वा स्यात्॥
 लक्ष्यलक्षणभावेन सांकाक्षश्चेत् धात्वर्थः। स्मरसिद्ध्या चने चत्स्यामः। तत्र गाश्चारयिष्यामः। नासोलक्षणं चारणं लक्ष्यं। पक्षे लृट्। यश्च
 योगेपि नयदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः॥ परोक्षे लिट्। चकार उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना परोक्ष्यं। सन्तोहं किल विललाप। चङ्गजगद
 पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहं। अत्यंतापङ्गवे लिट् चक्तव्यः। कलिङ्गे ध्रुवात्सीः। ताहं कलिङ्गान् जगाम। हशश्च तोलं च। अनयोरुपपदयो लिट् वि
 षये लृट् स्यात् चालिङ्। इतिहाकरोच्चकारवा। शश्वदकरोच्चकारवा। प्रवने चासन्नकाले। प्रव्यः प्रवः। आसन्नकाले प्रव्यमानेऽर्थे लिट्
 विषये लृट् लिटोस्तः। अगच्छत्किं। जगाम किं। अनासन्नेतु। कंसं जघान किं। लृट् स्मै। लिटोपवादः। यजति स्म युधिष्ठिरः। अपरोक्षे च। भूतान
 द्यतने लृट् स्यात् स्मयोगे। एवं स्मपिता ब्रवीति। ननोष्ट प्रतिवचने। अनद्यतन परोक्ष इति निवृत्तं। भूते लृट् स्यात्। अकार्षी किं। ननु करोमि किं
 भोः। ननोर्विभाषा॥ अकार्षीः किं न करोमि। नाकार्षी अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षी। पुरिलुङ् चास्मै। अनद्यतन ग्रहणं मंडूकस्युत्थानवर्तते।

को० ति- पुराशब्दयोगेभूतातद्यतनेविभाषालुङ्चा लुट्। नतुस्मयोगे। पक्षेयथाप्राप्तं। बसंतीहपुराणावाः। अवात्सः। अवसन्। उर्ध्वो। अस्मेकिं। यजस्म
पुरा भविष्यतीत्यवर्तमाने। यावत्पुरा निपातयोर्लट्। यावदुक्ते। पुराभुक्ते। निपातावेतौ। निश्चयंदोतयतः। निपातयोः किं। यावदास्यते॥
तावद्दोह्यते। करणभूतापुरायास्यति। विभाषकहो क ह्योः। भविष्यतिलट्स्यात्। कदाकहिंवाभुक्ते। भोह्यते। भोक्तावा। किंचित्तेलिप्सा
यां। भविष्यलट् वास्यात्। कंकतरं। कंकतमंवा। भोजयसि। भोजयिष्यसि। भोजयितासिवा। लिप्सायांकिंकः। पाटलिपुत्रंगमिष्यति। लि
प्यमानसिधौच। लिप्यमानेमान्नादिनास्वर्गादेः सिधौगम्यमानायां भविष्यतिलडास्यात्। मोन्ददहाति। दास्यति। दातावा। सः स्वर्गंयाति
यास्यतियातावा। लोउर्थलक्षणेच। लोउर्थः प्रेषादिर्लक्ष्यतेयेनतस्मिनर्थेवर्तमानाधातोर्भविष्यतिलडास्यात्। कृष्णश्चेदुक्तेत्वंगाश्चारय॥
पक्षेलुङ् लटो। लिङ् शोर्ध्वमोड्तिक्। उर्ध्वं मूड्तीड्चः उर्ध्वंमोड्तिक्। निपातनात्समासः। उत्तरपदवधिश्व। उर्ध्वमोड्तिक्भविष्यति
लोउर्थलक्षणेवर्तमानाधातोर्लिङ् लटोस्तः। मूड्तीड्परि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्। आगच्छति॥ आगमिष्यति। आगंतावा। अयत्वेछं
दोधीश्च। वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा। समीपमेसामीप्यं स्वार्थेप्यब्। वर्तमानेलटित्यारस्यउणादयोबहुलमिति यावत्। येनोपा
धिनाप्रत्ययाउक्तास्तेतथैववर्तमानसमीपेभूतेभविष्यतिचवास्त्यः। कदागतोसि। अयमागच्छामि। अयमागमत्वा। कदागमिष्यसि
एष आगच्छामि। गमिष्यामिवा। आशंसायांभूतवच्। वर्तमानसामीप्येइतिनानुवर्तते। भविष्यतिकालेभूतवत्। वर्तमानवच्प्रत्ययावा

८३

किंतुभावेएव। भेत्तव्यंकुसुलेन। ननुपविमिद्योः कर्मरूपाक्रियाविष्कृतिर्द्विधाभवन्नं। सेवेदानींकर्तृरूपाननुत्तुल्या सत्यं। कर्मत्वकर्तृत्वा
वरूपाभेदेपाधिकतत्समानाधिकरणक्रियायाभेदमाश्रित्यव्यवहारः। कर्मणोतिक्। करणाधिकरणान्यातुल्यक्रियेपूर्वोक्तेसाध्वसिरि
त्यादौमाभूत्। किंचकर्तृरूपाक्रियेयोमाभूत्। गच्छतिशामः। आरोहतिहस्ती। अधिगच्छतिशास्त्रार्थः। स्मरति। अदधातिच। यत्रकर्मणिक्
याकृतोविशेषोदृश्यते। यथापक्षेपुतंतुलेषु। यथाधिनेषुकाष्ठेषु। तत्रकर्मरूपाक्रिया नेतरत्र। नहिपक्षापक्षतंतुलेष्विवगतागतत्रामे
षुबैलक्षण्यामुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्चकर्मरूपातेनकारिष्यतेघटइत्यादि यत्तार्थत्वेतुनेतत्सिध्येत्। ज्ञानेछादिवद्यत्वं
स्यकर्तृरूपात्। एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थेइतिव्याख्यातं। कर्तृरूपात्वेनयगभावस्थानिकृते। आलोपेचरूपसिधेः। ताछीत्यादावयं
चानशनत्वात्मनेपदं। सकर्मकाणांप्रतिषेधोक्तव्यः। अन्योन्यस्पृशतः। अजायामनयति। इहियन्योर्बहुलंसकर्मकयोरितिवाच्यं। न
उहस्कनमायक्रिणो। एषांकर्मकर्तरियक्रिणोनस्तः। उहेरनेनयकरवनिषेधः। चिणतुविकल्पिष्यते। शपूतुकु। गोः पयोडग्धे। अचः
कर्मकर्तरि। अजंताश्चिण्वास्यात्कर्मकर्तरितद्वेषेण। अकारि। अक्षत। उहश्च। अदोहि। पक्षेकसः। लुग्वेतिपक्षे लुकु। अडग्ध। अधु
क्षत। उड्बरः फलंपच्यते। सजियुज्योः शंस्तु। अनयोः सकर्मकयोः कर्त्राबहुलंकर्मवत्। यगापवादश्चयन्वाच्यइत्यर्थः॥ सृजेः श्रद्धो
पपन्नेकर्तयेवेतिवाच्यं। सृज्यतेसृजंभक्तः॥ श्रद्धयानिष्पादयतीत्यर्थः। असर्जियुज्यते। ब्रह्मचारीयोगं। भूषाकर्मकिरादीनांचात्म

सि० ति० योरिति चेदः। उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्गि मित्तेत्तुः। स्यधिक्रियते। पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः। गर्हायां लुङ् पिजा
 लोः। आध्यायोगे लुङ् स्यात्काले त्रये गर्हायां लुङ्। दोन्ये रत्वाद्यं बाधते। अकिजायां त्यजसिजातुगणिका माधत्ते। गर्हितमेतत्। विभा
 कथमिति लुङ्। गर्हायामित्येव कालत्रये लिङ्। चाल्लुङ्। कथं धर्मस्य जेः। त्यजसिवा। पक्षे कालत्रये लकारः। अत्र भविष्यति नित्यं लुङ् भूते
 वा। कथं नाम सप्ततत्र सप्तान् धर्ममत्यस्तत्। किं च ते लिङ् लुङ्। गर्हायामित्येव। भविष्यानानुवर्तते कः कतरः कतमो चाहरिं निदेत्॥
 निदिष्यति वा। लुङ् प्राग्वत्॥ अनवकृत्य मर्षयोरिति चेत्तेऽपि। गर्हायामिति निवृत्तं। अनवकृतिरसंभावना। अमर्षो हि मा। न संसा
 नयामि। न मर्षये वा भवान् हरिं निदेत्॥ निदिष्यति। कः कतरः कतमो चाहरिं निदेत्॥ निदिष्यति वा लुङ् प्राग्वत्। किं किल स्यथेषु लु
 ङ्। अनवकृत्य मर्षयोरित्येतत् गर्हायां चेति याचदनुवर्तते। किं किलेति समुदायः। को धद्योतकः उपपदं अस्त्यर्थः। अस्ति भवति
 विद्यतः। लिङ् उपवादः। नश्च दूधे। न मर्षये वा। किं किल त्वं शूदान्न भोक्ष्यसे अस्ति भवति विद्यते वा। शूदोगमिष्यसि। अत्र लुङ् न
 जातु यदो लिङ्। यदा यद्योरुपसंख्यात्। लुङ् उपवादः। जातु यत्। यदा यदि नात्यादौ शो हरिं निदेत्। नावकृत्य यामि। न मर्षयामि
 लुङ् प्राग्वत्। यच्च यत्र योः। यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः। नश्च दूधामि न मर्षयामि। गर्हायां च। अनवकृत्य मर्षयोरिति निवृत्तं। यच्च यत्र यो
 गे गर्हायां लिङ् वस्यात्। यच्च यत्र वा त्वं शूदं याजेथेः अत्यायं तत्। वित्रीकरणे च। यच्च यत्र वा त्वं शूदं याजेथेः। अश्वयमेतत्। शेष ल

उच्यते। यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन्नपपदे चित्रीकरणे गम्येधातोर्लुङ् स्यात्। आश्वयमेधोनाम कृष्णं दृश्यति। अयदो किं। आश्वयमेधोनाम
 पीयीत। उताप्योः समर्थबोलिङ्। बाढमित्यर्थः। न योस्तु ल्यार्थेत्ता। उतापि वा हन्यादघं हरिना समर्थयोः किं। उताप्योः पतिष्यति।
 अपिधास्यति द्वारं प्रश्नः प्रच्छदं च गम्यते। इतः प्रभृति लिङ्गि मित्ते कियति पत्तो भूते पित्यो लुङ्। कामप्रवेदने कश्चितीति। स्याभिप्राया
 विष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्ननु कश्चितीति। कामो मे भुजीत भवान्। अकश्चितीति किं। कश्चिज्जीवति। संभावने लमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे॥
 अलमर्थोत्रोदिः संभावनमिति। अलमिति इति च प्रथमाया सप्तम्या च विपरिणम्यते। संभावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तत्रेत्संभावने मलमिति
 ति। अलमिति सिद्धाप्रयोगे सति। अपि गिरिं शिरसाभिध्यात्। सिद्धाप्रयोगे किं। अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति। विभाषाधातो संभावने च
 चनेऽयदि। पूर्वसूत्रमनुवर्तते। संभावनेऽर्थेधाताबुपपदे लिङ् वा स्यात्। ननु यच्छब्दे पूर्वण नित्ये प्राप्ते वचनं। संभावयामि। भुजीत
 सोक्ष्यते वा भवान्। अयदो किं। संभावयामि यदुं जीयास्त्वं। हेतुहेतुमतो लिङ्। वा स्यात्। कृष्णं न मे चेत्तु रवं यायात्। कृष्णं न स्यति चेत्तु
 रवं यास्यति। भाविष्यत्येवेष्ट्यते। नेह हंतीति पलायते। इच्छार्थे लुङ् लोरो। इच्छामि भुजीत भुंक्तां चात्तयात्। एवं कामयते। प्रार्थयते इत्या
 नृ दियोगे बोध्यं। कामप्रवेदन इति च कृष्णं नेह इच्छं करोति। लिङ्। समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु उपपदे लुङ् स्यात्। भुंजीथेतीति।
 इच्छार्थेभ्यो विभाषावर्तमाने। लिङ् स्यात् पक्षे लृट्। इच्छेत्। इच्छति। कामयता। कामयते। विधिनिमंत्रणेति लिङ्। विधो। यजेत। निमं

निसंज्ञणे। इह भुंजीत भवान्। आमंत्रणे रहासीत। अधीष्टे पुत्रमध्यापयेद्भवान् संप्रज्ञेति किं भवेदमधीयीथ उत्तर्कं यार्थने भोजनं।
 लभेव। एवं लोह। त्रैपातिसर्गप्राप्तकाले पुच्छत्याश्र। त्रैपाविधिः अतिसर्गः कामाचारानुज्ञा। भवता यद्यप्यं भवान् यजतां चकारेण लोहो
 नुष्कर्षणं। प्राप्तकालार्थं। लिङ्गिध्वं मौडू तिके त्रैपादयोऽनुवर्तते। मूडू तौ दुध्वं यजेत। यजतां। यष्ट्यं। स्मेलोह। पूर्वसूत्रस्य विषये
 लिङ्गः कृत्यानां चापवादः उध्वं मुडू तौ यजतां स्मै। अधीष्टे च। स्मै उपपदेऽधीष्टे लोहस्यात्। त्वं स्म अध्यापय। लिङ्गं यदि। यष्ट्वे
 पपदे कालसमयवेला सूचयितुं स्यात्। कालः समयो वेला वा यदुं जीत भवान्। अहं कृत्यं त्वं च श्व। चालिङ्ग। त्वं कन्यां बहेः। श
 किलिङ्ग। शक्तौ लिङ्ग स्याच्चात्कृत्याः। भारं त्वं बहेः। माङ्गि लुङ्। माकार्वाः। कथं मा भवतु। मा भविष्यतीति। नायमाङ्गि किंतु मोराहः।
 धातुसंबन्धप्रत्ययाः। धात्वर्थानां संबंधे यत्र काले प्रत्ययाः उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्फः। तिङंतवाच्चाः क्रियायाः प्राधान्यात्तद्वतुरोधेन गुणा
 भूतक्रियावाचिष्यः प्रत्ययाः। वसन्द्दर्श। भूते लट्। अतीतवासकर्तृकर्तृकंदर्शनमर्थः। सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता। सोमेन यक्ष्यमा
 णो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवने। क्रियासमक्षिहारे लोटलोहो हि स्त्रोवाचतत्त्वमोः। पौनः पुन्ये मृशार्थे च दोत्ये लोहस्यात्तस्य च हि
 स्त्रोस्तः। पुरुषैकवचनसंज्ञेतु नानयोरिति दिश्यते हि स्त्रविधानसामर्थ्यात्। तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः। क
 र्त्तरि आत्मनेपदिभ्यो पदिभ्यो हिः। स्त्रोभाचकर्मकर्तृषु। समुच्चये सामान्यतरस्यां। अनेकक्रियासमुच्चये योस्त्रे प्रागुक्तं प्राग
 * तिङ्गमपवादः। तौ च हि स्त्रोक्क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः। तिङ् संज्ञौ च। तथ्यमो विषये तु हि स्त्रोवास्तः॥४२

स्कराशंसायां देवश्चेदवर्षति। वर्षति। वर्षिष्यति। धान्यमवाप्सः। वषामा वष्यामोवा। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः। तेन लङ्। लिटो
 न। क्षिप्रवचने लट्। क्षिप्रपर्माये उपपदे पूर्य विषये लट् स्यात्। वृष्टिश्चेत्क्षिप्रं माश्रुत्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वष्यामः। नेति वक्तव्ये लट् उय
 हणं लुरोपि विषये या स्यात्। श्वः शीघ्रं वष्यामः। आशंसावचने लिङ्। आशंसावाचि न्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यात्। न भूतवत्। पुरुष्ये
 दुपेयात् आशंसे हं धीयीथ। आशंसे क्षिप्रमधीयीथ। नानद्यत्तनवत्क्रियाप्रबंधसामीप्ययोः। क्रियायाः सान्त्ये सामीप्ये च लङ्। लुटो
 न। यावज्जीवमन्नमदात्। दास्यति वा। सामीप्यं तु त्यजातीयेनाव्यवधानं। येयं पौर्णमास्यति कान्ता तस्या मग्नीनाधीति। सोमेनायष्टे। ये
 यममवास्यागामिनी तस्या मग्नीनास्थास्यते। सोमेन यक्ष्यते। भविष्यति मर्यादावचने वरस्मिन्। भविष्यति काले मर्यादोक्ता वरस्मिन्प्रवि
 भागे तद्यत्तनवन्त्र। बोयमध्वगंतव्य आपा। रलि पुत्रात्तस्य यद्वरं कौशा व्यास्तत्र सत्तत्प्राप्त्यामः। कालविभागे चानहोरात्राणां। पूर्वसूत्रं
 सर्वमनुवर्तते। अहोरात्रे संबन्धि विभागे प्रतिधार्थमिदं। योगविभाग उत्तरार्थः। योयं सवत्सर आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्रायुक्ता
 अध्येष्यामहे। अनहोरात्राणां किं। योयं मासः आगामी तस्य योऽवः पंचदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे। परस्मिन्विभागे। अवरस्मिन्वर्ज्ये
 र्वसूत्रादयमनुवर्तते। अमासविभागे यं। योयं सवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे। अध्येतास्महे। लिङ्गि मिते ल
 ती ङ् क्रियातिपत्तौ। भविष्यत्येव। सवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सभिस्त्वमभविष्यत्। भूते च। पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते। योतायोः। या आउता

141
15 (13)

॥ इति उक्तार्थे लिखितं समाप्तम् ॥

कुल
नं.
२२३

॥३॥

म्यात्। यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्। आद्ये लोडविधाने लोडप्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोगः। समुच्चये सामान्यत्वेन स्यात्। समुच्चये लोडिधौ च
 सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात्। अनुप्रयोगाद्यथा यथलज्जदयः तिबादयश्च। ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः॥
 क्रियासमभिहारे हेवाच्ये। याहियाहीतियाति। पुनः पुनरतिशयेन यायानं द्यतस्यार्थः। एककर्तृकं वर्तमानं यातयातीत्यस्य। इति शब्दस्तु अ
 भेदेनान्वये तात्पर्यं ग्राहयति। एवं। यातः। यांति। यासि। याथः। याथ। यात्तयातेति युयं याथ। याहियाहीत्यायासीत्। यास्यातिवा। अधीषाधी
 षेति धाति। ध्वं विषये। पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति युयं मधीध्वे। समुच्चये तु सक्तुर्न पिव धानाः खादित्यस्य च हरति। अन्नं भुंक्ते। दाधिकमास्वादते।
 स्वेत्यभ्यवहते। तद्धमोस्तु पिवतरवा दतेत्यभ्यवहरथ। भुञ्ध्वं आस्वादध्वमिति अभ्यवहरध्वे। पक्षे हि स्वे। अत्र समुच्चयमानविशेषाणां अ
 नुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदाव्ययः। पक्षे सक्तुर्न पिवति। धानाः खादति। अन्नं भुंक्ते। दाधिकमास्वादते। एतेन पुरीमवस्कंदलुनीहिनं हनं
 मुषाणरत्नानिहरामरांगनाः। विगृह्य च केन मुचिदिषाबलीय इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं हि वः इति व्याख्यातं। अवस्कंदनलवनादिरूपाभूता
 क नद्यतनपरोक्षा एकैर्लका आस्थास्थक्रियेत्यर्थात्। इह पुनः पुनरवस्कंदेत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव। द्वितीयसूत्रे क्रियासमाप्ति
 हारे उत्सस्यानुवृत्तेः। लोडंतस्य हित्वापत्तेश्च। पुरीमवस्कंदेत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषां चिद्भ्रम एव। पुंष्ववचनसंज्ञेतु इहनेत्कत्
 त्वात्॥ इति लकार्थप्रक्रिया॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां उत्तरार्धे तिङंतं समाप्तं॥ शक १७६६ आनंदनाम संवत्सरे समाप्तं॥

देशः॥ दिशयोर्मध्यमपदिशं॥ क्लीबेव्ययंचपदिशं दिशोर्मध्येविदिक्स्त्रियमित्यमरः॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं॥
अदंतादव्ययीभावान्तृतीयासप्तम्योर्बहुलममभावस्यात्॥ अपदिशं॥ अपदिशेन॥ अपदिशेर्बहुलग्रहणा
त्समप्रमुन्नतंगमित्यादौ सप्तम्या नित्यममभावः॥ विभक्तीत्यादेरयमर्थः॥ विभक्त्यर्थादिषुवर्तमानम
व्ययंसुबंतेन सहसमस्यते सोव्ययीभावः॥ विभक्तौ तावत्तुहरो इत्यधिहरिसप्तम्यर्थस्येवाऽत्र द्योतकोऽधिः॥
॥ हरिः॥ अधि इत्यलोकिकं विग्रहवाक्यं॥ अत्र निपातेनाभिहितेऽधिकरणेवचनसामर्थ्यसिद्धिः॥
अव्ययीभावश्च॥ अयं न पुंसकं स्यात्॥ ह्रस्वो न पुंसके प्रातिपदिकस्य॥ गोपायतीति गाः पातीति वा गो
पाः तस्मिन्नित्यधिगोपं॥ समीपे॥ कृष्णसमीपमुपकृष्णं॥ समयाग्रासं निकषालंको॥ आराहूनादित्यत्र
तुनाव्ययीभावः॥ अभितः परितः अन्या रादिति द्वितीयापंचम्योर्विधानसामर्थ्यात्॥ मद्रासमधिः॥ सुम
द्रं॥ पवनानां व्यधिः॥ दुर्यवनं॥ विगताः मधिः व्यधिः॥ मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं हिमस्यास्य योऽनिहि

स्व

णां

सिद्धांको०

॥६६॥

मं॥ अत्ययोधं॥ सानिद्रासंप्रतिनयुज्यते इत्यनिद्रा॥ हरिराब्दस्य प्रकारा इति हरि॥ विष्णोः पश्चादनुवि
ष्टु॥ पश्चादनुविष्टुनायं समासः॥ ततः पश्चात्तत्र स्यत इति भाष्यप्रयोगात्॥ योग्यता वीक्षापदार्था
नतिवृत्ति सादृश्या नियथार्थाः॥ अनुरूपं रूपस्य योग्यमित्यर्थः॥ अर्थमर्थप्रतिप्रत्यर्थप्रतिशब्दस्य वी
क्षायां॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागमं वाक्यमपि॥ राक्षिमनतिक्रम्य
यथाशक्ति॥ हरेः सादृश्यं सहस्रसः॥ वक्ष्यमाणेन सहस्रसः॥ ज्येष्ठस्यानुपूर्वेणेत्यनुज्येष्ठं॥ चक्रेण
युगपदिति विग्रहे॥ अव्ययीभावे चाकाले॥ सहस्रसः स्यादव्ययीभावेन तु काले सचक्रं॥ काले तु हरे
पूर्वाह्णे॥ सहस्रः सरव्या ससखि॥ यथा रत्ने नैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूते सादृश्ये यथा स्या
दित्येवमर्थः॥ क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रं॥ ऋद्धेराधिक्यं सत्तुधिः॥ अनुरूप आत्मभावसंपत्तिरिति भेदः॥
तणमप्यपरित्यज्य सत्तणमति॥ साकल्येनेत्यर्थः॥ नात्र तणमक्षणेता स्यं॥ अन्ते अर्धग्रंथपर्यन्ते
ममधीते सा गति॥ यथा सादृश्ये॥ असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्य तोतेनेह न॥ यथा हरिस्तथा हरः॥

सुबंत

॥६६॥

सिधांत-

॥६८॥ भावा

उपचर्म ॥ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ वाटचू। उपनदं। उपनदि। उपपौर्णमासं उपपौर्णमासि ॥ समास
सयः ॥ अयं तादव्ययीहृत्वा ॥ उपसमिधे। उपसमित् ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥ गिर्ये ता तादव्ययीभावा हृत्वा ॥
सेनकग्रहणं पूजार्थं ॥ उपगिरं। उपगिरि ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ तत्पुष्पः ॥ अधिकारोयं ॥ प्राग्वदुब्रीहेः ॥ द्विगुश्च
द्विगुरपितसुखसंज्ञः स्यात् ॥ इदं स्तत्रेत्यक्तं शक्यं ॥ संख्या ॥ पूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकार बलेन संज्ञाद्व
यसमावेशस्य सुवचत्वात् ॥ समासांतः प्रयोजनं ॥ पंचराजं ॥ द्वितीयाश्रितालीतपतितगतात्यस्तप्राप्ताप
यनैः ॥ द्वितीयांतं श्रितादिप्रवृत्तिकैः सुबंतैः सहवासमस्यते ॥ सतत्पुष्पः ॥ कृष्णश्रितः ॥ कृष्णश्रितः ॥ दुःखा
तीतः ॥ गम्यादीनामुपसंख्यानं ॥ ग्रामंगमी ॥ ग्रामगमी ॥ अन्नं बुभुक्षुः ॥ स्वयं कतेन ॥ द्वितीयेति न संव
ध्यते योग्यत्वात् ॥ स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः ॥ खट्वाक्षेये ॥ षट्वा प्रकृतिकं द्वितीयांतं क्तांतप्रकृतिके
न संबन्धेन समस्यते निंदंयां ॥ खट्वा रूढो जाल्मः ॥ नित्यसमासो यं ॥ न हि वाक्येन निंदा गम्यते ॥ सा

॥६८॥

४४ विभाषापपरिवहिरंचवः पंचम्या ॥ अत्र बोधो विभज्यते ॥

तम
न

भावनम्

हरेरुपमानत्वं यथा शब्दोद्योतयति ॥ तेन सादृश्ये इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तं निविध्यते ॥ यावदवधारणे ॥
यावंतः श्लोकास्तान्वेतोच्युतप्रणामायावच्छेकं ॥ सुप्रतिनामात्रार्थे ॥ शाकस्य लेशः शाकप्रति ॥ मात्रार्थे
किं ॥ वैश्वेक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ अक्षरां लाका संख्याः परिणा ॥ दूतव्यवहारे पराजये एवायं स
मासः ॥ अक्षेण विपरीतं वृक्षपरि ॥ शलकापरि ॥ एकपरि ॥ विभाषा ॥ अधिकारोयं ॥ एतस्मात् ॥ अथ दिव
प्राचीनानां नित्यसमासत्वं ॥ सुप्सुपेति तु नित्यं समासः ॥ अव्ययमित्यादिसमासविधानात्तूजापका
त् ॥ अपपरिवहिरंचवः पंचम्या ॥ अपविष्णु ॥ संसारः ॥ अपविष्णोः ॥ परिविष्णु ॥ पवि विविष्णोः ॥ बहि
र्वनं ॥ बहिर्वनात् ॥ प्राग्वनात् ॥ आङ्मर्यादो भिविध्योः ॥ एतयो रङ्पचम्येतेन वासमस्यते सोव्ययी
भावः ॥ आमुक्तिः ॥ संसारः ॥ आमुक्तेः ॥ आबालं हरिभक्ति ॥ आबालेभ्यः ॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य
॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्रतीचिह्वा चिना सहवा प्राग्वत् ॥ अभ्यग्निरालभाः पतन्ति ॥ अग्निमभिप्र

त्यग्निः अग्निं प्रति ॥ अनुयस्मया ॥ यं पदार्थं समयाते न लक्षणभूते नामुः समस्यते सो व्ययीभावः ॥ अनुवनमशानिर्गतः वनस्य समीपगत इत्यर्थः ॥ यस्य चायामः ॥ यस्य दैर्घ्यमनुनाद्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते ॥ अनुगंगं ॥ वारणसी ॥ गंगाया अनुगंगा दैर्घ्यं सहस्रा दैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ॥ तिष्ठदुप्रभृतीनि च ॥ एतानि निपात्यते ॥ तिष्ठंति गावो यस्मिन्काले सतिष्ठदुदोहनकालः ॥ आयतीति गवं ॥ इह शत्रादेशः पुंवद्भावविरहः समासांश्च निपात्यते इत्यादि ॥ पारमध्य षष्ठ्या वा ॥ पारमध्यशब्दो षष्ठ्यंतेन सहवासमस्यते ॥ एदंतत्त्वचानयोर्निपात्यते ॥ पद्मेष्वीतपुरुषः पारिगंगादानय गंगा पारात् ॥ मध्ये गंगात् ॥ गंगामध्यात् ॥ महाविकल्पेन वाक्यमपि गंगायाः पारात् ॥ गंगायाः मध्यात् ॥ संख्या वंश्येन ॥ वंशो द्विधा विद्यमानजन्मना च ॥ तत्र भवेवंश्यः तद्वाचिना सह संख्या समस्यते ॥ द्वौ मुनीव श्यो द्विमुनिः ॥ व्याकरणस्य त्रिमुनिः ॥ विधातु इतामभेदे विदेशायां त्रिमुनिव्याकरणे एकविंशतिभिरुदाजं ॥ नदीभिश्च ॥ नदीभिः ६७ ॥

संख्या प्राग्वत् ॥ समाहारे वाच्यमिष्यते ॥ सप्तगंगं द्विमुनं ॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायां ॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबतं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायां ॥ विभाषाधिकारे पिवाक्येन संज्ञानवगमादि ह नित्यसमासः उन्मत्तगंगं ॥ नामदेशः ॥ लोहितगंगे ॥ समासांता इत्यधिकृत्य ॥ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ शरदादिभ्यश्च ॥ समासां तो व्ययीभावे ॥ शरदः समीपमुपशरदं ॥ प्रतिविपाशं ॥ शरदाविपाशं ॥ अनसू मनसू उपानहदिव हिमवत् ॥ अनुदुह दुरोदिरुं विशचेतस चलुरः त्यदतदयदं कियत् ॥ जराया जरसू उपजरसं ॥ प्रतिपरसमनुभ्यो क्षणः ॥ यस्येति च ॥ प्रत्यक्षं ॥ अधर्णः ॥ पोरिमिति विग्रहे समासोत विधानसा मर्थ्यादिव्ययीभावः ॥ परोक्षे लिङि निपातनात् परस्यो कारादेशः ॥ परोक्षं ॥ परोक्षा क्रियोत्यादित्वं शिआद्यधिसमक्षं ॥ अचक्षं ॥ अनश्च ॥ अनन्तरादव्ययीभावाद्वच स्यात् ॥ नस्तद्विते ॥ नांतस्य भस्यटोऽपः स्यात्तद्विते उपराजे ॥ अध्यात्मं ॥ नपुंसकादन्यतरस्यां ॥ अनन्तं यत्क्रीबंतदंतादव्ययीभावाद्वच ॥ उपचर्मं

सिधांत

॥६९॥

समाप्त

स्यापि ग्रहणे ॥ नरव निर्भिन्नः ॥ कृताकिं ॥ काष्ठैः पचतितरां ॥ कस्यैरधिकार्थवचने ॥ स्तुतिनिंदाफलं मर्थवा
द्वचनमधिकार्थवचनं ॥ तत्र कर्त्तरि करणे च तृतीया कस्यैः सह प्राग्वत् ॥ काकपेया नदी वात ध्वं तणे ॥ अ
नेन व्यंजनं ॥ संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयांतमनेन प्राग्वत् ॥ दध्ना ओदनः ॥ दध्योदनः ॥ इहांतर्हो तोपसे क
क्रियाद्वारा सामर्थ्यं ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणं ॥ गुडेन धानाः ॥ रुडधानाः ॥ मिश्रण क्रियाद्वारा सामर्थ्यं ॥ चतुर्थे
तदर्थार्थवलिहितस्वरक्षितैः ॥ चतुर्थ्यर्थार्थयत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यंतं वा प्राग्वत् ॥ तदर्थेन प्र
कृतिविकृतिभावैव बलिरक्षितग्रहणानुज्ञापकान् ॥ यूपायदारु यूपदासु ॥ नेह रंधनाय स्थाली ॥ अश्व
घासादयत्त षष्ठी समासः ॥ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगतत्वेति वक्तव्यं ॥ द्विजायाय द्विजार्थः स्तूपः द्वि
जार्थयवाग्रः ॥ द्विजार्थं पयः ॥ भूतबलिः ॥ गोहितं ॥ गोस्वरं ॥ गोरक्षितं ॥ पंचमीभयेन ॥ चोरद्रव्यचो
रभयं ॥ भयभीतिभीतिभीतिरिति वाच्यं ॥ वृकभीतः ॥ अपेतापोदमुक्तपतितापत्रस्तेरल्पराः ॥ एतैः स
हान्य पंचम्यंतं समस्य स्यते सत्सुखः ॥ सुखापेतः ॥ कल्पनापोदः ॥ चक्रमुक्तः ॥ स्वर्गपतितः ॥ तत्र

॥६९॥

गापत्रस्तः ॥ अल्पराः किं ॥ प्रासादात्पतितः ॥ स्तोकांतिकहरार्थक ॥ ध्राणिक्तेन ॥ स्तोकां नमुक्तः ॥ अ
अल्पान्मुक्तः ॥ अंतिकादागतः ॥ अभ्यासादागतः ॥ हरादागतः ॥ विप्रकृष्टादागतः ॥ कृष्टादागतः ॥ पंच
भ्यास्तोकादिभ्य इत्यलुक् षष्ठी ॥ राजः पुरषोरजपुरुषः ॥ याजकादिभिश्च ॥ एभिः प्रसूयंतं समस्यते ॥
नृजकाभ्यां कर्त्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोयं ब्राह्मणयाजकः ॥ देवपूजकः ॥ गुणात्तरेण तरेलोपश्चेति वक्तव्यं ॥ वृ
तरवंतं यद्गुणवाचितेन समासः ॥ न निधरिण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोयं ॥ सर्वेषां श्वेतत
रः ॥ सर्वश्वेतः ॥ सर्वेषां महत्तरः ॥ सर्वमहान् ॥ कथो गा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यं ॥ इधमवश्चनः ॥ न निधा
रणे ॥ निधरिणे या षष्ठी सान समस्यते ॥ नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ प्रदिपदि विधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यं ॥ सर्व
षो ज्ञानं ॥ पूरणगुणसुहितार्थ सद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ पूरणार्थे सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते ॥
गु पूरणसतां षष्ठः ॥ गुणे ॥ काकस्य का स्य ॥ ब्राह्मणस्य शुक्रः ॥ यदा प्रकरणादिना दंता इति विशेष्यज्ञाने तदेद
मुदाहरणं ॥ अनित्यो यं गुणो निषेधः संज्ञाप्रमाणत्वादि स्यादिनिर्देशात् ॥ तेनार्थगोरवं बुद्धिमाद्यमित्यादि

सिधांतकौ०
॥६०॥

धर्ति

मास

शतशानचू॥१॥

समास-

सिधांतकौ० ॥ स्फुटितार्थस्ति स्यार्थः ॥ फलानां स्फुटितः ॥ तृतीयासः स्फुटितः स्यादेव ॥ स्थूरे विशेषः ॥ सत्तु द्विजस्य
कुर्वन् ॥ कुर्वीणोवा ॥ किंकर इत्यर्थः ॥ अचयं ॥ ब्राह्मणस्य कृत्वा ॥ पूर्वोत्तरसाहाचर्यात् कृद्व्ययमेव गृह्यते ॥
तेन तदुपरीत्यादिसिद्धमिति रक्षितः ॥ तय ब्राह्मणस्य कर्तव्यं ॥ तय तां भवत्येव ॥ स्वकर्तव्यं स्वरभेदः ॥ समा तु
नाधिकरणे ॥ तक्षकस्य सर्पस्य ॥ विशेषणसमासस्ति ह बहुलग्रहणात् ॥ न गोर्धेनोरित्यादिषु
पोरायुवतीत्यादिनां विभक्त्यंतरचरितार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः ॥ प्राप्तः सोप्यनेन वाच्यते ॥
क्तेन च पूजायां ॥ मतिबुद्धिस्त्रेण विहितोयः कृत्स्नदेनेन षष्ठीनसमस्यते ॥ राज्ञोमतो ॥ बुधः पूजितोवा ॥
राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तेन सह तृतीयातस्य समासः ॥ अधिकरणवचिनाच्च ॥ क्तेन षष्ठीनसमस्यते ॥
इह मेषामासितं गतं भुक्तं ॥ वा ॥ कर्मणि ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणी तिया षष्ठीनसमस्यते ॥ आश्वयं
गवां दोहो गोपेन ॥ तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठीनसमासः ॥ अपां स्रष्ट ॥ वज्रस्य भर्ता ॥ ६० ॥
ओदनस्य पाचकः ॥ कर्तरि किं ॥ इक्षूणां भक्षणमिष्टुभक्षिकापत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादिव समा

मि ॥ सामिकृतं ॥ काळाः ॥ क्तेनेत्येव ॥ अनत्यंतसंयोगार्थवचनं ॥ मासं प्रमितः प्रतिपच्चंद्रः ॥ मासे प रिद्धे
नुमारधवा ॥ अत्यंतसंयोगे च ॥ काळा इत्येव ॥ अक्तांताथ वचनं ॥ मुहूर्तं सखं मुहूर्तं सखं ॥ तृतीया
तकृतार्थेन गुणवचनेन ॥ तत्कृते तिलुस तृतीयाकं ॥ तृतीयांतं तृतीयां तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन
च सह प्राग्वत् ॥ शंकुलयाखंडः शंकुलाखंडः ॥ धान्येनार्थो धान्यार्थः ॥ तत्कृते ति किं ॥ अक्षणाकाणः ॥ स
र्वसहस्रसमो नार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्षणे ॥ तृतीयांतमेतैः प्राग्वत् ॥ मासपूर्वः ॥ मातृसदृशः ॥ पितृस
मः ॥ पुनार्थः माषोने ॥ काषपिणं ॥ माषविकले ॥ वाक्कुलहः ॥ आचारनिपुणः ॥ गुडमिश्रः ॥ आचारश्लक्षणः
मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं ॥ मिश्रंचतुपसर्गमसंधौ वित्यत्रातुपसर्गग्रहणात् ॥ गुडसंमि
श्राः धानाः ॥ अवरस्योपसंख्यानं ॥ मासेनावरो मासवरः ॥ कर्तृकरणे कर्तृणेरुताबहुलं ॥ कर्तरि करणे च
तृतीयाबहुले प्राग्वत् ॥ हरिणात्रातो हरित्रातः ॥ नखैर्भिनी नखभिन्नः ॥ रुद्रहणोगतिकारकपूर्वः
कुदनेन

साधारणधर्मस्य प्रयोगेऽसति शेषस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं ॥ पुरुषव्याघ्रः ॥ न सोमः ॥ व्याघ्रादिराकृतिगणः ॥ सामान्याप्र
यो गे किं ॥ पुरुषो व्याघ्र इव भूरः ॥ विशेषणं विशेषेण बहुलं ॥ भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् ॥
नीलमुत्पलं नीलोत्पलं ॥ बहुलं ग्रहणात्कृत्वि नित्यं ॥ कृष्णसर्पः कृत्वि नित्यं ॥ रामोजामदग्न्यः ॥ पूर्वपरप्रथमव
रमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च ॥ पूर्वनिपातनियमार्थमिदं ॥ पूर्ववै व्याकरणः ॥ अपराध्यापकः ॥ अ
परस्याङ्गपश्चात्भावोक्तव्यः ॥ अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चाद् ॥ कथं मेकवीर इति ॥ पूर्वकाले केति बाधित्वा
परत्वाद् नूनं स मासे वीरे क इति हि स्यात् ॥ बाहुलकाद् विधिति ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ श्रेण्यादिषु व्यर्थं
वचनं कर्तव्यं ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिर्कृताः ॥ तेन नञ्चि शिष्टेनानञ्च ॥ कृतं च तदकृतं च कृताकृतं ॥
शाकपार्थिवोदीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानं ॥ शाकः प्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवदेवब्राह्मणः ॥
सन्महत्परमोत्तमोत्तमोत्तमः ॥ पूज्यमानैः ॥ सद्देवः ॥ बह्व्यमाणेन महताकारः ॥ महावै व्याकरणः ॥ पूज्य
मानैः किं ॥ एकैकागोः ॥ पिकादुद्धृत इत्यर्थः ॥ वंदारकनागकुंजरैः पूज्यमानैः ॥ गो वंदारकः ॥ व्याघ्रादेरौक
तिगणत्वादेव सिद्धे सामान्ये प्रयोगार्थं वचनं ॥ कतरकतमोजातिपरिप्रश्ने ॥ कतरकठः कतमकलाफः ॥

६३

गोत्रं च चरणैः सहैति जातित्वं ॥ किंक्षेपे ॥ कुक्षिनोरजा किं रजा योनर क्षति ॥ पोरायुवति स्तोककतिपयगृष्टिधेनु
वरातिहृदयणी प्रकृता श्रोत्रियाध्यापकधर्तृर्जातिः ॥ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ पुंवत्कर्मधा
रयजातीयदेशीयेषु ॥ कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्परदुड् भावो यस्मिन् न तथा भूतं पूर्व
पुंवत् ॥ पुरणी प्रियादिषु प्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते ॥ महानवमी ॥ कृष्णचतुर्दशी ॥ महाप्रिया ॥ तथाकोपधा
देः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारायादौ प्रतिसूयते ॥ पाचकस्त्री ॥ दत्तभार्या ॥ पंचमभार्या ॥ स्त्रौ घ्नभार्या ॥ सु
केशभार्या ॥ ब्राह्मणभार्या ॥ एवं पाचकजातीया ॥ पाचकदेशीयेत्यादि ॥ इभपोटा ॥ पोटास्त्री पुंसलक्षणा ॥ इभ
युवतिः ॥ अग्निः स्तोकः ॥ उदम्बिकतिपयं ॥ गृष्टिः सकृत्प्रसूता ॥ गो गृष्टिः धेनुर्नवसूतिका ॥ गो धेनुः ॥ वराविध्या ॥
गोवरा ॥ वेहद्गर्भधातिनी ॥ गोवेहत् ॥ वक्रयणीति ॥ रुणवत्सा ॥ गोवक्रयणी ॥ कठप्रवक्ता ॥ कठश्रोत्रियः ॥ कठ
ध्यापकः ॥ कठधर्तृः ॥ प्रशंसावचनेश्च ॥ एतैः सह जातिः प्राग्वत् ॥ गोमतलिका ॥ गोमवर्चिका ॥ गोप्रका
उंगवोपुः ॥ गोतलुजः ॥ प्रशस्तागोस्त्यर्थः ॥ ॥ किकादयो निर्वयत किं गाः ॥ ननु विशेषनिर्णयः ॥

मिधा. को.
॥७४॥

समाप्त

ज्ञानिकि॥ कुमारीमतलिका॥ युवारवलतिपलितवलितजरतीभिः॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं लिंगविशि
ष्टपरिभाषया युवतिशब्दोपिपिसमस्यते॥ युवारवलतिः युवरवलतिः युवतिः खलती युवरखलती युवजरती
युवत्यामेजरती धर्मपालं भेनतद्रूपारोपासामानाधिकरण्यं॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या॥ भोज्योष्णानुल्य
वैतः॥ सदृशश्चेत अजात्या किं॥ भोज्योद्दतः॥ प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोपिन॥ वर्णविर्णेन॥ समा
नाधिकरणेन सह प्राग्वत्॥ कृष्णसारंगः॥ कडाराः कर्मधारये॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वप्रयोज्याः॥ क
डारजैमिनिः॥ जैमिनिकडारः॥ कुमारश्रमणादिभिः॥ कुमारीश्रमणा॥ कुमारश्रमणा॥ इहगणेश्रमणाप्रवृ
जितागर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिंगाः पठ्यन्ते॥ लिंगविशिष्टपरिभाषाया एतदेवज्ञापकं बोध्यं॥ चतुष्पादोगर्भिण्या॥
चतुष्पाद्भूतिवाचिनोगर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्॥ गोगर्भिणी॥ मयूरव्यंसकादयश्च॥ एतेनिपासन्ते॥
मयूरव्यंसको मयूर व्यंसकः॥ व्यंसको धूर्तः॥ ७४ कृ॥ अवाक् उच्चावचं॥ निश्चितं प्रवितं निश्चप्रवर्तना ७४
स्ति किंचनयस्या किंचनः॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये॥ अश्वी तपिवतेत्येवं सततं यत्राभिधीय

याः

प्रियारादे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः॥ तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः॥ पूर्वशालाप्रियः॥ दिक्षुसमाहारो नास्य
नमिधानात्॥ संख्यातधितार्थेषां मातृणां अपत्यं॥ षाण्मातुरः॥ पंचगावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्री
हाववांतरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते॥ द्वितत्पुरुषयो रत्तरपदे नित्यसमासवचनं॥ गोरतद्धितलुकि॥ गो
तातत्पुरुषाहवस्या समासांतोनतु तद्धितलुकि॥ पंचगवधनः॥ पंचानां गवां समाहारः॥ संख्यापूर्वो द्वि
गुः॥ तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात्॥ द्विगुरेकवचनं॥ द्विगुर्थः समाहार एकवत्॥ सनपुं
सकमिति नपुंसकत्वं पंचगवं॥ कुसितानि कुसनैः॥ कुत्स्यमानि कुत्सनैः सह प्राग्वत्॥ वैयाकरणस्य सूचिः
मीमांसकदुर्दुस्तः॥ पापाणिके कुसितैः॥ पूर्वसूत्रापवादः॥ पापनापितः॥ अणकुलालः॥ उपमानानि सामा
न्यवचनैः॥ घनश्यामः इह पूर्वपदं तत्सदृशलाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इव शब्दप्रयुज्य
ते॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या प्रयोगे॥ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्व

सिधांतकोः

॥६५॥

समाप्त

त्याः॥ नमुचतीति नमुचिः॥ नकुलमस्य॥ नखमस्य॥ नस्त्रीपुमाव॥ स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात्॥ नक्षरती
तिनक्षत्रं॥ क्षीयतेऽक्षरते वा क्षत्रमिति निपात्यते॥ नक्रामतीति नक्रः॥ क्रमेण॥ नअकमस्मिन्निति नाकः॥ नगो प्राणिष्वन्य
तरस्यां॥ नगइत्यत्र नञ्प्रकृत्या नगाः॥ अगाः पर्वताः॥ अप्राणिषु किं॥ अगो वृषलः शीतेन॥ नित्यं॥ कीडेत्यतो नित्य
मित्यनुवर्तमाने॥ कुगतिप्रादयः॥ एते समर्थेन नित्यं समस्यते॥ कुसितः पुरुषः कुपुरुषः॥ गतिश्चेत्यनुवर्तमाने॥
उयादि द्विडावश्च॥ एते क्रियायोगे गतिसंज्ञास्युः॥ उरीकृत्य॥ शुक्लीकृत्य॥ पटपठाकृत्य॥ कारिकाशब्दस्यो
पसंख्यानं॥ कारिका क्रिया॥ कारिका कृत्य॥ अनुकरणं वा निति परं॥ एवाट कृत्य॥ अनिति परं किं॥ खाडितिरुत्वा
निरुष्टीवत्॥ आदरा नादरयोः सदसती॥ सत्कृत्य॥ असत्कृत्य॥ भूषणे के॥ अलंकृत्य॥ भूषणे किं॥ अलंकृत्येति
नंगतः पर्याप्तमित्यर्थः॥ अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्॥ विषया॥ अंतरपरिग्रहे॥ अंतर्हृत्य॥ मध्ये हृत्य
त्यर्थः॥ अपरिग्रहे किं॥ अंतर्हृत्वा गतः॥ हृतं परिग्रहं॥ इत्यर्थः॥ कणे मनसी अधाप्रतीक्षाते॥ कणेत्यप्यः पिबति॥
मनो हृत्य॥ कणो शब्दसप्तमीप्रतिरूपको निपाते॥ गतिमिन्वातिरायेव तनि॥ मनः शब्दोपत्रैव॥ पुरोव्ययं॥ पु
रस्कृत्य॥ अस्तं च॥ अस्तमिति मातव्यं गतिसंज्ञास्यात्॥ अस्तगत्य॥ अद्धृत्यर्थवद्गु॥ अव्ययमित्येव॥

६५

स्तः

अद्धृत्य॥ अद्धेष्ट॥ अभिमुखंगत्वा उक्ताचेत्यर्थः॥ अव्ययं किं॥ जलमद्धंगच्छति॥ अदोतुपदेशो॥ अदः रु
पर त्यादः कृतं॥ परंप्रत्येदेरो प्रत्यदाहरणे॥ तिरौतर्धौ॥ तिरोभूत्य॥ विभाषाकृति॥ तिरः कृत्य॥ तिरस्कृत्य॥ ति
रः कृत्वा॥ उपाजेन्वाजे॥ एतौ कृतिवा गतिसंज्ञौ॥ उपाजे कृत्य॥ उपाजे कृत्वा॥ अन्वाजे कृत्य॥ अन्वाजे कृत्वा॥
दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः॥ साक्षात्प्रवृत्तीनि च॥ कृतिवा गतिसंज्ञा नित्युः॥ व्यर्थेति वाच्यं॥ साक्षा
त्कृत्य॥ साक्षात्कृत्वा॥ लवणं कृत्य लवणं कृत्वा॥ मातृत्वं निपातनात्॥ अनत्याधान उरसिमनसी॥ उरसि कृ
त्य उरसि कृत्वा॥ अम्युपगम्येत्यर्थः॥ मनसि कृत्य॥ मनसि कृत्वा॥ निश्चित्येत्यर्थः॥ अत्याधानमुपश्लेषः॥ तत्र
न उरसि कृत्वा पाणिं शीते॥ मध्येपदे निवचने च॥ एते कृति गतिसंज्ञा वा स्वरनत्याधाने॥ मध्ये कृत्य॥ मध्ये
कृत्वा॥ निवचने कृत्य॥ वाचं नियम्येत्यर्थः॥ नित्यं हस्ते पाणौ व्ययमने॥ कृति॥ उपयमनं विवदः॥ स्वी
कारमात्रमित्यन्ये॥ हस्ते कृत्य॥ प्राध्वं बंधने॥ प्राध्वमित्ययं॥ प्राध्वं कृत्य॥ बंधनेनानुक्लं कृत्येत्यर्थः
प्राथनादिनात्वा अनुक्लं चरणे प्राध्वं कृत्वा॥ जीविकोपनिषदावोपम्ये॥ जीविका मिव कृत्वा जीविका कृत्य॥

पाणौ कृत्य॥

उपनिषदावोपम्ये

सिधां-कौ० औपम्येकिं ॥ जी विकारुखा ॥ प्रादिग्रहणमगत्यर्थं ॥ सपुरुषः ॥ अववार्तिकानि ॥ प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमसमास
 ॥ ६६ ॥ या ॥ प्रगतआचार्यः प्रत्वार्यः ॥ अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अतिकान्तोमानामनिमाकः ॥ अवाहयः
 कुराद्यर्थे तृतीयया ॥ अवक्रुष्टः कौकिलयावकोकिलः ॥ पर्यादयोऽप्लवनाद्यर्थे चतुर्थया ॥ ॥ परिम्ला
 नाध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ निरादयः कान्ताद्यर्थे पंचम्या ॥ निश्रान्तः कौशांब्या ॥ निकौशांबिः ॥ कर्मप्र
 क्वतीयानां प्रतिषेधः ॥ वृद्धप्रति ॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थं ॥ सप्तम्यं ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थि
 तं कुभादि ॥ तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् ॥ तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ॥ उपपदमिति
 उ ॥ उपपदं सुबंतं समर्थं तेनित्यं समस्यते तिङं तश्च समासः ॥ कुभकरोतीति कुभकारः ॥ इह कुंभे अस्य कुंभकार इ
 त्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यं ॥ अतिङ् किं मा भवानभूत् ॥ माङि लुङि तिसप्तमी निर्देशात् ॥ माङ् उपपदं अति
 ङ् ग्रहणं तापयति ॥ सपेत्येतन्नेहानुवर्तत इति ॥ पूर्वसूत्रे पि गतिग्रहणं पथकृतिङ् ग्रहणं तत्राप्युक्तं ॥ ६६ ॥
 ते ॥ सपेति च निवृत्तं ॥ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्रवृत्तुत्पत्तेरिति सिद्धं ॥ व्याघ्री ॥ अ

141
 156

* ईषदित्ययं शब्दोक्तं तेन संसृतो ॥

तिसा अश्रीत विवता पचत भज्जता ॥ स्वादत्तमोदता ॥ एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीड इति यस्मिन् कर्मणितदेहीडं ॥
 एहियवं उद्यरकोष्टात् उस्सजदेहीतियस्या क्रियायां साउधरोस्सजा उ धमविधमा ॥ असातत्पार्थमिहपाठः ॥
 जहिकर्मणा बहुलभाभीक्ष्ण्ये कर्तारिंचाभिदधाति ॥ जहीयेत कर्मणा बहुलं समस्यते ॥ असीक्ष्ण्ये गम्येसमा
 सेनचेत्कर्त्ता भिधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजोडः ॥ जहिस्तंबः ॥ नास्ति कुतोपि भयं यस्य सोऽकुतो सयः ॥ अन्यो राजा
 राजांतरं ॥ विदेवचिन्मात्रं ॥ ईषदकृता ॥ ईषतिंगलः ॥ ईषदुणः ॥ वचनेनेति वाच्यं ॥ ईषद्रक्तं ॥ नश्रुः सपाप्राग्व
 त् ॥ नलोपो नश्रः ॥ नश्रोनस्यलोप उत्तरपदे ॥ अब्राह्मणः ॥ तस्मान्नुडयि ॥ लुप्तनकारान्न उत्तरपदस्याजादे
 नुडगामः स्यात् ॥ अनश्वः ॥ अर्थाभावे अव्ययीभावेन सहायं विकल्पते ॥ रश्मोद्वागमत्तद्वसं देहाः प्रयोजनमिति ॥
 अदुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगोत्तरं ॥ तेनानुपलब्धिरविवादाऽविघ्नमित्यादिसिद्धां नलोपास्तिङिश्चेन्नो न
 वे ॥ अपचसिखं जाल्मनैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सप्तम्येति समासः ॥ नभ्राण्यपानवेदानासत्यानमुचि नकुल
 नखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ प्रादिनिश्रान्तः वेदइत्यसुन्नतः ॥ नसत्या असत्याः ॥ न असत्या नास